

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LEM SOGN

Af

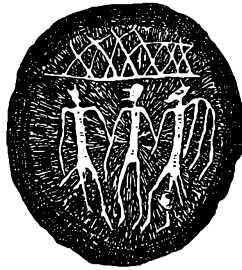
ALFRED KAAE

LEM SOGN

ALFRED KAAE

LEM SOGN

ET SKÅR AF MOSAIKKEN
DANMARK

Udgivet 1962 af

LÆGE ANDREAS TOFTS LEGAT TIL EN
BESKRIVELSE AF LEM SOGN

Omslaget gengiver mønstret i en hundredårig hørlærreds dug.
Den er vævet af *Johanne Kirstine Jørgensdatter*,
født 1817 i Gråvær,
gift med kartoffelmelsfabrikant,
gårdejer *Christen Sørensen* i Lambæk.

A. RASMUSSENS BOGTRYKKERI,
RINGKJØBING.

ET SKÅR AF MOSAIKKEN DANMARK

Hvis man tager et sognekort over Danmark, kan man finde Lem sogn liggende i Bølling herred, ved herredets vestgrænse som nummer to af sognene regnet nordfra. Nærmere præciseret ligger sognet således, at hovedvej 15 syv kilometer øst for Ringkøbing skærer ind i det for at gennemløbe dets nordlige del i hele dets længde, omtrent syv kilometer. På samme sted skiller landevejen fra Ringkøbing til Skjern fra hovedvejen og går mod sydøst godt 7 km lige gennem sognet, der således er temmelig godt forsynet med landeveje.

Enhver kan nu finde sognet. Det har en smuk, næsten kvadratisk form; men dog er øst- og vestgrænserne lidt uregelmæssige. Arealet er godt 49 km² eller noget over gennemsnittet selv mellem de store vestjyske sogne. Danmarks knap to tusinde sogne har tilsammen et areal på nær 43.000 km². Lem sogn er da godt og vel en tusindedel af hele landet.

Vi vender tilbage til sognekortet over Danmark. Som en mosaik føjer sig sogn til sogn og bliver til herreder, amter, stifter, landsdele – til et land af en fantastisk forunderlig form, Jylland og øerne, Danmark. Næsten to tusinde sogne må der til for at danne hele mosaikken.

Vi piller et lille skår ud af mosaikken, Lem sogn, netop der næstnordligst i Bølling herreds vestside, syv kilometer fra Ringkøbing. Herregud, så ubetydeligt og lille det ser ud, skåret, som det ligger i din hånd. At dog nogen vil ofre år af sit liv for at skrive en bog om en så lille ting som et af landets to tusind sogne, om dets historie!

Kære læser, tag en globus og find Danmark. Å, så ubetydeligt det ser ud. Har det en særlig historie? At dog i snesevis af mennesker ofrer hele deres liv for at udgranske og skrive dets historie!

Tænk om denne lille prik – »dette latterlige lille land« som *Best* sagde – gik op i en større enhed af lande, hvad det åbenbart engang gør, enten det sker med eller uden vort samtykke. Tænk så, om tusinde år, ville det så være tåbeligt at skrive historie om det?

Å, nej! Det ville så ikke blive en statshistorie, men nok et samfunds, en organisations historie.

Lad os se på sognet, det lille skår af mosaikken Danmark. Lad os stirre ind i det, skåret. Se, det er sammensat af krystaller i massevis, små selvstændige dele, der er føjet sådan ind i hverandre, at de danner stenen. Lyset glitrer og brydes i de mange hundrede krystaller. Det er, som menneskeøjne skinner og blinker imod dig, brune – blå, hårde – venlige, som ruder i menneskers huse. Og dybt inde ser du en særlig stor krystal. Velformet, kantet, tung som et stenhus. Hvad ligner den krystal? Er det ikke en romansk kirkebygning med kor og skib!

Den ligger midt i det hele omtrent som den gamle kirke i Lem, der ligger på sin bakke midt i sognet. Er det sognet vi ser i det lille skår? Ja, det er sognet, Det er jo det, vi står og ser på. Der er bare det, at hvis vi koncentrerer os, så ser vi ikke alene overfladen, men vi kan se ned i sognet, ned i skåret, se det ene lag krystaller over det andet. Egentlig er der slet ingen lagdeling; ville vi kløve skåret, fik det en ru overflade. Og krystallerne hænger sammen fra nedenunder og op til overfladen, og de er knyttet så fast sammen med midtpunktet, den store krystal, som ligner en romansk kirke, at de kun kan splittes, hvis der øves vold imod helheden.

Lem kirke ligger midt i sognet så omtrent. Eller mere rigtigt, den ligger midt i den del af sognet, som var beboet før 1800, da sognet havde en bred bræmme mod nord og øst, som var hede og ubeboet på nær nogle enkelte ejendomme ved Fårborg helt ude mod øst. Rent bebyggelsesmæssigt var kirken et midtpunkt; men det var ikke det vigtigste. Fra hvert hjem i sognet har der i tusind år gået veje og stier op til kirken. Kirkevejene blev brugt af hvert menneske, der levede og døde i sognet i denne lange tid. Tredive slægtled har lagt de stier og veje. Alle havde de ærinde der til forskellige tider.

Det nyfødte barn blev båret eller kørt til dåb i kirken og kom hjem som et kristent menneske, som et ret menneske. Længe sad den tro i almuesfolk, at det udøbte barn kunne forbyttes af vætter og trolde. Man lagde stål i dets svøb, for at de underjordiske skulle holde sig fra det. Ja, selve *Jyske Lov* siger, at udøbt barn kan ikke arve, og det samme siger *Danske Lov*. Søndagen efter barnets dåb eller fremstilling havde moderen sin kirkegang, ledsaget af et par andre kvinder. I kirken lærte de døbte deres børnelærdom ved degnelæsningen, og her blev de konfirmerede. Så gik der ikke mange år, før lysning til ægteskab og vielse fandt sted i kirken, og så kunne de unge ægtefolk snart komme med deres børn til dåb og oplæring og konfirmation. Var der visitats af provst og biskop, mødte både børn, unge og gamle. Og endelig kom for alle sognebørn den dag, da de blev båret ind i kirken eller på kirkegården og ordene: »Af jord er du kommen, til jord skal du blive, men af jorden skal du igen opstå,« lød over deres lejested. Og der var mange flere dage, da kirkevejen blev trådt, foruden på de store mærke-

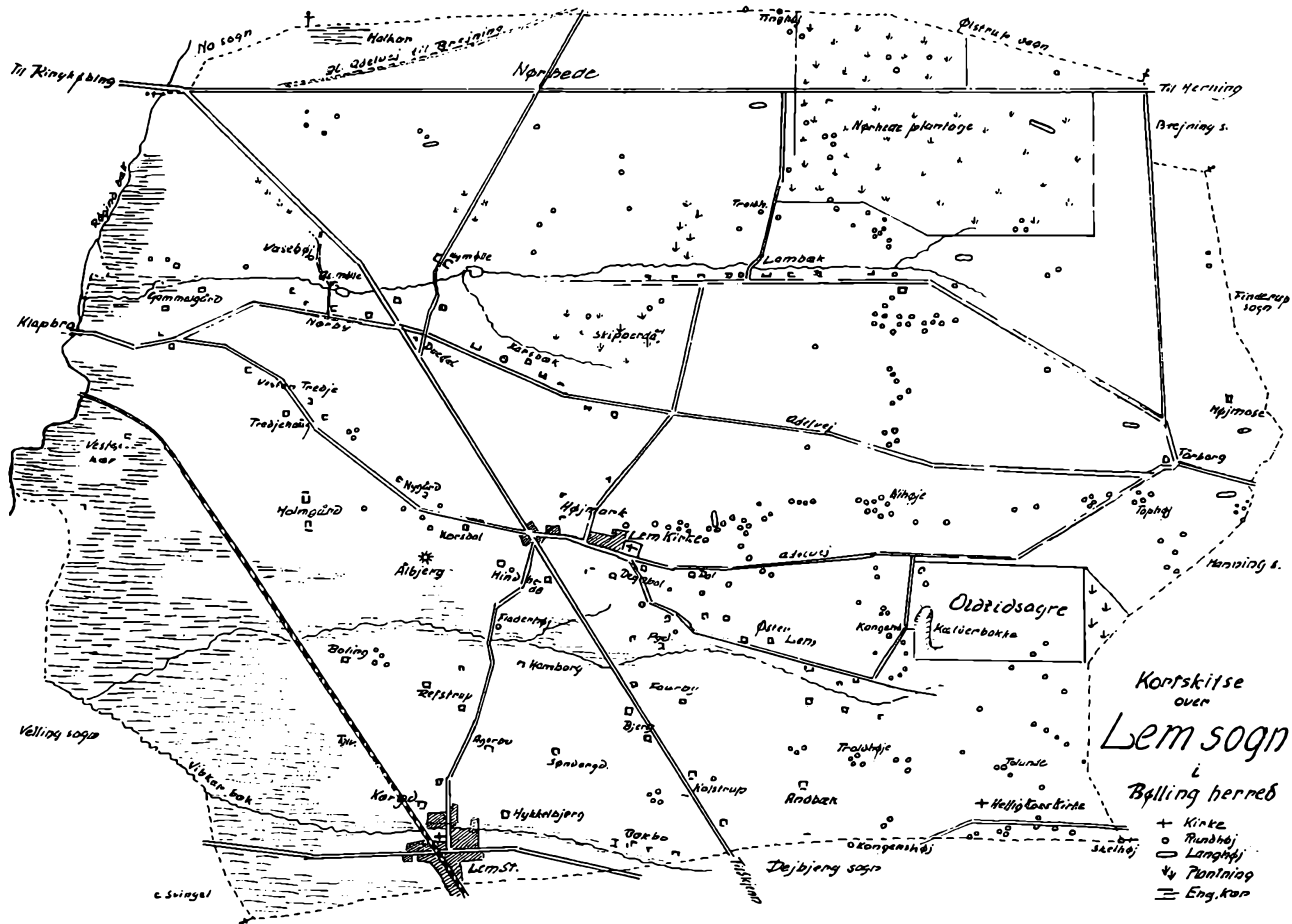

Fig. 1. Kortet reproduceres med tilladelse fra Geodætisk Institut. På kortet er kun medtaget de ældre gårde og ejendomme.

dage. Kirkeklokken kaldte mindst en gang om ugen, til gudstjeneste, til skriftemål og altergang; men også helt praktiske ting gav ærinde til dette sognets helligsted. Her forkyndtes love og anordninger, på kirkegården holdtes sognemændenes stævne, og for kirkedøren læste degnen eller sognefogeden alle slags kundgørelser. Til kirken bragte man sit offer til præst og degn og her betalte man i ældre tider sin kirketiende i form af korn og lam.

Ikke alene havde man fra hjemmene ærinde til kirken tit og ofte, men kirken havde ærinde i hjemmene. Kunne folk ikke komme til kirken, kunne kirken komme til dem med dåb og nadver og ved højtidelige lejligheder som trolovelse. Kirken, det vil sige dens tjenere, havde ofte ærinde til hjemmet med trøst eller formaning. I katolsk tid endnu oftere, for da var der meget i bondens gård og marker, der skulle velsignes og helliges. I Lem sogn er der både en Korsdal og et Korsvad, og det er muligt, at navnene er så gamle, at de er mindelser om *korsebøven*. Man bar korset i procession over markerne, man signede og viede bondens marker, hans sædekorn, hans kreaturer, hans dagværk.

Tankegangen var den, at ud fra Guds hus strømmede hans kraft til hvert hjem, til hvert kristent menneske, til huse, marker, kvæg og alt, hvad bonden og hans familie foretog sig, og denne kraft skulle skræmme de underjordiske, trolde, alle onde vætter, der voldte misvækst, sygdom og ulykke. I forgrovet form kender vi så godt disse tanker fra vore oldeforældres tro på kraften i lidt kirkegårdsmuld, lidt bly fra kirkens vinduer eller fra taget. Og endelig slipper vi vel aldrig Grundtvigs tanke om Kristus som historiens midtpunkt, det ville ellers være for masteligt at synge med ham: Bladet i verden sig vender som lykkespil under usynlige hænder, som Gud det vil.

I tusind år har kirken været det centrale sted i sognet, og før der blev kirke, har der måske været et *vi* eller *offersted* eller *tingsted*, hvor folkene søgte hen og hentede hjælp i sager, de ikke selv kunne magte.

Sognet er i egentligste forstand et lille samfund. Sogn og samfund er næsten samme ord. Sogn er et område, hvorfra folk søger sammen om væsentlige ting; ordet kommer af *at søge sammen*. Ordet samfund er dannet af udtrykket: at finde sammen. Vi ser, at de to ord har næsten ens betydning.

Det lille skår af mosaikken Danmark har gennem tusind år været et sogn, et samfund. Det er den fasteste, den ældste og for enkeltmennesket betydningsfuldeste samfundsorganisme i landet.

Vi lægger skåret på sin plads, vestligt i Bølling herred, næstnordligst. Jo, den mikroorganisme kan vi godt skrive en bog om. Den er og har i mange århundreder været en enhed, en folkets enhed, ikke en politisk enhed. En konge har den vel aldrig haft, skønt der ligger en *Kongehøj* på en bakke i Øster Lem. Ja, hvem ved, om der ikke engang har siddet en sognekonge og offergode på den gård, der hed *Læem*, den gård, der har givet sognet sit navn.

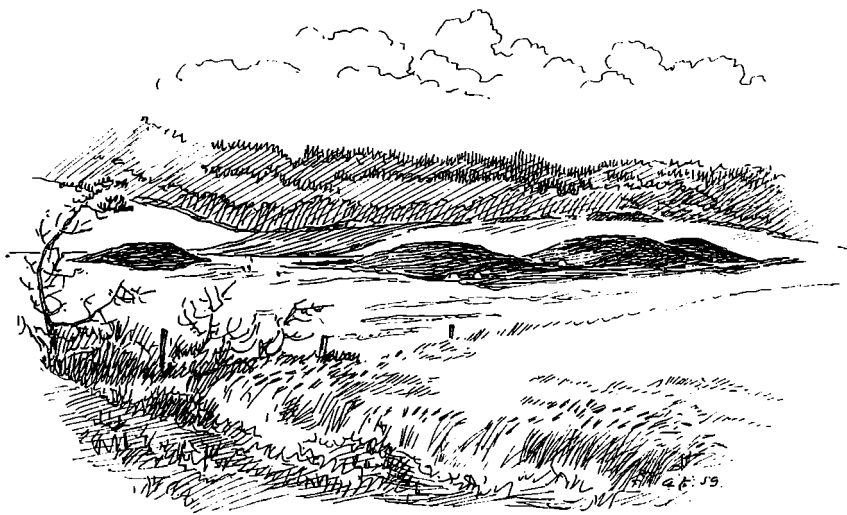

Fig. 2. Kulturlandskab med gravhøje ved Lambæk.

NATUREN OG MENNESKET

I det foregående har vi allerede sagt, at sognet ligger i vestsiden af Bølling herred som nummer to nordfra. Dets nabosogne er mod nord No, Ølstrup og Brejning, mod øst Finderup og Hanning, mod syd Dejbjerg og mod vest Velling sogn, der ligesom No tilhører Hing herred.

Naturen.

I geografisk henseende hører sognet til på den store Skovbjerg bakkeø, der i hovedsagen udfylder landskabet mellem Vestjyllands to største vandløb: Skjernå og Storå. Det mærkeligste ved Skovbjerg bakkeøen som ved alle andre bakkeøer i Vestjylland er, at overfladen sikkert ikke har været dækket af indlandsisen i den sidste istid. I hvert fald er det synligt, at landskabsformerne, bakker og dale, har et gammelt udseende i modsætning til Øst- og Nordjyllands landskaber.

Det gamle udseende viser sig deri, at man kan se, hvordan tidens tand har gnavet i højdedragene og afslidt dem, forsøgt at jævne dem ud. Det rindende vand har udført en meget stor del af dette arbejde; men også jordflydning har været virksom. Jordflydning har fundet sted især i istiden eller ved dens ophør. På den tid var frosten trængt så dybt ned i jorden, at denne var bundfrossen, som man siger, og i sommertiden tøede kun de øverste lag, mens undergrunden stadig var isbunden. Smelt vandet kunne ikke synke i jorden, derfor blev de optøede overfladelag bløde. På de stejle bakkeskråninger flød da den optøede jord i større eller mindre partier nedad mod skråningens fod. Den frosne undergrund dannede ligesom en glidebane, der formodentlig mange steder har hjulpet til, at jordskridninger blev

særlig stor. Kun hvor der var meget grus og mange sten har undergrunden kunnet bremse og hæmme jordflydningen, men næppe helt ophæve den.

Måske jordflydningen har været den virksomste årsag til udjævningen; men vi ved da af erfaring, at så snart jorden blottes for plantevækst, arbejder det rindende vand trofast på at føre ler og sand og småsten bort, nedad, stadig nedad. Vi ser det på de dyrkede marker hver vinter, ja om sommeren med, hvorledes strømmende overfladevand kan grave dybe render i mulden på de skrånede marker. Så snart jordflydningen havde blottet en bakkeskråning, begyndte det rindende vand at arbejde og måske forberede en ny jordflydning.

Hvor mange år den sidste istid varede, ved man vel ikke med sikkerhed, men tiden skal da i hvert fald ikke måles i århundreder, men i årtusinder, så der kunne ske meget på disse egne i så lang en tid under naturforhold, som var gunstige for udjævning af alt for stejle skråninger. Mærker af jordflydning kan undertiden ses i grusgrave.

Som følge af den jordtransport, der fandt sted, er mange lavninger og mange dalstrøg delvis dækket til, så højdeforskelle i landskabet blev udvisket.

Det rindende vand blev ved at arbejde og førte ler og sand stadig længere nedad, udad mod havet eller fjorden eller den lavning i terrænet, hvor strømmen standsede eller dog blev så langsom, at kun de fineste partikler kunne fragtes videre.

Mon ikke vi kan se noget af dette i den dal syd for Højmark. Fra Skjern-landevejen og mod vest er den bred og flad. I tidernes morgen, og det vil her sige på den tid, da jordtransporten foregik livligst, er her aflejret materiale, så den flade slette er blevet dannet. Det er også ganske tydeligt, hvor materialet er kommen fra: fra Faurby, fra Øster Lem, fra Dal, fra Degnbøl fører små v-formede dale ned til engsletten, og i bunden af hver dal er der en vandførende grøft eller en lille bæk. De største sten måtte bækkene lade ligge; selv de vildeste tøjbrudsfloder magtede ikke at flytte dem. Man kan se dem ligge der endnu f. eks. i præstegårdens plantage eller have, hvorigennem bækken fra Øster Lem strømmer på sin vej ned mod den brede eng.

De v-formede dale er gravet af de små vandløb; der er bleven næret af overfladevand og af kildespring, der kommer fra underjordiske vandårer, og de gravede sig hele tiden dybere og dybere ned og længere og længere ind i landskabet. Hvor vandløbet har sit udspring, skulle man så vente at dalen hører op; men det er ikke tilfældet. Hvis man er godt kendt i sognet kan man nemt se det i naturen flere steder. Vi kan tage til Lambæk og cykle med den nye vej ud efter Fårborg. Nord for vejen har vi en efterhånden meget smal rende, hvor der løber et lille vandløb, som driftige landmænd nu har ledet gennem en rørledning. Vandløbet begynder omtrent ved den gravhøj med de store sten omkring, som ligger for sig selv, lidt lavt i forhold til vejen en god kilometer øst for de gamle gårde og lige nord for den første af de nybygninger, som er vokset op i de allerseneste år langs den nye vej. Her tæt ved højen begyndte vandløbet; men den lille private dal, som det løber i og som ikke helt er udslettet, den fortsætter, idet den ret snart drejer i sydøst, og den kan spores i landskabet lige op til 100 meter vest for Fårborggård.

Et andet meget tydeligt eksemplar af en sådan dal, der fortsætter op i land-

skabet, hvor vandløbet ikke mere er synligt, har vi øst for Andbæk, hvor dalen går lige nord for den endnu ufuldførte Helligkors-kirke.

Ved gården *Dal* kan vi se det samme. Vandløbet har udspring lige ved gården, men dalen fortsætter op nord for vejen. Vest for Kjelderbakke i Øster Lem hede er der en dyb kløft, der formodentlig er af samme art som de her omtalte

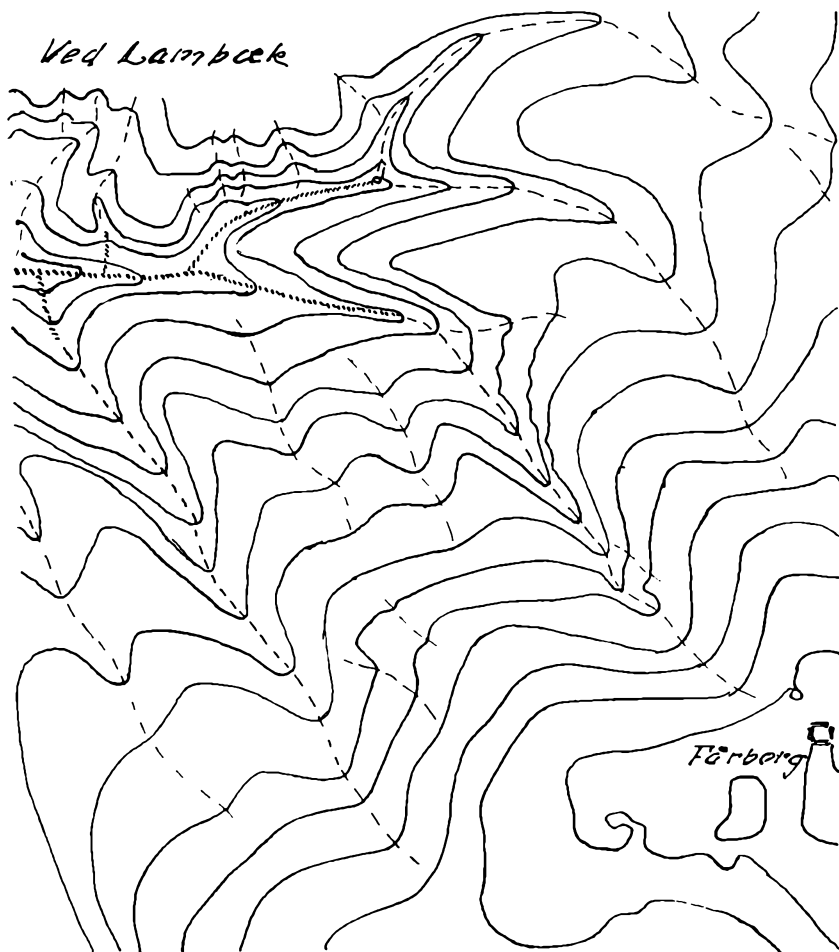

Fig. 3. Højdekort over landskabet mellem Lambækdalens østende og Färberg. Højdeforskellen mellem kurverne er 10 fod. Mod nord er bækkløbet markeret ved en prikket linie. Vandfurerne er tegnet med en brudt linie. Kurvernes rolige forløb mellem Färberg og bækken viser, at det rindende vand har haft god tid til at udpensle landskabet, som har et gammelt præg. Nord for bækken er der nogle krøller på kurverne; her har der været lidt sandflugt med i spillet. Med tilladelse fra Geodætisk Institut.

dale. Den er så tydelig, at den kan enhver se. Vi træffer den slags dale overalt i det høje landskab i Lem sogn og i nabosognene. Man skulle engang tage Geodætisk instituts målebordsblade over sognet og lægge dem foran sig på et bord. Så vil man snart på forløbet af højdekurverne se, at hele den højere del af sognet i virkeligheden er gennemsat af sådanne dalfurer. Længst nede ved vandløbet er

de tydelige og forholdsvis dybe, højere oppe bliver de fladere og undertiden forgrener de sig.

Skal vi tænke os, at al plantevækst og alle bygninger er borte. Lem sogn ville da være en del af en stor lidt ujævn jorddyng. Alle de mange furer i jorden vil da fremtræde tydeligt som det, de er, vandfurer, udarbejdet af overfladevand, der søger ned til bække og åer. Der er i vort sogns bakkedrag kun nogle få steder, hvor disse vandfurer næsten ikke kan ses. Det er tydeligst lige nord for Lem kirke, hvor der er et helt fladt terræn af en kilometers længde og halvt så bredt.

Ad alle disse mange vandfurer og gennem bækkens v-formede dale er der ført jordpartikler bort af vandet, det rindende vand, indtil plantevæksten dækkede jorden og bandt den. Og sådan blev landskabet udformet i den tid, der strækker sig gennem sidste istid og indtil vor tid. Umådelige mængder af sand- og lerpartikler førtes bort og aflejredes som ved dalen syd for Højmark eller på flade sletter vest i sognet, hvor der nu er enge, og meget førtes nok ud i Ringkøbing fjord, hvor det blev fordelt af bølgeslag og tidevand.

Den sydvestlige del af Skovbjerg Bakkeø mellem Ringkøbing fjord og Vorgodå danner et nogenlunde jævnt højdedrag gennemtrukket af vandfurer og dalene langs de mange mindre vandløb. På dette højdedrags vestlige skråning har vi Lem sogn liggende således, at den vestligste del dog ligger helt nede ved foden af højdedraget og danner en bræmme af tildels meget lave enge, der mod vest har forbindelse med de store enge ud mod fjorden i Velling og Stauning. Disse enge er nu for største delen gjort dyrkbare ved kunstig afvanding, idet man på denne måde vil kunne udnytte arealerne mere effektivt. I ældre tid var høet fra engene af stor værdi som vinterfoder. Engene var da, som de lå, en rigdomskilde; alt, hvad man kunne få ud af dem som hø og græsning, var et yderst kærkomment og værdifuldt tilskud til det efter vore forhold kummerlige udbytte af det almindelige agerbrug.

Dette gælder fra den grå oldtid lige op til vore bedsteforældres tid. Store enge, mange »blankhornede høvder på ravgullig tå.« Det var velstand. Det gav selvfølelse – også i Lem sogn. Det er ikke tilfældigt, at der i sognene her på egnen ligger mange store bondegårde, som bærer navnet Kjærgård. Jeg kan nævne en hel række. Vi begynder imod nord: Ulfborg Kjærgård, Staby Kjærgård, Madum Kjærgård, Kjærgårde i Vedersø, i Tim, i Nør Omme, i Rindum, i Nysogn, Lem Kjærgård, Dejbjerg Kjærgård. I nogle sogne med megen lav jord som Stadil og Hee opgiver man ligefrem at kalde en enkelt gård op efter engen eller kæret, fordi mange gårde må have navne efter kærene.

Resten af sognet, den høje del, danner stort set en jævnt skrånende jordsmon, hvis højeste punkter ligger i sognets østside. I Nørhede plantage, ved Fårborg og i sognets sydøstlige hjørne ligger de højeste steder, der ved Tophøj ved Fårborg hæver sig til 261 fod eller c. 87 m. Midt i sognet, ved kirken er højden dalet til 130 fod eller c. 43,3 m, og ved Sønder Holmgård til 30 fod eller 10 m over havets overflade.

Ned i denne jævnt skrånende flade, der er gennemdraget af de mange vandfurer, vi før har nævnt, skærer sig tre dybe dale hver med et lille vandløb i bunden. Disse små vandløb fører undergrundsvand og overfladevand ud mod vest til Vennerå og Ringkøbing fjord.

Den nordligste af dalene gennemstrømmes af Møllebækken, der ved Nymølle dannes af Lambæk og Karsbæk, som her løber sammen. Langs dalens nordside fra Lambæk by til Gammelmølle findes der en række høje skrænter, der især mellem de to møller, men også længere mod øst, danner ejendommelige landskaber af stor skønhed. Det ser ud til, at det er bækkene, der har udgravet dalene både Lambækdalen, Karsbækdalen og møllestrømmens dal helt hen til Gammelgård. Bækken løber ud i Røgind bæk ved Klappmølle.

Dalen syd for Højmark har et helt andet udseende, mere åben og venlig og ikke nær så dramatisk i landskabet i hvert fald for den vestlige brede dels vedkommende. Denne brede dal, der fra landskabet mellem Boling og Holmgård strækker sig helt ind til Røgind-Skjern landevejen, må være dannet i terrænet ret tidligt, og senere er dens bund bleven udfyldt af det erosionsmateriale, de mange små tilløb har ført med sig. Smådalene, som fører ned til den brede dal, tegner sig på kortet omtrent som fingre på en hånd. Ved dalens nordside er der fra vest først en temmelig bred engdal ind mellem Gammel Hindhede og Holmgårds marker ved Ålbjerg; op mod gården Korsdal bliver den snæver og fortsætter som en vandfure mod øst helt op til korsvejen ved Højmark. Mellem Ny Hindhede og Degnbol går en dalfure ind imod kirken; den bærer nederst navnet *Elkjær* efter lidt gammel bevoksning.

De længste af systemets smådale munder ud i den østlige del af den brede dal. Den nordligste af dem er dalen ved *Korsvad*. Den går i nordøstlig retning op til gården *Dal* og fortsætter derfra i nordøst som tørre vandfurer i overfladen.

Den næste dal går lige i øst. Ned igennem den løber en lille vilter bæk. Præstegården og alle Øster Lem bys gårde ligger i dalen, der her er forholdsvis åben og bred med lidt eng nede i bunden. Længere oppe forgrener dalen sig ind i heden ved *Kjelderbakken* og ret ud i øster. Dalen gennem Øster Lem er den direkte fortsættelse af den brede dal.

Endelig går der en dal op mellem *Lembjerg* og *Faurby*. Dalsænkningen kan følges i sydøst helt ud til højene lige nord for gården *Andbæk*. Denne lille dal må sikkert have givet gården Faurby sit navn. Man har fundet stedet indtagende. Og da der jo nok har været lidt vild træbevoksning på stedet, da gårdene blev rejst, kan vi godt forstå navnet. Det er måske endda naboerne, som har hittet på det.

Den sydligste af sognets dalsystemer afvandes af Vibkjær bæk ud gennem engene til Vennerå. Ude mod vest er der fladt og fugtigt. Syd for den lille bæk har *Lem stationsby* dog kunnet få plads til at brede sig, en plads, der allerede er ved at føles lidt snæver for den driftige lille by. Nord for bækken ligger de to *Kjærgårde*, og stationsbyens kirkegård er fornuftigvis lagt et godt stykke oppe på det tørre land, mens kirken ligger nede ved bækken. Først lidt øst for stationsbyen begynder man at ane, hvorledes dalsiderne rejser sig. Hykkelbjerg med en gård af samme mærkelige navn ved sin fod er foreløbig en ensom forløber. Her går en bred tværdal ind mod *Tuskjær*, *Søndergård* og over mod *Kolstrup*. Hen mod byen, *Lem Bækbo*, snævres dalen ind. Mellem *Kolstrup* og *Dejbjerg Bækbo* spaltes den i to, hvoraf den sydligste går ind mod *Dejbjerg Hedegård* og *Dejbjerg hede* med de mange gravhøje. Den anden forgrening går i nord forbi gården *Kolstrup* og drejer så igen i øst forbi *Andbæk* og fortsætter som en urolig slugt

op i heden mellem Tolunde-højene og den nye *Hellig Kors kirke*, til den slutter omtrent ved toppen af et lille fladt terræn, et af sognets højeste steder; her ligger en halv snes gravhøje, og endnu flere ses syd for ind i Dejbjerg.

Mennesker.

Vi er her i Lem sogns sydøstlige hjørne, og stiger vi op på en af højene, har vi en herlig udsigt til alle sider. Mod øst og sydøst kan vi se langt ind i et bølget land. Det er kærnen i Bølling herred, vi har her. Mod syd aner vi Skjern by; udsigten hindres dog her noget af Dejbjerg bakkernes skovklædte ryg; men lige for os har vi en stor hedeflade, der skræner ned mod øst, en af de største sammenhængende hedestrækninger i mange miles omkreds, Dejbjerg hede. Højdedraget her har også til for nylig været lynghede, men Lemboerne har været ivrige til at pløje hede i de sidste menneskealdre, og det stykke hede her ret nord for, *Øster Lem hede*, får kun lov til at ligge og blomstre, fordi det er fredet. »Der kunne jo bo mennesker der,« siger man. Det kunne der, og der har også boet mennesker engang i fjerne tider. De har efterladt sig spor, som er meget tydelige i heden. Vi har her Danmarks største oldtidsminde, en samling forhen dyrkede marker med deres skeldiger, der ligger, som de blev forladt for omkring to tusinde år siden, da beboerne formodentlig flyttede ned i nærheden af bækken og efterhånden byggede *Øster Lem by*. Som landskab er *Øster Lem hede* ikke så storslået som Dejbjerg hede her sydøst for os, men som oldtidsminde storslået og uden sidestykke. Vi kan godt være bekendt at tage hatten af for den lembodreng, afdøde *læge Andreas Toft*, som har ansvaret og æren for, at det stykke hede blev skånet. Det er jo næsten den eneste lyngmark der er tilbage i sognet.

Vi vender os mod nordvest og mod vest og ser ud over sognet, der skræner mod vest. På bakken ved Højmark ligger den gamle kirke, samlingsstedet gennem tusind år. Det hvide tårn med det røde tegltag løfter sig frit i landskabet. Engang så tårnet anderledes ud. En kirkeejer fik det væltet; men lemboerne rejste det igen.

Drejer vi hovedet en lille smule mod syd, ser vi ind over Andbæk, præstegården, Degnbol, forbi gårdene Hindhede, som vel bærer det mest kendte navn, sognet har. Vi skal ikke mange år tilbage, før navnet *Mikkel Hindhede* var kendt af alle i landet. Det var ham, der lærte os, at vi ikke kan dø af at spise kartofler og margarine, når hans forsøgsperson, Madsen, kunne leve af det. Tilmed kunne vi så forhøje vort legemlige velvære ved at nyde rigeligt med rå havregryn. Det var under den første verdenskrig, da alle landets husmødre manglede så meget af det, der smeltede behageligt på tungen, at vestjyden Mikkel Hindhede stod op og slog i bordet for os og råbte højt: spis kartofler, rugbrød, lidt margarine, rå havregryn og mælk. Alle kunne høre det, og i hvert fald de rå havregryn bragte han til sejr, for da krigen var forbi, begyndte vi jo ellers igen med bøf og flæsk og pølser til kartoflerne. Nå, men lidt længere ude helt nede på det lave ligger der to gårde med mange træer omkring. Det er de to Holmgårde, der er opstået ved deling af den gamle herregård, som i den katolske tid hørte under ribebisperne og styredes af deres lensmand; senere blev den et særskilt len under kronen, inden den gik over til at være et privat gods, der i over hundrede år ejedes af forskellige købmandsfamilier i Ringkøbing, indtil godset blev opløst 1795, og derved slap sit tag i alle de gårde i sognet, som havde hørt under det. Lige mod

vest ser vi ud over sognets sydlige del med stationsbyen. Bagved ser vi det jævne land mod Ringkøbing fjord, der bred og mægtig er som et lille hav. Og endelig helt ude mod horisonten ligger Holmslands klit som en mørk streg, mellem hvis klittoppe Vesterhavet blinker mod eftermiddagssolen. Sådan ser sognet ud. Enkelte mørke partier med plantage og lyng, men ellers mark ved mark, huse og gårde og levende hegn.

Op af undergrunden har man mange steder hentet mergel før i tiden. Nu bruges kun de bedste lejer. For tiden graves der mergel i et stort leje i siden af dalen syd for Højmark.

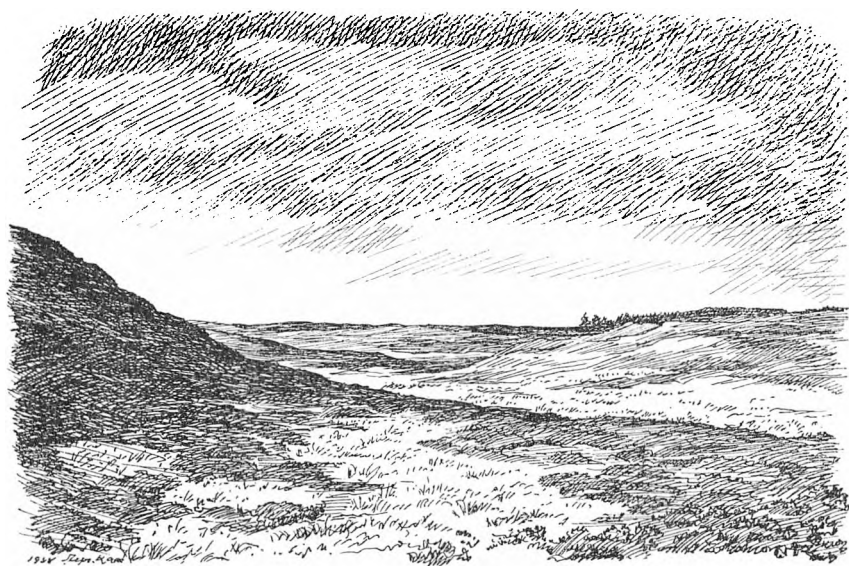

Fig. 4. Øster Lem hede. Man tænker uvilkårlig, at det er da ren natur, og så viser det sig, at hele heden er et gammelt dyrkningsområde, som er sprunget i lyng. Øverst til højre har der været lidt sandflugt.

Jordbunden er overalt ret god. Som de fleste steder på bakkeøen er de højere liggende jorder egentlig de bedste, hvor lerunderlaget ligger højest ved plovfuren. Mod nordvest er dog steder, hvor den sandede overflade har været hærget af stormen. Mellem Nørby og Holmgård er nogle partier med småklitter, og i øgnen fra Gammelmølle til Røgind kan man se, at sandflugten i ældre tid har været ret slem; men det er dog for intet at regne, imod de klitarealer, der træffes længere mod nord især i Torsted, Madum og Ulfborg og flere andre sogne. Ejendommeligt nok er det at se, at også disse klitområder for en væsentlig del synes opstået ved foden af bakkeøens højland, som mange steder skiller sig skarpt fra det flade land mod vest. Det er muligt, at land og hav engang før sidste istid har mødt hinanden noget længere inde, og at det har været gunstigt for senere tiders sandflugt på disse steder.

I ældre tider for omkring hundrede år siden lå halvdelen af sognet hen som lynghede, og der var ikke mange træer. Der var nok noget plantet ved Nymølle, som da var papirfabrik. Ved præstegården har nok også været træer og måske ved Holmgård og enkelte andre steder; men ellers var sognet bart som det øvrige

Vestjylland, en grøn plet med enge og kær mod vest, men ellers kranset af den tunge og uoverkommelige hede. Siden er sognet bleven større; et venligt kulturlandskab har bredt sig fra de i gammel tid beboede strækninger mod nord og øst og nu sidst ved engenes kultivering også imod vest. Kulturlandskabet er blevet herskende over næsten hele sognet.

Folketal.

Hele det vældige rydningsarbejde med at få den sidste halvdel af sognet dyrket har fundet sted siden 1800, og samtidig er folketallet i sognet steget meget stærkt, fra 480 mennesker i 1801 til 1821 mennesker i 1950.

Det folketal vi havde i 1801 betegner dog allerede en stor forøgelse i sammenligning med tallet fra 1787, der ikke var større end 312 personer, og det ser ud til, at sognets folkemængde i længere tid havde ligget omkring ved dette tal, eller at der har været omtrent samme antal familier i sognet i de foregående par århundreder. Det ser vi af forskellige officielle lister og opgørelser.

I 1599 oplyser Domprovsten over Hardsyssel i »Stigts Register«, at i Lem sogn er der 78 tiendeydere til kirken. Her er nok hverken præst eller herremand med, så der har da i det mindste været 80 familier i sognet. I matriklen 1664 er nævnt 74 besiddere af gårde og huse, og i matriklen 1688 kan jeg kun finde 73 besiddere, mens antallet af husstande 1787 var 75. Det kunne altså se ud som om folketallet i 1599 var lidt højere, end i sidste halvdel af 1600-tallet, og det er meget naturligt. Det viser sig netop, at der i 1664 er 6 ejendomme i Lem, der er øde, nemlig Mølgård, en halvgård i Nørby, en halvgård i V. Tredje, en gård i Ø. Lem, en halvgård i Karsbæk og bolet Hyw i Faurby. Det sidstnævnte blev dog drevet af præsten, men der boede vist ingen i det. I 1688 er der nævnt 10 øde steder, men der kan godt bo mennesker i enkelte gårde, som er øde og ikke i øjeblikket drives.

Dersom vi nu vidste hvor mange medlemmer der gennemsnitlig var i en familie eller husstand, så kunne vi med nogenlunde sikkerhed finde sognets folketal de pågældende år. I 1787 var der 312 personer fordelt på 75 husstande eller omtrent $4\frac{1}{6}$ person pr. husstand. Skønt tallet synes beskedent, er det dog beregnet lovlig højt, idet 9 enlige personer, der var fattige, er fordelt på husstandene. Hvis hver af dem skulle udgøre en husstand, hvad de næppe gjorde, ville der altså være 84 husstande à $3\frac{5}{7}$ person. Dette tal vil vi dog ikke bruge, men opstille følgende lille oversigt:

1599:	(78 + 2)	familier	×	$4\frac{1}{6}$	=	333	personer.
1664:	74	-	×	$4\frac{1}{6}$	=	308	-
1688:	73	-	×	$4\frac{1}{6}$	=	304	-
1787:	75	-	×	$4\frac{1}{6}$	=	312	-

At befolkningstallet er dalet lidt i sidste halvdel af 1600-tallet er der ikke noget mærkeligt i. Jylland måtte udstå tre besættelseskrige; den sidste og hårdeste blev efterfulgt af strenge vintre og tørre somre. Mere mærkeligt er det måske, at man ikke inden 1787 igen var kommen op på c. 80 familier. Årsagen må delvis søges deri, at nogle af de øde ejendomme blev lagt ind under andre.

Vi kan nu fortsætte med en række tal, som er nok så sikre:

1787: 312 personer.	1890: 996 personer				
1801: 480 –	1901: 1114 –			, deraf i stationsbyen 216 pers.	
1834: 626 –	1911: 1271 –	–	–	–	339 –
1845: 639 –	1921: 1362 –	–	–	–	363 –
1850: 680 –	1930: 1485 –				
1860: 772 –	1940: 1670 –	–	–	–	451 –
1870: 820 –	1950: 1821 –	–	–	–	666 –
1880: 913 –	1960: 2149 –	–	–	–	837 –

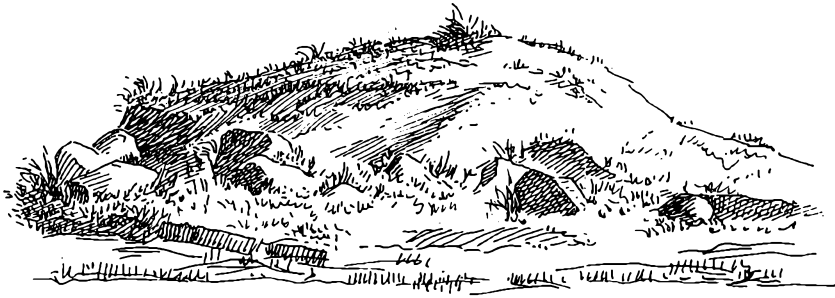
I de sidste 200 år er folketallet steget til omkring det seksdobbelte. Hvordan fremtidens folketal vil blive, kan vi ikke vide, men tilvæksten vil formentlig afhænge af stationsbyens og andre centrers vækst, da den egentlige landbrugsbefolkning trods stigende produktion er gået tilbage i tal siden 1940.

Om fortidens folketal før 1599 kan vi måske skønne så meget, at gårdenes og bolenes antal har været nogenlunde konstant siden højmiddelalderen, siden Valdemarstiden, og at sognets folketal derfor så nogenlunde kan antages at have ligget omkring 300 eller lidt over i tiden, siden Lem kvaderstenskirke blev bygget og til 1787.

Folkesagnet vil ganske vist sige, at på Valdemar Atterdags tid skal den sorte død 1350 have bortrevet folkene både i Lem og Dejbjerg sogne på en mand nær i Lem og en kvinde i Dejbjerg, der giftede sig med hinanden efter pesten. Fra dem nedstammer den nuværende befolkning.

Men det er jo dette sagn, der fortælles så mange steder over hele landet, og det kan vi ikke bygge på, men kun regne det for en mindelse om svære tider i landet. Der er ganske vist ingen tvivl om, at befolkningstallet til tider har svinget en hel del på grund af pest og andre smitsomme sygdomme; vi kender bare ikke noget bestemt til det. Et slemt pestår her i Vestjylland var 1602. Dette år mindedes man i Snejbjerg ved at indhugge i kirkemuren, at sognet havde 209 døde. Længere nord på i amtet, i Ejsing, fortælles, at man standsede pesten ved at begrave et levende barn, som man havde købt af en taterkvinde, og det har vist sig, at sagnets tale om denne barbariske begivenhed er sand. I Ulfborg ville man mene, at pesten kom som en sky drivende ude fra havet. Dette sogn havde også mange døde. Sagnet siger, at der døde atten snese; men det er selvfølgelig en stor overdrivelse; derimod måtte kirkeværgerne finde sig i, at en sjettedel af tiendekornet ikke kunne ydes, fordi et stort antal ejendomme var øde på grund af dødsfald.

Også i Lem sogn var der pest det år; men vi savner sikre efterretninger om, hvor stærkt den hærgede. Det eneste dødsfald der kendes er præstens. Der siges, at pastor Povl Christensen døde af pest 1602.

OLDTIDSLEVN OG OLDTIDSLIV

»Hine monumenters ejendommelige værdi for os består deri, at de som balsamerede kæmper skænker os et blik tilbage i de svundne tider og taler kraftigt om vore gamle fædres liv og vældige idrætter. Jeg mener, at alle hidtil udyrkede høje med stensætninger er kongens og landets ejendomme thi af dem skatter og skylder ingen.«

(N. F. S. Grundtvig 1809 d. 7. okt. i
»Nyeste Skilderier af Kjøbenhavn«).

Gravhøjene er monumenter over vore fædres liv og vældige idrætter! Årsagen til denne udtalelse af den unge Grundtvig var, at oldtidens stolte mindesmærker var ved at blive ødelagt, især måske på Sjælland. Det var særlig de store stengrave: runddysser, langdysser og jættestuer, det gik ud over, og grunden til ødelæggelsen var de gode bondereformer. Nu havde hver gård sin markjord samlet, og ivrige landøkonomer virkede for, at man fik hegn om markerne, helst så stærke og varige som muligt. Stendiger var det allerbedste, og i nogle år gik det i forfærdende grad ud over gravhøjene med de mange store sten. De lærde opskræmtes, man drøftede fredning; der nedsattes en kommission, og Grundtvig følte trang til at give sit besyv med.

Et par år tidligere havde han efter et besøg ved den store langdysser i Gunderslevholms skov skrevet de stærke og følelsesfulde ord:

»Hvad løfter sig hist!
O, er det ej alterets mossede stene,
Som egenes grene
Så tætte omhvælver?
— — —

Jeg iler, jeg iler med vingede fjed
For asernes alter at kaste mig ned
Og prise de hensovne guder.«

Grundtvig gjorde ikke noget halvt. I mange år af sin yngre manddomstid begravede han sig i studiet af nordisk oldtids åndsliv, og han så jo netop rigtigt, når han opfattede oldtidsmindesmærkerne som vidnesbyrd om vore forfædres ånd og religiøsitet. Selv om de store overliggere på dysserne ikke just er altre for *aserne*, der dyrkedes i jernalderen, så er man enige om den opfattelse, at stenkamrene ikke alene var grave, men kultsteder, offersteder, og tager vi udtrykket *asernes* som *gudernes*, så er udtrykket ikke upræcist. Grundtvig udtrykker både i poesi og prosa en positiv stilling over for de gamle høje og deres betydning.

Hans samtid savnede ikke det modsatte syn på oldtidens minder. Ødelæggelsen var vel ikke udtryk for uvilje imod gravenes princip; mere var den en tankeløs gøre sig sten og jord nyttig i nogen dalers penge; men sløjfningen af højene ansås for nyttig af mange, der måske burde haft lidt mere tanke for, hvilke værdier der blev ødelagt.

Drastisk er ødelæggernes standpunkt udtrykt af Oehlenschläger i fortalen til »Sct. Hansaften-spil«, hvor han lader Harlekin snuble og slå sit ben, da han løber op på højen, hvorefter han råber:

»De gravhøje skulle Fanden flytte!
De står her og gør ikke den mindste nytte.«

Og så er vi da igen i Vestjylland, og vi ville jo gerne sige: »Om os, naturligvis, er ikke talen.« Vi har jo ikke sløjfet noget oldtidsmindesmærke, ikke kløvet »Asernes alter«. Å, nej! det har vi som bekendt ikke. De har været fredet siden 1937; men før den tid kan man ikke i Vestjylland, heller ikke i Lem sige: hus forbi, når talen er om en endog usædvanlig grundig ødelæggelse af de gravhøje, hvor der var store sten, som kunne kløves og sælges, og det må være sket ud fra Harlekins ræsonnement: de står her og gør ikke den mindste nytte.

I de fleste tilfælde er ødelæggelsen sket for så mange år siden, at ikke ret mange kan huske det eller har hørt tale om det. I andre sogne er det også sådan. Jeg har i Torsted sogn med mine egne hænder udgravet ikke mindre end tre tomter af jættestuer og en langdysse i ødelagte høje, hvor ingen anede noget om, at der havde været sådanne stenkamre.

Når vi nu vil se på højene i Lem, kan det ikke nægtes, at ødelæggelsens vederstyggelighed er stor, for her var der virkelig noget at ødelægge. Nationalmuseet mener at kende omkring 250 gravhøje i sognet. Det er en usædvanlig stor mængde. Så vidt jeg ved, har kun to sogne i amtet flere høje: Idum og Sevel.

Lem hører til den højrige stenalderbygd i Bølling herred, som har mange dysser og jættestuer efter vestjyske forhold. Den strækker sig forøvrigt mod nord til Hover og Torsted og ind i Ulfborg og Råsted.

Blandt alle oldtidslevn er højene dem, man lettest får øje på. De fortæller os, at egnen her har været et godt sted at bo. *Hlaiwa-Gravhøj*. Sognenavnet har relation til højene, selv om det formodentlig kun er en enkelt eller nogle få høje, der har givet stedet navn.

Fra ældre stenalder kendes ingen fund i Lem. Mærkeligt er det, at levningerne fra de indlandsfolk, der har boet langs Jyllands store og små vandløb og der opretholdt livet ved jagt og fiskeri, ikke er fundet i Lem sogn. Disse folk, der tilhørte den såkaldte *Gudenå-kultur*, har dog efterladt sig nogle ret karakterfulde

flintsager, som ganske vist udmærker sig ved deres lidenhed, men ellers er lette at kende. *Mikroliter, skævpile og fine tværpile.*

Højene.

Er kendskabet til sognets ældre stenalder således negativt, så er der til gengæld overvældende mange levn fra yngre stenalder. Det gælder især højene. Nationalmuseet siger, at der har været c. 250 høje. Undersøgelsen stammer vist fra 1883, så der kan godt være udsløttet mange høje før den tid, og tallet har sikkert ligget højere.

Nu er alle højene ikke bygget i stenalderen; man fortsatte med at bygge de store gravhøje til hen imod oldtidens slutning. Landets allerstørste høje er de to kendte Jelling-høje, der formodentlig er bygget af kongerne Gorm og Harald Blåtand.

En del af de store jordhøje i Lem er sikkert bygget i bronzealderen, enkelte høje med flad top, som Fladerhøj ved landevejen fra Højmark til stationsbyen, er muligvis fra jernalderen; men ellers er så godt som alle høje, der rager mere end to meter op i landskabet, fra ældre bronzealder; mens en del meget små og uanselige høje kan være fra tiden lige efter vor tidsregnings begyndelse. Disse er dog ikke lette at udskille. Resten af højene er formodentlig fra stenalderen.

Efter Nationalmuseets førnævnte undersøgelse skulle af de 250 høje kunne udskilles omkring 30 som har en højde fra 2–5 m og derfor kan regnes for at høre til *bronzealderhøjene*. De resterende 220 høje må for største delen være fra stenalderen, idet nogle få dog nok må regnes for jernalderhøje.

Nu ligner alle gravhøje fra stenalderen ikke hverandre, og havde vi haft dem liggende i velbevaret tilstand, ville nogle af de største have været lige så store som bronzealderhøjene. Det gælder de høje, der rummede store stenkamre i deres indre, *jættestuerner*; men disse høje er forlængst plyndret for sten og delvis jævnet. Også *dysserne* skiller sig ud fra almindelige runde høje ved deres opbygning med store randsten og stenkamre med synlige overliggere. Undersøgelsen mener at kunne bestemme 2 af sognets gravhøje som jættestuer mens 6 eller måske 8 langhøje kan være dysser. Resten af højene skulle så tilhøre det stenalderfolk, hvis typiske gravplads var mindre høje med en eller flere grave i forskellig højde i højen og så stenalderens sidste afsnit, dolktiden. Der har dog sikkert været mange flere dysser og jættestuer, end man i 1883 kunne bestemme. Jeg kan som eksempel nævne, at nogle synsmænd i 1752 oplyste, at da de synede heden øst for Røgind, lå der ved »den store landevej« fra Ringkøbing til Århus en *jungovn* bygget af tre sten, hvoraf den ene lå oven på de to andre.² Vejen gik fra Røgind efter Břejning kirke og gik ind over sogneskallet til Ølstrup tæt vest for *Højhus*. Denne jungovn er efter beskrivelsen et dyssekammer. Den var et kendingsmærke i heden, og synsmændene brugte den øverste sten som underlag for et kort, som de sammenlignede med landskabet. Et sådant mindesmærke kunne let helt udslættes, og ingen kan da heller helt bestemt påvise, hvor jungovnen lå.

Ødelæggelsen af stenmindesmærkerne begyndte for øvrigt her i Lem på samme tid som på Sjælland. Den nedsatte kommission til oldsagers opbevaring søger at skaffe sig oplysning om oldsager og mindesmærker ud over landet. For de fleste sogne var oplysningerne dog vistnok temmelig flygtige. Der foreligger et lille

brev vistnok skrevet af *Christian Feld* i Lem præstegård den 20. aug. 1808. Brevet lyder således:

»I Sønder Lem sogn findes endnu levninger af et hedensk alter, men for det meste er adspлтt og brugt til broer og grund under husbygning. En aflang plads ligeledes her i Lem sogns hede, indfattet med temmelig store sten, som skønnes af udseende at må have været et tingsted, men er ligesom forrige adspлтt til ovennævnte brug. Forresten ved jeg intet her i sognet at anmelde om oldsager til den høje kommission.«³

Præsten har da i hvert fald set »et hedensk alter«, og det må være en runddysse eller en langdysse; desuden kender han enstensætning, som han kalder et

Fig. 6. Langdysse nordøst for Lambæk. Højen er 25 m lang, og flere randsten er bevaret. I ryggen af højen er der to huller, der tyder på, at her er plyndret to gravkamre.

tingsted. Det må være enten en langdysse eller den skibssætning, der lå i heden ikke langt fra kirken. Om denne stensætning skrives i 1878, at blandt stenene »til skrogets betegnelse lå de største i skibets spidser og der, hvor rorbænkene forbandtes med bordene, thi nogle sådanne bænke var med mindre sten betegnet tværs gennem skibsrummet.«⁴ Det siges dog også, at stenene her ikke var særlig store. På få undtagelser nær kunne en karl bære dem. Denne stensætning er formodentlig sat i vikingetiden.

Den yngre stenalder.

Omkring 2500 år før Kristi fødsel kom de første agerbrugere ind i landet. De havde hvede og byg med sig og de havde ko, får og svin. Indvandringen af disse folk foregik vistnok over længere tid, og de nye folk levede længe sammen med jægerfolkene, der formodentlig, som tiden gik, tog ved lære af dem, eller de måtte fortrække til øde steder, hvor agerdyrkere og kvægavlere ikke havde slået sig ned.

Helt sikre spor af disse første agerdyrkere kendes vist ikke fra Lem; men snart blev det hos agerbrugerne skik at bygge store gravkamre.

Dyssetiden kalder man så perioden. Gravkamrene sattes dels i runddysser og dels i langdysser. Begge former er lave høje omsat med ret store sten. I rund-

dysen er der kun et gravkammer, men i langdysserne kan der være flere, og højene kan være meget lange. Her i sognet kendes ikke med sikkerhed nogen runddysse. Det skulle da være den før omtalte *jungovn* ved den gamle landevej. Derimod har der nok været 8 langdysser. Der er i hvert fald spor efter et sådant antal lange høje, og de synes her på egnen at være langdysser.⁵ De ligger spredt over den nordlige og østlige del af sognet, og alle er de mere eller mindre ødelagt. Smukkest virker den øst for Lambæk. Den ligger højt og frit i landskabet; den er godt 25 m lang, men har desværre mistet de fleste sten både i gravkammeret og langs randen (se billedet fig. 6).

Rester af langdysser findes nordøst for Dal, ved Fårborg og i Nørhede, hvor der ligger en i plantagen; den har den imponerende længde af 50 m; men man kan ingen sten se. Den anden er lige vest for, tæt syd for landevejen. Lidt længere mod vest også syd for landevejen ligger en langhøj, der nok også er en langdysse.

Af tidens redskaber kendes let den store flintøkse. Den er som regel sleben på alle fire sider og er meget regelmæssig. Den har en tynd, undertiden næsten skarp nakke og smukt hvælvede bredsider. Man kalder den for *den tyndnakkede økse*. I Højmark skole har jeg set et par meget smukke eksemplarer på 25 og 21 cm længde fra *Lambæk* og en tilsvarende men usleben fra *Øster Lem*, som er 26 cm; men der ligger flere af den slags økser rundt om i sognet, og de vidner om dyssetidens folk, sognets første agerbrugere, og man får indtryk af, at der har været en forholdsvis god bebyggelse i sognet. Dyssetiden strækker sig noget ind i den følgende periode *jættestuetiden*.

I denne tid byggede man jævnsides med runddysser og langdysser nogle større gravkamre, der i modsætning til dysserne var helt overdækkede med en jordhøj. De ældste jættestuer var ikke særlig store, 3–5 m lange og c. 2 m brede. I Nørhede nord for landevejen findes ude mod øst rester af de eneste to jættestuer, som kendes i Lem sogn; men der kan meget godt have været nogle flere. Disse gravkamre var meget søgte af stenkloverne, da de som regel havde meget store og ret flade overliggere, der var forholdsvis lette at kløve ud i bjælker til brodæk over stenkister. I ældre jættestuetid omformedes den store flintøkse, så den fik en tykkere nakke, bredsiderne blev plane, og slibningen blev kun udført på de brede sideflader. Smukke eksemplarer af denne *tyknakkede økse* findes i Øster Lem og Faurby. De yngste eksemplarer af denne økse har næsten kvadratisk nakke og findes ofte ved pløjning, idet de har været nedlagt i jordgrave dækket af en flad stendyng.

Midt i jættestuetiden sker der en indvandring af et fremmed folk, der breder sig ret hurtigt til Midt- og Vestjylland. Disse folk havde andre gravskikke, de havde andre våben og stenredskaber, og de havde andre former på deres uundværlige lerkar. De levede ellers på et lignende kulturtrin som jættestuefolkene; men man har ment, at de overvejende var kvægavlere, og måske ikke slet så fastboende som de gamle folk. Man har også ment, at de omtrent udryddede de gamle beboere eller gjorde dem til trælle, så deres kultur forsvandt her i Jylland, især på de egne, hvor det nye folk, *enkeltgravsfolket*, hurtigst fik udbredelse; men senere undersøgelser viser, at *jættestuekultur* og *enkeltgravskultur* netop på disse egne har trivedes jævnsides,⁶ indtil de to kulturer smeltede sammen i *Dolktidskulturen*, der omfatter de sidste 2–300 år af stenalderen.

At *enkeltgravsfolket* har boet her i sognet i stort tal, derom vidner de mange mindre, runde jordhøje, som findes, og hvori de døde lagdes i enkeltgrave. Disse høje er som regel brugt flere gange, idet man ved de ældste jordfæstelser gravede en regulær grav, der overhøvedes af en lav høj, som siden kunne bruges flere gange, idet man som regel hver gang gjorde den lidt højere. Også disse folks økser kendes i ret stort tal i sognet. Af de gamle jættestuefolk lærte de at bruge

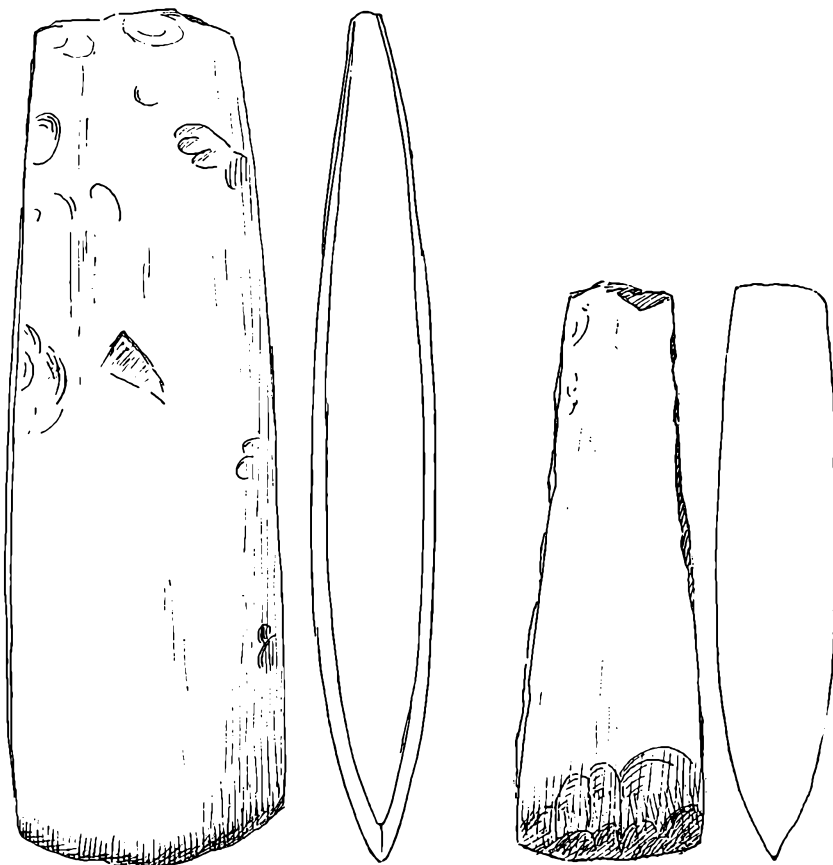

Fig. 7. Til venstre en af de store og meget regelmæssige *tydnakkede* økser med slibning på alle fire sider. Det er *dyssetidens* typiske flintøkse. Denne her er 25 cm lang og ligger hos Anton Pedersen i Lambæk. Den er nok jævn gammel med langdyssen på fig. 6 og godt 4000 år gammel. Til højre en *tyknakkede* økse med næsten kvadratisk nakke, c. 17 cm lang. Den har kun slibning på bredsiderne. Det er jættestuetidens økse, og den er vel omkring 300 år yngre end den første økse. Findes hos Johannes Green i Øster Lem.

den tyknakkede flintøkse; men de lærte aldrig at lave dem så smukke og regelmæssige som de gamle flintsmede, der havde mange århundredes tradition at bygge på, og morsomt er det at se *jættestuefolkets* store fuldendt skønne økser og mejslers sammen med de *samtidige enkeltgravsfolks* skæve og dårligt lavede flintøkser, der dog foregiver også at være tyknakkede økser. Til gengæld kunne enkeltgravsfolket lave stridsøkser af grønsten. Denne stenart skulle behandles på en helt anden måde end flinten, og her var der intet i vejen med teknikken. Strids-

økserne var fine både i form og behandling. Når manden døde fik han sin stridsøkse med i graven, undertiden også en flintøkse, men det er stridsøksens form, der er karakteristisk for de skiftende slægtleds sans for øksens udseende. Der var møde i den; det blev der vist aldrig i deres flintøkser, der var rene arbejdsøkser.

Alene denne mangel siger os, at disse folk var fremmede her i landet, hvor flintøksten i århundreder havde gennemgået en rig udvikling. Mens den første agerbrugskultur og storstensgravenes folk i hovedsagen var vestligt orienteret, var

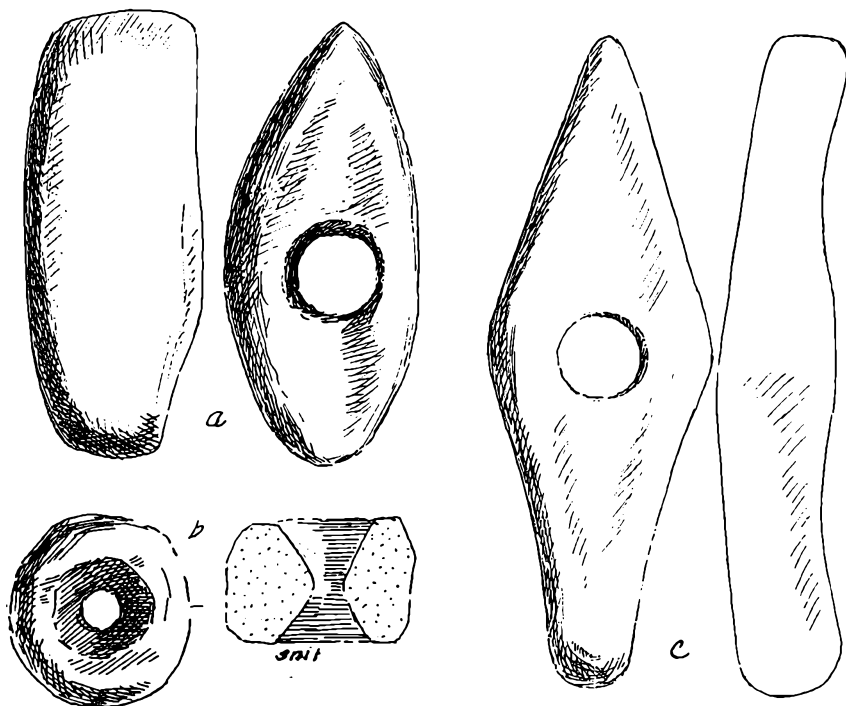

Fig. 8. Stensager fra enkeltgravfolket kulturform. a og c grønstensøkser af ældre type. De er begge fra Højmark, idet a findes hos Knud Visgaard Christensen og c hos Aage Guldager. b er en kølleform eller nærmest en slyngesten.

enkeltgravfolket et indlandsfolk, der kom fra sydøst. En blanding af de to folk fandt sted, og resterne af de gamle jægerfolk er vel indgået i blandingen. På den måde opstod det folk, der blev vore forfædre, idet der næppe siden har fundet nogen større indvandring sted af fremmede folkeslag.

At blandingen slet ikke var så dårlig, kan vi måske se i de efterfølgende tider. I slutningen af stenalderen, *dolketiden*, fortsætter man med at bygge de runde høje, og der blev efterhånden så mange af dem her i sognet, at de samler sig i grupper og rækker, og på et kort ser det ud, som om højene har haft tilbøjelighed til at lægge sig i to stribes, der krydser hinanden ved Nihøje mellem kirken og Fårborg. I den vestlige del af sognet har der måske aldrig været så mange høje, men her har jorden fra ældre tid været stærkere kultiveret, og her er nok i tidens løb mange høje bleven sløjfede. Dog er højstriben i nord og syd fra plantørgården til lidt øst for Andbæk ret iøjnefaldende, hvordan den så ellers skal forklares.

Af den mængde høje, som yngre stenalders folk har bygget, kan vi se, at egnen har været et yndet sted for dem at bo. Man mener forøvrigt, at de for at skaffe sig agerjord har ryddet skovene i pletter ved hjælp af ild, og så har de sået der, til jorden blev udpint, hvorefter de har taget frisk skovbund ind og ladet det gamle sted gro til igen. De har altså ikke været så fastboende, som agerbrugere senere blev.

Dolktidens folk har lavet nogle meget fine redskaber og våben af flint. I flere høje er der fundet flintsager fra denne tid. Det ville da også være urimeligt, om ikke en god del af de mange runde småhøje havde begravelser fra dolktiden. Billedet viser en dolk fundet på Gammel Hindhede mark.

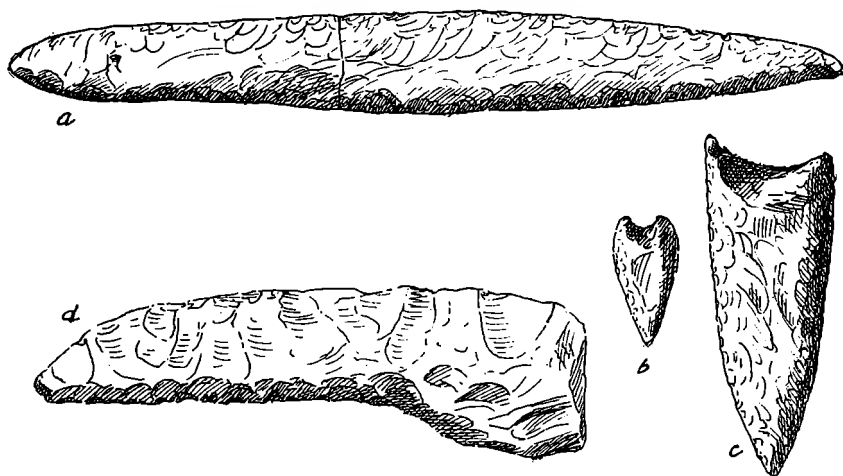

Fig. 9. *Dolke-tid*. Slibning af flintsagerne brugtes ikke mere, man kunne tilsyneladende ved tilhugning give den hårde flint nøjagtig den form, der passede bedst, var den end aldrig så krævende. *Dolke-tidens* flintarbejde hører til det mest fuldenkte som findes. a er en dolk fra Gl. Hindhede, 25 cm, ældre *dolke-tid*, b en piletspids med små modhager, ligger i Højmark skole, c en lansespids af samme type, fundet hos Knud Sig Nielsen, d er et seglblad hos Viggo Thomsen, Øster Lem. Det krumme seglblad er, som de andre sager, fra stenalders slutning. Tidligere brugte man en svær flintflække til samme formål. Trods alt er det en af mejetærskerens primitive forløbere

Bronzealderen.

Omkring år 1500 før vor tidsregning kom bronze rigtig i brug i Danmark. Det er en blanding af kobber og tin, og metallet måtte indføres. Der ligger altså handel som grundlag for den kultur, *bronzealderen* er udtryk for. Denne handel har gået gennem Vest- og Mellemeuropa til kulturlandene ved Middelhavet, der ikke alene kunne levere metal men også give ideer til kunst og håndværk. Der er således en ret stærk påvirkning at spore fra den gamle græske kultur.

I ældre bronzealder byggedes de store gravhøje, hvorfra rige og mærkelige fund har givet os mange oplysninger om kulturen på den tid. Højene i Lem har dog ikke bidraget med noget sådant stort fund. Derimod er der gjort enkelte fund i mosen mod vest, hvor der er fundet bladet af en bronzedolk. De fleste fund fra bronzealder er fra de yngre århundreder, hvor ligbrænding var almindelig. Der er i og for sig en hel del fund fra forskellige dele af sognet; det meste er i ældre tid opgravet i høje og højtomter ved tilfældig gravning. I Nationalmuseet findes to pincetter, to rageknive, 1 celt, et par spiralfingerringe af guld, nogle stykker

af et bronzesværd, 1 bronzekniv. Noget af det er fra høje ved kirken, noget fra en stor høj på Holmgårds mark.

Ringkøbing museum har et par snoede armbånd; det ene fra Hindhede, det andet fra Højmark. Et lignende armbånd af bronze er fundet i en tørv i mosen.

Disse fund er hver for sig ikke særlig store, men de siger os dog, at i yngre bronzealder var sognet ret godt befolket, idet fundene er spredt over store dele af sognet. De store bronzealderhøje ligger heller ikke samlet, og det må ligeledes være, fordi der var bronzealderbebyggelse flere steder i sognet i den ældste tid.

Metallerne bronze og guld kaster en særlig glans over bronzealderen, især ved

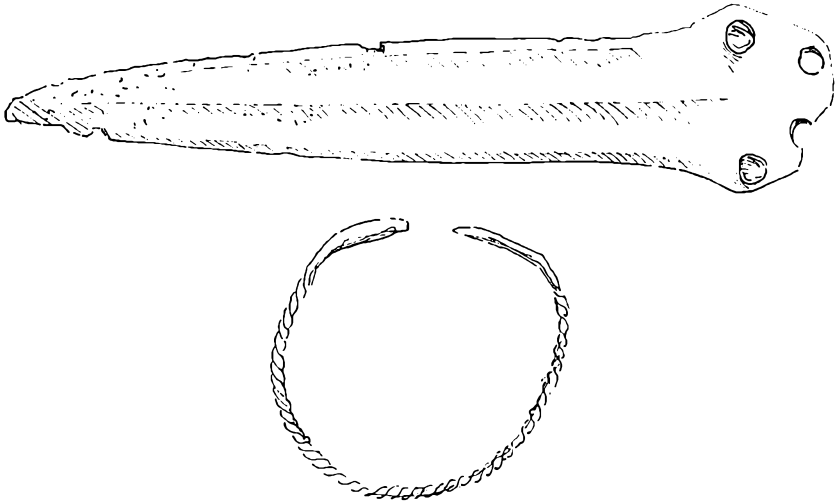

Fig. 10. Dolkblad og armring af bronze, fundet i Holmgårds mose.

de smukke og store ting. Det ser ud, som om en rigmandsstand har levet på et højt kulturstade. Den grå bonde måtte være glad, om han havde råd til en ragekniv, en simpel celt, eller en dolk. Som egentlig arbejdsredskab var bronzetingen ikke hård nok; derfor brugtes metallet især til pynt og til våben, til beslag og spænder, til kar og dåser. Det er utvivlsomt handelen, der skaffer metalformuer til veje hos de enkelte store. Hos den, der dyrker jorden og passer koen og sørger for daglige fornødenheder, har bronzen ikke spillet så stor en rolle. Mange arbejdsredskaber var stadig af træ og flint eller anden stenart. Som våben, pynt og jagtredskaber har bronzen haft fortrinnet, der måske endda har gjort den grå masse temmelig afhængig af storfolkene.

Den største fremgang i landets hovederhverv må hvile på et simpelt træredskab – ikke i stolte lurer og skinnende sværd. *Arden*, den primitive plov, egentlig kun en harvetand trukket af et par stude, det var fremskridt, så det forsløg noget i det daglige arbejde, hvor man før havde brugt hakke og gravestok. Og det er da også muligt, at det er den slags fremskridt, der har båret den velstand frem, som den herskende klasse så klart har siddet inde med. Større produktion og voksende folkemængde, har skabt et overskud af livsfornødenheder, som ved gode handelsforbindelser sydpå kunne bringe metaller hjem til udnyttelse. At datidens metal

i Europa så i særdeleshed var det smukke bronzemetal satte sit særlige præg på tidens form for kultur.

Når den glansfulde kultur for en stor dels vedkommende må hvile på et arbejdende bondefolks nye og bedre metoder i arbejdet med jorden, er det ikke så mærkeligt, at den livgivende sol blev holdt højt i ære som en magt, der kunne give lykke og velstand. Solen dyrkedes som guddom. Det er der overordentlig mange vidnesbyrd om. Solbilleder og soltegn var almindelige. Solen bragte vår og frugtbarhed til landet, og det gav sig udslag i ret drøje tanker om solen som herre over al avlekræft i naturen.

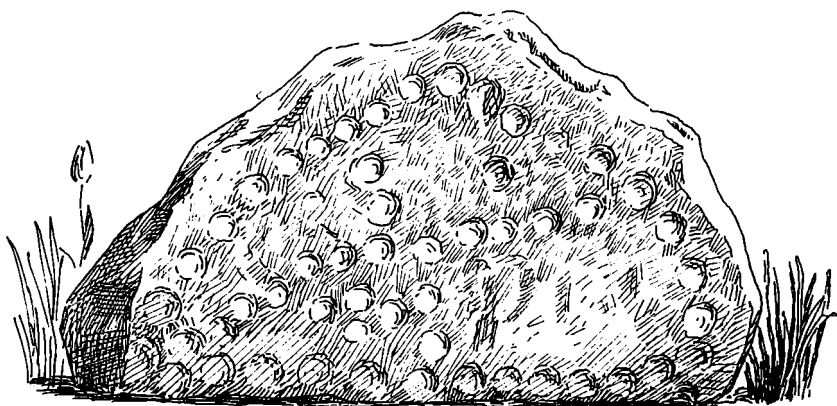

Fig. 11. Skålstenen fra Lem. Den står i Ringkøbing museums have. De runde fordybninger i stenen opfattes som frugtbarhedstegn, og stenen har sikkert haft betydning i bronzealderfolkernes dyrkelse af de frugtbarhedsgørende magter.

I Lem blev der for snart mange år siden fundet en flad sten, hvis største mål er omkring 1 m. Den er på den ene side forsynet med en mængde skålformede fordybninger. Disse runde fordybninger er solmærker, og stenen må være en hel lig sten fra bronzealderen. Den står nu i Ringkøbing museums have. I Højmark skoles have er også fundet en skålsten. Den har en fordybning på begge sider og er c. 30 cm lang. Om det er en solsten, ved jeg ikke, men det kunne vel godt være det.

Jernalderen.

Bronzekulturen var afhængig af forbindelsen med landene helt nede ved Middelhavet, men godt et halvt årtusind før Kr. skete der det, at tilførselen af bronze blev mindre; men man fik omtrent samtidig kendskab til jernudvinding, og det gav os en ny kulturform, der kunne hvile på en hjemlig metalproduktion, idet jernet kunne udsmeltes af *myrmalm*. Bronzen blev nu til et rent og skært smykkemetal.

Desuden skete det at vejrliget forandrede sig føleligt; det blev fugtigere og køligere om sommeren og mildere, men mere råt og sludfuldt om vinteren. Dette var så mærkbart, at man måtte til at holde kreaturerne på stald en del af vinteren. Følgelig måtte man sørge for vinterfoder, og til gengæld kunne man så køre gødning på marken, før kornet skulle sås.

Det hårde klima tvang mændene til at bruge benklæder under deres færden

i mark og skov. Det havde man ikke brugt før. Vi synes måske, at en glansfuld tid var sluttet og en fattig, rå tid begyndt. Det er nok ikke helt sikkert, at almuesmanden følte det således. De rige bronzeejende familier måtte til at slide med jorden jævnsides med bonden. Man blev mere ligemænd i sognet og landsbyen. Jernet var desuden meget bedre at bruge i det daglige arbejde, og det bragte sikkert igen en forøgelse af landbrugets produktion med sig. Vi ved da, at man allerede tidligt i jernalderen fik en rigtig plov at arbejde med, en plov med skær og muldfjæl, og det ser ligeledes ud til, at en harve med trætænder kom i brug.

Husdyrene.

Vi har allerede mærket os, at stenalderbonden havde køer, får og svin som husdyr. I slutningen af stenalderen eller også i bronzalderen kom hesten til. Ældst af alle husdyr er dog hunden, som allerede i ældre stenalder var jægerens trofaste ledsager. Derimod synes fjerkræet først at komme til i jernalderen, ligesom katten da også holder sit indtog i danske huse og gårde. Det ser ud, som om de tre vigtige dyr: ko, får og svin kom samtidig til landet, så selv om koen delvis eller helt nedstammer fra uroksen og svinet fra det almindelige vildsvin, så er deres tæmning dog nok foregået, inden man her i landet begyndte at bruge dem.

Agerbruget.

Det agerbrug, der holdt sit indtog i vort land i yngre stenalder og som siden den tid har dannet grundlag for folkets eksistens, har altid i hovedsagen arbejdet med planter af fremmed oprindelse.

Længe mente man, at Ægypten og Mesopotamien var de steder, hvor kornavlens var opstået; men arvelighedsforskere har påstået, at kornsorterne – og her er særlig tale om hvede og byg – sandsynligvis hører hjemme og er taget tidligst i brug i de egne, hvor de optræder med størst formrigdom, og der er påvist sådanne centre, hvorfra hvede og byg må være spredt ved menneskets hjælp.⁷

Hvede er en slægt, der er rig på arter, som falder i tre grupper. Den ene af disse grupper samler sig om det sydvestlige Asien. En anden gruppe hører hjemme i Abessinien og en tredje i Lilleasien. Fra disse egne mener man, at hveden som dyrket kornsort har bredt sig. Og forholdet ligger sådan, at de hvedesorter, man kender fra Danmarks oldtid ikke stammer fra et bestemt område, men vistnok fra dem alle tre. Det vil sige, at allerede i oldtiden er den kornavl, der drives i Danmark et produkt af påvirkning fra forskellige egne. Vore læremestre har haft hvedesorter fra disse egne at vælge imellem, og vi synes at skimte en lang tids brug af kornet og forsøg på at skaffe de bedste sorter eller et udvalg at vælge imellem.

Byg viser sig ligeledes at have mere end et oprindelsesområde. Abessinien er her udbredelsescenter især for de avneklædte arter, men nøgen byg hører hovedsagelig hjemme i Himalaja, Kina og Japan. *Rug* er oprindelig kommen ind i kulturen som ukrudt i hvede og viste i det nordlige Europa et sikrere dyrkningsresultat, hvorfor man foretrak det lettere dyrkelige ukrudt og lod hveden forsvinde. Havre er ligeledes kommen i brug som ukrudtsplante, man under vanske-

lige forhold måtte nøjes med. Havren var dog ikke regnet for noget videre og man kaldte det bukkefoder, idet ordet *hafr* også brugtes for ordet *buk*.

Ikke uden grund kalder arkæologerne overgangen fra jægerstadiet til agerbrug og kvægavl for en revolution, der åbnede uanede muligheder for menneskets eksistens. Den har sikkert overalt været årsag til en stærk forøgelse af folkemængden, der i jægertiden ikke var ret stor.

Tilstedeværelsen af forskellige kornsorter og dyrkede planter i oldtiden er påvist dels ved undersøgelser af hustomter, hvor det er fundet i forkullet tilstand og dels som aftryk i lerkar, hvor kornet som regel er borte, men hvor afstøbningen viser hvilken sort der er tale om. Fra mange undersøgelser over hele landet viser aftryk i yngre stenalderens lerkar følgende:⁸

Hvedesorter	345 aftryk
Bygsorter	54 aftryk
Pileurt	3 aftryk
Æble	13 aftryk

Fra ældre bronzealder kender man næsten ikke disse aftryk, men fra yngre bronzealder således:

Hvedesorter	22 aftryk
Bygsorter	212 aftryk
Hirse	5 aftryk
Havre	4 aftryk
Flyvehavre	3 aftryk
Pileurt	25 aftryk
Ært	3 aftryk

Hveden spiller tilsyneladende en mindre rolle på den tid end i stenalderen, og tager vi et afsnit i jernalderen fra år 0–200 e. Kr. ser vi, at den næsten er helt borte:

Hvedesorter	4 aftryk
Bygsorter	193 aftryk
Havre	32 aftryk
Rug	11 aftryk
Pileurt	56 aftryk
Ært	1 aftryk

For en del år siden undersøgte professor Gudmund Hatt tre hustomter i *Øster Lem hede*. I en affaldsgrube fandt han der en hel del lerskår, og da de blev undersøgt kunne de fortælle, at de var fra førromersk jernalder c. 500 før Kr.–0, og at man i *Lem sogn* på den tid kendte følgende planter og dyrkede eller udnyttede dem:

Nøgen byg	24 aftryk
Avneklædt byg	6 aftryk
Havre	1 aftryk
Hirse	1 aftryk
Hør	2 aftryk
Dodder	mange aftryk
Spergel	mange aftryk
Blegbladet pileurt	12 aftryk
Snerle pileurt	1 aftryk
Vejbred	1 blomsterstand

Vi lægger mærke til, at hvede og rug ikke forekommer. Det kan måske være en tilfældighed med hveden, men rugen var formodentlig endnu ikke i brug. At byg er så stærkt med i aftrykkene, vidner åbenbart om, at denne kornsort var den vigtigste på den tid i Øster Lem. Havren og hirsen træffes tidligst i bronzealderen, og medens havre erobrede sig en større plads i sædskiftet efterhånden, forsvandt hirsen, formodentlig fordi den modnedes for dårligt i det lidt køligere og våde sommerklima. *Hørfro* træffes her for første gang i Jylland. På Bornholm synes hør at være kendt i bronzealderen. Dets tilstedeværelse lader ane, at man brugte frøet, og at man nok også kendte til at bruge taverne. Dodder og spergel har begge stærkt olieholdige frø. Pileurt har øjensynlig været brugt lige fra yngre stenalder. Dens store sorte frø er nemme at samle, da de sidder i en fast top.

Ved at undersøge maveindholdet af enkelte moselig fra jernalderen har man fundet, at alle de her nævnte planters frø sammen med utallige andre har været brugt til mad,¹⁰ og den rigelige mængde af pileurt og spergel kan måske tyde på, at man har ladet jorden ligge i brak engang imellem og så har høstet ukrudtsfrøet til brug i husholdningen sammen med kornet. Vi må altså ikke undre os over, at de gamle bønder ude i Ø. Lem hede har høstet rigeligt ikke alene af spergel, der har været brugt som iblanding i rugbrød indtil forrige århundrede, men også af pileurt og af de indførte planter dodder og hør.

Øster Lem hede.

Øster Lem hede er omtalt i Gudmund Hatts bøger »Landbrug i Danmarks oldtid« 1937 og »Oldtidsagre« 1949. Især i den sidstnævnte bog kan læses om undersøgelsen af huse og agersystemer. Fra disse værker er ovenstående oplysninger om kornfundene i heden hentet.

Heden blev først i trediverne gennemført af Hatt, der fandt både hustomter og hele det store agersystem, og han søgte at få fredningsmyndighederne til at interessere sig for en fredning af området, der blev synet af naturfredningsrådets daværende formand, som dog ikke var interesseret i sikring af disse halvt usynlige agre i heden. Hatt kom da i forbindelse med læge *Andreas Toft* i København. Toft var født i Lem og har på flere måder vist sin varme interesse for fødesognet.

Da han fik at vide, at det drejede sig om landets største areal af oldtidsagre fra jernalderen, og at det ville være af overordentlig interesse for fremtidens udforskning af denne tidsalders kulturforhold, at de ikke blev ødelagt ved pløjning, stillede han generøst 12000 kr. til rådighed for indkøb af de parceller, hvoraf heden bestod. Daværende dommerfuldmægtig, nu dommer i Ringkøbing, *I. C. Christiansen* og landsretssagfører, nu borgmester i samme by *Jens Dalgaard-Knudsen* påtog sig at opkøbe heden og ordne de juridiske formaliteter. Udstyknings fra ejendommene blev ordnet af landinspektør *P. Ryge Hasselbalch*. Disse tre mænd ordnede altså hele den praktiske del af sagen, og de gjorde det ud fra en levende interesse, uden at der derved blev lagt beslag på noget af den sum, der var til rådighed. Endelig kan det da nævnes, at Kreditforeningen i Ringkøbing viste den imødekommende at udløse de pågældende arealer af det panteforhold, de var inde under sammen med de ejendomme, hvortil de hørte, også dette skete, uden at der påløb omkostninger.

Heden blev da tilskødet *Nationalmuseet*, der lod opsætte de sædvanlige fred-

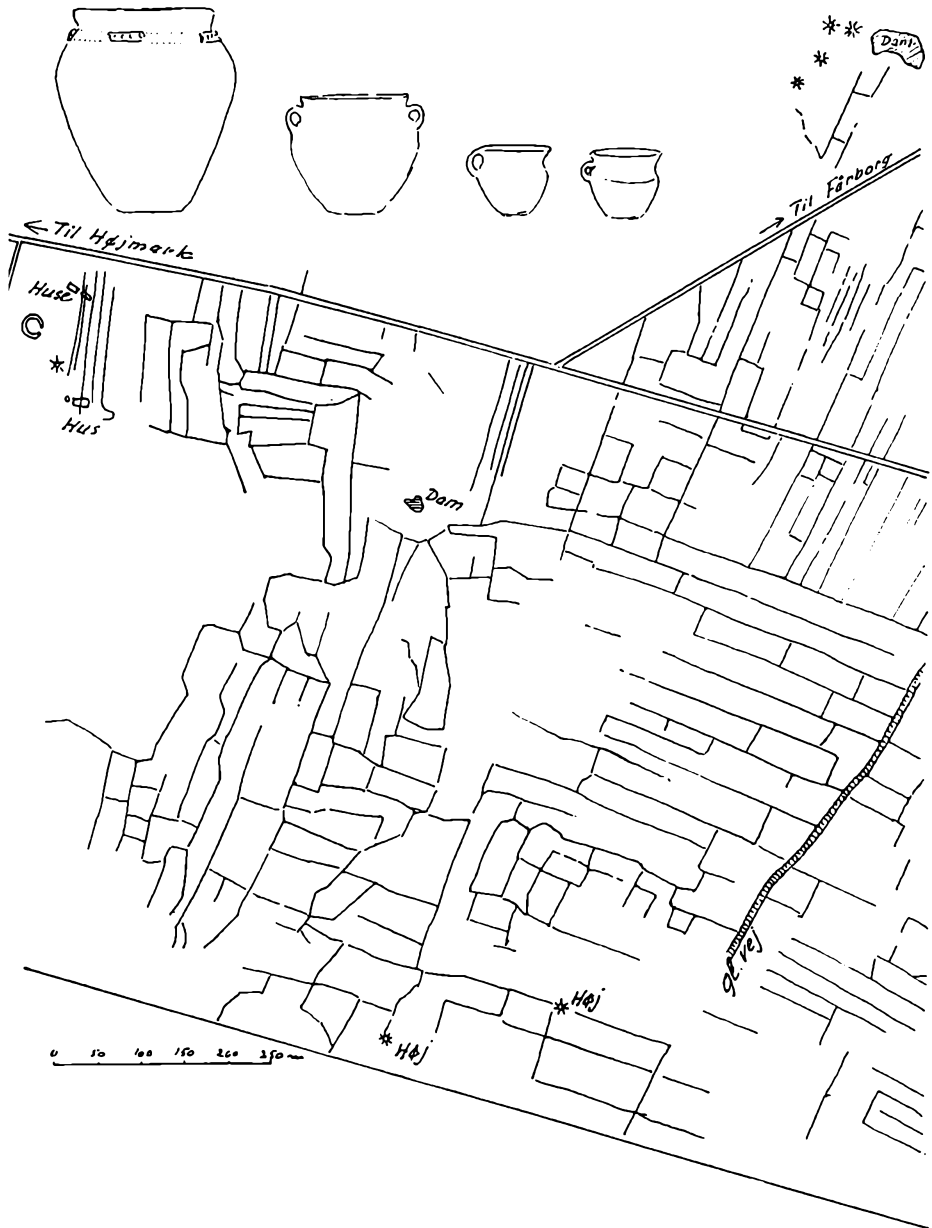

Fig. 12. Kort over de fredede oldtidsagre i Øster Lem hede. Digevoldene i heden er opridset efter Hatts kort i bogen »Oldtidsagre«. De fleste agre er af gammel type, korte og brede. De har sikkert været dyrket med ard, mens de lange og smalle agre, der er spor af i nordsiden af arealet, må være pløjet med en muldfjælsplow, men de er også fra ældre jernalder. For neden til højre den omtalte oldtidsvej. De udgravede hustomter lå i hedens nordvestre hjørne. Øverst vises en række lerkarformer fra professor Hatts udgravninger. Det største er godt 40 cm højt. Det er et forrådskar og har været forsynet med en påklistret lerstrimmel lidt under munden. Det næste er et kogekar, og de to mindre har været brugt som kopper. (Gengivet med tilladelse fra Det kongelige danske Videnskabernes Selskab).

ningsmærker. Nogen egentlig fredningsakt er der dog ikke foretaget; men arealet er sikret for videnskabelige undersøgelser, og vi har i det foregående set, at området kan fortælle historie.

Professor Hatt og hans assistenter opmålte og kortlagde det gamle system af agre, der dækker næsten hele heden. Der blev udgravet tre huse fra ældre jernalder og fundet en brønd og en gammel vej, der skønnes at være samtidig med agrene. Resultatet af disse første undersøgelser foreligger ganske kort beskrevet i Hatts bog »Oldtidsagre«, hvorfra nedenstående oplysninger er hentet.

Det gamle system af agre fremtræder synligt i landskabet, fordi der i tidens løb var dannet ret høje jordvolde mellem agrene. De må forstås som skel mellem marker og er vistnok oprindeligt dannet, ved at man har opkastet et lille skel, der så senere er blevet både bredere og højere, ved at man har lagt sten og affald derhen, og sandfygningen har i årenes løb fået skellet til at blive en lille digevold, der efterhånden er bleven udfladet, og nu ses som en ret svag ryg; med navnet *dige vold* har man valgt at karakterisere disse oldtidens gamle skelvolde. Da de gamle agersystemer blev opmålt, gik heden længere i nordøst hen mod Fårborg, og de havde i retningen s.v.–n.ø. en udstrækning af 1,4 km og noget lignende i n.v.–s.ø. Nord for heden har agersystemet haft en større udbredelse; der blev funden en del stendynger af lignende art som dem, der findes næsten overalt i heden, og det må være sammensankede dynger fra den tid, da markerne blev opdyrket. Øst for heden har agersystemet strakt sig ind i Løvstrup plantage, hvor det ikke er opmålt.

Agrene er ikke alene anlagt på den mere jævne del af heden, men på østsiden af Kjelderbakke er der nogle meget tydelige digevoldinger, idet dyrkningen her i tidens forløb frembragte terrasser (se tegningen fig. 32). De indhøgnede agermarker har meget forskellig form, idet nogle er ret uregelmæssige. De fleste er dog aflange firkanter af meget forskellig størrelse. De største omkring 40×300 m. Mest regelmæssige er de mod øst og nordøst. Mod nord findes nogle steder ret smalle og lange agre. Det er vistnok de yngste. Der er nogle af dem som går ind over hustomterne, der ligger i det nordvestre hjørne af heden.

Agrene stammer fra førromersk jernalder (500 f. Kr.–0), og det ser ud til, at de er pløjet op i gammel skovbund. Selv om der nok var hede også her i sognet på den tid, havde skoven dog sådan udbredelse, at der var nyt skovland at tage ind til dyrkning af de kornsorter og andre nytteplanter, vi finder i listen over plantefundene.

Ved blot et flygtigt øjekast på kortet vil enhver landmand være klar over, at en stor del af agrene ikke svarer til vore begreber om agre. Især de uregelmæssige og de korte jordstykker ville være vanskelige at pløje og harve. Dyrkningsredskaberne har været forskellige fra dem vi bruger. Ganske vist kom muldfjælspløven i brug i førromersk tid; men den kan ikke have været brugt til at pløje de uregelmæssige eller de meget korte agre. Man har sikkert brugt den gamle ard. Med denne kørte man på kryds og tværs, så agrene gerne måtte være brede og korte. De meget smalle agre der ses flere steder på den nordre del af arealet er måske pløjet med en muldfjælsplov.

Jernalderhusene.

Enkelte steder som på Djursland og Langeland har man fundet bebyggelser fra yngre stenalder, begge steder faktisk en hel landsby; men ellers er husrester fra stenalderen og bronzalderen sjældne. Fra ældre jernalder derimod har man fundet talrige hustomter, og de udgravninger, som har bragt dem for dagen, fortæller os en hel del om beboernes daglige liv. Der er ikke nogen periode fra hele oldtiden, hvor vi kender alt det, der hører til livets hverdag, så indgående som netop førromersk og ældre romersk jernalder.

Husformen er et aflangt hus som regel med to rum. Husene ligger næsten altid i øst og vest. I vestenden er en stue med ildsted. Den har været brugt både som køkken, spisekammer, spisestue og soveværelse for hele familien. I østenden af huset var der stald med båse for køer og heste. Disse dyr måtte vistnok i almindelighed gennem stuen for at komme ind i stalden, hvorfor døren næsten altid sidder midt på hussiden.

Der fremkom ved undersøgelserne af Øster Lem hede tre hustomter, som alle lå i hedens nordvestlige del. Desværre var husresterne stærkt ødelagt ved pløjning i oldtiden, idet et parti af lange smalle agre gik hen over dem. Det sydligste hus var 13×5 m. Det var drejet en hel del i syd med vestenden. Hele den østlige halvdel var pløjet så stærkt op at her ikke var noget gulvlag tilbage, men der var nogle stolpehuller og rester af en vægrende. Huset beskriver professor Hatt omtrent således:¹¹ Den vestlige del var beskyttet af en ydre stensyld af større og mindre sten og forholdsvis velbevaret; her var gulvet af magert ler eller lerblandet sand. Ildstedet var et rødbrændt parti midt på gulvet. Der var ingen sten omkring det, og midt på ildstedet var leret tykkest. På gulvet lå et få cm tykt kulturlag, der indeholdt aske, trækul og lerskår. Det forkullede træ var delvis fra svære egeplanker, måske bygningstømmer. Huset var brændt. Noget af stensylden var ved den senere dyrkning ført ind på husgulvet; men en særlig stor sten hørte dog vist hjemme i huset og har nok været brugt til at sidde på. Den var en halv meter bred. Foran den lå på gulvet løberen til en skubbekværn. De fleste skår lå i husets sydvestlige hjørne; men det ser ud til at der var ryddet op efter branden og en mængde skår var havnet i en affaldsgrube lige vest for husgavlen.

I gulvet var der nogle huller efter de stolper, der bar hustaget. Der var 8 huller i hver side af gulvet c. 1 m fra væggen, og desuden et stolpehul ved vestgavlen i samme afstand fra gavlvæggen. Da sådanne stolpehuller er almindelige i tidens huse, har man draget den slutning deraf, at hustaget har hvilet på to rækker stolper. Hvordan disse har været forbundet med hverandre, ved man ikke stort om; men tagstolpernes anbringelse minder en del om tilsvarende forhold i de senere højremhuse.

Husets vægge har stået i nogle render, der kunne påvises langs det meste af husets rand. I vestenden lå renderen tæt inden for stensylden; den var bedst i nord-siden af huset, hvor den var indtil 30 cm bred og næsten lige så dyb. Nogle forkullede svære stykker egetræ har formodentlig hørt til væggen, men man kunne ellers ikke se, hvordan denne havde været. Sandsynligvis har der været lodrette vægstolper med fletværk imellem.

Husets indgang har formodentlig været midt på nordsiden, hvor der var en afbrydelse af vægrenden. I den østlige del af det har nok været stald.

Lige ved vestgavlen var en stor affaldsgrube, og dels fra husgulvets sydvesthjørne, dels fra denne grube kunne man af opsamlede skår genfremstille en del lerkar, og ved nøje undersøgelse af skårene kunne man bestemme en hel række aftryk af frø fra korn og nytteplanter, som vi før har gennemgået. Både i gruben og på husgulvet fandt man mange skår af et stort tykvægget forrådskar, i hvis lermasse der var æltet i tusindvis af dodder-skulper og andre planterester. Flere tyndvæggede mindre kar kunne samles, f. eks. en 19 cm høj krukke med to båndformede ører og dekoreret med pindstik. Et andet lerkar var c. 12 cm højt med udsvajet mundingsrand og bredt båndformet ører, der udgår fra randen. Ligeledes lå i gruben en næsten hel, åben lerskål af grovere udseende. Et par andre tyndvæggede kar kunne delvis rekonstrueres; et af dem havde udsvajet rand og en antydning af en vandret fure under randpartiet samt bredt båndformet øre. Et lignende kar med tydelig vandret fure lå på husgulvet. Både huset og affaldsgrubens indhold dateres til førromersk jernalder (de fem århundreder før Kr. fødsel) og snarest i et tidligt afsnit af dette tidsrum.

De to andre huse lå c. 130 m nord for dette hus. De lå i forlængelse af hinanden, men var desværre stærkt ødelagte af pløjning. Man kunne dog finde tagstolpernes huller og dele af den rende, som væggene stod i.

I det ene af husene var der, efter at huset var faldet ned, lagt en stendynge over det parti, hvor ildstedet var, således at gulv og ildsted her var blevet frelst fra ødelæggelse. Det fremtrådte som en rødbrændt lerplet, der havde et underlag af småsten. Det andet hus var helt raseret af ploven, så kun stolpehuller og lidt af vægrenden kunne ses. Der fandtes dog nedgravet et groft kar, der kunne sættes sammen.

Også disse to huse var fra førromersk jernalder, og har sandsynligvis været samtidige. De hører til en tidlig periode af opdyrkningen her, hvilket ses af, at de delvis er ødelagt af senere pløjning, og at yngre stendynger og digevolde delvis har dækket dem. Trods eftersøgning lykkedes det ikke at finde flere hustomter i dette parti af heden. Der er dog en vis sandsynlighed for at de tre huse har været dele af en større bebyggelse på stedet.

I den østlige del af heden er der i stendynger fundet lerskår, der godt kan være jævnaldrende med skårene i de tre huse. Man har ikke i denne del af heden fundet huse.

Nærmere forbindelse med oldtidsfolkene får vi ikke noget sted. Højene giver os gravskikken og nogle af de ting man medgav den døde; de kan da til nød fortælle lidt om de tanker, man havde, om livets fortsættelse efter døden, og det er betydningsfuldt. Hustomterne, stendyngerne og agrene giver os vore forfædres dagligliv eller dog en stor del deraf. De tre hustomter i Øster Lem var stærkt ødelagt og fortæller ikke alting. Vil vi vide mere, må vi læse om lignende udgravninger i andre sogne, hvor fundforholdene var bedre og fundene rigere.

Man kan næppe endnu sige, hvornår agerfelterne i Øster Lem blev forladt; men det er formodentlig sket inden vor tidsregnings begyndelse, og så har området fået lov til at passe sig selv og ligge hen og blive lynggroet, og siden er det nyttet til græsning for fårene og ungkreaturerne samt til tørveskær, og den delvise udslettelse af digevoldene, som ses et par steder, skyldes nok, at der er skåret mange tørv, og at man har skåret dybt.

Det store hedeareal gennemskæres af mange veje. De fleste af dem er yngre

end agrene, idet man kan se, hvordan de har skåret sig ned i agervoldene. Kun i den sydøstlige del af heden har man kunnet spore en vej der er jævngammel med agrene. Den viser sig som en særlig bred vold, dobbelt så bred som en almindelig agervold og lidt hul i midten. Den gennemskærer ikke agrene, men flere af disse støder til vejen, uden at man kan se dem fortsætte på vejens anden side. I nordøstlig retning går vejen efter Fårborg. Til den anden side peger den mod Dejbjerg Hedegård, og der har virkelig gået en vej der i ældre tid, uden at man dog kan finde hele forbindelsen. Nu er det vel langt fra sikkert, at vejen har haft mere end lokal betydning; men så må vi til gengæld huske, at det kortlagte agersystem

Fig. 13. Hustomt fra Øster Lem hede. Det er det sydligste af de tre huse. (Gengivet efter G. Hatt: Oldtidsagre, kliche venligst udlånt fra Det kongelige danske Videnskabernes Selskab). Vægrenden er vist med skravering. Stenene ved den vestlige halvdel syd er tegnet og tonet med prikker, mens stolpehullerne med lidt kraftigere strek er tegnet som små rundkredse. Ildstedet er den aflange plet med krydsskravering. Affaldsgruben er tegnet som en uregelmæssig rundkreds ved vestgavlen.

kun er en del af et endnu større dyrkningsområde. Det er i hvert fald tydeligt, at det har fortsat op efter Fårborg og i øst ind i nabosagnet.

Andre bopladser.

Foruden Øster Lem hede findes der spor af ældre jernalders dyrkning og bopladser andre steder i sognet. I kanten af engen syd for *Ny Hindhede* fandt Hatt et affaldslag med skår fra førromersk tid og på de høje arealer nord for stedet var da spor af digevolde.¹² Omtrent et halvt hundrede meter sydøst for *Fladerhøj* er der ligeledes gjort et fund, nemlig et kulturlag fra en jernalderboplads med potteskår og trækul. Syd for den brede dal ved *Faurby* er ligeledes fundet rester af huse fra ældre romersk jernalder. Der var både kværnsten, skår og rester af lergulve. I den vestlige udkant af *Lem stationsby* nord for vejen er der fundet rigelige rester af beboelse også fra ældre romersk jernalder (fra år 0–200).

Sådanne jorddækkede husrester kan jo skjule sig mange steder. Fundene fra ældre romersk jernalder er lidt yngre end husene og agrene i Øster Lem hede.

Fra jernalderens senere århundreder er den slags fund meget sjældne, formodentlig af den årsag, at hustomterne findes, hvor gårdene ligger nu og har ligget i historisk tid. Heller ikke andre fund kender jeg fra yngre jernalder.

I mosen ude mod vest er fundet en hel del tildannede træting. Således har Ringkøbing museum 2 eller 3 dobbeltårer, og i Højmark skole findes en lignende. De er alle fra mosen ude i vest, hvor der også er fundet såkaldte tørvespader. Om åreterne er fra jernalderen, ved jeg ikke; men de flade træblade med tværhåndtag stammer sikkert fra den tid.

Til slut skal omtales, at et sjældent og morsomt fund fra den yngre jernalder for mange år siden blev gjort på Ny Hindhedes mark. Det er deponeret i Ringkøbing museum og hører til dettes dyrebare klenodier. Det er en lille 3 cm stor skive eller medaillon af sort glas med et blå overtræk på den ene side; i dette blå lag er indridset tre mandsfigurer, og over deres hoveder er tegnet et sprinkelværk af krydsede linier. Stykket har i sin tid været indfattet af metal eller læder, og det har uden tvivl været brugt som amulet. Det hører til en gruppe fund, der er spredt over mange lande fra Italien til Norge og kun kendes i c. 60 eksemplarer, hvoraf 8 er fundet her i landet (se: SKALK 1959 nr. 4). I ældre tid kaldte man en sten med indgraverede figurer for et »gemme«. Gruppen kaldes nu »Als-gemmer«, da det først kendte eksemplar stammer fra Als. Stykkerne menes at være lavet i Holland, hvor der er fundet særlig mange af dem.

De tre personer, hvoraf de to yderste bærer våben, synes i al venskabelighed at være på vej hjem fra Dalager marked med hinanden under armene, mens den midterste forsikrer, at han godt kan gå alene.

Det er dog nok ikke forklaringen på den ejendommelige persongruppe, der går igen enten med tre eller fire mennesker på disse Als-gemmer. Der ligger nok ældre forbilleder bag den frisiske glaskunstners primitive arbejder enten hedenske eller kristelige amuletter.

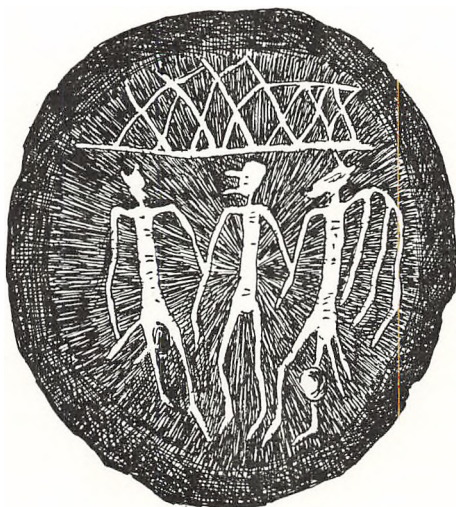
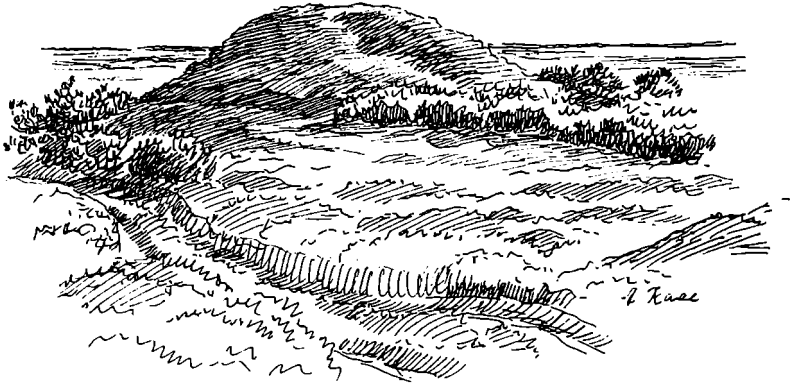

Fig. 14. Als-gemme i Ringkøbing museum, fundet på Ny Hindhedes mark. Forstørret gengivelse.

MIDDELALDERMINDER

Bebyggelsen.

Vi forlader oldtidens jernalder med en fornemmelse af, at den fortrolighed vi følte med ældre jernalders folk ikke mere er til stede. Den sidste menneskealders forskning har gjort ældre jernalders fredelige bondebefolkning, deres liv og færden, så kendt og fortrolig for os gennem alle de fund, der skildrer dagliglivet i deres marker og huse. Den yngre jernalders mennesker kender vi ikke så godt. Deres marker og huse og alt hvad dertil hører bliver borte for os. Der kan nok findes enkelte af deres ting i marker og moser og da især i gravene. Visse steder har man endog kæmpefund fra folkevandringstid og vikingetid. Men alligevel er den kontakt med folket i deres dagligliv hjemme i huset og på marken borte.

Yderst sjældent findes hustomter fra jernalderens senere århundreder. Lige så hyppige hustomterne er som fund i ældre jernalder, lige så sjældne bliver de i yngre jernalder. Arkæologerne forklarer dette således, at landsbyer og gårde ved ældre jernalders slutning må være flyttet fra de gamle steder og der hen, hvor de nu ligger. Man kan godt sige, at folkene efterhånden flyttede gårde og landsbyer ned til åer og bække; man ville bo ved det rindende vand og ved den grønne eng. En stor del af ældre jernalders gårde lå temmelig højt i landskabet, ja undertiden usædvanlig højt. Nu blev det anderledes. Skønt der egentlig mangler helt afgørende beviser for, at yngre jernalders gårde lå, hvor gårdene nu ligger, må vi dog antage, at det er tilfældet. Beviserne er vanskelige at fremskaffe, da udgravninger sjældent kan finde sted, og billedet af de gamle huse, hvorover der gentagne gange er bygget nyt, kan ikke forventes at være helt så klart som i de fritliggende hustomter.

Vi opdager altså, at bebyggelsen af landet ikke mere er så egentlig forhistorisk. Også i Lem sogn er det sådan, at bopladserne i Øster Lem hede forlades, og hvis folkene ikke er jaget bort eller frivilligt vandret længere hen, så må det da øjensynligt være dem, der har været med til at skabe den bebyggelse ved bække

og enge, som har været så karakteristisk for sognet fra middelalder og op til vor tid.

Det er måske så alligevel muligt at komme i en vis forbindelse med yngre jernalders folk i sognet, selv om der ikke er så mange arkæologiske fund. Vi må søge i mundtlige og skriftlige overleveringer, og der har vi egentlig kun stednavnene, og af disse kun de allerældste, som muligvis stammer fra jernalderen. Muligvis – ja! Thi de gamle stednavne kan man ikke ligefrem sætte årstal på. Stednavneforskerne har dog efterhånden opnået at kunne skelne mellem ældre og yngre lag af bebyggelsesnavne, men ved mange navne er man slet ikke enige om alderen. Det gælder således de korte, usammensatte navne. Man er enige om, at navne, der ender på -ing og -um, -sted og -lev i almindelighed er gamle som navne på sogne og byer. De to første grupper kendes også i egne hvor andre gamle germanske stammer har boet; de har været brugt i det 5. århundrede. Navne på -lev og -sted er måske knap så gamle; men de er ældre end år 800. Disse fire navnegrupper har man også kaldt oldnavne på grund af deres gamle præg. Et yngre navnelag stammer fra vikingetiden og den ældre del af middelalderen. Det er navne, der ender på -by, -torp og -toft. De var i brug, da vikingerne rejste ud i store skarer og bosatte sig i Danelagen i England, hvor de brugte danske navne til landsbyerne, navne, der endnu er i brug.

Med dette er vi vel så ikke kommet stort videre. Det vigtigste navn, sogne-navnet Lem, har tidligere været regnet til -um navnene og betragtet som meget gammelt. Nu vil man imidlertid regne det til de usammensatte navne; men derfor kan det godt være jævngammelt med oldnavnene.

Navnet skrives 1335 som *Læm* i kirkelisten i »Ribe Oldemoder«, og formen skal være opstået af det oldnordiske *hlaiwa*, der betyder *høj*, mulig *gravhøj*. Hvad har man lavet ved den høj, siden den var så mægtig, at den kunne blive navngiver til gården og sognet? Der er mange høje i Lem, så der er intet mærkeligt i, at en høj eller flere har givet navn til en lokalitet. For tre hundrede år siden var der da også en ejendom ved Faurby, som ligefrem hed *Hyw*. Det er imidlertid næppe den lille ejendom, der har givet sognet navn. Det er næppe heller kirken, da man må formode, at den er meget yngre end navnet, der nok er fra tiden mellem 400 og 800.

Det er formodentlig egnen omkring kirken der fra gammel tid bærer navnet *Hlaiwa*, senere *Læm*, omtrent som det udtales. Der må have været en boplads, vel en gård, som har båret navnet, og det ligger nær at tro, at kirken er bygget på gårdens jord. Det kan da næppe være anderledes, end at det oprindelige Lem må være enten Højmark, Degnbol og præstegården tilsammen eller præstegården og Degnbol alene.

Disse to gårde har vel engang udgjort et hele, og de har måske været sognets største gård på den tid, da kirken blev bygget. Her har boet en storbonde, og her midt i bygden har folkene fra det senere sogn søgt sammen for at gøre *ret og skel* og måske for at ofre for god åring og fred. Muligvis har bonden i gården haft med alt dette at gøre, så det var naturligt, at da folket blev kristnet, skulle kirken ligge på det sted, hvor man plejede at søge sammen. Måske manden i gården blev præst. I hvert fald kom kirken til at ligge ved gården. De bisper, som dengang styrede kirken, forlangte, at kirkerne skulle være doteret med jordegods, før de ville indvie dem til Guds-tjeneste. Det var ikke ualmindeligt, at kirken fik

sognets bedste gård, og fra gården må vel så være udskilt jord til degnebolet. Dette bol har aldrig, så langt tilbage nogen ved, været degnebolig; men sådan må det dog alligevel engang have været. Vi kan også godt skimte, at det nok har været tilfældet. Lem kirke hørte til de kirker, der efter reformationen blev vel-signet med løbedegne, som blev sendt ud fra købstadens latinskole. Løbedegne-institutionen var en slags legatordning for disciplene i latinskolernes ældste klasse; her var det skolen i Ringkøbing, som leverede løbedegnen.

Nu var det sådan på den tid, da kirkerne var selvejende institutioner, at man fra stiftets centrum førte tilsyn med sognekirkerne. I Ribe stift var det i slutningen af middelalderen sysselprovsterne, der havde kirkerne i værge, og godt og vel hundrede år efter reformationen siger Hardsyssels provst, at Degnbol *var hans åben kielder!* Af denne bemærkning kan vi se, at da sognedegnen flyttede ud af gården, lagde regnskabsprovsten, som Hardsyssels provst også kaldtes, sin hånd på den til egen tarv og nytte. Hvis Degnbol ikke i sin tid havde hørt til kirken, havde regnskabsprovsten næppe fået hold på den til fordel for sit embede.

Vi kan altså med stor sikkerhed slå fast, at både præstegård og degnebol var kirkens ejendom, og det er sandsynligt, at de før kirkens tid har været sammen i en gård. Det er muligt, at Højmark, som i ældre tider var nogle små og fattige bolshuse, har hørt med til den gård, der blev navngiver til sognet og sognekirken. Højmark-navnet har ikke været brugt mere end nogle få hundrede år som navn til disse huse, men hvor gammel navnet er som marknavn, vides ikke.

Jyderne har altid haft ord for at være dus med verdenshjørnerne. Hvad ville nu have været rimeligere, end at de forskellige sognedele efterhånden havde fået navne efter verdenshjørnerne. Det var imidlertid kun gårdene øst for præstegården eller gården Lem, der fik et sådant navn og kom til at hedde *Øster Lem*. Hvornår dette navn er opstået vides ikke, men det er muligvis ikke særlig gammelt. Det dækker i hvert fald over en by hvis gamle gårde og ejendomme alle havde ret særprægede navne, der formodentlig for de flestes vedkommende er ældre end begrebet *Øster Lem*. Det vil vist være naturligt at antage, at gårdene i *Øster Lem* er afløsere af den bebyggelse, der har hørt til dyrkningsområdet i den fredede hede, og at bebyggelsen derfor må være meget ældre end bynavnet.

Det er klart, at stedet eller gården Hlaiwa, Læxm eller Lem i hedensk tid har haft et betydeligt grandelag, der senere blev til en menighed. Vi kan vel endogså skimte grandelaget. Som *Øster Lems* gårde danner en løs række langs en lille bæk, sådan finder vi også bæk-byer andre steder i sognet. Disse bæk-byer er sikkert ret gamle, det vil sige, de må have ligget der omkring år 1000 og måske længe før. Jeg tænker på *Lambæk*, *Karsbæk*, *Nørby* ved møllebækken i nord, på *Hykkelbjerg*, *Bækbo*, *Andbæk*, måske også *Tuskier* og *Agerbo* mod syd. *Faurby* kan vel gå med. Jeg vil antage, at disse byer og steder sammen med Lem og *Øster Lem* har været de grundlæggende i den bebyggelse, der kom til at danne sognet, og at de er opstået i yngre jernalder. Det er muligt, at *Fårborg* og *Tredie*, *Duedal*, *Hindhede* og *Lembjerg* også skal med i den gruppe.

Lidt yngre er nok *Refstrup*, *Kolstrup* og *Poulstrup*. Sidstnævnte er fra kristen tid. Som yngste lag af bebyggelsen, som den kendes før 1800, kommer nok *Kærgård*, *Søndergård*, *Holmgård*, *Nygård* og *Gammelgård*. Mens man tidligere nok ville bo ved bækken, så ligger en del af disse store gårde ned mod de uoverskuelige eng- og kærstrækninger, og de har ved den rige græsning og høslæt haft mu-

lighed for at blive gode gårde, selv om det nok kunne være forbundet med besvær at bo så tæt på de lave strækninger, der var udsat for hyppige oversvømmelser ude fra fjorden. Jeg vil tro, at disse gårde stammer fra begyndelsen af middelalderen, så at de nok har ligget der, da den nuværende kvaderstenskirk blev bygget, hvilket formodentlig skete midt i 1100-tallet. Der er ganske vist forskere, som mener, at bosteder med endelsen -gård er fra senmiddelalderen, og det kan måske være, at et par stykker som Søndergård og Nygård er ret sene og fremkommet ved deling af ældre gårde eller ved udflytning; men mon ikke Holmgård og Kærgård er temmelig gamle. Holmgård tilhørte i slutningen af middelalderen bispen i Ribe og var på den tid et lille gods, hvoraf bispens lensmand årlig svarede to tønder smør i afgift, hvilket forudsætter at gården allerede da havde en historie. En del af Kærgård hørte da ind under Holmgård. Hvordan Holmgård med gods var kommet under bispen, ved man ikke.

I hovedsagen kan vi nu ikke komme problemet med de gamle gårdes og byers alder stort nærmere. Fra omkring 1250 og op til 1787 er bostedernes antal sikkert omtrent de samme; men så stiger folkemængden, og nye ejendomme opstår først omkring Holmgård, så i Nørhede, stationsbyen og Højmark, og i vor tid er heden mod øst dyrket og bebygget.

Stednavne.

Vi har før spurgt: hvad er det, man har lavet ved den høj, siden navnet er blevet overført vel først til en gård siden til kirken og sognet, som samledes der? Ja, det kan der nok fantaseres over, og vi har allerede antydnet det. Navnet Lem er i hvert fald et tydeligt kulturnavn. Mange af de ældre navne er ellers rene naturnavne eller har noget med stedets natur at gøre. I *Lambæk*, *Karsbæk*, *Andbæk*, *Bækbo*, *Tuskier*, *Ulfkier* og *Duedal* er bækken, kæret og dalen der er navngivere. Alle navnene med undtagelse af *Bækbo* kan godt være ældre end bebyggelsen på stedet. *Lambæk* indeholder nok ordet *lam* og *Andbæk* ordet *and*. I *Karsbæk* hentyder forstavelserne *kars* til blomsternavnet *karse*, og dette navn er egentlig en fællesbetegnelse for engens tidliggrønne plantevækst, der i ældre tid har spillet en rolle i husholdningen. Om foråret efter megen tør vinterfrost kneb det tit for konerne at skaffe grønt til kålgryden, idet grønkålens blade da var visne. Så måtte de ud for at skaffe noget andet grønt, stikkelsbærbuskens blade kunne godt bruges; men ellers gik man ned i engen, hvor der var rigeligt med rislende vand, og samlede *kåss*, og engen ved *Karsbæk* må have haft godt ry på sig for *kåss*, siden bækken og senere byen har fået det gode navn. *Bækbo* er bolet ved bækken. I *Tuskier* og *Ulfkier* er forstavelserne vel dyrenavne. *Ulfkier* var en mindre gård eller bol, der ret tidlig forsvandt og vistnok blev lagt ind under Nymølle; her er det enten ulven eller uglen, som er navngiver. I betragtning af, at der i ældre tider var så meget øde land nord for, kunne det måske godt være ulven. I *Tuskier* kan det vel så være tudsen, der har været ophavsmand til navnet; men det kan måske også være nogen mere fordægtige skabninger, der skjulte sig lyssky på afsides steder, *tusser* eller *turser*, og er det sådan noget kram, der har været på færde, så er det trolde, der har givet anledning til navnet. *Duedal* lå ved dalen s.v. for Nymølle. Forstavelserne *due* er lig med dyppe. Vi taler undertiden om, at en vej eller et jordsmon falder stærkt. Det er omtrent det samme, der

menes med Duedal; her faldt landskabet eller vejen brat ned mod dalbunden, og det gør vejen og landskabet jo stadigvæk. Navnet er således endnu aktuelt, selv om gården er udstykket og flyttet.

Hykkelbjerg eller *Høchelbjerg*, som det før har været skrevet, er et navn, som nok kan pirre nysgerrigheden, især når man kommer til at tænke på, at formen *Høchelbjerg* er lig med *Heklabjerget* på Island, vulkanen, om hvilken man troede, at gennem den fór de usalige ånder ned til underverdenen; ja man kunne høre, hvordan de skreg på deres vej til Helvede. Navnet kendes også fra andre steder i landet. Men nu kommer stednavneforskerne og siger, at den ældste form for

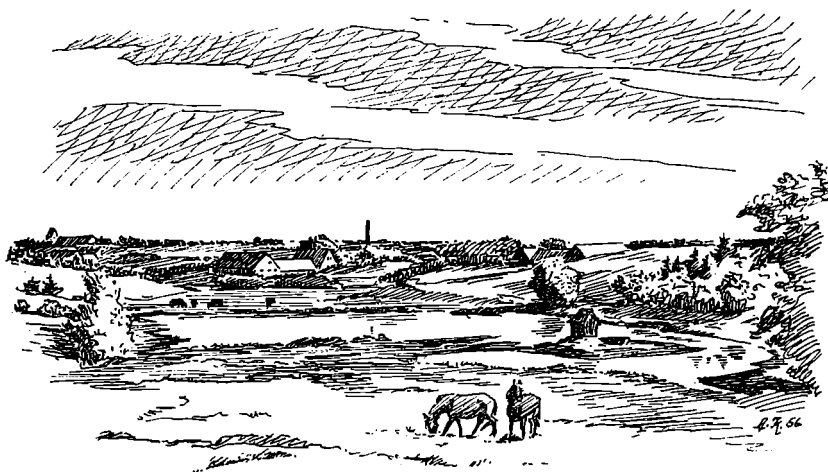

Fig. 16. Karsbæk med dammen ved Nymølle. (Kliche fra »Vestjysk Landbrug«, udlånt fra Landboforeningen).

navnet er *Høcklobbjerg*; sådan skrives det i 1580, hvor gården forøvrigt kaldes *Enggård* eller *Høcklobbjerg*. Enggård har nok ikke været det oprindelige navn, mens *Hykkelbjerg* eller *Høcklobbjerg* er kommen vandrende ned fra den frempringende bakke nordvest for gården. Det sidste ord skal være dannet af ordene høj (hø) og kløvbjerg (klobbjerg) og skal hentyde til bakkens form. Jeg kan dog ikke rigtig se det kløvede bjerg; men måske har der været noget trævækst på bakken, der kan have givet anledning til kløvbjergnavnet. *Høchelbjerg*-formen ville måske have evnet at fortælle os noget om religiøse modsætninger i gammel tid; for noget mørkt må jo for at være noget have en lys modpol, sådan som vi da også kender det i ordene Helvede og Himmerig. Og havde den bakke med bestemthed båret navnet *Høchelbjerg*, sådan som det skrives i 1624 og senere, så ville jeg have opfattet navnet som udsprunget af en strid i sognet i den tid, da den første kirke blev bygget, og kristendommen fandt sit helligsted på Hlaiwa, mens de gamle guder endnu blev æret med blot og trolddom i denne skumle afkrog af bygden, hvor også Tuskjær lå. Stedet lå jo i udkanten og lidt til en side, før de moderne trafikårer, banen og landevejene kom og forandrede alt. Ja, så forskellige resultater kan der opnås ved tolkning af stednavne; men det er jo nok muligt, at skrivemåden: *Høcklobbjerg* er den oprindelige, selv om man kun har den fra et eneste dokument.

Navnet *Tredje* lyder lige så snusfornuftigt som Hykkelbjerg lyder fantasifuldt. Herregården *Tredje* blev i 1600-tallet, så vidt det kan ses, lagt til Holmgård; men navnet findes jo stadig som *Tredjehauge* og *Vester Tredje*. Navnet skal være *ordenstallet tredje* slet og ret, selv om det igennem tiden skrives lidt afvigende såsom *Thrie* (1446), *Tryde* (1487), *Thryæ* (1498), *Tryde* (1537), *Tredi* (1589). Når vi tænker på, hvorledes ordet lyder i udtale, er den ældste skriftform ikke meget afvigende, og det er som regel den form man søger, når ordet skal tolkes, idet de gamle former er de friskeste og nærmest hin tids udtale af ordet. I 1638 gætter præsten i Lem hr. Peder Jensen Torsted, at »Thridi, en herregård, haffuer uden thuil sit naffn af 3 høye, som ligger østen ved gården.« Det havde nu passet bedre, om der kun havde været to høje, så kunne herremanden have været den tredje »bjerremand«. Noget med at tælle på fingrene må der ligge i navnet, hvad det så er, de har talt. *Trediehaug*, en delvis inddiget eng s.v. for gården bærer på udskiftningskortet navnet *Hauge*; det er muligvis den *haug*, der repræsenterer gårdsnavnet. *Hindhede* skulle indeholde dyrenavnet *hind*; men det lyder lidt mærkeligt med hjortevildt her midt i sognet. *Bjerg* kaldes også *Lembjerg* til forskel fra *Bjerregård* ved *Karsbæk*. *Agerbo* og *Boling* er rene kulturnavne, *Boling* betyder et lille bol. Mellem det nuværende *Boling* og *Holmgård* ligger der i engene en høj markplet, der i ældre tid og endnu hedder *Bolingagre*. Jorden har altid hørt til *Holmgård*; men der har vistnok ligget et afbyggersted der, og nu ligger der igen en ejendom.

Toft, *Nørby* og *Faurby* hører nok vikingetiden til. *Toft* er et indhegnet særskilt jordstykke. *Nørby* ligger norden i den gamle bebyggelse men savner sit modstykke, der vistnok skal søges i *Tredie* eller *Holmgård*. *Faurby* har vi omtalt i det foregående. Det er ubestridt sognets smukkeste navn.

Ude mod øst er der tre gamle navne: *Fårborg*, *Poulstrup* og *Stenhusted*. *Fårborg* rummer navnet på det i ældre tid uundværlige husdyr. *Stenhusted*, nu *Højmose*, må have navn efter et hus, hvor sten og ler eller lyngtørv har været karaktergivende for husets udseende. *Poulstrup* er et navn, der stammer fra den første kristne tid. Af type er navnet et torpnavn, altså en udflyttergård, og forstavelsen *Poul* siger os, at gården har navn efter en kristen mand. Navnet kan ikke være ældre end omkring år 1000.

Kolstrup og *Refstrup* er samme type som *Poulstrup*, men de kan være noget ældre. De rummer begge to personnavne. De tre Torp-gårde giver os de ældste personnavne vi kender fra sognet: *Kol* eller *Koll*, *Ref* eller *Ræv*, hvor dyrenavnet bruges som mandsnavn, og endelig det bibelske *Poul*.

Navne, der ender på gård, er yngre end torperne. Navne som *Holmgård*, *Kærgård*, *Søndergård*, *Nygård* og *Gammelgård* siger os ikke meget. *Holmgård* har navn efter den forhøjning i kæret, hvorpå den ligger, egentlig betyder *Holm* en ø.

I sognets gamle bæk-byer har en del af gårdene deres egne gamle navne. I Øster Lem hed gårdene *Poulsgård*, *Smalhale*, *Melgård*, *Birrum*, *Stokholm*, *Mogensgård*, *Kløvdal* og *Toft*. I *Karsbæk* nævnes altid *Bjerregård* og *Dalgård ved navn* og undertiden en lille ejendom, som hed *Quab*. I *Lambæk* kaldes *Green* altid ved navn: *Lambæk Green*. Navnet kommer vel af at bækken eller rettere dalen grener sig ud her. *Lambækbol* bruges også, mens *Vestergård* og *Storgård* ikke bruges i de gamle matrikler. Navnet *Quab* eller *Kvab* må betegne et særlig

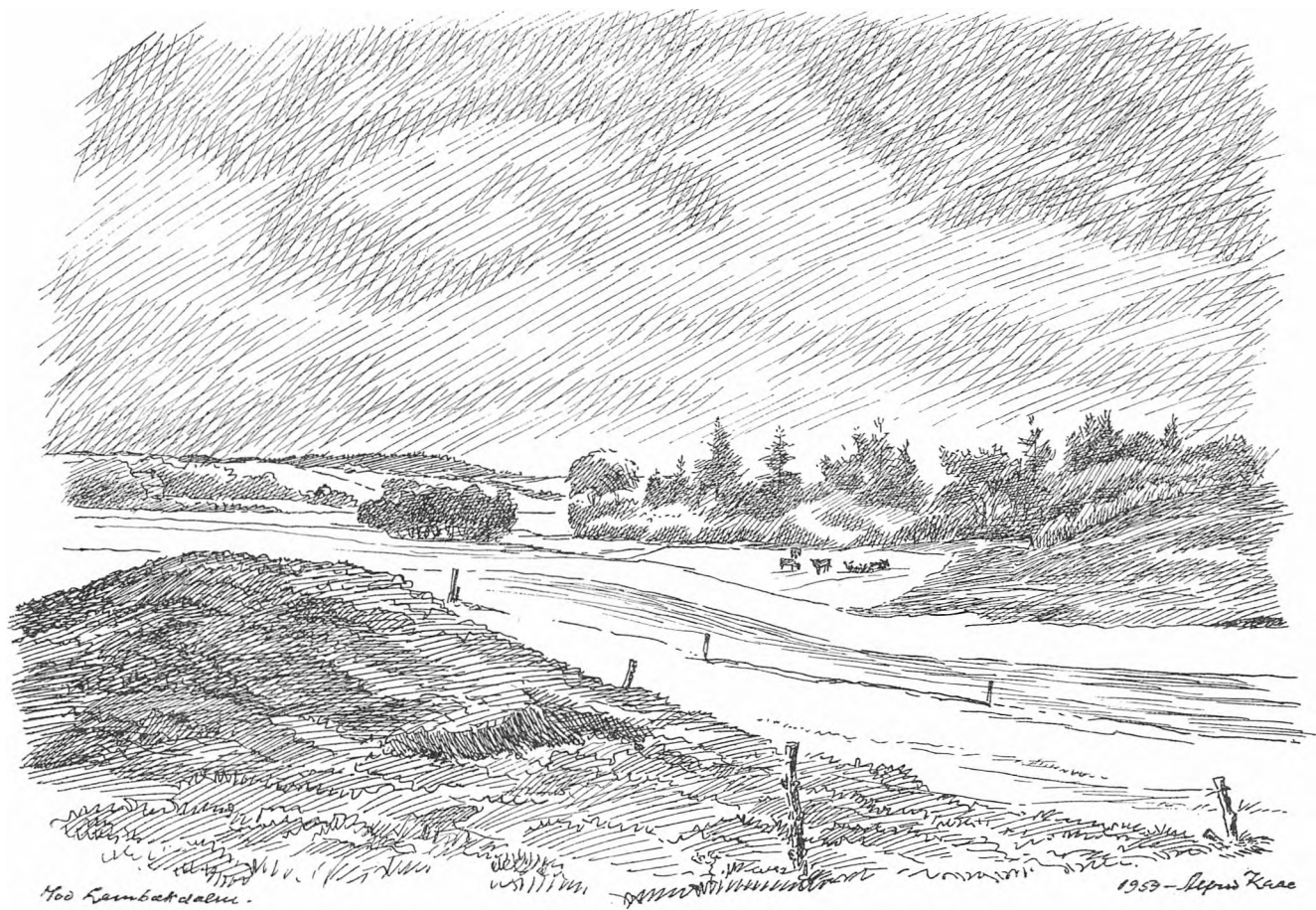

Fig. 17. Mod Lambækdalene.

vådt sted i Karsbækdalen. *Poulsgård* og *Mogensgård* indeholder mandsnavne. *Kløvdal* er et rent naturnavn. *Smalhale* må nok være en betegnelse, der karakteriserer jordstykket, eller stedet hvor gården lå. Udtrykket hale for et smalt jordstykke var helt almindelig, undertiden endda i forbindelse med dyrenavne som Kalhalle, Hundhale. *Stokholm* er måske et personnavn, som er overført til gården, men det kunne også være et minde om noget primitiv broværk, og *Birrum* er et minde om rydning; derpå tyder endelsen -rum, der betyder en rydning eller en lysning, og selv om forstavelen er dunkel, kan man se, at her har været noget skov. Det er i virkeligheden et af de få navne i sognet, der minder om fortidens skove.

Af yngre bosteder har *Gråkjær*, *Vestervad* og *Hjöllund* fået naturnavne, mens *Hamborg* formodentlig skylder en mand sit navn. *Højmark* er heller ikke noget gammelt navn, selv om der har været lidt småejendomme fra Arilds tid. *Rindhuse* er derimod bebyggelse fra omkring 1800, og det er nok landskabet, der har givet husene navn. I de gamle heder var der både rinder og runder, hvor vandet piblede af sted ned til bakken efter tøbrud og regnbyger.

Noget af det menneskeværk, der næst efter gårde og huse gør sig bemærket i landskabet, er gravhøjene, som Lem sogn har så usædvanlig mange af. De fleste er lave og syner ikke så meget, mens nogle er store og ligger godt i landskabet. En del af dem har man givet navne. *Tinghøje* ligger ved sogneskillet mellem Lem og Ølstrup. Ved disse høje må Bølling herredsting have været holdt i en ret tidlig periode, inden man søgte i husly for at kunne skrive og læse retslige dokumenter. *Skelhøj* ligger i et trebunden skel, hvor Dejbjerg, Hanning og Lem sogne støder sammen. *Kongshøj* i Øster Lem er vel det fineste navn; den slags navne træffes flere steder, og hvis navnet er udtryk for andet end et slags uskyldigt storhedsvanvid, så må det have noget at gøre med en konge – stor eller lille. Et par kilometer sydligere ligger i Dejbjerg en *Kongehøj*, og i mange sogne ligger høje med lignende navne. I den ældre middelalder, da kongemagten ikke var så grundfæstet, rejste kongen hvert år på kongerejse gennem landet, og det er naturligt, at han da gæstede herredernes tingsteder for at se, om der blev gjort ret og skel. Muligt er det, at *Kongehøj*-navnene kan være opstået som følge af sådanne kongebesøg.

Andre højnavne er beskrivende som *Kløvhøj*, *Fladerhøj*. *Vasehøj* eller *Hvashøj* ligger ved en gammel vej, der nordfra går ned over Møllebækken ved Gammel-mølle; *Møgelhøje* ved Fårborg betyder store høje. *Troldhøjene* ved Lambæk og Andbæk har jo nok i folkefantasien været beboet af troldtøj eller bjergmænd. *Tolunde* og *Enlunde*: det er vel ikke noget med lund? De ligger ganske vist barsk og udsat.

Nede på det lave terræn mellem Holmgård og Hindhede ligger en ejendommelig isoleret banke, der på kortet hedder *Ålbjerg*. Navnet udtales med h som *Huålbjerg*. Den er c. 10 m høj og næsten helt rund. Den er ikke nogen gravhøj, men en naturlig dannelse, selv om den ligger mærkelig isoleret. Navnet har ikke noget med ål at gøre, men forstavelen har samme betydning som i det tilsvarende navn på byen Ålborg. Det betyder en rende. Ved byen må renden være Limfjorden eller dens sejlrrende, og her ved vort Ålbjerg må renden være den eng der delvis omkranser bjerget. Der er dog måske en svag mulighed for, at udtalen *Huålbjerg*

kan komme af *vol* eller *val* og således have forbindelse til valfader Odin som *Wollehyw* i Torsted og *Hwolhyv* i Vind.

Kjelderbakken i Øster Lem hede kaldte præsten hr. Peder i 1638 for *Kløvdal Bjerge*. Sonden derfor, siger han, ligger *Kløvdal Kielder*, der siges at have været en gammel røverkælder. Landskabsformerne var så særprægede her, at de kunne sætte fantasien i sving. Om røverkælderens kan man tænke, at den har været en sammensunken jættestue; disse får ofte røvernavn hæftet på sig.

Nord for *Kjelderbakken* ved *æ arrilvej*, adelvejen, fra kirken mod øst til Fårborg og Finderup er et sted, hvor der i ældre tid kunne stå vand over vejen om vinteren; det bærer navnet *Kosen dam*. Det er muligt, at navnet indeholder ordet kors, jysk koss. Er det tilfældet, så mangler vi kun mod nord et korsnavn, for at få kirken omhegnet med kors. *Barnsagre* hedder nogle agre nord for skolen og kirken. Det er ikke skolebørn, som har givet stedet navn; men et barn må det være. I *Heldhede* nord for Karsbæk er nogle sænkninger i heden, der bærer det mærkelige navn *Skibberdål*. Sagnet fortæller, at det er skanser fra den tid skipper Klement førte krig mod herremændene. Nu er det jo sådan, at egnen, herredet, var med i fejden. Lundenæs slot blev indtaget og afbrændt, og om efteråret, da kongens og herremændenes hævnere, Johan Rantzau, gik op gennem Vestjylland med sin hær for at slutte med sejren i Ålborg, da var grænsen til Bølling herred, Skjern bro, faktisk det eneste sted, hvor bønderne prøvede at gøre modstand. Efter Rantzaus egen fortælling, havde bønderne brudt broplankerne af, og for ikke at blive nødt til at gøre en stor omvej og lade landsknægtene gå over vadestederne, lod han dem angribe bønderne med deres håndskyts. Det kunne Bølling herreds bønder ikke stå for. De havde formodentlig ingen bøsser. De måtte trække sig tilbage; Rantzau kunne lade sine folk reparere broen, så de kunne komme over, og nu måtte bønderne rende deres vej. Der var ikke andet at gøre. Næste nat lå Rantzaus hær i Ringkøbing. Om han gik gennem Lem, ved man ikke; men at der ved de noget ufremkommelige slugter kunne laves skanser til forsvar, er jo slet ikke utænkeligt, og at de kunne få skippernavn, er i og for sig naturligt, selv om skipperen aldeles ikke var med her, men havde travlt i Ålborg. Hvad er det da, der bærer navnet *Skibberdal*; ja, nøgterne iagttagere mener, at det er nogle digevoldinger om forladte agre fra jernalderen. Skippernavnet må imidlertid være hæftet på stedet for nogle hundrede år siden af en fantasifuld mand, der har søgt en forklaring på det, han her kendte.

Længere mod vest i sognet mellem V. Tredje og Nygård findes et andet mærkeligt navn. Det er *Kjællingsboule* eller *Kjællingsbol*. Navnet kendes ikke fra skriftlige kilder; ikke langt fra stedet må adelsgården *Tredie* have ligget, og navnet har muligvis forbindelse med denne gård. *Bol* er vel et bosted, og nogle fattige kvindemennesker har måske holdt til her.

Et ejendommeligt navn, som vi senere vil træffe, skal også med her; det er *Hatkier*. Det skrives undertiden *Hachier*, men det første er det rigtige. Kæret ligger helt i nordvest i sognet. Hvad er det ved en hat, der kan komme til at give navn til et hedekær? Hvis man lægger en højpuldet hat på jorden, kan man se det. Mange småknolde hen over kæret, så har vi *Hatkær*.

Mens sognets gamle stednavne virkelig danner en forbindelse med oldtidens senere århundreder og den første halvdel eller så af middelalderen, og altså er

noget hjemmegroet arvegods, så kom der i begyndelsen af middelalderen en helt ny livsform til vort land. Kristendommen brød igennem og omformede efterhånden vore forfædres liv og tankegang.

Kristendom.

De gamle aser og vaner blegnede og mistede deres kraft, da Hvide Krist blev forkyndt med tro og jærtegn som himmelkongen, der havde overvundet døden. Trosskiftet var forberedt i et par århundreder, men først på Harald Blåtands tid kom det store skred. Det er, som om Popos jernbyrd var det, der gjorde udslaget. Popo var en ukendt vandrende præst, og af hans slags var der nok på den tid flere; en af hans samtidige må være en mand som sct. Thøger i Vestervig, Thyboernes folkehelgen, og sct. Søren i Ry. Alle forkyndte de himmelkongen som den stærkeste, mod hvem de gamle guder var afmægtige.

Vi hører om det samme fra Island, hvor den tyske præst Tagbrand prædikede. En dag kom en tilhænger af den gamle tro til ham og sagde: »Har du hørt, at Tor har æsket Krist til holmgang; men Krist turde ikke strides med ham?«

»Hørt har jeg,« svarede Tagbrand, »at Tor var ikkun muld og aske, om ikke Gud ville have, at han levede!«

Så lille en mand blev Tor, hvor Kristus blev forkyndt på den tid, da Harald rejste stenene i Jelling og lod riste, at han var den Harald, der gjorde danerne kristne. I og for sig lå det ikke de hedenske nordboer så fjernt at dyrke en ny gud. På de gamle offersteder, de gamle viede steder, vierne, havde de gennem tiderne dyrket mange forskellige guder. Vierne var derved i sig selv blevet helligsteder, og de første kristne kirker blev ofte rejst på de gamle vier. Det er da også sandsynligt at kirken i Lem står på sognets gamle helligsted ved højen, der gav stedet navn.

Visnede således de gamle guder, vi fristes til at kalde dem de gamle litterære guder, fordi vi kender dem især fra den gamle islandske litteratur, så var der i sandhed meget, der levede videre. Vi ved i grunden ikke ret meget om, hvordan Odin, Tor og alle de andre aser og vaner blev dyrket. Måske har den islandske litteratur givet dem en langt mere fremstående stilling, end de havde i den almindelige folkebevidsthed. Det er ganske vist givet, at de blev dyrket, og at der i mange stednavne landet over er mindelser om dem; men der var en anden gudsdyrkelse, en ældre og mere primitiv, som var langt fastere og sejjere forankret i folkesindet, og som var næsten uudryddelig.

Det var den gamle tro på sten, kilder, træer, sol og måne – naturen og naturmagterne, der gav åring og fred. Mange af guderne var naturmagter, der havde fået menneskeskikkelse som Tor, Heimdal, Frey og mange flere; med Odin i spidsen havde de fået liv gennem sagn og myter, mens dyrkelsen af dem til dels blev en folkelig lavkult, der arbejdede med de oprindelige tanker, holdt sig ved jorden og tingene. En skikkelse som Odin, den magtsyge, hævnerrige, bloddrypende, hvis intelligens søgte at trænge gennem alle tilværelsens problemer, han kan ikke have været bondens gud, sognemandens gud, sådan som vi kender ham. Det var vikingens, storvikingens, i det hele storfolkets gud, skjaldenes vidunderlige konstruktion, et billede af den tid, hvori han hører hjemme, vikingetiden med hele dens geniale barbari.

Hvordan det egentlig gik til med overgangen fra hedenskab til kristendom, ved vi ikke meget om. De vandrende præster har nok haft en meget stor andel i omslaget, kongens dåb efter Popos jærtegn var her det største resultat. Det har formodentlig udløst en bølge af dåbshandlinger især i Jylland og på Sjælland, og vi kan nok regne med, at kong Haralds trækirke i Jelling hurtigt har fået mange efterligninger ud over Jylland.

For nogle år siden blev det fastslået, at der i Jelling har været bygget en trækirke på det sted, hvor den nuværende kirke står. Ja, man mente endog at kunne fastslå, at før trækirken havde der på stedet været en bygning, som formodes at have været et gudehov, der var bygget af Gorm den Gamle, mens trækirken formodentlig stammer fra kong Harald Blåtands tid.

Siden dette fund blev kendt, har man i mange jyske landsbykirker fundet rester af træbygninger, der ikke kan opfattes som andet end kirker. Det nærmeste fund er i Vorgod kirke. Disse træbygninger må have været ret almindelige, og vi kan næsten ud af fundene drage den slutning, at de første sognekirker var trækirker, selv om der jo nok kan have været endnu simplere bygninger i brug også. Trækirkerne synes at have været ret primitive. Ydervæggene dannedes af lodretstående nedgravede planker eller kløvede træstammer, der for oven sammenholdtes af en rem, og som var notet ind i hverandre.

En sådan stavbygget kirke har nok været det første Gudshus også her i Lem, og vi kan med nogen vægt mene, at det blev bygget omkring år 1000, og at det blev brugt til midt i 1100-tallet. Det vil sige, at dåb og kristendom da kom til sognet og skabte et samlingssted for det næste årtusind. Selvfølgelig gik dette ikke af, uden at der blev skumlet i krogene. Mange steder fra kendes sagn om forstyrret kirkebyggeri, og disse sagn kan muligvis være mindelser om en modstand mod det nye. Jeg har allerede antydnet, at en fortolkning af stednavnene Hykkelbjerg og Tuskær måske kunne tyde på noget sådant her, men det er dog usikkert.

Derimod er det helt sikkert, at de gamle lavreligiøse hedenske skikke ikke forsvandt, da kirken blev bygget. Ja, de levede så frodigt i hele landet at kong Haralds sønnesøn, Knud den Store, i 1025 forbød folk at dyrke sol eller måne, ild eller flod, kilder eller sten eller skovtræer; de måtte ikke bruge troldomskraft, begå mordværk, blot eller lodkastninger. Trods dette højtidelige forbud levede dog meget af den gamle tro og mange af de gamle handlinger videre. Stenene, træerne, kilderne, ilden, månen blev ved at være kraftige langt op imod vor tid.

Mange hedenske skikke og fester blev omformet af kirken så de efterhånden fik et andet indhold, og mange nye festdage kom til. Kirken søgte at omspænde hele menneskelivet. Ikke alene tog den sig af menighedens mest åndelige behov; men også de materielle ting: bondens marker, hans husdyr, alt han arbejdede og alt, hvad bonden, hans kone og børn, hans tjenestefolk og trælle tog sig for; alt dette ville kirken være med i ved at vie og signe og mane, så det gode skulle lykkes og det onde vige. Alt dette var folkene vant til fra hedenskabets tid, og det faldt bonden helt ud naturligt at få sine agres grøde, sit kvægs yngel, sit hjem, sit arnested viet af præsten til godt år og fred under himmelkongen Kristus.

Kirken.

Inden den kristne kirke blev indviet af bispem, måtte menigheden gøre kirken rig ved at skænke den et jordegods så stort, at dens tjenere derved kunne underholdes, kirken holdes i hævd og gudstjenesten finde sted. Til præsten og hans medhjælper, degnen, fremskaffedes præstegården og degnebolet. Sognets navngiver, den store gård gik til dette formål. Vi kan alene deraf skønne, hvor betydningsfuldt, man fandt dette med en kirke her. Den blev ikke lagt til pynt. For de nysomvendte var den en nødvendighed, som man ikke under nogen omstændigheder kunne undvære på det sted ved den høj, hvor det gamle hellige vi var.

Sandsynligt er det, at man også tidligere måtte give gaver til den, der forestod ofringerne til de gamle guder, så det kunne blive gjort på rette måde og virke efter sin hensigt. Også efter den nye tids skik ofrede bønderne villigt til præsten for alle de kirkelige handlinger, han foretog, og som var af så stor vigtighed for dem selv og deres børn og måske først og fremmest for deres døde.

Og så gik tiden da, et hundrede år; bispedømmerne blev faste og rige institutioner, som kunne bygge mægtige stenkirker efter sydlandsk skik. De gamle trækirker begyndte at vakle, de svære stavvægge kunne ikke i længden modstå jordfugten, de sank lidt hist og her, blev vinde og skæve. Kirkehusene trængte efterhånden til at blive rettet op, få nye vægge og nyt tag. Man kviede sig nok derved, thi mange af dem var smykket med udskæringer og maling i rene stærke farver efter gammel skik, så de selv på deres gamle dage var prægtige for øjet at se på.

Bønderne ville også godt ofre noget; de gik ind på at betale tiende, så kirkerne ligefrem kunne samle formue. Og så kom det næsten af sig selv, at nu skulle der bygges også i Lem, og bygges af hugne sten. Materiale havde man i rigeligt mål liggende langs vejene, i skelrene og stendynger. Kampesten, som man havde bøvlet med for at få dem flyttet til en side. Utallig bøjede plovskær og molesterede plove og et slæb uden lige havde de sten voldt, inden man havde fået dem slæbt til et sted, hvor de kunne ligge til evig tid og blive overgroet med torn og brombærranker.

Nu blev der pludselig brug for alle de sten, der i århundreder var samlet sammen af de slægter, der havde ryddet de utallige små agerpletter rundt om i sognet. Bygmesteren og hans svende kunne komme og tage fat på at kløve og tilhugge de stendynger, bønderne førte frem til dem; for nu skulle der bygges. De byggede jo stenkirker alle vegne, og lemboerne kunne nu engang ikke godt tåle at komme bagefter de andre folk i herredet.

Efter nogle års forberedende arbejde rejste den nye stenkirke sig, lempeligt indføjjet i den gamle trækirke, hvis rester først helt fjernedes, da stenbygningen var færdig.

Imponerende så det ud, det nye hus, med mure, der var tre gange så høje som en voksen karl, og med det isblå tag af tynde blyplader, et vidunder af styrke og fremmedartet skønhed, som man efterhånden måtte vænne sig til.

Vi kan se det hus endnu stående for os, som det så ud, da det blev bygget for omkring 800 år siden, hvis vi går om på den nordlige del af kirkegården og ser hen på kirken.

Det er ikke hele den nuværende kirkebygning, der skal med i vort billede. Vi

må tænke os, at tårnet er borte. Den tanke er ikke så fremmed, for det er først bygget i 1924. Men så må vi også tænke os, at den vestlige tredjedel af kirkens skib skæres bort, da det må være en tilbygning fra lidt senere tid. Resten af skibet udgør sammen med koret den oprindelige bygning, og det er en helt vel-skabt bygning, vi nu ser for os. Skibet er godt og vel dobbelt så langt som koret, og sådan er det ved de fleste gamle kirker.

Øverst i den svære mur sidder de små rundbuede vinduer, og her er billedets eneste skønhedsplet, for det vestligste vindue er ikke originalt. På dets plads har siddet et vindue af form og størrelse som de tre andre. For øvrigt er her noget

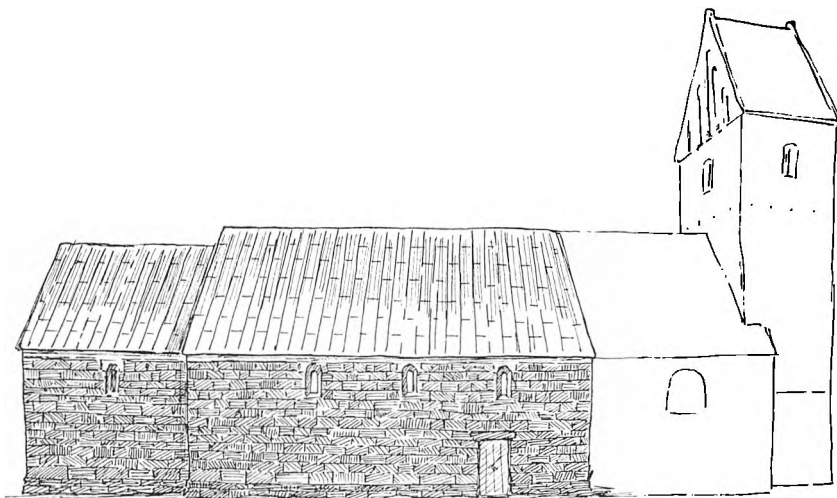

Fig. 18. Lem kirke set fra nord. De oprindelige dele er tegnet helt færdige, mens senere tilbygninger kun er skitseret. Døren, kvindernes dør, er vist, som den har været. Vinduet over døren er lavet om; der er nu et stort vindue som det i tilbygningen; men det er tegnet som de andre gamle vinduer i kor og skib, og det sidder i muren som et tilsvarende vindue på sydsiden. Dette er gjort for at man lettere kan se, at skibets tre vinduer er trukket så tæt sammen, at de ligesom kommer hinanden noget ved; de virker sammen og fortæller, at de hører til samme rum. Det har bygmesteren haft en tanke med, og vi kan glæde os over, at det giver muren liv og gør den smukkere, end den ville være med lysåbningerne jævnt fordelt. Den vestlige tilbygning til skibet gjorde ikke kirken kønnere, den blev for lang. Det nye kraftige tårn danner nu en god afslutning på det store hus.

morsomt og meget smukt at gøre opmærksom på. Korets vindue sidder midt på kormuren. Den fine rødlig vinduesoverligger er smykket med en indhugget linie langs den udhugne runding; men det, som her særlig skal fremhæves, er den måde, hvorpå skibets tre gamle vinduer har været føjet ind i murværket. De sidder ikke jævnt fordelt i muren. De er rykket lidt sammen mod midten; det er ligesom de kommer hinanden noget ved; de sidder ikke og råber til hinanden, de danner en enhed med hinanden. De fortæller os, at der er et rum indenfor, som skal have lys gennem dem, og kun et rum. Ydervinduerne er vel rykket omkring en meter hen mod midtervinduet, og så får vi denne fornemmelse af et samlet hele. Bygmesteren har villet noget med den måde at sætte vinduesåbningerne på, og det kan vi glæde os over at se nu; for vi må altid glæde os, når vi ser noget der er smukt og rigtigt tænkt og udført.

Døren er muret til, men dens plads kan tydelig ses. Den sidder ikke så godt

som vinduerne; men der skulle efter gammel tradition sidde en dør på det sted. Det er kvindernes dør. Mændenes dør sidder i sydsiden af kirken lige for denne, og der har vinduerne sikkert siddet som her i nordsiden, men de oprindelige vinduer er her ikke mere. Derfor har vi valgt nordsiden af kirken for at danne os et billede af den oprindelige bygning.

I *Haakon Rabjergs* bog om *Sønder Lem kirke og dens præster* er givet en god og fyldig beskrivelse af kirken og dens bygningshistorie. Rabjerg fremhæver med rette de smukke og regelmæssige kvaderstensskifter i kirkens oprindelige del, ligesom han giver profiler af den rigt udformede sokkel, der har to skifter, hvoraf det øverste er profileret og ret smukt tegnet; men stenhuggerarbejdet er dog ikke alle steder så akkurat, som det kunne være. Bygmesteren har dog også her demonstreret sin vilje til at lave noget smukt, men er tilsyneladende bleven svigtet lidt af håndværkerne.

Alligevel peger den fornemme sokkel tillige med vinduernes stilling på mursiden hen på, at vi med kirken i Lem ikke er alt for langt borte fra de store forbilleder; eller også har bygmesteren eller arkitekten, som vi ville kalde ham, været lidt over jævnmålet.

Forbillederne var de store jyske domkirker af tilhugne sten, og selv om man ikke kan sige, at de jyske kvaderstenskirkker er domkirker sat ned i et lille format, men er bygninger, der har helt selvstændigt præg, så er deres slægtskab med domkirkerne umiskendelig, og både arkitekter og stenhuggere har gået i lære på de store byggepladser, før de blev så sikre, at man kunne give dem mere selvstændige opgaver. Ham i Lem har været af temmelig god kvalitet.

Hvornår den vestlige tredjedel af skibet er sat, ved man ikke; Rabjerg gætter på, at det er sten fra en nedlagt nabokirke, som er brugt her, måske fra Finderup kirke, og at det stykke af kirken skulle være fra tiden efter *Den sorte Død*, der indtraf 1373, og det kan nok være rigtigt. Omtrent på samme tid må kirkens første tårn være bygget. Dette tårn var ikke så svært som det nuværende; i bunden af tårnet var der en åben begravelse; men der var ikke nogen indgang til kirken gennem tårnet. Indgang til kirken var som oprindeligt gennem de to døre, kvindernes dør og mændenes dør.

Foran mændenes dør blev vistnok også i middelalderen bygget et våbenhus, som for neden er sat af en svær mur, der i hovedsagen består af kvadersten. Murværket i våbenhuset er imidlertid så sjusket udført, at man har dækket det med et tykt lag hvidtekalk.

Det er også muligt at våbenhuset ikke er ret gammelt, og at middelalderhåndværkerne ikke kan påtage sig nogen skyld for dets udseende. Kirken har nemlig haft endnu en tilbygning; den lå på nordsiden vest for kvindernes dør. Hvad tilbygningen blev brugt til ved man ikke. Det kan have været et hus på størrelse som våbenhuset og brugt som benhus og som opbevaringssted for kalk og sand; men det kan også have haft forbindelse med kirkerummet.

I 1846 fortæller kirkesynet, at der er solgt nogle materialer fra denne tilbygning for 6 rdl.; måske har man gemt en del af materialerne for at bruge dem. Tilbygningen blev sandsynligvis da revet ned; men i 1856 siger kirketilsynet, at »våbenhuset, der er bygget af bindingsværk, sættes i grundmur.« Man kan vel derfor gå ud fra, at våbenhuset fik sit endelige udseende i 1856–57. Om det så dengang blev opbygget fra grunden af er måske tvivlsomt. De daværende kirke-

ejere har nok ikke bygget mere end højst nødvendigt, hvis de da ikke har haft sten liggende fra den nedrevne tilbygning. Det sandsynligste er nok, at gavlspidsen har været bindingsværk, og at den blev fornyet samtidig med at man har gjort murene lidt højere.

Vil vi da gøre os et billede af kirken, som den så ud ved slutningen af den katolske tid, ja så må vi sige, at den var omtrent som nu. Mange af vinduerne

Fig. 19. Døbefonten. Man der ikke i denne font er levn af motiver i en tøndefont af træ: en større halvtønde sat på en omvendt mindre halvtønde. Tovsnoningerne er tynde og minder om snoede tøndebånd, og de ejendommelige buer kan være mindelser om virkelige tøndestaver. Man må formode, at fonterne i de ældre trækirker var udført som kar eller åbne tønder, der måske har haft malede dekorationer.

var gjort større. Det meget lange kirkehus afsluttedes i vest af et slank tårn med spir, men indgangen faldt gennem skibets gamle sidedøre.

Kirkens indre havde fra først af et helt andet udseende end nu, da det præges af det flade træloft, stolestaderne, prædikestolen og altertavlen. Haakon Rabjergs undersøgelser synes at godtgøre, at kirken oprindeligt ikke havde noget loft. Alt det træinventar, som nu gør kirken hyggelig for os, var der heller ikke. Der må have været et alter bygget af kvadersten som kirkemuren; men det findes desværre ikke mere. Det eneste stykke inventar, som er jævngammelt med kirken, er

døbefonten. Den er i mine øjne ret mærkelig. Man kan vel gå ud fra, at døbefonterne, som fandtes i trækirkerne, var lavet af træ. Skulle man døbe voksne personer, måtte de være ret store tønder, men af de nuværende stenfonters form kan vi se, at på det store kirkebyggeris tid 1100–1200 var fontene kun egnede til at døbe børn i, og sådan har trækirkernes fonte vel også været. Stenfonten i Lem kirke minder slående om to halve trætønder, hvoraf den nederste og mindste står med bunden opad. Endogså mindelser om tøndebåndene findes i de tynde tovsnoninger, hvoraf den øverste del af fonten har to og den nederste kun een. Tøndebånd af snoede vidjer var jo almindelige i ældre tid.

Der var formodentlig ingen stole, men muligvis en lav bænk langs væggene, vinduerne har måske haft farvet glas indsat i en træramme. Rammen fandtes for en del år siden siddende i skibets østlige vindue mod nord, da man ville rense den tilmurede vinduesåbning for at gøre det gamle vindue brugbart igen.

Også de to klokker er fra middelalderen. Den store klokke i tårnet har nok til at begynde med haft sin plads i et træstillads. Da det middelalderlige tårn blev bygget, fik den selvfølgelig sin plads der. Den er støbt omkring 1250 og er af en mere langstrakt form end de senere klokker. Den lille klokke hænger over degnestolen; det er en såkaldt *messeklokke*, der brugtes, når messen læstes. Formentlig skulle ringningen avertere for menigheden, at nu skete messeunderet, brød og vin blev til Jesu legeme og blod. Det var højdepunktet i den latinske gudstjeneste, og da knælede hele menigheden.

Foruden font og klokker findes der enkelte andre ting i kirken, der stammer fra middelalderen. Det er således tilfældet med det *korsfæstelsesbillede*, der hænger på kirkevæggen. Det er vistnok fra 1400-tallet, og dets oprindelige plads har været enten i selve korbuen eller på væggen over den. Den slags krusifikser er opbevaret i mange kirker; man kalder dem lægmandskrusifikser, fordi de hørte til i kirkeskibet.

En anden middelalderpræget genstand er *degnestolen* i koret. Pastor Rabjerg mener, at den er fra tiden omkring 1500. Det høje spir på dens endestykke er i sengotisk stil, mens forsiden har renæssancepræg og egentlig gør stolen til det fornemste stykke træinventar, kirken ejer. Den er delt i fire felter, hvoraf de to smalle felter for oven er forsynet med udskæringer, til venstre en vinranke med tre drueklaser og til højre en ranke med blade. Udskæringen virker helt usædvanlig let og fint, og i forhold til dette smukke møbel virker resten af kirkens træinventar noget barbarisk og tungt.

Kirkegården og diget er muligvis ældre end kirken. Trækirken, der lå her før stenkirken, har sikkert haft begravelsesplads rundt om sig. Hovedindgangen med ligporten er mod syd fra gammel tid; men siden det nye tårn blev bygget, er indgangen fra vest gjort større. Der har været en indgang i hver side af kirkegården. Nordindgangen er nu lukket. I ældre tid var der ingen låger for indgangene, men tværs over indgangen var lagt en rist over en grube, og når klovbærende dyr ville gå ind ad stættten, gled deres klove ned mellem ristens stænger, og det gjorde dem rædde for at gå over.

Katolske præster.

Inden vi forlader kirken, kan vi tilføje, at den skal have været indviet til sct. Vincents, en spansk helgen. Ligeledes må vi nævne, at vi kender nogle enkelte af de præster, som var ansat her i den katolske tid.

Den første af disse præster hører dog måske hjemme noget længere nordpå i stiftet, hvor der også var en Lem kirke. Historikeren Oluf Nielsen, der har udgivet »Ribe Oldemoder«, hvori præsten *Esger Skjalmsøn* i Lem nævnes, mener, han hører til Nørlem. Noget sikkert om hans bopæl kendes dog ikke. Man ved kun om ham, at han ejede et stykke jord med et hus på uden for den østre port

Fig. 20. Præsten hr. Oluf Michelsens segl fra 1445 i fuld størrelse. Tegnet efter billede i H. Rabjerg: Sænder Lem kirke og dens præster, s. 88.

i Ribe, og om det hus måtte han føre proces mod magister Gerlaus Smed. Han vandt processen og skænkede senere huset til domkirken for sin *årtid* hedder det. Årtiden er en årlig sjælemesse.

Hvis denne hr. Esger hører til i S. Lem og ikke i Nør Lem, så kan vi nok fremstille en hel lille præsterække. Esger Skjalmsøn levede 1375, og måske har hans afløser været den *Terkel Jepsøn*, som var præst her i 1416,² og om hvem man ikke ved andet, end at han dette år var medudsteder af et tingsvidne på Bølling herredsting. Muligvis kan Terkel Jepsøns efterfølger være *Oluf Michelson*, der var med til at udgive og forsyne to tingsvidner med segl. Dette skete i 1445 og 1446. På den tid havde menigheden i Lem endnu ikke sat ham grå hår i hovedet. Han var nemlig dejlig sorthåret og havde dertil rødt skæg. Det ved man, fordi han har revet nogle hår af hoved og underansigt og lagt dem i voksseglet som bevis for, at det netop var den rødskæggede og sorthårede Oluf Michelson af Lem, der her var med til at forsegle dokumentet.

Årsagen til at vi her træffer både hr. Therkel og hr. Oluf på Bølling herredsting er utvivlsomt den, at præsterne i herredet så omtrent var de eneste skrivekyndige mænd, man kunne få fat på, når et dokument skulle skrives og forsegles. Derfor var præsterne ofte medudstedere af retslige dokumenter. Hr. Olufs segl er endnu bevaret. Signeten har været ret stor og bar foruden omskrift et billede af sct. Katarine af Alexandria. Rabjerg gengiver seglet.

Navne fra sognet og herregården.

I middelalderens sidste århundrede dukker også enkelte andre navne frem. I 1416 er *Nissæ Petherson* af Bjerggård en af de otte mænd på Bølling herredsting den 1. juni. I 1446 nævnes *Michel af Thrie* som medudsteder af tingsvidne; denne mand er nok selvejerbonde eller væbner og formodentlig ejer af Tredje. Og endelig kan også fra tingforretningerne 1446 nævnes en person fra Holmgård, der hedder *Grøen*³; han møder med fuldmagt fra Jess Jepsen i Rovsthøj på Hing herreds ting og skøder jord til Anders Brok, kannik i Ribe. Det er vist oven i købet en øde gård i Lambæk, talen er om. Grøen eller Grøn er formodentlig bispens lensmand på Holmgård. I et lidt yngre dokument nævnes en *Jep Grøn* som har haft en eng i Hardholm i Stauning i fæste, og da den eng hører til Holmgård, er der sandsynlighed for, at det er Jep Grøn, der nævnes som Grøn af Holmgård 1446.

Holmgård hørte på den tid under bispens i Ribe, og havde vist længe været i bispestolens eje. Sammen med nogle gårde i sognet blev den givet som len til en række lensmænd, af hvilke Jep Grøn er den første vi kender.

Den næste lensmand, vi kender, hed *Jens Mortensen*; han afstod lenet i 1497, hvorefter bisp *Hartvig Juel* samme år gav sin broder *Kjeld Iversen Juel* og hans hustru *Karine Nielsdatter* gården som len for deres livstid; desuden skulle de også have engen i Hardholm, som gamle Jep Grøn havde haft, samt »de gårde og gods og tjenere i samme sogn som Jens Mortensen havde i fæste og leje med Holmgård.« Og så fortsætter det bispelige lensbrev, at de for deres livstid besidder godset »med så skel, at de skulle lade bygge og forbedre forskrevne gårde og holde tjenerne ved lov samt deraf give til årlig skyld to tønder smør at yde forskrevne Martini-dag i vor bispegård i Ribe, ligesom Jens Mortensen gav, uden mere tyng. Medens de holder disse artikler redelig, skal forskrevne gods ej lejes eller frasættes deres livstid. Når begge er døde, skal straks samme dag alt godset komme igen til Ribe biskopdømme.«⁴

De to tønder smør, Kjeld Iversen Juel skulle svare i afgift af lenet tyder vel på, at det var godt at bo under krumstaven; men de havde dog samme værdi som 24 tønder korn. Desværre nævner forleningsbrevet ikke helt bestemt, hvad det er for gårde, der hører med til det bispelige gods; men vi skal i næste afsnit komme tilbage til spørgsmålet. Kjeld Iversen Juel var også lensmand på Bøvling.

Af en gammel jordebog.

Også fra et len med sæde uden for sognet kan vi hente en smule oplysning fra slutningen af 1400-tallet. På Lundenæs slot i Skjern sad en kongelig lensmand, der bl. a. havde Bølling herred under sig; derfor træffer vi under hele lenstiden også nogle gårde og mænd nævnt i lenets papirer. Lensmændene var forvaltere af det kongelige gods, Lundenæs; men de var også som kongens stedfortrædere udøvere af kongens rettigheder i lenet, der forøvrigt havde hele den sydlige og østlige del af Ringkøbing amt under sig, idet herrederne Hjerm-Ginding, Hammerum, Bølling og Nørre Horne dannede kernen i det. De kongelige rettigheder omfattede blandt andet visse årlige ydelser af næsten alle selvejergårde. Disse ydelser var i grunden mest nogle gamle skatter, der egentlig forlængst var for-

ældede og derfor burde have været afskaffet, men skatter er som bekendt ikke så lette at slippe af med. De her nævnte skatter var *stud, inne og leding*, de var alle tre at betragte som afløsning af ydelser, der hvilede på jorden, på gårdene. Inne var således kørsel og arbejdsydelser, mens stud og leding har med gamle militærordninger at gøre. Sammen med visse andre kongelige rettigheder udgjorde de, hvad man kaldte gårdenes *herlighed*. Herlighedsretten af fæstegårdene var overgået til godsejerne, men i selvejer gårdene hævdede kongen stæde de gamle rettigheder, og den afgift, der betaltes af herligheden blev efterhånden set på som en slags landgilde, hvilket vel egentlig er det bedste vidnesbyrd om, at afgiften som skat var forældet.

Herligheden var altså en kongelig prioritet i selvejerbondens jord, og lensmanden måtte føre nøje regnskab med herlighedsydelser såvel som med fæstebøndernes landgilde, at de blev ydet efter slottets jordebog.

En sådan jordebog findes for Lundenæs len 1498, og her nævnes nogle gårde i Lem; desværre er det umuligt at genkende de fleste af dem.⁵

Maye Jenses: 1 ørte byg, 1 ørte rug.

Las Grauersen i Lembæk: 3 skp. rug querstet.

Morten i Leem: 4 skl. leding og sætgærd, 4 skp. havre i kongstet.

Christen Andersen *ibid.*: 2 skl. leding og sætgærd, 2 skp. havre i kongstet.

Seuren Temmerman: 15 skp. rug, (1) skovsvin, 2 skp. havre kongestød, 2 skl. leding og sætgærd.

Per Jensen i Thyræ: 2 ørte byg, 4 skl. leding og sætgærd, 2 skp. havre.

Per Abiærig: 4 skl. leding og 4 skp. havre.

Kongstet og kongestød mæ være det, vi har omtalt som stud. Querstet er kvær-sæde, en ledingsafløsning, ordet betyder rentud at sidde kvær, at sidde hjemme. Sætgærd nævnes meget ofte sammen med leding, der er en afløsningssum for den personlige ledingspligt; som afgift stammer den fra Valdemarstiden. De to og fire skæpper havre, som de to sidstnævnte mænd skal svare, er sikkert kongestød.

Alle de her nævnte gårdbesiddere er selvejere, og afgifterne må være herlighedsafgifter. De siger os således ikke noget bestemt om gårdenes størrelse. Det er heller ikke muligt helt sikkert at sige, hvilke ejendomme her er tale om. På nær ejendommen Thyræ træffer vi senere de øvrige seks i lenets jordebøger, hvor de altid fra 1597–1653 opføres i nedenstående orden:

- 1 jordeggen gård, Kiærd
- 1 jordeggen bol i Lambæk
- 1 bol, Toft
- 1/2 bol i Karsbæk
- 1 jordeggen bol i Ø. Lem
- 1/2 bol sammesteds.

Står de i samme orden 1498, må Maye Jenses gård være den ene af Kjærgårdene; men der er tilsyneladende flyttet om på gårdene, idet de to gårde i Lem 1498 dog sikkert er de to bol i Øster Lem 1597. Søren Tømmermand og Per Abiærig fra 1498 skulle så sidde i Toft og i det halve bol i Karsbæk, og da Søren Tømmermand svarer mest i landgilde på den gamle liste, skulle han have bolet Toft, der også i 1597 svarer størst landgilde.

Det interessanteste ved den gamle jordebogs liste over gårde i Lem er, at den nævner en jordeggen bondegård Thriæ. Det er ikke just adelsgården vi får omtalt, idet »Kronens Skøder« 24. juli 1587 siger, at »Søren Knudsen til Tredie får i Lem sogn i Tredie kronens rettighed i en jordeggen gård for Ågård i Vildbjerg«.

Det lader altså til at Tredie i ældre tid har været mere end en enkelt gård, og det kan måske hjælpe os til at gøre navnet lidt mindre uforståeligt.

Hvashyw nord for Gammelmølle.

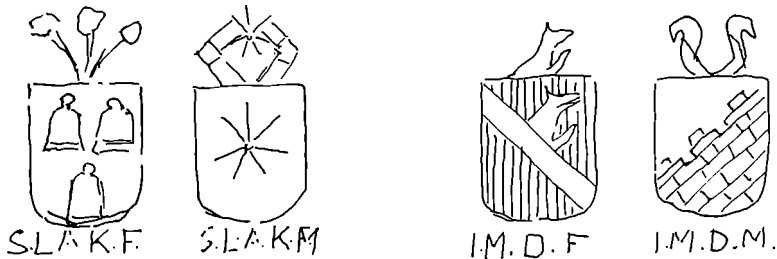

Fig. 21. Våbenmærker fra de gamle herskabsstole.

FRA REFORMATIONEN TIL MATRIKELSTIDEN

Tiden omkring 1500 er et af de mærkelige tidehvert i historien. Det gælder for Europas vedkommende, det gælder for det lille Danmark og de andre lande her oppe ved verdensdelens nordkant; det gælder også for det lille skår i mosaikken Danmark, som hedder Lem.

Vel mærkede man i Lem næppe suset af de store opdagelsesrejser lige med det samme. Man ænsede næppe heller i de første år efter 1495, at Gotfred af Gehmen havde begyndt at trykke bøger i København, før *hr. Christen Povelsen* i præstegården, der i 1534 var sognets præst, tog bøgerne i sin tjeneste, Luthers bøger, salmebogen og evangeliebogen, og derved bragte reformationen og *Evangelii klare Dag* til sognet. Ejheller må vi tro, at folk i Lem var optaget af den åndelige frigørelse, renæssancen og humanismen. Nej, folk var optaget af deres egne små problemer, der i sandhed kunne være store nok at brydes med. Hvor det nye store mødte dem i dette, kunne det komme dem ved, så de helt personligt måtte leve med i det.

Når *vor far*, *hr. Christen* i præstegården, lærte dem at *vor Frue i Karup* og alle de andre helgener var magtesløse som andre mennesker, at sjælemesser og aflad var vrang kristendom, at al signen og manen var rent hedenskab, og at der gik en djævel i hveranden munkekutte, de mødte, så var det noget, der i høj grad kom folk ved. Det var noget, der gjaldt både deres timelige og deres åndelige ve og vel. Og i reformationens kølvand fulgte både renæssance og humanisme, Hans Thomisens salmebog og Luthers katekismus. Kanel, kartofler, tobak, amerikansk olie og atombomber kom til i de følgende århundreder.

En rent praktisk, men ret mærkbar følge af reformationen var kongens overtagelse af alt kirkeligt gods. Vel rørte kongerne foreløbig ikke kirkernes gods; men bispogoderne og klostrenes godser lagde han sin hånd på, hvor ikke lægfolk kunne godtgøre, at de eller deres forældre eller bedsteforældre havde skænket det. Det gjaldt forøvrigt også kirkernes gods, at var det inden for en rimelig tid skænket som sjælegaver, kunne det fås tilbage.

I renæssancetiden, som nu følger, gik kongerne og godsejerne over til at drive stordrift, idet de søgte at samle deres godser, så de fæstegårde, de havde liggende

som strøgods over det halve land, ved mageskifte blev samlet om hovedgårdene, så fæsternes arbejdskraft bedre kunne udnyttes på herregårdsmarkerne, der som følge deraf kunne gøres større og drives billigere. I Lem sogn giver denne bevægelse sig vel ikke de store udslag, men den mærkes tydeligt.

Tredje.

Tredje nævnes allerede i 1446. Hundrede år senere ejedes den af *Søren Marquardsen*, stamfader til den eneste Tredje-slægt, vi kender. Det er sandsynligt, men ikke helt sikkert, at det er ham, som har fået gården gjort til frit adelsgods.

*Søren Marquardsen*¹ tjente i sin ungdom hos *Torben Gyldenstjerne* til Timgård. Mens han var i denne tjeneste, ved vi om ham, at en af Jyllands indflydelsesrigeste mænd, rigsråd *Niels Clementsen* til Aunsbjerg, lånte ham 30 mark sølv. Han havde været uforsigtig og gjort *husfred* hos *Jes Nielsen* i Rynd. Det vil sige, at han i *Jes Niensens* hus har været i klammeri og har brudt husfreden, formodentlig med våben i hånd. Efter *Prebens* død eller måske før har han formodentlig været i tjeneste hos hertug *Frederik*, den senere konge Fr. I, og denne herre har da formodentlig efter sin broder kong *Hans'* opfordring givet ham adelig frihed. *Niels Clementsen*, der jo kendte *Søren Marquardsen* fra tidligere tider, har måske opfordret kongen til at virke for denne ophøjelse af den unge mand. *Søren Marquardsen* optræder derfor c. 1506 i *Niels Clementsens* gældsbog med en gæld på 51 mark, som dog kongen skal have, fordi *Søren Marquardsen* fik frihed af sin herre. *Søren* levede endnu i 1536.

Slægten på Tredje førte ikke noget slægtsnavn. Om sønnerne *Knud* og *Christen Sørensen* vides det, at sidstnævnte i 1564 tjente kongen til søs. *Knud Sørensen* blev vistnok gift med en datter af *Niels Krag* og fru *Else Mogensdatter Stampe* til *Kjellingbjerg* (det nuværende *Åbjerg* i *Vedersø*). De havde fire børn. Om datteren *Anne* og sønnen *Poul* ved vi kun, at de nævnes i 1594. En anden datter, *Maren*, skal have været gift med *Jesper Nielsen Basse* til *Bigum*. Det eneste af børnene, vi kender lidt til er *Søren Knudsen*, der arvede Tredje.

Foruden adelsgården, har vi set, at en temmelig god selvejerbondegård også bar navnet; men der var endvidere et par mindre gårde eller bol i Tredje. I middelalderen hørte de til bispens gods under *Holmgård* len og kom senere under *Lundenæs*. Der bliver altså fire gårde, som bærer Tredje-navnet. I 1664 er der kun de tre gårde tilbage, og den forsvundne er adelsgården.

Denne gård har nok ikke skilt sig så grumme meget ud fra selvejergården; men som adelsgård var den fri for de skatter, denne var tyngt af. De jævne adelsfolk, som sad på gården har ikke været store godsejere. Så vidt det kan ses, har de ikke haft bondegods i sognet, før *Søren Knudsen* fik sig tilskiftet selvejergården i Tredje i 1587.³ Derimod har de ejet nogle gårde i andre sogne.

Således havde de først i 1600-tallet en gård og et bol i *Knud by* i *Skjern*, gården *Langkjær* i *Stauning* og en halvgård i *Gullestrup*, *Herning* sogn. Disse gårde søgte *Søren Knudsens* søn *Knud Sørensen* flere gange at få mageskiftet bort. Han tilbyder således ikke mindre end tre gange kongen mageskifte, og hver gang forlanger han at få de to bol eller smågårde i *Vester Tredje*. Andre gårde han også ønsker er: *Bjerregård*, *Søndergård* eller en gård i *Refstrup*.⁴ Ingen af

de tilbudte mageskifter gik i orden. Kongens vurderingsmænd har formodentlig ikke fundet tilbuddet godt nok.

Knud Sørensen er egentlig den eneste mand af slægten vi rigtig ved noget om. Man mener, at hans fader døde i 1606 og moderen, *Inger Mouridsdatter*, allerede i 1592; men årstallene er næppe helt pålidelige.⁵ *Knud Sørensen* levede endnu i 1661. Hvornår han overtog Tredje, ved man ikke; men han havde da gården i 1624. Han var gift med *Berette Orne*, der 1626 fødte en datter, som blev opkaldt

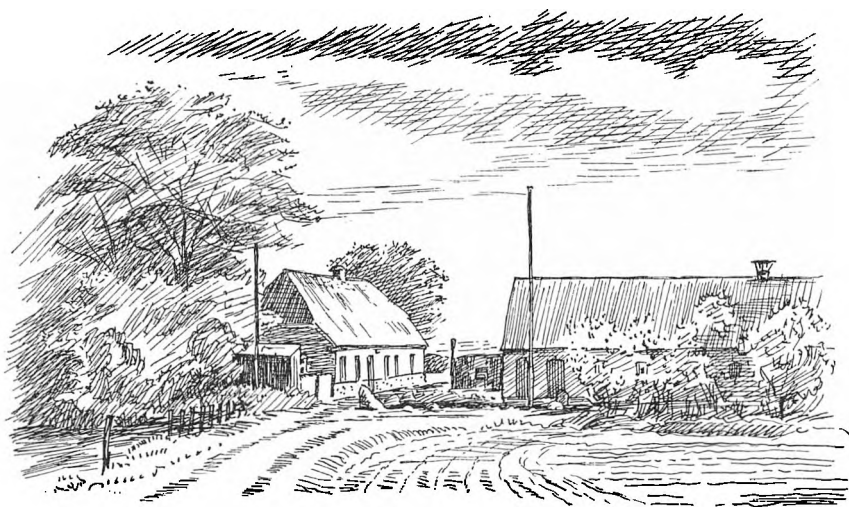

Fig. 22. Tredjehauge er oprettet som ejendom først i forrige århundrede.

efter sin farmor og fik navnet *Inger Knudsdatter*. Der kendes ikke andre børn i deres ægteskab.

Knud Sørensen havde en søster, der blev gift med *Niels Mogensen Munk* i Ørnhovedgård i Tjørring. Denne gård var en gammel selvejergård, hvis herlighed i 1598 ved mageskifte blev erhvervet af *Christen Munk*, der altså sad på gården som på en fri adelsgård. Den havde c. 20 td. hartkorn. Med *Christen Munks* datter kom den til *Niels Mogensen*, der sagtens samtidig har fået *Munk*-navnet i tilgift. Efter sin første hustrus død blev *Niels Mogensen* gift med *Knud Sørensen*'s søster. Da dette ægtepar døde, ejede deres umyndige børn Ørnhovedgård, der blev forpagtet bort til en mand, som hed *Holger Bille*. Det kneb imidlertid for *Holger* at udrede afgiften, og i 1638, den 26. juni, måtte han rejse til Tredje for at give værgen, *Knud Sørensen*, skriftligt bevis for sin skyld til børnene. Foruden et års afgift var der også nogle flere penge, han var bleven dem skyldige. Summen var på 195 dl. Disse penge forpligtede han sig at betale til *Knud Sørensen* her på

Tredje, til næste års Valborgsdag; men inden den tid døde han; børnenes værge måtte da søge hans arvinger for at få pengesummen udlagt, og på Viborg lands-ting fik hans sagfører, *Erich Christensen* i Degnbol, den 20. nov. 1639 udmeldt to gode mænd, Michel Huas til Sørup og Hans Krabbe til Søgård, til sammen med herredsfogeden Jacob Mortensen af Hammerum herred inden seks uger at gøre Knud Sørensen udlæg for hans tilgodehavende i Holger Billes løsøre eller jorde-gods.

Knud Sørensen hørte til egnens fornemme folk. Han har formodentlig haft nogen omgang med købmændene i Ringkøbing, af hvilke borgmester Jens Olufsen var en af de rigeste. Med hans søn *Mads Jensen* havde Knud Sørensen en hel del handel, hvilket til slut resulterede i at Knud fik penge tilgode og måtte søge dem ind ad rettens vej. Årsagen til Mads Jensens svigtende evne til at betale lig-ger måske i, at han i august 1644 på en rejse til Holland, så mærkeligt det end lyder, blev overfalden af en af kongens egne officerer, ritmester Debern, der fra-tog ham 106 stude, nogle heste og adskillige købmandsvarer til en værdi af over 3500 rdl.⁶

I 1649 fik Knud Sørensen landstingets bemyndigelse til at gøre indførsel i Mads Jensens arvepart efter faderen. For dommerne på Viborg snapsting frem-lægger Knud Sørensens sagfører forskellige gældsbreve. Først et fra 1641, dateret Tredje d. 10. marts, som indeholdt, at Mads Jensen var skyldig 70 rdl. og et par brune ryslædersstøvler. Et andet brev, som var dateret Tredje d. 15. maj 1642, indeholdt, at Mads Jensen var skyldig til Knud Sørensen 204 rdl. for stude, han har afkøbt den gode mand. På dette brev var dog afskreven 51 rdl. I 1647 kendte da byfogeden i Ringkøbing, Morten Biesk, at Mads var tilfalden inden 15 dage at betale Knud Sørensen 198 rdl. eller finde sig i at blive pantet.

Sagen var, at der var grund til at tro, at Mads godt kunne gøre udvej for pengene, idet hans fader var død og havde efterladt sig nogle bondegårde, han i sin tid havde overtaget fra Hans Krabbe, der havde dem i pant for lån til Gunde Rostrup til Starupgård. Også her blev der udnævnt to gode mænd til i Knud Sørensens sted at overvære udlægsforretningen, og kreditor har formodentlig fået i hvert fald en del af pengene.

I det her fremdragne nævnes Knud Sørensen altid til Tredie, og gældsbrevene til ham var dateret Tredje. Selv om han i 1624 købte Holmgård, boede han nok stadig på sin fødegård og har brugt Holmgård som en ladegård, og dette må være årsagen til, at præsten, hr. Peder Jensen Torsted, i 1638, da han lavede et kort-rids over sognet som en sognebeskrivelse, slet ikke nævnedes Holmgård, men skriver, at »Thridj, en herregård haffuer vden thuil sit naffn af 3 høge, som ligger østen ved gården.«

Købet af Holmgård var dog den egentlige årsag til at Tredje-adelsgården forsvandt, og det gik til på den måde, at den brændte ved lynnedslag. Man ved ikke helt bestemt hvilket år, det skete; men det må have været i tiden mellem 1649 og 1661. Sidstnævnte år afhændede Knud Sørensen og hans hustru deres gård til datteren og svigersønnen Erich Blick, og da kalder de selv den gård, de bor på, Holmgård. At Tredje ikke blev opbygget siger Erich Blick udtrykkelig i et gælds-brev 1670, hvor der står: » – dog derpå findis nu ingen bøgning; men af torden oc liunild for romb tid siden at være afbrændt.«⁷

Tredjes marker stod fra gammel tid til 15 td. hartkorn, og den gård, der blev

tilskiftet i 1587 havde 3 td. 6 sk. 2 fdk. 1 alb.; det ovenfor nævnte gælds-brev siger udtrykkelig, at gården lå »vesten til«. De to småejendomme, Søren Knudsen forgæves prøvede at få fat på, kaldes *Vester Tredje*. Det er derfor rimeligt, at vi søger adelsgårdens marker øst for de ejendomme som fra gammel tid bærer navnet *Vester Tredje*. På udskiftningskortet for Holmgård kan syd for gården *Tredie* have ses en mark, der hedder *Haug*, øst for ligger *Nør Fang* og *Tolvagre*. Mon ikke vi her er ved noget af den nedlagte gårds jord. Gården har nok ligget lidt nord for Nr. Holmgård.

Den slægt på *Tredje*, der stammer ned fra Søren Marquarsen, har vistnok haft sin bedste repræsentant i Knud Sørensen, der købte Holmgård. Som alle andre adelsslægter havde den sit våbenmærke. Herremændene var jo oprindelig en krigerstand, og det var naturligt at de førte et mærke på deres skjold. Marquarsens slægt førte tre røde hanehoveder med sorte næb på hvid bund, vil man mene; men oppe i kirken fandtes for to hundrede år siden på de øverste mands- og kvindestoles gavle nogle maledede våbenskjolde, der gengives her efter Haakon Rabjergs bog om kirken. Længst til venstre på billedet skulle *Tredje*-mændenes våbenskjold være, og tegneren har ment, at de tre genstande var klokker. På hans tegning kan de da også bedre ligne klokker end kokhoveder; men billederne var halvvejs udviskede, da de blev tegnet. Det er dog tydeligt, at gårdens treltal går igen både i selve skjoldmærket og i hjelmprydelsen, der sidder over skjoldet.

Holmgård.

Karine Nielsdatter Lange og Kjeld Iversen Juel blev ved at have Holmgårds len efter reformationen med den forandring, at de nu skulle betale afgiften på to tønder smør tilkongen. Fru Karen døde 1556, og så fik deres søn, *Iver Kjeldsen*, lenet efter dem.⁸

Iver Kjeldsen Juel var et søndagsbarn, født søndagen efter Mortensdag 1496. Skønt han egentlig ikke har haft ret meget med Holmgård at gøre, da han først blev forlenet med den det år, da han døde, vil vi dog alligevel standse lidt ved ham, for at se hvad det var for en mand, der i 1556 fik det lille len betroet. Hans fader var ikke alene lensmand på Holmgård, men havde tillige det langt større len *Bøvling slot*, og så ejede han desuden *Astrup* i *Salling* og var broder til biskoppen i *Ribe*. Dette sidste var måske skyld i, at drengen *Iver* blev bestemt for den gejstlige stand. Måske kunne han engang følge farbroderen på bispestolen. Drengen gik i skole først i *Ribe* og så et par år i *Århus*, inden han 1514 kom til *Københavns universitet*, og da han var færdig der, rejste han til universitetet i *Køln*, hvor han i 1519 blev magister. Vi kan deraf se at han var et lyst hoved. Efter en tur hjem, rejste han igen sydpå. Denne gang til *Rom*. Tre år efter kom han hjem og blev sekretær hos kong *Frederik I*. Formodentlig var han på dette tidspunkt bleven præsteviet, og nu skulle hans karriere til at begynde.

Kongen sendte ham til *Norge* for at virke i hans sag. Her blev han først provst i *Bergen*; ja, han påstår selv, at han også et år var biskop i *Oslo*, men blev fortrængt af en anden og vendte hjem til *Danmark*. I 1526 træffer vi den unge mand i *Ribe*, hvor han har erhvervet sig stillingen som sysselprovst for *Hardsyssels provsti* for en afgift på 60 gylden om året til den tidligere indehaver af embedet, ærkedegnen *Claus Gjordsen*. Sysselprovsten førte tilsyn med syssels

kirker, og han var en anset og rigt lønnet prælat. Stillingen vedblev at bestå efter reformationen, og Iver Kjeldsen var provst til sin død.

Mens han nu en årrække var i Ribe som medlem af domkapitlet, blev han forlenet med »Helligåndsgården«, som han også beholdt til sin død. Skønt han var katolsk gejstlig sluttede han sig til kong Kristian III, der endog brugte ham som sin udsending til Gustav Vasa i Sverige 1535. Han har vel nok kunnet se, at katolsk biskop kunne han ikke blive, og så gjaldt det da om at stå sig godt med den nye konge for at bevare det, han nu havde, og så måske vinde frem ved den nye magthavers hjælp.

Da han var kommet hjem fra Sverige blev han et år proviantmester i anledning af udskrivning af en madskat i Jylland, og endelig fik han efter herredagen i Viborg 1537 det hverv at følge med Johan Rantzau rundt i Ribe stift, da han skal inddrive de store bøder, som de oprørske bønder skulle give for deres deltagelse i Clementfejden. Han blev derefter Stiftsbefalingsmand i Ribe med Lønborg bispegård som len i et par år; men i 1538 fik han som len det rige Stubberkloster i Sevel for en årlig afgift på 50 daler samt pligt til at møde selvferde rustet til hest, når leding blev udbudt. Samtidig skulle han underholde de nonner, som blev boende i klosteret. Det var sikkert et endog meget godt len. Klosterets jordegods var på c. 1200 td. hartkorn fordelt på 146 gårde. Det er da ikke så sært, at han nu tænker på at gifte sig. Han søger kongen om at få lov dertil og dog beholde sine gejstlige len og bestillinger, og denne tilladelse blev ham givet. Hans første hustru hed *Anne Fasti*, og ved hendes død ægtede han *Mette Munk*, der overlevede ham i mange år.

I 1543 købte han *Rybjerg* i Velling, der havde tilhørt domkapitlet i Ribe, og fire år senere overtog han Stubberkloster som ejendom. Han kunne nu bruge sin tid til at forbedre sine ejendomme og passe sit hverv som sysselprovst. Ved Stubberkloster anlagde han voldgrave, og på Rybjerg byggede han en ny borgegård i 1553. Man har ment, at denne bygning har stået til vor tid. Dette er dog nok ikke rigtigt, idet et syn på Rybjergs bygninger i 1785 med stor bestemthed fortæller os, at borgegården på den tid var en bindingsværksbygning med tre fløje. Hovedfløjen var på 21 fag teglhængt bindingsværk med tavl mur og med en liden kvist eller udbygning af grundmur. De to fløjhuse var hver på 14 fag ligeledes tækket med tegl og bestod af bindingsværk udmuret med teglsten. Det er jo muligt, at disse bygninger kan være fra 1553. Bindingsværk kan sagtens stå i et par hundrede år.

Endelig fik Iver Juel i 1556 Holmgård som len efter sin moders død; men samme år døde han og blev gravsat i Sevel kirke i mange fornemme og gemene mænds og kvinders nærværelse, og »alle sørgede og begræd hans død,« skriver sønnen Kjeld Juel.⁹

Tilbage sad den energiske enke fru Mette Munk og børnene, Kjeld, Anne og *Maren*. Sidstnævnte blev ejer af Handbjerg Hovgård og Rybjerg og blev 1583 gift med *Erik Rosenkrans* af Langting.

Holmgård len blev foreløbig i fru Mette Munks hænder, idet hun overtog det som pantelen af kongen for 9¹/₂ lod ungarsk guld, 40 lod russisk guld, 100 lod sølv og 400 daler frit på livstid imod eftergivelse af pantegælden, og hun levede så længe, at det ædle metal ikke var givet til unytte; men det var hende ikke nok, i 1580 blev hun ejer af gården ved et mageskifte med kongen.¹⁰

Til gården hørte nogle bøndergårde. Dem ville fru Mette gerne have haft med alle; men det fik hun dog ikke, muligvis har hun ikke kunnet stille gods nok til bytte. Derfor måtte hun nøjes med følgende gårde: 2 gårde i Refstrup, Hykkelbjerg, Boling, Gammelgård og 1 bol i Nørby.

De gårde, hun således ikke fik som eje, blev til gengæld givet hende i len frit på livstid.¹¹ Efter hendes død overgik disse gårde til svigersønnen *Erik Rosenkrans* til Langting og efter hans død i 1591¹² til enken *Maren Iversdatter Juel*, der arvede Holmgård og Rybjerg. Denne fru Maren Juel havde Holmgård til sin

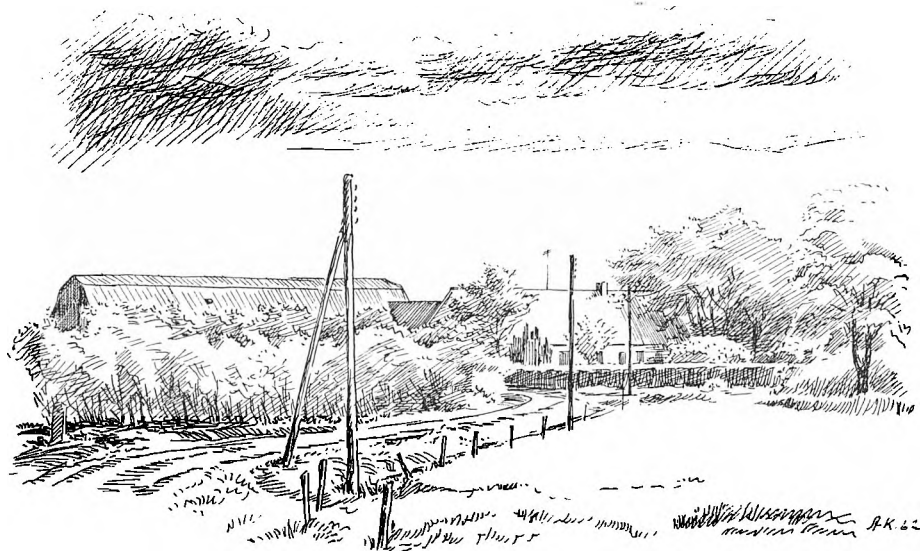

Fig. 23. Nørre Holmgård.

død i 1624. Derefter blev de gårde i Lem, der 1580 blev givet hendes moder i len, lagt til Lundenæs len.

I det missive til lensmand Ulrik Sandberg,¹³ hvori det gives ham til kende, at gårdene nu skal lægges under Lundenæs, nævnes alle gårdene, og vi er således i stand til at opstille en liste over de gårde, der før 1580 sammen med Holmgård udgjorde det gamle bispelige len:

2 gårde i Refstrup	Købt m. Holmgård 1580	
1 - Hykkelbjerg	-	-
1 - Gammelgård	-	-
1 bol Boling	-	-
1 - i Nørby	-	-
1 gård Kjærgård	Til Lundenæs 1624	
1 - Søndergård	-	-
1 - i Lambæk	-	-
1 bol i -	-	-
2 - i Tredje	-	-
1 - i Refstrup	-	-
1 - i Bækbo	-	-

1	-	i Ø. Lem	-	-
1	-	Hyw	-	-
1	gård	Faurby	-	-

Holmgårds bøndergods har altså udgjort 17 gårde og bol, hvoraf de 6 fulgte med gården og de 11 gik til kongens slot på Lundenæs.

Fru Maren Juel døde barnløs og en af arvingerne, fætteren *Frederich Munk* til Krogsgård solgte 1624 Holmgård til *Knud Sørensen* til Tredje. En af *Frederich Munks* kreditorer, *Hans Skram* til Skovgård, søgte dog samme år at lægge hånd på Holmgård og Rydbjerg, fik også dom for det, idet han kunne forevise et gælds-brev fra Munk på 4000 rdl.; men det må på anden måde være ordnet; thi *Knud Sørensen* beholdt Holmgård.

Både i Tredjes og Holmgårds historie er året 1624 et mærkeår. Holmgård gik ud af Juelslægtens værge, og man tager næppe fejl, når man mener, at *Knud Sørensen* ved købet af Holmgård har til hensigt at skabe en stor hovedgård. Hans forsøg på at tilskifte sig de to bol i Vester Tredje og andre gårde i Lem peger tydeligt i samme retning. Det var tidens løsen: så mange bøndergårde som muligt samlet om hovedgården. For *Knud Sørensen* lykkedes det ikke rigtigt, og årsagen dertil må også nok søges i, at tiden ikke var ham god.

I de 37 år, hvori han havde begge gårde, var Jylland besat af fremmede tropper tre gange, og de skånede hverken herremænd eller bonde; værst var den sidste besættelsesperiode, der begyndte i sommeren 1657 og endte i foråret 1660. En kortere tid i krigens begyndelse lå den svenske oberst *Overbech* med et regiment i Brorstrup i Ølstrup. Til denne lejr blev udskrevet en stor mængde proviant og hestefoder; men det var ikke det værste. Lovløshed og plyndring og usikkerhed i alle forhold var meget værre.

Svenskekrigens forhold satte sikkert også sit præg på hele *Knud Sørensen*s økonomi. Da han i sin tid begyndte som landmand, var tiderne ret gode, men efterhånden måtte han stifte gæld, og da svenskekrigen var forbi, sad han ganske vist på Holmgård, men det var som en fattig mand, der kun med usikkerhed kunne se fremtiden i møde. Desuden var han omkring ved de halvfjerds. Derfor fik *Berrette* og han i sinde at lægge op og gå på aftægt.

Det skete i 1661, »at de med deres fri vilje og samtykke udi deres alderdom og adskillige udi denne vanskelige tids ankommende besværinger haver afstået og overdraget til deres svoger (svigersøn) *Erich Blick* og hans hustru *Inger Knuds-datter* deres hovedgård Holmgård med grunde og ejendom samt alle der tilliggende gårde og gods, bønder og tjenere med mølle og alt bortforpantede gårde og gods at måtte have, nyde, bruge og beholde med skyld og landgilde, ægt og arbejde, stedsmaal og sagesfald, aldeles intet undtaget.« Således begynder afståelsesdokumentet,¹⁴ og af det kan vi se, at herskabet bor på Holmgård og har haft adskillig modgang.

Erich Blick var eller havde været kaptajn. Han skulle nu sammen med datteren fra gården prøve på at administrere de sammenlagte gårde, så de kunne bevares for slægten. De gamle herremændsfolk overlod dem gården med avl og husdyr af alle slags, med redskab og alt bohave. »Derimod skal *Knud Sørensen* og hans hustru forsynes af *Erich Blick* med nødtørftig underholdning, føde og klæde efter stands beskaffenhed, bekvem husværelse, ildebrand og varme på Holmgård, ligesom deres daglige traktement fornødent udfordrer, al deres livs tid.«

Al den gæld, som var stiftet, skulle de unge overtage med pligt og ret til at indløse alt pantsat gods. Det eneste forbehold, Knud Sørensen og hustru tog, var på en arv, som Berette Orne mente at være tilfalden efter afdøde Mogens Høg. Blev der noget gods, skulle de unge have det; men blev der løsøre at arve på Tuodbøl, ville de selv have det.

Hvor længe aftægtsfolkene levede, ved man ikke; derimod kan vi i store træk følge Inger Knudsdatter og Erich Blick gennem nogle gældspapirer, der blev læst på Viborg landsting. De første er fra 1669,¹⁵ hvori Erich Blick vedgår at have lånt 100 rdl. af borgmester Sporman i Christianshavn, hvorfor han giver denne pant i Holmgård med al gårdens bygning. Lånet forfaldt til betaling næste år, muligvis har Erich Blick fået det ordnet, så lånet kunne blive stående noget længere; men der er også den mulighed, at det er for at klare den gæld, han året efter igen må låne penge. Denne gang får han penge til lån hos doctor Niels Bentsen i Ålborg;¹⁶ summen er på c. 160 rdl. helt nøjagtig står der i gælds brevet »hundrede og tredsindstyve og en halv rigsdaler en specie og seks rigsdaler og en slet mark«. Summen skulle forrentes med 6 0/0 p.a. og kunne opsiges til 21. januar. Også for denne sum blev der givet pant, og da det, så vidt jeg ved, er sidste gang Tredje omtales, gengives her et lille afsnit af det noget snørklede dokument: » – Og på det dr. Niels Bentsøn for sin gode vilje og lån des tryggere om oprigtig og ærlig betaling kunne være forsikret, se da haver jeg Erich Blick og Inger Knudsdatter af vores egen fri vilje og med beråd hu for et lovligt fuldkommen underpant, så og hermed fra os og vore arvinger pantsat til dr. Niels Bentsøn eller hans arvinger vores egen fri frelse jordegods, nemlig udi Jylland, udi Hardsyssel, udi Bølling herred, udi Lem sogn min hovedgård Tredje, al gårdens takst, som af Arilds tid har standet for femten tønder hartkorn; dog nu derpå findes ingen bygning, men af torden og lynild bygningen for rum tid siden at være afbrændt. Item et bol der ibm. vesten til, et bol som Jens Madsen påbor og skylder årlig 1 td. rug, 1 harbopund smør, 1 skovvogn, 1 skovsvin. Beløber sig bolet udi hartkorn så vel som forbemeldte gårds takst og ejendom udi en summa atten tønder, seks skæpper, 2 fjerding og en album. Enhver tønde hartkorn af os selv takseret til 30 rdl.«

Det indrømmes endda, at hvis det går sådan, at rente og sum ikke kan betales, og der skal gøres udlæg i pantet, da skal en tønde hartkorn ikke vurderes højere end 25 rdl. pr. tønde. Dernæst erklæres, at dersom det hænder sig, at godset blev så øde, »imidlertid vi udi brug haver, og vi pengene forrenter,« at bemeldte gods ikke har sin fulde sæd eller ikke er god for at give sin årlige »indtræd og landgiæld« eller ikke var god for at give matrikulskat og al anden skat og kontribution, og da dr. Niels Bentsen – imod forhåbning – »skulle forårsages sin betaling udi det pantsatte jordegods at søge.« Dersom dette skulle ske, da skal hver tønde hartkorn ved overtagelsen ikke sættes højere end til 25 rdl.; dr. Bentsen må da »eje bruge og beholde« jorden uden nogen regnskab på indtægt og udgift, indtil han fuldkommen og nøjagtig holdes skadesløs og godset med nøjagtige rigsdaler og ingen anden mønt vorder af pantet udløst og betalt.

»At foreskrevne ord oc articuler uryggeligen, udisputerligen og simpliciter skulle forstås, holdes oc fyldestgøres tilforpligter vi Erich Blick og Inger Knudsdatter os oc vore arvinger, en for alle oc alle for en, ved vores adelige ære, tro og gode love, oc til des tryggere forsikring haver jeg Erich Blick og Inger Knuds-

datter til Hollumgård alle forskrevne ord oc articuler med vores sædvanlige sigillis her neden for bekræftet og med egne hænder underskrevet og venlig ombedt ærlig og velbyrdige mænd Ove Blick til Møltrup og Niels Lange til Tierit med os til vitterlighed forsegle oc underskrive.«

Så alvorlig en ting var det i 1670 at låne mellem 160 og 170 rigsdaler på 18 tønder hartkorn. Vi får måske en anelse om, at Erich Blick har været en dårlig godsadministrator; men derfor kan han godt have været en tapper soldat i sin tid. Der var dog endnu mere at pantsætte, vi må have det sidste pantebrev med og følge Erich Blick og fru Inger til den bitre ende.¹⁷

En af de rigeste købmænd i Ringkøbing var borgmester *Jep Jepsen Tarm*; det faldt nogenlunde af sig selv, at Erich Blick kom til at skyldte ham penge, og enten det nu var handelsgæld eller direkte lån, så er summen i 1675 oppe på 300 sletdaler. For denne sum giver kaptajnen på Holmgård købmanden i Ringkøbing et pantebrev. Det er skrevet på Holmgård den 19. februar og læst på Viborg landsting nogle få dage senere, og her i dokumentet giver Erich Blick til kende, at han og fru Inger flytter bort fra gården og tager bopæl i *Degnbol*, idet de medtager nogle husdyr og noget bohave og husgeråd, som dog også omfattes af pantebrevet til Jep Tarm. Holmgård og Tredje må på dette tidspunkt have været pantsat således, at der ikke var hverken jord eller bygninger, der var pantefri. Jep Tarm fik derfor først og fremmest pant i 30 td. rug, der var sået til rette sædetid på hovedgårdens agerland, og »jeg mig nu der sammesteds efterlader,« som Blick siger.

Desuden fik Jep Tarm også pant, »som jeg anammer med mig til Degnbol,« – atter Erich Blicks udtryk. Dette var rørligt gods, og der var slet ikke så lidt:

En brunstjernet, en rødstjernet, en brun, en rødblisset og en lille rødbrun hoppe. Af køer en rødbroget, en sort, en sortgrimet og en sortstjernet, så og fire kvier, et par stude, en tyr, 14 får og 3 svin – fuld besætning til en gård på 5 tønder hartkorn. Det pantsatte husgeråd omfatter følgende: 1 øltønde, 10 tinfade, 9 tintallerkener, 1 hvidt furskab, 1 jernkakkellovn, nogle bænke, 1 egeskive med åben fod, 3 bolsterdyner med blå striber, 1 par små hørgarnslagener, 1 par puder med slet vår, 2 lange hovedpuder, 1 liden grøn skab af fyr, 1 liden nøgleskab, 1 grøn skrin med beslag, 1 furbænk, 1 furskive, 1 rød stolpeseng, 1 gl. foldsenseng.

Desuden gives der også pant i den vårsæd og boghvede, som – næst Guds bi-stand – sås til Degnbol næste vårtid såvel som al høavling, der bliver hjem- og indbjerget. Så var da den gamle Tredje-slægts gods sat i pant lige ind til dynerne på fru Ingers stolpeseng og tallerkenerne over døren. Det ser ud til, at gælds-brevet er udstedt kort tid før Jep Tarm ved en udlægsforretning fik sig gård og gods tilskrevet som ufyldstgjort panthaver, og det er slet ikke usandsynligt, at han har lånt kaptajnen en ekstraskilling for at få ham til at flytte op i Degnbol, så han selv kunne få fat på herregården. Hvornår Erich Blick døde ved man ikke; men velbårne fru *Inger Knudsdatter* blev en meget gammel kone, der levede i Degnbol til sin død i 1718.

Bondegårdene.

En stor del af sognets gårde hørte som vi så under det gamle Holmgård len og en del af disse gik 1624 til Lundenæs, der i forvejen havde seks gårde i sognet. Til Holmgård må dog også regnes en gård som *Degnbol*, der vistnok kom til Holmgård eller til Tredje i 1583.

Lundenæs havde før 1610 6 gårde og bol, men dette år fik lenet yderligere 2 bol, hvoraf det ene var *Lambæk Green* og det andet *Kløvdal* i Ø. Lem. Begge disse bol var gammelt selveje, og lensmanden på Lundenæs, Ulrik Sandberg, fik dem under kronen efter dom og rettergang. Det var to bønder på Holmsland,

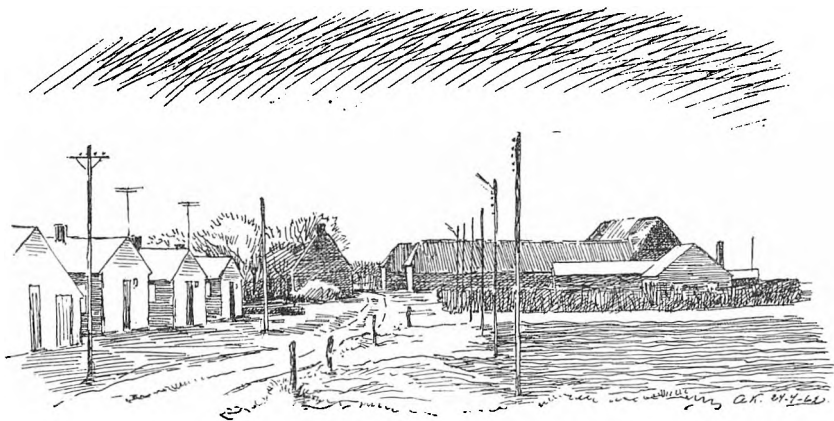

Fig. 24. Store Kærgård. Stationsbyen vokser ud til de gamle gårde. Lille Kærgård er allerede flyttet, og de nye huse til venstre ligger på dens plads.

Niels Nielsen og Thyge Laurensen, der havde bolenes herlighed, men måtte afstå dette eje til kronen. Samme år som Maren Juels gårde gik over til lenet ved hendes død, kom gården *Mølgård* ved mageskifte med Jens Juel til Kjeldgård også til Lundenæs. Christen Thommesen Sehested til Tanderup i Snejbjerg afleverede ved mageskifter også nogle ejendomme. Først et bol i *Nørby* og et par gadehuse 1630 og sidst i trediverne to halvbol, hvoraf det ene hed *Quab* og lå i Karsbæk.

Holmgård og Lundenæs havde altså en stor del af gårdene i sognet. Men også herregårdene i nabosognene havde gods her, og så var der en del gårde, der hørte til længere fraliggende godser og var såkaldt strøgods.

Det sker, at vi ud over jordebøgers og mageskifters navne på fæstere og selvejere får et navn trukket frem til beskuelse, sjældent for det godes skyld. I 1612 fik således to mænd i Lambæk bøder for *bårdage* med hinanden; det er slagsmål med de bare næver. Bøden var på 6 mark at erlægge i fællesskab.¹⁸ Nu kunne det have været morsomt at vide, hvad de to mænds ægtemager hed; for nogle få år senere er der en kvinde i Lambæk, *Anne Christensdatter*, der får bøde på 3 mark for *bårdage* med *Mette Christensdatter*. Det var her Anne, som fik bøden; hun har været den angribende, måske også den stærkeste. Mændene hed for resten *Jens Nielsen* og *Peder Sørensen*. De nævnes ikke på den tid i jordebogen for Lundenæs, hvorunder de hørte, så de har måske været et par unge karle. Et til-

fælde af beliggelsesmål eller ureglementeret børneavl kan da også konstateres i Lundenæs lens regnskabslister over sagesfald eller retsbøder. Pigen hed Birgitte Pedersdatter og karlen var Jacob Hansen i Øster Lem. De måtte hver give 6 mark og så bagefter stå offentlig skrifte i kirken. *Jens Jensen* og *Peder Nielsen* i Lambæk, vistnok i Storgård, fik 1611 en bøde på 6 mark »for overhørighed, som de var delt og tiltalt for.« De to mænd, der sad i samme gård, har tilladt sig at blive hjemme fra en hovdag eller en ægtkørsel, som de var »buddet til« at gøre, og det kunne lensmandens ridefoged selvfølgelig ikke lukke øjnene for.

Med omtalen af disse bøder er vi inde på noget meget vigtigt i samfundet. Her er det herredstinget, der har dømt og delt. Var man misfornøjet med afgørelsen, kunne man indanke dommen for Viborg landsting, og blev dommen her underkendt kunne herredsfogeden idømmes en bøde for at have kludret med sagen. Som højeste ret stod endelig kongens retting. Men det var i almindelighed kun storfolks sager, der nåede så langt.

Selvfølgelig var det mest større sager, der gik til Viborg landsting; men her er nu en sag mellem naboer, der ikke er særlig storslået, det er nærmest kværu-lanteri. Det var i 1635. *Oluf Jensen* i Karsbæk havde fået nogle penge tilgode hos en nabo, der hed *Morten Jensen*, og enten nu Morten Jensen ikke ville eller ikke kunne betale pengene tilbage, så gør han det ikke frivilligt. Oluf Jensen har så ikke andet at gøre end stævne ham for herredstinget og tage dom over ham. Det gjorde han, og han fik Morten dømt til at betale eller lide nam, og da fristen for betalingen udløb og pengene stadig ikke blev betalt, lod Oluf Jensen tage pant eller nam for gælden. Det blev to ungnød, nemlig en sorthjelmet stud og en lille kvie.

Dermed var sagen ikke sluttet, for nu rejste Morten Jensen sag mod Oluf Jensen, idet han hævder, at de to ungkreaturer ikke var hans, men tilhørte Laurids Pedersen i Kolstrup og Peder Markvardsen i Poulstrup ved Fårborg, og at de var taget, skønt der havde været for en halv hundrede daler i deres gård, som altså kunne have været pantet i stedet for. Oluf Jensen stævnedes nu med støtte af sin husbond, Henrik Lange til Oldager, sin modpart for landstinget, der af rent formelle grunde underkendte Morten Jensens vidne.

Sådanne sager var højst ubehagelige i et lille bysamfund som Karsbæk, hvor godt naboskab i sandhed hørte med til det daglige brøds velsignelse.

I Øster Finderup havde tre mænd en halv selvejergård. De var sikkert brødre, og den ældste hed *Oluf Jensen*. De to andre har anerkendt ham som den egentlige ejer; men i 1585 sikrede de sig gården ved at låne Oluf 200 joachimsdaler på den betingelse, at de skulle have ret til at bruge gården i 40 år og siden så længe til de 200 dl. blev betalt. De to mænd hed Bent og Christen Jensen.

I 1618 var de alle tre døde. Om Oluf Jensen var fæster af Kjærgård i Lem er ikke helt sikkert, men hans datter, Maren Olufsdatter, har været gift med en fæster i den Kjærgård, som før 1580 hørte til Holmgårds len, og i 1618 er hendes søn Christen Mortensen fæster i denne gård.¹⁹ Hans moder havde følgende søskende: Kirsten Olufsdatter i Ringkøbing, Kirsten Olufsdatter i Langergård og Johanne Olufsdatter gift med Søren Markvardsen i Faurby. De var nu kommen ind på, at de vist kunne få fat i gården i Ø. Finderup uden at betale de 200 dl., idet de hævdede, at da Oluf Jensen og hans kone døde, burde denne gældspost være anmeldt til boet og udbetalt som »bopendinge«, så Oluf Jensens kones ar-

vinger også havde været med til at betale dem. Sådan var det ikke gået. Bents og Christen Jensens efterkommere holdt fast på, at Oluf Jensens gældsbrief var et rigtigt pantebrev, og ville hans arvinger have fat i gården, måtte de betale de 200 joachimsdalere. For dette synspunkt havde de medhold hos herredsfogeden, Erich Pedersen i Ganer, der i et par domme havde prøvet at skifte sol og vind lige imellem parterne; men arvingerne førte processen til landstinget, hvor dommerne, Niels Krag og Gunde Lange, forøvrigt godkendte herredsfogedens udstedte domme. Oluf Jensens arvinger fik altså ikke lov til at skyde genvej, men måtte finde sig i at gå helt reglementeret til værks, hvis de ville generhverve den halve selvejergård i Ø. Finderup. Processen kan godt tages for ret typisk for den tid; der var endnu en hel del selvejerbønder, og de var i almindelighed ret proceslystne. Ejendomssager og arvesager mellem selvejerslægterne var meget almindelige. En anden slags retssager, der var typisk for tiden, skal vi komme til i slutningen af dette kapitel.

Kirken smykkes.

Vi har i det foregående set, hvorledes Lem kirke i det rent ydre fik den form, som endnu kendetegner den, og udviklede sig fra at være en harmonisk kullet bygning til dette lidt for lange hus, som den også i vor tid er. Det nuværende tårn er dog formodentlig en vinding for husets udseende, da det tårn, som blev rejst i middelalderens slutning, var smallere og måske endda med sit firsidede spir har virket højere end det nuværende, der ved sin drøje tyngde og stærke rejsning danner en god afslutning på bygningen.

Inde i kirken fandt der store forandringer sted. Alt det træinventar, der i dag præger kirkerummet, stammer fra århundredet efter reformationen. Orgelet og dets pulpitur er dog fra vort århundrede, og lægmandskrusifikset er fra senkatolsk tid, ligesom degnestolen i koret heller næppe kan regnes til det helt renæssanceprægede inventar. I Haakon Rabjergs bog om kirken og dens præster vil man finde en detaljeret gennemgang af alt kirkeinventaret. Her må vi gøre det lidt kortere og støtte os til denne bog.

Alteret er et bord med lukket fod. Bag mange af de tilsvarende træborde i de gamle kirker står der et endnu ældre bord bygget op af sten. I Lem kirke findes dette stenalter ikke mere. Det nuværende alterbord med panel omkring er nyt; men i 1880-erne stod der et bord, hvor panelet stammede fra renæssancetiden.

Altartavlen er fra 1618. I slutningen af middelalderen var det almindeligt, at altartavlerne var indrettet som skabe med to fløjde, der kunne lukkes og åbnes. I fastetiden holdtes dørene på altartavlen lukket; det var jo forberedelsen til kirken alvorligste højtid. Påskemorgen blev altartavlen lukket op og strålede med sine farver og figurer. I den første tid efter reformationen lavede man også disse trefløjede altartavler til at lukke; men skikken gik af brug. Alligevel præger den form 1600-tallets altartavler. De har i almindelighed et stort midterfelt og to sidefløje eller sidefelter. Således er det også her i Lem. Sidefløjene er nu ikke døre på hængsler, men faste led i opbygningen, og opbygningen er stærk og fast i trækkene, så den kan bære, ja måske endda ligefrem fordrer alle disse kruseduller og krummelurer, som man brugte, og som er med til at skabe et helhedsbillede. Altartavlens træværk er jo i virkeligheden en billedramme og billederne er typiske alterbilleder. For neden et billede af påskemåltidet i Jerusalem, der-

over et korsfæstelsesbillede, der i sin opbygning er et virkeligt kunstværk. Det lille opstandelsesbillede i toppen er så barnlig naivt, at man ikke ret nænner at karakterisere det på anden måde. Man kender ikke malerens navn, men malerierne er nok fra samme år som snedkerarbejdet.

I de gamle kirkeregnskaber kan man se, at to snedkere har arbejdet med tavlen i 15 uger 4 dage og derefter to malere i 8 uger. Udgiften til snedkerne var på 49 rdl. 3 mark, til malerne 55 rdl. 2 mk., og med andre udgifter til træ og søm kom prisen på den nye tavle op på godt 122 rdl. eller lige så meget som kirkens hele indkomst dette år. Til alt held havde kirkeværgerne sparet lidt op, så der blev ingen underbalance.

Altertavlen har dog ikke altid set ud som nu efter restaurering i 1937, da den har fået et udseende så nær det oprindelige, man kunne komme; de to store billeder kom da atter frem. Korsfæstelsesbilledet var overmalet, og nadverbilledet var helt taget ud og erstattet med et maleri efter Dorph »Et er fornødent.«

Kalken er ny. *Alterstagerne* er af messing og vist fra 1700-tallet. Brødæskan blev i 1816 skænket til kirken af *Maria Bork*, enke efter byfoged *Søren Bork* i Ringkøbing, lavet til sit brug i kirken.

Låget over døbefonten er fra 1623. Det var hensigten med det, at det skulle hejses ned over fonten for at beskytte vandet mod forurening, det kaldtes derfor *fontelukkelse*.

Prædikestolen er fra 1612, altså fra omtrent samme tid som altertavlen, fra en tid, da kirker og landsbyer endnu ikke var udplyndret af de krige og besættelser, der senere gjorde landet så fattigt og elendigt. Og man kan ligefrem se på den, at kirkeværgerne hr. *Niels Hansen* og *Erich Christensen* i Degnbol har haft penge i kassen, så de ikke havde nødig at spare på skillingerne. Erich Christensen kalder sig i indskriften på opgangen til prædikestolen for foged på Rybjerg. Hvad for en foged siges ikke. Han har nok været ladefoged eller muligvis ridefoged, måske budfoged eller defefoged. Rybjerg hørte på den tid til fru Maren Juel, der også havde Holmgård, og Erich Christensen boede i Degnbol, der må have hørt til Holmgård. Der er således ikke noget mærkeligt i at træffe Erich som bestillingsmand på Rybjerg, men boende på Holmgårds gods i Degnbol.

Den pragtfulde prædikestol og det tilhørende galleri er ved hjælp af stolper inddelt i syv felter, der igen ved hjælp af gesimser opbygget af profilerede lister deles i tre dele, hvoraf de midterste under buformede portaler har hver sit figurmaleri. På prædikestolen ses de fire evangelister og på galleriet: tro, håb og kærlighed. Stolperne mellem felterne er på selve prædikestolen smukt udskåret som menneskelige figurer efter klassisk forbillede. På galleriet er de skåret som halv-søjler. Figurframstillingen fortsætter ned ad rækværket til trappen med billeder af Peter, Jacob og Johannes; idet Jacob dog står for neden og Johannes i midten.

Præstestolen i korets sydside er noget yngre end den smukke degnestol, om hvilken Rabjerg formoder, at den har været benyttet som prædikestol før det nuværende pragtværk blev opført.

Foruden disse her omtalte pragtstykker er møbleringen af kirken i øvrigt også af ret stor ælde, idet stolestadernes endestykker er fra 1600-tallets første halvdel. Ældst er to uanselige stolestader nederst i kirken. De stammer fra c. 1600 og har tidligere haft deres plads for oven i kirken sammen med to lignende. Det er de stolestader, der var forsynet med malede adelige våben. Formodentlig er de ind-

rettet af Knud Sørensens forældre Søren Knudsen og hans hustru, da man mener at det er deres våbenmærker, de har båret. De øvrige udskårne stolestader er lavet i 1633 og 1640 i følge oplysninger i kirkens regnskabsbog. Førstnævnte år blev der lavet 22 stole, og sidste år lavedes stole »på den nør side.«

Kirkens vilkår.

Vi har lagt mærke til, at kirken i Lem havde ret gode indtægter. Formelt havde kongen ved reformationen overtaget kirkernes gods og indtægter, men i det første hundredår udnyttede kongerne ikke denne ejendomsret udover, at Kristian IV tillod sig for eksempel at forlange et temmelig stort antal kirkeklokker indsendt til sit kanonstøberi og fra tid til anden lagde særlige skatter på »vore og kirkernes tjenere«. Der blev også i slutningen af Kristian IV's tid solgt enkelte kirker i Hardsyssel.

Kontrollen med kirkerne var egentlig lagt på lensmændene; men i praksis blev den her i Hardsyssel fra katolsk tid varetaget af Hardsyssels provst, der førte nøje kontrol med regnskaberne og med, at kirkeværgerne brugte indtægterne ret og holdt rede på kirkernes mangehånde indtægter. Hvert eller hvert andet år kom provsten selv eller hans fuldmægtig til kirkerne i dette hverv.

Sysselprovsten leverede kirken en regnskabsbog, hvori regnskaberne blev indført, og mange af disse bøger findes endnu. For Lem kirkes vedkommende findes regnskabsbøger fra 1615–46 og 1655–82. Så blev kirken solgt og sysselprovsten havde ikke mere noget at gøre i Lem kirke.

Ved året 1655 har sysselprovsten Jørgen Rosenkrands ladet indrette en jordebog »*Hardsyssel Provstis Jordebog*« med en fortegnelse over alle sine kirkers ejendomme og indtægtskilder. Denne jordebog er for Lem kirkes vedkommende indført i regnskabsbogen 1655. Jørgen Rosenkrands var hovmester på *Sorø Akademi*, hvortil provstiet på den tid var lagt.

Jordebogen for Lem kirkes indtægter meddeler os, at kirken havde tre bol og en hel del jordstykker hist og her. Indtægter af disse jordejendomme kaldtes jordskyld og fordelte sig således:

Jordskyld:

Kristen Jensen i Faurby af 1 kirkebol: 12 skp. rug
 Kristen Smed i Bækbo af 1 kirkebol: 1/2 ørte rug
 Kristen Jensen i Lambæk af 1 kirkebol: 1 daler
 Søren Jensen i Hykkelbjerg af jord: 1/2 ørte rug
 Kristen Pedersen i Øster Lem af 7 agre: 1/2 ørte byg
 Hr. Peder Jensen Torsted af 1 kirkeeng i Skjern: 8 skilling
 Peder Duedal af agerjord: 2 skp. rug
 Johan Vetzel i Ringkøbing af en kirkeeng: 8 skp. byg
 Christen Erichsen i Degnbol af en eng, Kjeldereng: 8 skilling
 Af en gård i Lydum, som blev magelagt for Degnbol:
 1 1/2 ørte rug, 1 1/2 ørte byg, 18 marker smør.

Desuden giver en anden gård i Vardsyssel, nemlig Hans Nielsens gård i N. Bork 2 ørte byg; men disse to ørter byg holder domprovsten sig til, dem får kir-

ken ikke, fordi Degnbøl før mageskiftet 1585 var sysselprovstens »åben kielder«, og kirken har dog vederlag nok i den gård i Lydum. Domprovstens part har formentlig været herligheden til Degnbøl, mens resten tilhørte kirken.

Kirketienden.

Kirkens tiende var bortfæstet til Knud Sørensen på Tredje og præsten hr. Peder Jensen Torsted med halvdelen til hver, og de giver årligt: 14¹/₂ ørte byg og 13¹/₂ ørte rug. Af kvægtienden fik kirken den tredje part.

Koleje:

Lem kirke ejede desuden 9 køer, der var lejet ud.
 Christen Erichsen i Degnbøl har 2 køer, giver 1 slet mark
 Hildebrand Nielsen i Kjærgård har 1 ko, giver 8 skilling danske
 Jens Pedersen i Karsbæk har 1 ko, giver 8 skilling danske
 Bent Jensen i Gammelgård har 1 ko, giver 8 skilling danske
 Kristen Andersen i Karsbæk har 1 ko, giver 8 skilling danske
 Mads Poulsen i Karsbæk har 1 ko, giver 8 skilling danske
 Jens Sørensen i Faurby har 1 ko, giver 8 skilling danske
 Peder Michelsen i Kolstrup har 1 ko, giver 8 skilling danske.

Det var ellers ikke almindeligt i Bølling herred, at kirkerne ejede husdyr. Brejning havde dog 2 køer, Hanning 1, mens Bølling havde 1 ko og 6 får. Køerne var i sin tid givet til kirken, og de blev vedligeholdet på den måde, at lejeren måtte sætte en ny ko ind, når den gamle faldt væk. De kunne altså ikke forsvinde, hvorfor folkeviddet døbte dem med navne som *jernkøer* eller *evige køer*. Peder Michelsen i Kolstrup forsøgte at svare sin koleje; men koen blev inddreven og udsat hos Thomas Lassen i Søndergård.

Kirken havde tidligere haft noget mere jord, men det var bleven den fravendt, som det hedder, og det er måske ved reformationen dette er sket. Her er en oversigt over dette tabte jordegods.

1) Af en øde jord, som i Peder Ebsens tid er blevet bygget, som Jep Christensen og Anders Christensen havde haft i brug for 1 ørte rug.

2) Christen Pedersen i Øster Lem af en eng som nu Makvor Justsen har, gav 1 skp. rug.

3) Afgangen Søren Marquardsen gav kirken en eng østen Holmager, 1¹/₂ læs hø, gaves 3 skll. af.

4) Karen Eschis gav kirken en ager på Ringkøbing mark på Landbohus fald, til 3 skp. byg; gav til skyld 4 albo.

5) Nis Persen gav kirken Longager, gav 1 skp. rug af.

6) Kirken havde en eng i Tredje mark sydvest fra Tredje Have, østen Dalgårds eng, 6 penning.

Hele indkomsten skulle gå til kirken, dels til de faste udgifter som kirkens og messeklædernes renholdelse, gæsteripenge, regnskabspenge og skriverpenge, eller til det mere uviste som vedligeholdelse og forbedring af bygning og inventar, alterlys, bøger og messeklæder.

Trods det, at der tilsyneladende ikke blev sparet i årene forud, er kassebehold-

ningen i 1623: 136 dl., 1625: 166 dl., 1628: 190 dl., 1633: 346 dl. Dette år bevilgede kongen til Vejle kirkes og skoles reparation 200 dl. af Hardsyssels kirker, og de 130 daler blev straks optaget af den kassebeholdning, Erich Christensen lå med. 1636 er beholdningen: 376 dl. Provsten forlanger nu, at overskuddet skal indbetales til ham, og i 1654 har han 150 dal. af kirkens, mens kassebeholdningen er 61 dl.

I fredelige tider kunne kirkens indtægter tilsyneladende let slå til, selv om man ikke ligefrem sparede på pengene. Det var vel også derfor, at herremænd og andre var så ivrige efter at købe kirkerne. De allerfleste kunne give en solid

Fig. 25. Lambæk set fra vest.

årlig indtægt, når man sparede på udgifterne, hvor der kunne spares. Kirkens jordskyld og kirkens tiender sattes i 1664 til 12 td. 5 skp. 3 fdk. hartkorn.

Kongetiende.

Vi har hørt om kirketienden og dens størrelse eller den afgift som svaredes til kirken af den. Præstens andel af tienden skulle være af nogenlunde samme størrelse, men efterhånden blev det skik at præsten sluttede en fast akkord med tiendenyderne. Den tredje del af tienden, bispetienden, tog kongen til sig, og den kaldtes efterhånden kongetiende; men i 1600-tallet kaldtes den dog i lensregnskaberne for *stiftens indkomst* eller kgl. majestæts anpart, korntiende – eller kvægtiende.

Kongens korntiender var som regel fæstet hen ligesom kirketienden. Den var stærkt eftertragtet, hvilket man ser deraf, at det som regel er adelige, der har dem; men andre kunne også komme i betragtning, herredsfogeder, præster, købstadsfolk, ja bønder. I 1624 fik Knud Sørensen på Tredje kongens korntiende af Lem sogn. Afgiften var omtrent som af kirketienden 15 ørter rug og 15 ørter byg. I indfæstning gav han 1 daler af hver ørte korn (en ørte rug var 10 skæpper = 1 tønde, en ørte byg var 12 skæpper = 1 td. 2 skp., idet man regnede hardbomål, der brugte 10 skæpper til tønden. Ørten var således et værdimål. En ørte havre var 20 skæpper). Knud Sørensen fik for øvrigt tienden efter Maren Juel, der nød

den fordel at give penge for korn i afgift, hun fik 1582 lov til at give 1 daler for hver tønde korn og $1\frac{1}{2}$ daler for hver tønde havre.

Kvægtienden gaves dels in natura dels i penge og kunne svinge ikke så lidt; kongetiendens gennemsnit for 8 år taget mellem 1610 og 1653 var for Lems vedkommende $6\frac{1}{2}$ lam, hvori dog er medregnet 1 gedekid. Alle tre tiender har da givet $19\frac{1}{2}$ lam. Heraf kan vi skønne, at der er bleven født og opdrættet c. 200 lam i sognet i de år. Det laveste tal var fra 1653, da alle tre tiender kun gav 9 lam og avlen har ligget under 100, mens 1618 var det bedste år med 27 lam til alle tre tiender, og da har avlen været omkring 270 lam. Tienden af kalve og føl gaves som regel i penge.

Præsterne.

De første lutherske præster ved man kun lidt om. Det hedder sig at hr. *Christen Povelsen* »levede under Skipper Clements opløb.« Efter denne oplysning kunne man fristes til at tro, at han måske først har været katolsk præst og siden er gået over til de lutherske. I 1556 er han på Bølling herreds ting medudsteder af et tingsvidne om videbrevet for Vipkær. Han var sikkert fader til efterfølgeren *Povel Christensen*. Denne mand døde under pesten i 1602.²⁰ Hans efterfølger var den *Niels Hansen Dejbjerg*, som var kirkeværge sammen med Erich Christensen i 1612, da de lod den pragtfulde prædikestol opstille. Det er de samme to mænd, der sørger for opstilling af altertavlen og fontaget. Det er da dem, der har givet kirkens indre præg; thi de har selvfølgelig godkendt håndværkernes skitser eller forbilleder. Hr. Niels var født i Dejbjerg præstegård og døde 1636. Hans datter *Bodil* blev gift med efterfølgeren *Peder Jensen Torsted*. En anden datter, Karen, blev 1652 gift med præsten Niels Mejrup i Idum. Peder Jensen var søn af Jens Jensen Lemvig i Torsted. Sammen med Knud Sørensen i Tredje havde han kirkens tiende i fæste. For kaldets ringhed fik han i 1637 kronens bol *Hyw* i fæste mod at svare landgilde, men med frihed for ægt og arbejde.²¹ Bolet lå syd for præstegården, regnes undertiden til Øster Lem, men ellers til Faurby. Hr. Peder var kirkeværge i mange år, først sammen med Erich Christensen,²² siden alene, indtil han 1665 afløses af *Hildebrand Nielsen* i Kjærgård og *Chr. Erichsen* i Lambæk, og de to mænd havde så værgemålet til 1682, da de afløstes af *Thomas Lassen* i Søndergård og *Laue Hansen* i Hindhede.

Christopher Christensen Lylow blev 1666 præstens medhjælper og ordineret efterfølger. Han blev gift med hr. Peders datter *Sidsel*, og hun levede så længe, at hun så sin søn *Christen Lylow* i 1700 blive præst i det sogn, hvor hendes fader var født.

Sort magi.

Troen på *sort magi* eller trolddom er et træk i det 16. og 17. århundredes åndsliv, som det falder os vanskeligt ret at forstå, og så spillede den dog en meget stor rolle. Den var ikke knyttet blot til en analfabetisk almues tros- og forestillingsverden. Nej, det var en i den almindelige tankegang fastslået kendsgerning, at man kunne forskrive sig i djævelens vold og ved hans hjælp udføre magiske handlinger, *sort magi*, eller som man sagde *trolddoms bedrøwt*. Til grund for troen på den sorte magi ligger øjensynlig gamle hedenske trosforestillinger, og

at den har levet også i vort folk i middelalderen er der ingen tvivl om.

Allerede i slutningen af middelalderen er kampen mod sort magi sidestillet med kampen mod kætterne, og paven befalede 1484, at troldfolk skulle brændes. Deri var reformatorerne enige med ham. Sjællands første evangeliske biskop Peder Palladius siger om forfølgelsen af dem: »I Jylland og smålandene er de på jagt efter dem som efter ulve.« – Han formaner folk til ikke at bruge dem, ikke lade dem hente til deres heste, deres køer, til dem selv, når de bliver syge, at de skal komme at signe dem.²³ I troldfolks signen og læsen ser han det katolske præsteskabets signen og manen leve videre, og det var ikke uden grund. Af den latinske gudstjeneste brugtes endnu omtrent hundrede år efter reformationen løsrevne stykker i mere eller mindre forvansket udtale som trylleformularer. Palladius opfordrer nok folk til ikke at ræddes for troldfolkene, de har tabt deres magt i »Evangelii klare Dag«; men for ham som for alle andre var den sorte magi en virkelighed. Det kan derfor ikke undre os, at troen på troldfolk og forfølgelsen af dem lagde en mørk tone over vore forfædres liv.

Oh her danner Lem sogn ingen undtagelse. Det havde sine troldfolk, og netop på den tid, da præsten hr. Niels Dejbjerg og Erich Christensen i Degnbøl går og pusler med at få kirken til indvendig at lyse og skinne for derved at løfte tankerne mod det høje, netop da bliver der rundt om i sognets gårde og hytter skrevet og læst og signet og lovet folk ondt af mennesker, der havde forsvoret dåb og kristendom.

På pinebænken bekendte en troldkarl, *Påske Rasmussen*,²⁴ at han tilhørte et selskab af den sorte magis udøvere. Medlemmer af selskabet var desuden: *Christen Madsen* i Bjerregård, hans dreng hed Raggi, *Peder Christensen* i Bjerregård, hans dreng hed Skrittus, *Maren Boller* i Rindum (brændt 1618), *Apollone Miltersdatter* i Søndergård, *Christen Pedersen* i Bousø, *Mette Sørensdatter* i Sønderby, Else huskone hendes datter *Ellen* og *Christen* i Hoverdal. De var lige gode med hverandre og brugte trolddom både på mennesker og dyr.

En kvinde, der også var indblandet i en trolddomssag, bekendte, at hun sammen med Maren Bolle og nogle andre flere gange havde været på *Stauning kirkegård* på sct. Hansnat og på sct. Valborgnat for at danse, og deres drenge havde hentet vin til dem fra borgmester Jens Olufsens kælder i Ringkøbing. En anden troldkælling, Maren Mikkelsdatter fra Stauning, fortalte, at *Apoloni Miltersdatter* fra Søndergård var med i danselaget på Stauning kirkegård om Valborg- og sct. Hansnætterne. Den førnævnte Maren Bolle, der var født i Stauning, men gift og boende i Rindum, fortalte, at hun havde lært trolddom hos Apolone i Søndergård og der svoret sig fra dåb og kristendom, og hendes dreng kom til hende som en hund og hed Raggi. Det var sket for fem år siden, sagde Maren, og det var netop det selvsamme år, at den nye store prædikestol blev lavet og opstillet i kirken.

Nu er vistnok alle disse bekendelser klemt ud af vedkommende med gloende tænger eller ved en anden form for tortur; men både *Påske Rasmussen*, *Apollone Miltersdatter* fra Lem og *Maren Bolle* fra Rindum blev dømt og brændt i 1618. Hvad havde de da gjort?

Påske Rasmussen boede i Karsbæk og havde før boet i Lervad i Hanning og i Randbæk i Brejning. Han gik i mange år og optrådte som *klog mand*. Han havde en bog, der var sort både udenpå og indeni, og nu må vi huske på, at det

var i bogens barndomstid – og hvad kunne der ikke læses ud af en sort bog! »Den bog vil jeg læse udi alle jeres huse og over alt jeres gode kvæg og andet; så skal der aldrig støde vanhæld til.« Sådan sagde han til Laurids Tygesen i Skårup i Hanning sogn, og så gik han med bogen over al hans gård både ude og inde, over alt hans kvæg og så ind i hans kælder, der var oplagsrum.

Påskes forudsigelse slog godt nok ikke til. Laurids Thygesen mistede både øg og fæ, og et år inden Mikkelssdag og jul mistede han tre øg, og så blev han selv så sær og sælsom, at han lige så gerne ville gå gennem en gloende ild som i sin seng. Et år først »udi schyrden«, høsten, og til Mortensdag måtte han ligge ude i marken eller i laden, for han kunne ikke få ro i sit eget hus.

Så engang derefter kom hr. Jens i Hover til Lervad, og så bad Laurids præsten om råd i sin skrøbelighed. Da sagde hr. Jens til ham: »Vær stille dannemand, I skal vel fange jeres helbred igen,« og inden tre dage blev han godt tilpas igen og kunne ligge inde og være, hvor som han ville. Og han troede, at Påske Rasmussen havde gjort både hans mist og hans sygdom med trolddom.

Jens Eskesen i Lem fortalte, at for en halv snes år siden gik der rygter om, at Påske øvede trolddom og kunne vise igen og fare med spådom. For nogen år siden blev han selv syg og skrøbelig, så han ikke ret vel kunne komme til kirke; men han kom der dog. Da så Markvor Justesen i Øster Lem ham og sagde: »Du est noget ilde tilpas, Jens! kom hen til mig i morgen, så skal jeg fly dig en karl, som kan gøre dig tilpas igen.« Nå, Jens bjergede sig da over til Markvors om mandagen, og der sad Påske Rasmussen. Markvor og Jens bad så Påske om at gå bud til en mand, der kunne hjælpe Jens til hans førlighed igen, og det var han villig til; han gik så til hr. Jens i Hover, og nogen tid efter bedredes Jens Eskesen og kom sig.

Imidlertid må Markvor Justesen fortælle, at Påske også ville og kunne gøre ondt, når han var bleven fornærmet. Engang havde han således sagt til Markvor, at hvis han hjalp sin søster Mette Jenskone med en skilling eller skillings værdi, da skulle han komme til at fortryde det, og så for en atten år siden, da skiftede han et øg med Påske Rasmussen, og det, han fik, døde. Siden den tid havde han ingen lykke haft med sine øg; thi hvert år siden mistede han et undertiden to øg. Så forgangen år, da han red til Hvingel for at købe et nyt øg, traf han Påske, der spurgte, om han ville ned at høre på Else Huskones bekendelser (moderen til en af Påskes selskab). Ja, det ville Markvor, om han så skulle krybe derned. »Ja, så skal du få at vide, hvem der er skademand til dine øg,« sagde Påske, og så skiltes de. Markvor red ad Hover til; men så hændte det sig hverken værre eller bedre, end at hans øg skjæn, og han faldt af og brækkede det ene ben – og det var endda et gammelt øg, han red på. Påske måtte altså være skyld i det.

Der var også hændet andet imellem dem. For omkring seks år siden havde Påske budt Markvors kone til barsel; men så kom der fremmede og hun kunne ikke gå derhen. Da blev Påske vred på hende, og en af deres køer blev syge. Det klagede Markvor sig over til Påske, der gik med ham hjem for at se til koen, men straks efter døde den. Markvor bød dog Påske ind på en kande øl, og så vedgik han, at var de kommen til barsel hos ham, så skulle deres ko vel have levet. – Jo, ham skulle man omgås med varsomhed, han havde jo den bog, der også var helt sort indeni!

Engang til et barselgilde hos Morten i Kløvdal var Påske bleven vred på Just

Markvorsen, der vist var søn af Markvor Justesen. Han havde været meget »trolldagtig« og lovet Just ondt, og siden den tid lå denne i pine og brændende hede. Så efter nogle års forløb kom Påske som en anden lille Vorherre og sagde, at nu ville han fly ham helbred igen, og så viste han ham et brev og sagde: »Gem det, så skal det blive godt med dig igen; men lad ingen se det!«

Påske Rasmussen havde været »trolldagtig« i mange år. En af de begivenheder, hvor han optræder for at vise sine overnaturlige evner, lå så langt tilbage som »til den tid, Bogense blev brændt.« Fortælleren må i 1618 forudsætte, at tidspunktet var almindelig kendt på egnen. Det var ved to brande i 1570 og 1575. Han siger, at »de skulle gå mod fjenden«. Han selv, *Peder Mortensen i Kolstrup*, og to unge karle, der skulle i tjenesten, fulgtes ad til Ringkøbing og havde følgeskab med Påske Rasmussen. »Følg kuns med mig, I skal intet skade,« sagde han, og da de kom til byen stak han sin »spids« i jorden og sagde: »Så dybt, som den stander i jorden« og så noget mere, som de ikke forstod. Sådan gik han og satte folk i den tro, at han kunne mere end andre mennesker, og han nød det tilsyneladende.

Oluf Jensen i Lovstrup havde en datter, som blev syg, og han spurgte Påske, om han kunne *kende ham en råd* mod sygdommen; men han svarede, at han vidste ingen råd; der skulle en anden til. Så en tid derefter spurgte han igen om råd, men fik ikke noget rigtig svar; men da der var gået nogle uger, og det var ind imod en højhellig tid, som var enten påske eller jul, så kom Påske og sagde: »Inden denne højtid går til ende, skal din datter få det bedre.« På faderens spørgsmål om, hvem der havde voldt hendes sygdom, svarede Påske, at Else Huskone var hende ret ond og Anne Simons i Velling og en til, som han ikke ville nævne. Så sendte Påske et klæde med en sten i til den syge pige. Den sten skulle hun lægge under sin ene side, så skulle det nok hjælpe.

Om han tjente noget ved sin virksomhed, ved vi ikke ret meget om; men der er grund til at tro, at han blev ret godt betalt, især når han gjorde sig lidt kostbar. Og at hans honorar kunne ligge ret højt ved vi da fra et enkelt eksempel.

Der var en pige i Vognbjerg hos Christen Smed; hun hed *Sidsel Jepsdatter*, og hun blev så syg et år mellem jul og fastelavn og faldt om, hun fik en svær pine i kroppen og heftig blodgang. Sygdommen holdt ved i lang tid, og så kom Påske Rasmussen til hende; hun spurgte, hvorfra han vidste, at hun var syg. Han svarede, at det vidste han, den tid hun blev syg, »og vil du give mig det, jeg vil have, så skal du blive rask igen.«

Pigen svarede, at hun havde intet at give, hun ejede kun nogle simple klæder. Da sagde han, at hun havde en kappe, den ville han have. Kappen havde Sidsel fået lov at gemme i Chr. Smeds kiste, og den kunne hun ikke ofre; men så forlangte han til gengæld 5 rdl. Havde pigen nu ligget med pengene, så havde Påske nok fået dem med det samme; men hun havde ingen, og efter nogen snak frem og tilbage gik han ind på at nøjes med 4 daler, som Christen Smed lånte pigen mod at få kappen i pant. – Og pigen troede, at Påske havde kastet sygdommen på hende med trolldom.

Lars Dinesen i Karsbæk kunne fortælle, at Påske Rasmussen fik besøg af mange fremmede, men hvad de ville ham, kendte han ikke. Dog var Påske i rygte for at han kunne *vise igen* og *spå*, og omtrent for syv år siden fulgtes han med ham fra Vium. De kom så i tale om Jens Justesen i Hedegård, og derunder sagde

han til Påske: »Siden Jens Justesen har fået den kone, han nu har, har han haft god lykke; den anden kone, som han havde før, fik et stakket liv.« Hertil svarede Påske: »Det kan han takke mig for. Da han hjemførte Anne Madsdatter, da faldt der et hynde fra hende på *frammers guollet*; det tog jeg op; men havde hun selv taget det, da skulle hun heller ikke have levet ret længe.«

Det er tydeligt, at Påske gerne vil prale lidt og ønsker at sætte sig i respekt. I Hanning Hedegård boede *Jens og Peder Villadsen* og deres søster *Maren*; deres moder var vist enke. Hun havde købt noget grønt fløjls til to huer af Maren Bolle og hendes moder og skulle give dem en skæppe mel for det. Da Maren Bolle senere kom for at hente melet, ville hun have noget mere for fløjlet, og hun blev vred, da hun ikke fik det, hun forlangte. Så en søndag ved kirken mødte hun Jens og hans søster, der havde en smuk, grøn hue på af fløjls, Maren Bolle havde solgt. Det skar denne kvinde i øjnene, og hun kunne ikke holde sig for at sige et ondt ord til pigen. Nu var Maren også berygtet for trolddom, og pigen blev ængstelig ved tanken om, hvad ondt der nu kunne hænde. Det var en pinse-dag, og da de kom hjem fra kirken og hun satte sig ved ilden, så faldt hun pludselig over i gløderne og brændte sig slemt på hendes højre arm. Såret ville ikke heles, skønt de hentede salve hos *Mads Schiern*, som må have været egnens læge og kloge mand. En tid efter kom Påske Rasmussen ind til dem i gården, og da han hørte historien, sagde han til hende, at hun kunne være glad for, at hun ikke fik det på et andet sted, for det var *hende agt udi hendes ansigt*, det hun fik på armen, og han bestyrkede dem i, at Maren Bolle havde gjort det ved sin trolddom.

Senere kom Hedegårdsfolkene i spektakel med Påske, hvis søn en sommer tjente dem for hyrde. Drengen slog i hidsighed et ben i stykker på en kalv, og da han blev avet for det, løb han hjem til sin fader, og straks derefter mistede de en hest. Så troede de jo, at det var Påskes hævn. Der blev også et øg sygt, og så gik Peder Villadsen til troldkarlen og beskyldte ham for, at han havde taget livet af hesten. Dertil svarede Påske: »Havde jeg været så nær ved hesten som ved øget, så skulle det ikke have gået sådan, som det gik.« Han tog så en flaske med noget i og bad Peder om at tage det med hjem og give øget af det. Det kom sig da også. Påske kunne gøre både godt og ondt, men man vidste aldrig, hvad han kunne få i sinde.

En mand i Gadgård i Hanning havde været meget syg i alle sine lemmer; de havde så hentet Påske, som de havde søgt flere gange, og han lovede, at manden snart skulle komme sig igen. Konen i gården fortæller, at de engang havde lovet Påske noget reb, for at han havde gjort et øg rask for dem; men da han kom og ville have det, så fik han til svar, at de havde ikke noget reb, og så var det, at manden blev så syg, at han var sanseløs og en nat sprang nøgen af sengen og råbte uforståelige ord. Konen var helt klar over, at sygdommens årsag var rebet, som Påske ikke havde fået, og at kun han kunne gøre ham rask igen. Påske havde forøvrigt givet hende noget, som hun skulle koge i sur valle og give manden at drikke, og så fik hun et brev, som hun skulle gemme godt. Det var jo nok noget, der var skrevet ud af den sorte bog. Da Påske senere hentede brevet, så han sig gal på deres tjenestepige, der formodentlig ikke har lyttet andægtigt nok til hans ord. Da han gik, sagde han til hende, at hun skulle lægge af at være så *stormodig*, og de kunne nok se på ham, at nu kunne de vente ondt fra ham. Det var noget før påske, og snart efter mistede pigen det eneste får, hun havde, og folkene i går-

den mistede både en ko og en kvie, der var med kalv. Nogen tid derefter kom Påske til konen med en flaske, som der var noget vand i, og bad hende forvare den, så skulle deres ulykker hæves; men manden, *Søren Villadsen*, sagde nej til dette djævelskab; han tog flasken og hældte vandet af den.

Alle disse hændelser og flere til, som Påske Rasmussen var med i, blev da til sidst hans skæbne. Trolddomsbedrifter mente man det var, og at han selv var ivrig for, at man skulle tro på hans sorte magi, er der ingen tvivl om. Fire af egnens præster godtgjorde, at de havde hørt, at han havde rygte for at være en troldkarl, hvorefter kirkenævninger af Lem med *Niels Pedersen* i Hychelbjerg, *Søren Markvorsen* i Faurby og *Peder Jensen* på Lembjerg i spidsen på herredstinget oversvør Påske Rasmussen trolddomsgerninger. Dommen blev senere stadfæstet på Viborg landsting, og den dømte blev brændt.

De fleste af de mennesker, der blev dømt for trolddom tilhørte landbysamfundenes lavest stående. Ofte gik de og tiggede. Om Påske kan det vel ikke siges; men at han flere gange skiftede bopæl tyder dog på, at hans stilling i det samfund, han levede i, ikke var så god. To år efter hans pinefulde død var der nogen, som søgte at få hans kone anklaget og dømt for lignende forseelser, idet den ovenfor nævnte Maren Bolle havde bekendt, Påskes kone også gjorde trolddom, hvorefter *Jørgen Pedersen* i Gammelgård beskyldte hende for at have taget livet af hans kør; men husbonden til den ejendom i Karsbæk, hvor enken nu sad, var *Christen Thommesen* Sehested til Tanderup, og han fik hende ved landstinget frikendt for sigtelsen, inden kirkenævningerne kom til at sige deres tykke i sagen. Har kvinden været lidt uforsigtig med sin mund, så fik hun da en alvorlig påmindelse om at passe på. Var Påske og hans kone småfolk i det lille landsbysamfund, så var *Apollone* eller *Apoloni* i Søndergård kone i en god bondegård.

Apoloni Miltersdatter var gift med *Michel Jepsen* i Søndergård. Hun blev også anklaget og dømt til bålet i 1618.²⁶ Da hun var bofast i Lem, er det særlig inden for sognets grænser, at hendes uvenner har følt sig under hendes magiske magt. Hun havde i mange år et ondt rygte; derom vidnede præsterne hr. *Niels* i Lem og hr. *Lave* i Dejbjerg foruden en lang række mænd i Dejbjerg og Lem. Af disse mænd kender vi i forvejen *Markvor Justesen* i Øster Lem og *Søren Markvorsen* i Faurby; men også *Christen Christensen* i Lembjerg, *Christen Jensen* i Andbæk, *Niels Knudsen* i Karsbæk, *Morten Poulsen* i Dal, *Mads Kjeldsen* og *Peder Nielsen* i Lambæk, *Christen Jensen* i Øster Lem, *Las Jensen* og *Christen Jepsen* i Bækbo kendte og vedgik hendes onde rygte. De to sidstnævnte er måske fra Dejbjerg, hvorfra også fremstod og vidnede om Apolonis rygte *Knud Lassen* og *Niels Knudsen* af Nørbjerg og *Jep Nielsen* i Gl. Dejbjerg.

Andre mænd havde direkte klager over Apoloni, og de var meget hårde. Tilsyneladende har hun været en hård og hævngherrig kvinde med et hidsigt og ondt sind. Sådan ser det ud, når vi hører, hvad der blev lagt på hende af slemme ting. Var der forsonende træk i billedet af Påske Rasmussen, der da også kunne bruge *den sorte bog* til det gode, så mangler disse næsten helt ved Apolone Miltersdatter. Lad os se, hvad man ville skyldte hende for.

Engang var hendes mand kørende til Ringkøbing, og da han kørte hjem om aftenen, havde han taget en kone fra sognet eller nabolaget op at køre. Det var *Las Thomasens* moder, *Mette Lasdatter*. Derover blev Apoloni så gal, at hun sagde til Las: »Jeg skal fly det sådan, at hun ikke ager tiere fra Ringkøbing

med min mand!« Skinsyge – måske. Tre uger senere blev Mette *tagen ned* og mistede sit helbred, hvilket Las sigtede Apoloni for. Mette lå i to år og tolv uger, før hun døde. Under sin moders sygdom var Las engang i Søndergård, og Apoloni spurgte da, hvordan det gik med hans moder. Ja, det var jo ikke så godt. »Jeg må over at se til hende,« sagde hun, og så gik hun derover og snakkede lidt med hende og strøg hende på armen og sagde: »*Mette, der er fuld ledt på Eder uden skind og bien.*« Det vil sige: der er faldt ledt eller ondt på dig, du er forgjort. Og på tinge svor Las sin højeste ed på, at det var Apoloni, der havde brugt trolddom imod hende. *Else Lasdatter* og *Karen Kristensdatter* vidnede det samme. Den sidstnævnte boede vist i Agerbo.

Om pigen *Bodil Pedersdatter* i *Bækbo* fortælles også, at det var Apoloni, der tog hendes helbred, så hun døde. Troldkvinden var bleven vred på hende og havde udstødt trudsel imod hende, og så blev hun syg. Det hedder så vemodigt: »*Og siden skete samme pige ingen lykke mere her i verden!*« Inden år og dag var hun i jorden. Sådan sagde hendes fader, *Peder Jensen*, og *Peder Christensen* på *Lembjerg* vandt det samme tillige med pigens moder, *Johan Perskone* og *Niels Villadsen* i *Bækbo*.

Christen Mortensen i *Kjærgård* troede også, at Apoloni havde forgjort ham, da han blev syg og lå i mange år. Hun var nemlig bleven så vred på ham, fordi han engang havde bunden deres øg, da de gik i hans rugager.

Jens Justesen i *Hedegård* (vistnok i *Dejbjerg*) havde en datter, der også hed *Apoloni*. Hun var gift med *Niels Pedersen* i *Hychelbjerg*; men hun blev syg, og man skyldte konen i *Søndergård* for at have forvoldt det. Det var skik, at når man havde mistanke om sligt, da skyldte man åbenlyst den mistænkte for den onde gerning. *Jens Justesen* sendte da to mænd til *Søndergård*, til *Apoloni*, med tilsigelse om denne trolddomsgerning; men det skulle han nok hellere have ladet være; for straks derpå mistede han et øg, og siden kom han på en tur til *Ringkøbing* i trætte med Apolonis mand, hvorefter han mistede en stud; men datteren i *Hychelbjerg* blev ikke rask. Både han og *Niels Pedersen* skyldte *Apoloni* for at have voldt den sygdom med sin trolddom.

Det er åbenbart, at man særlig tiltroede *Apoloni* magt til at kaste sygdom på folk. *Christen Christensen* i *Nør Brorstrup* i *Ølstrup* havde haft sin datter i tjeneste hos *Apoloni*, og der blev hun syg en juleaften, hvilket han mistænkte madmoderen for at have forvoldt. På herredstinget nægtede *Apoloni* slet ikke disse beskyldninger. Hun troede åbenbart selv på sin sorte magi.

Holmgård og *Rybjerg* ejedes dengang af fru *Maren Juel*. Hun mistede en del kvæg på begge gårdene, og hendes ridefoged, *Jens Pedersen*, var sikker på, at her havde *Apoloni* også været på spil. *Maren Bolle*, troldkvinden fra *Rindum*, fortalte da også, at *Apoloni* havde været hovedmanden for at tage livet af fru *Maren Juels* kvæg og svin. De sidste havde hun forgivet med noget, som hun gav dem af en sort potte. *Maren* bekender også, at hun har hjulpet *Apoloni* med at tage livet af *Christen Mølgårds* kvæg – *Christen* mente ellers, at det havde været *Påske Rasmussens* kone; men det var jo ikke så nemt at sige lige helt bestemt, hvem der var den skyldige, når de boede så tæt, troldfolkene. *Apoloni* ville også have hende til at hjælpe sig at tage livet af *Mads Langtinds* øg, men det nægtede *Maren* først, idet hun sagde, at *Mads* var hendes gode ven. *Apoloni* blev da meget vred og lovede hende, at hun skulle *fare ilde*, og så sendte hun sin »dreng« til hjælp.

»Drengen« havde forøvrigt skikkelse som en hund og hed *Raggi*. »Drengen« var en slags smådjævle, som »han selv« sendte sine svorne tilhængere.

Apoloni blev også skyldt for at være hovedmanden for, hvad der skete i Stauning hos *Mads Nielsen*. Det siges af den anklagede troldkælling, *Maren Mikeldatter*, i Stauning, at Apoloni var vred på Mads eller Mathis Nielsen, fordi han ikke ville giftes med Else Madskone i Østerby, *hendes datter*. Og al den *kuollem og furmørkelse*, der var i Mads Niensens stue den anden søndag, før han døde, havde hun og en anden ladet gøre ved deres »drenge«; dem viste de derind,

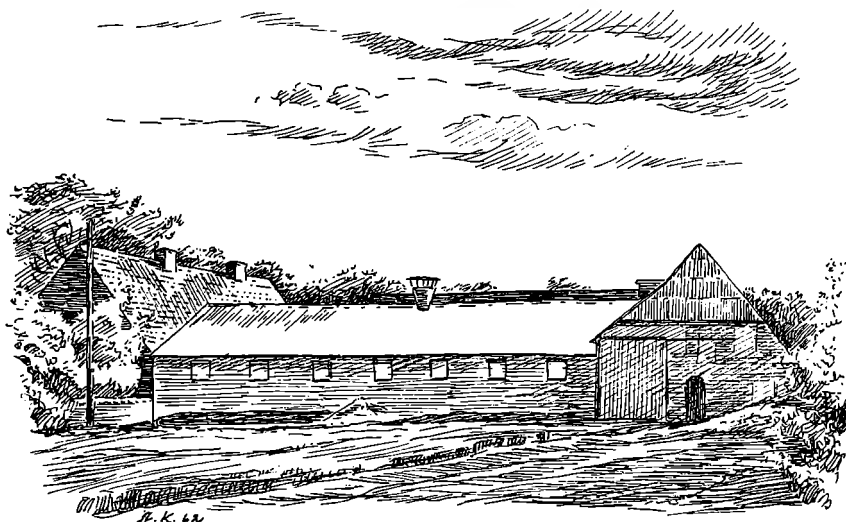

Fig. 26. Sændergård ligger nok på samme sted som i 1618, men ellers er alt i gården anderledes. Det nye fløjhus er bygget med gitterspær.

for at hans sygdom kunne forværres. Påske Rasmussen havde forøvrigt også været med i dette, og de var lige gode om det, sagde han.

Kirkeværgen *Erich Christensen* i Degnbol optræder i denne sag som fru Maren Juels fuldmægtig som anklager på landstinget og fører kirkenævnet frem for de høje dommere. Kirkenævnet havde været samlet på Bølling herredsting og svoret Apoloni trolddom over den 5. oktober, og landstingsdommen: *Da vide vi ikke imod deres ed og thoug at sige eller magtesløs at dømme* blev afsagt den 24. oktober. Tingsvidnerne på herredstinget er taget den 21. september, men Maren Bolles vidnesbyrd, som muligvis er det, der satte sagen mod Apoloni i gang, er taget på Hind herreds ting den 10. september. Påske Rasmussens bekendelse om, hvem der var i hans selskab, er aflagt på Bølling herred den 8. juli. Heri nævnes jo også Apolonis navn. Om det er disse bekendelser, der er årsag til at sagen rejses mod hende, kan ikke ses, men der var jo rigeligt med anklager, da hun endelig kom på tinget mellem de fire stokke. *Erich Christensen* har nok haft hende i forvaring enten på Holmgård eller Rybjerg, så længe sagen stod på. Maren Bolle havde siddet på Vennergård, og midt under sagen mod hende var hun brækket ud og krøbet igennem et rendestenshul. Hun blev dog fanget efter tre dages forløb i en mose mellem Slumstrup og Bølling marker. Det viste, at man skulle passe

godt på troldkvinderne; Apoloni fik da heller ikke lejlighed til at undvige. Den første tingdag efter hjemkomsten fra Viborg er hun sikkert blevet brændt på Bølling herreds galgebakke, formodentlig på samme plet, hvor Påske en måneds tid eller to tidligere havde lidt samme skæbne, begge dømt af deres sognemænd ved kirkenævninge.

Det er heldigvis de eneste trolddomssager, der har været gennemført her i sognet, så vidt man ved. Efterretningerne om dem viser os ikke alene den barbariske fremgangsmåde og straf, der vel er direkte overtaget fra de katolske kætterforfølgelser, men de viser os meget andet. Vi ser noget af sognets daglige liv, især tildragelser i forbindelse med sygdom. Der var ingen læger; kunne Mads Schierns råd ikke hjælpe, vidste man intet bedre end prøve Påske eller hans gode forbindelse, hr. Jens i Hover. Sygdom og mist blandt husdyrene var almindelig både ved store og små husdyr. På Holmgård og Rybjerg døde det år, da Apoloni skyldes for at være årsag, 6 ungrekreaturer i Rybjerg og i Holmgård 7 ungrekreaturer, 9 kalve og 12 svin. I almindelighed var husdyrenes sygdomme følge af mangelfuld ernæring, men der kunne jo også komme smitsomme sygdomme.

Vi føler gennem læsningen af de forskellige klager noget af den tankeverden, datidens mennesker levede i. Den er meget forskellig fra vor tids rationelle og tekniske, lidt tørre og udvendige, fornuftprægede.

Naturen indeholdt for den tids mennesker så meget mystisk og fjendtligt, at det måtte præge den åndelige forestillingsverden. Og selv under »Evangeli klare Dag« kunne mørkets ånder have en voldsom magt over sindene. Kunne man end med nogen ret kalde kirkenævnene, der svor de ulykkelige trolddom over, for en middelalderpræget almues folkedomstole, så gælder dette i hvert fald ikke for landstinget, der stadfæstede dommene, ej heller kan man kalde de lovgivende myndigheder for uvidende. De sad inde med tidens almindelige lærdom og danselse.

Nu skal det da også siges, at der i 1576 var truffet den bestemmelse, at en dom over troldfolk skulle stadfæstes af landstinget. I en forordning af 1617 skelnes mellem signen og manen og så den egentlige trolddom, hvor troldfolk har omgang med djævelen. Det første straffes med landsforvisning, mens det sidste straffes med døden på bålet. De samme bestemmelser gælder i »Danske Lov« 1688; men da var trolddomsprocesserne egentlig ebbet ud.

Tørveagen til Klapbro.³⁷

Rybjerg hovedgård gik i 1543 ved mageskifte fra Ribe domkapitel over til *Iver Juel*, der døde 1556, og så har hans enke *Mette Munk* gården til sin død 1589, hvorefter den tilfaldt hendes datter *Maren Juel*, der blev gift med Erik Rosenkrands til Landting, og forøvrigt efter hans død ejede Rybjerg til sin død 1624. Altså samme ejere som Holmgård indtil 1624.

Til Rybjerg hørte *Klapbro* over Klapå ved Klapmølle. Hvornår broen er bygget, ved ingen; men da bønderne i Lem brugte vejen som Ringkøbingvej og den var anerkendt som alfarvej, pålagde ejerne af broen og de to herregårde bønderne i Lem, at alle, der var kørende, skulle hvert år hente et læs hedetørv til herskabet på Rybjerg fra gårdens hede i Finderup.

Bønderne har vistnok været villige fra begyndelsen, da det var rart nok med

den bro; men endelig blev de da kede af den evindelige køren hedetørv hver eneste sommer og nægtede at blive ved. I 1579 lod *Jomfru Maren Juel*, som hun da kaldtes, alle bønder i Lem stævne til deres sognekirke. Her var hun repræsenteret af *Niels Christensen* i Holmgård, som hævdede, at bønderne efter gammel overenskomst fremdeles var pligtige at hjemkøre lyngtørven; men *Simon og Lars Juelsen* i Kjærgård og flere af mændene trådte frem og sagde nej. De ville ingen tørv age til hende og ej heller de ville køre eller have nogen brug over samme bro, og de påstod, at ingen kunne eller burde tiltvinges sådanne ægter imod deres vilje. De havde nok at age for deres husbonde, og de ville ikke age for hende. Niels Christensen holdt imidlertid fast på, at folkene i Lem måtte holde den gamle overenskomst; i modsat fald måtte bønderne selv holde broen i stand.

Man ved ikke hvor herredstinget ellers blev holdt på den tid, om det var her ved kirken eller et andet sted; men det kan jo tænkes, at tinget blot for en dag er flyttet hertil. Der blev æsket dom i sagen, og fogeden dømte: »Vide jeg efter slig lejlighed og efter den forstand, Gud haver undt mig, i den sag ej andet at sige deraf for ret, end at forskrevne mænd udi Lem sogn bør hver af dem at age for hende et læs tørv om året til Rybjerg af hendes egen tørv, som de haver gjort hidtil; men hvem, som ikke vil gøre det, bør forbydes at age eller køre og gå over hendes bro, og i fald de alligevel bruger den, bør de bøde 3 mark derfor.« Dommen er udstedt af Anders Smed i Brorstrup, der var herredsfoged i Bølling herred.

Der var ikke noget at tage fejl af. Bønderne måtte køre tørv eller lægge vejen ad Ringkøbing et andet sted. Dommen blev for øvrigt stadfæstet på herredstinget i 1605. I et halvt hundrede år gik det da så slideligt. *Jomfru Maren Juel* blev frue til *Langtind*, hun blev enke og hun døde. *Knud Sørensen* til Tredje købte *Holmgård*, og en fremmed herre, *von Buchwald*, fik *Rybjerg*. Så syntes bønderne, at nu ville de prøve igen, om det ikke lod sig gøre at blive fri for at køre tørv til evig tid. Der var 65 kørende mænd, og 65 læs tørv er en temmelig god stak, og den stak skulle de sætte hvert evige år; det var træls, og mændene fra den søndre del af sognet ville hellere køre gennem engene til *Svingel* og *Vennergård*. Da budet om at hente tørvene kom til de Lem mænd i 1630, blev de hjemme. Det havde de snakket af med hverandre. *Von Buchwald* havde vel ikke ventet så fast en modstand, men han ville ikke lade sig sligt byde af en flok bønder. Han stævnede bønderne til herredstinget for at få dem dømt.

Vi kan nævne deres navne: *Houli Christensen* og *Jon Pedersen* i *Gammelgård*, *Jens Christensen* i *Lambæk*, *Niels Ollufsen* og *Peder Nielsen* i *Hedegård* (er nok *Fårborg*), *Peder Mouritsen* og *John Jensen* ved kirken, *Jens Jepsen* i *Lambæk*, *Christen Pedersen*, *Anders Nielsen*, *Mads Nielsen* og *Mourids ibm.*, *Niels Madsen* i *Hindhede*, *Niels Pedersen* i *Hykkelbjerg*, *Christen Mortensen* og *Christen Madsen* i *Kjærgård*, *Povl Dal*, *Peder Jensen Toft*, *Thomas Pedersen Hyw*, *Søren Marcussen* og *Jens Pedersen* i *Faurby*, *Niels Mortensen* og *Peder Jensen* på *Bjerg*, *Christen Sibastsen* i *Andbæk*, *Peder Marcussen* i *Kolstrup*, *Christen Christensen* i *Bækbo*, *Niels Hansen*, *Niels Villumsen* og *Jesper Jensen* i *Søndergård*, *Jens Jensen* i *Tredje*, *Niels Nielsen*, *Jens Hansen*, *Niels Hansen* og *Jep Jensen ibm.*, *Jens Knudsen* i *Nørby*, *Jens Villadsen*, *Peder Nielsen ibm.*, *Peder Jensen* i *Mølgård*, *Niels Nielsen*, *Niels Olufsen*, *Kirsten Jacobs*, *Christen Pedersen*, *Niels Nielsen*, *Niels Smed*, *Jens Dalgård*, *Jens Nielsen*, *Morten Jensen*, *Oluf Jensen*, *Niels Jep-*

sen, Peder Hansen, Jørgen Markvorsen, Lars Dynesen, Maren (i Fuchergård?), Erich Christensen i Degnbol, Christen Nielsen i Stokholm, Anne Christenskone, Jens Christensen i Ø. Lem, Peder Madsen, Jacob Marcussen, Jørgen Christensen, Christen Agerbo, Anne Jenskone i Refstrup, Peder Hansen, Niels Jensen, Niels Christensen Boling.

Det var som en hel folketælling. I forvejen var der ført vidner på, at i de sidste 20–60 år havde Rybjerg holdt Klapbro i orden og bønderne i Lem havde kørt det tørvelæs årlig.

Knud Sørensen, som nu havde både Tredje og Holmgård, prøvede at komme bønderne til undsætning, idet han fik Erich Christensen i Degnbol til at tale på bøndernes vegne og medgav ham en skriftlig seddel, hvori han siger, at den gode mand ikke skal kunne bevise sig nogen rettighed at have på åstedet, ikke heller at have et almindeligt toldsted, »men kende sig udi en fri fællig til midtstrøm« på det sted Klappbro ligger, som han mener er for en part på hans ejendom; hvorfor han mente, bønderne i Lem burde være fri for hans tørveagen.

Det hjalp dog ikke. Herredsfogeden havde at dømme efter den hævdvundne skik og recessens bud, at fogederne skal føre tilsyn med, at broer ved alfarveje, som nogen sogn plejer at vedligeholde, ikke forfalder. Han måtte dømme de 65 mænd i Lem til fremdeles at køre tørv til Rybjerg, et læs om året fra FINDERUP hede. – Nu havde de snart kørt i hundrede år! Hvor længe skulle det blive ved?

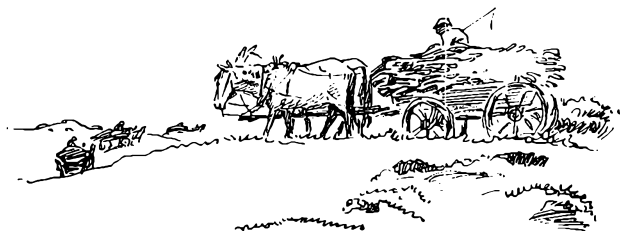

Fig. 27. Tørv til Klappbro.

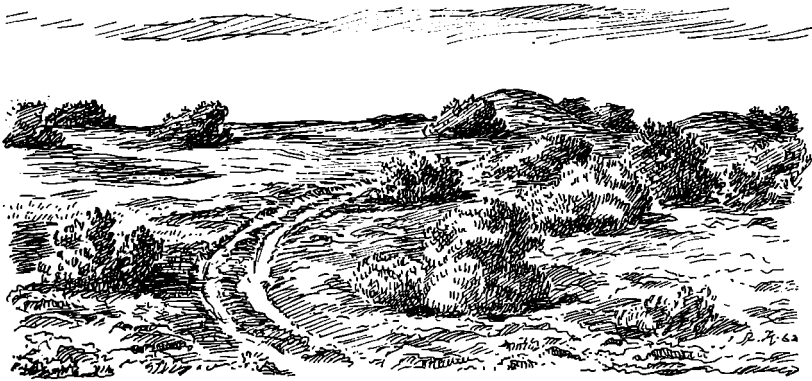

Fig. 28. Troldhøje ved Andbæk.

UNDER DEN UNGE ENEVÆLDE

Efter svenskekrigens afslutning 1660 så det ilde ud i landet. Det var lykkedes vort kære broderfolk imod øst ved storemagternes hjælp at holde på de erobrede landsdele øst for Øresund, og kun ved bornholmernes egen indsats blev deres ø bevaret under den danske krone.

De ødelæggelser, krigen havde forårsaget var meget store. Landet var fattig og statskassen tom. Dertil kom i de første år efter krigen både pest og misvækst.

For at skaffe penge til at afvikle krigsgælden måtte kongen sælge en stor del jordegods. Således blev de store kongelige len i Ringkøbing amt solgt. Bøvling slot gik til hollænderen Henrich Ryse og Lundenæs slot til en hamburgersk købmandsslægt von Uffelns, og med de kongelige slotte fulgte alt det jordegods, der havde været underlagt disse. Henved 4000 tønder hartkorn bøndergods gik ved den lejlighed fra kongen over på private godsejeres hænder her i amtet.

En stor del af folkene i Lem kom altså ud af deres stilling som kronens bønder og ind under von Uffelns. Det drejer sig om 27 ejendomme og huse.

Kongens godssalg kunne dog ikke alene klare sagerne. Der måtte pålægges tunge skatter, ja selv adelen måtte gå ind på at yde deres bidrag til landets opbygning.

Hartkornet.

Landets skiftende magthavere har altid haft en vis sans for at finde de kilder, hvoraf skatter og ydelser kunne flyde rundeligt. Undertiden imponeres man over opfindsomheden, og den er slet ikke af ny dato. Når en kilde truede med at tørre ud, åbnede man til en ny; det er som om de skiftende finansministre har været i besiddelse af en *ønskekvist*, der er gået i arv fra arilds tid og ikke kan slides op, men bliver virksommere, jo hyppigere den bruges.

Langt sværere end at finde skattekilderne med ønskekvisten, har det været at finde et grundlæggende system for skatternes retfærdige fordeling på skatteyderne i et samfund, hvor individerne dog regnedes for medmennesker.

Man lignede fra gammel tid skat på jorden; men jordens godhed og jordens brugelighed varierede stærkt. Man måtte finde en måde, hvorpå man kunne vurdere de enkelte jordarealers værdi, så byrderne kunne fordeles derefter, og således virke som retfærdigt pålignede.

Vi må altså tro, at de forskellige vurderingsmåder for jordejendom er udtryk for de skiftende tiders gode vilje og retfærdighedssans med hensyn til byrdernes fordeling på skatteyderne.

Den ældste vurderingsform man kender er vurdering i *bol*, den yngste er *grundskyld*. Vurdering i *bol* brugtes på Knud den Helliges tid og stammer måske fra Svend Tveskægs og Knud den stores tider. Vurderingen har åbenbart forbindelse med datidens militærordning, ledingsvæsenet. Militærlejerne skulle fyldes præcist, enten karlene nu skulle »tjene kongen« i *Fyrkat*, i *Aggersborg* eller et andet sted.

På Valdemars-tiden brugtes i Jylland en *guldvurdering*, man vurderede gårdene i mark guld, og vurderingen svarede til jordens værdi i »handel og vandel«, som det endnu hedder. På Sjælland havde man en *skyldvurdering* som også var en værdiansættelse. Guldvurderingen brugtes til fordeling af ledingsafløsningen på Erik Glippings tid.

Senere i middelalderen gik man over til at bruge fæstebøndernes *landgilde* som værdimåler for gårdene. Denne form for vurdering er nærmest i familie med den sjællandske skyldvurdering, der regner vurderingen efter udsæden. Landgilden var vistnok oprindelig for kornets vedkommende på størrelse med udsæden. I 1600-tallet dog næppe mere end halvdelen eller tredjedelen af denne.

Heraf opstod hartkornsvurderingen. Hartkorn er hårdt korn, rug og byg. Havre var kun regnet for at være halvt så værdifuldt. Da landgilden var afhængig af udsæden, kunne en gårds værdi altså ses af dens landgilde.

1 tønne rug eller byg i landgilde var 1 tønne hartkorn. Af havre skulle der 2 tønder til 1 tønne hartkorn. Også andre landgildeydelse omregnedes til hartkorn efter en vis takst. Til 1 tønne hartkorn regnedes: $\frac{1}{12}$ tønne smør, 2 skovvogne, $\frac{1}{6}$ td. honning, 16 snese jyske stangål, 2 svin, 3 får, 6 lam, 12 gæs, 24 høns, 12 læs tag, 2 læs hø, 24 læs lyng, 1 td. svendeøl, 1 foderokse, 2 fødenød, 16 td. kalk.

I tidens løb blev dog også landgilden forældet, idet en vis udvikling førte med sig, at nogle gårde blev bedre og andre ringere i forhold til landgildeydelse, så landgildehartkornet efterhånden ikke var pålideligt nok som værdimåler. I den periode, da de store mageskifter fandt sted for at samle godserne, var man allerede klar over, at landgildehartkornet var upålideligt som vurderingsgrundlag, og man søgte derfor at finde *den ideale landgilde* eller *udsædshartkornet*. Man fandt det ved at udfinde ejendommens udsæd, høavl, svin på olden og andre ejendomsværdier og omregne dem til hartkorn. Og så sagde man, at til hver 3 tønder hartkorn i udsæd svarede 1 tønne i landgilde. På den måde fandt man udsædshartkornet eller den ideale landgilde, og når gårde skulle mageskiftes, tog man gennemsnittet af udsædshartkornet og gårdenes faktiske hartkorn og brugte det som sammenligningsgrundlag.

Ved mange ekstra skattepålæg på Christian IVs tid blev bønderne derimod lagt i lægd, og så hedder det, »den rige hjælper den fattige.« Det var da formodentlig lensmandens skriver, der lignede byrden inden for lægdet. Det var altså en sam-

menblanding af hartkorn, formue og indkomst, der her bruges.

Skønt udsædshartkornet jo egentlig var en moderne revision af landgildehartkornet, blev det ikke brugt ved de gamle gårde i Frederik III's matrikler 1662 og 1664.

Vurderingen var imidlertid ikke tilfredsstillende, og i 1688 kom derfor en ny matrikel. Forarbejdet til den var meget grundigt, idet man gennem en opmåling af al landets dyrkede jord og en vurdering af de enkelte jordstykkers værdi som sædeland søgte frem til den rette udsædsmængde omsat i hårdt korn og derfra til udsædshartkornet. Høavl, græsning og olden blev også omsat. Det hartkorn, man her fandt frem til var gældende til 1844, da en ny matrikel trådte i kraft med hartkorn udregnet efter endnu grundigere opmåling og jordundersøgelse.

Opmålingen til matriklen 1688.

Med tålmod havde bønderne fundet sig i, at landgilden blev brugt som fordelingsgrundlag for offentlige byrder. Den var en nogenlunde fast størrelse; men når der fra det offentliges side foretoges tællinger eller forlangtes oplysning om gårdenes drift, var bønderne højst uvillige og forsigtige, da man altid ventede, at sådanne oplysninger skulle bruges ved påligning af nye skatter, ekstraskatter.

Det var derfor sikkert, at bønderne også her i Lem med nogen ængstelse og modvilje hørte om, at nu skulle al deres jord måles, deres høavl og græsning og andre ejendomsværdier påny vurderes til landsens matrikel. Man ventede formodentlig, at hartkornet nu ville blive sat op.

Dette blev dog ikke tilfældet. Sognets hartkorn blev nedsat fra 305 td. til 233 td., et nedslag på c. 24 0/0. Vi må tro, at denne nedsættelse har givet nogen lettelse i byrderne, da landets samlede hartkornsmasse ved matriklen 1688 kun sank med 18 0/0.

Til en slags sammenligning kan siges, at Torsted sogns hartkorn sank med 32 0/0 og Ulfborg sogns med 27 0/0. Det ser altså ud til, at landgilden i Lem sogn har været forholdsvis noget lavere end i disse sogne; men forskellen er ikke påfaldende. De store engarealer i Lem og Ulfborg har nok bidraget til at hartkornet her ikke er dalet så meget som i hedesognet, Torsted, hvor der ikke var så megen eng.

Opmålingen og vurderingen af sognets jord er indført i en protokol, som man kalder *markbogen*. Den findes endnu. Ligeledes findes i rigsarkivet en engtaksations-protokol. Af disse er markbogen langt den vigtigste som kilde til kundskab om sognets tilstand på den tid.

I tiden mellem den 15. og 27. september 1683 foregik opmålingen. Man begyndte i Lambæk og sluttede i Bækbo. Der var dog mere end et hold i arbejde. Der findes navne på tre landmålere, hvoraf *Laurids Christensen* og *Diderich Marchussen* som regel arbejdede sammen, mens *Villandt Hinrichsen* var alene om Holmgård. Som skriver optrådte *Christopher Abell* og dels som skriver, dels som beregner, *Mathias Joensen*. Desuden var der tre taksationsmænd. Mens de andre herrer formodentlig var fremmede og noget fornemme at se på, så var taksationsmændene bønder. De skrev deres navne sådan: I.S.S. og I.K.S. De hed begge to Jacob, derfor begynder deres navnetræk med I. *Jacob Sørensen* var fra Nørre Grene og *Jacob Knudsen* fra Sønder Grene i Hoven. En anden taksermand,

Peder Pedersen, kunne skrive sit navn fuldtud; men derfor kunne de to Hovenmænd godt være hans ligemænd i at skønne om jordens værdi.

Foruden de her nævnte måtte der en hel del af sognets mænd med som stedkendte for at udpege skel og agerstykker til de forskellige ejendomme, og så har der formodentlig været nogle karle som medhjælpere til at løbe med landmålerens kæde. Alle bymændene har muligvis også været til stede i kortere eller længere tidsrum for at give oplysninger til landmåleren og skriveren.

Landmålerens opgave var først og fremmest at konstatere de dyrkede arealers størrelse. Det blev gjort ved opmåling af samtlige agre og jordstykker. Agrene blev målt i længde og begge endernes bredder, idet man brugte gennemsnitsbredden til udregningen i kvadratalen. Takseringen af jorden var imidlertid af lige så stor vigtighed, og her tør man formode at virkelig sagkundskab også var til stede, selv om de to Jacober fra Hoven ikke kunne skrive deres eget navn. Taksermændene tog ikke hver ager for sig, men gjorde sig umage for at ensartede jorder takseredes lige. Var jorden efter det, tog man et eller to indtægter sammen, ellers måtte man dele stykkerne. Jorden blev derefter sat i klasse som egnet til at dyrke rug, byg, havre og boghvede, hvorefter jorden for de enkelte kornsorter gaves karakterer som allerbedst, god, middel, skarp, ond og allervørst.

Efter opmåling og taksering kunne så hartkornet udregnes. Det var af stor betydning for en nogenlunde retfærdig fordeling af de hartkornsskatter, der var blevet indført, at hartkornet passede nogenlunde til ejendommens brugsværdi.

Markbøgerne fortæller om de forskellige egenes landbrugsforhold, i særdeleshed om jordernes fordeling mellem gårdene. Med markbogen som kilde kan man se, hvorledes gårde og ejendomme har jorden liggende. Om der i markerne er en mere eller mindre indviklet agerdeling som i Østdanmark, eller om gårdene har deres jord afsondret for sig selv, som det var mest almindeligt i Vestjylland. Enestegårde kaldte man østpå de gårde, som lå for sig selv og havde deres jord for sig selv. Her på egnen var det almindeligt, at gårdene havde deres jord samlet, men det kan dog også ske, at en gård har nogle agre inde mellem jord, som ellers hører til andre gårde.

I Lem lå og ligger gårdene for en stor dels vedkommende nok i byer; men det er ikke byer som de østjyske, hvor en samling gårde klumper sig sammen. Her er i virkeligheden tale om spredte bosteder langs et vandløb, og som vi ret snart skal se, har disse gårde som regel deres jord for sig selv. På en måde kunne man ønske, det havde været anderledes, thi så havde skriveren og landmåleren været nødt til at give os mange flere enkeltheder om de forskellige agre og marker. Nu har det hele været temmelig enkelt og ligetil.

Rundgang med landmålere og taksermænd.

Vi vil tage gårde og byer i markbogens lidt tilfældige rækkefølge og kommer da først til

Præstegården.

»Hr. Christoffer Lylow, sogneherre udi Lem sogn, haver en mark hvorpå ingen forklaring kan gøres udi tægter af årsag, de ingen visse tægter haver til hvile eller sæd, men bruger der et stykke og der et andet.«

Den måde at drive marken på var den sædvanlige i sognet. Her kender man aldeles ikke øboernes trevangsbrug; snarere er det et uregelmæssigt græsmarksbrug, hvor de enkelte marker dyrkes nogle år med forskellige afgrøder, hvorefter de lægges ud med naturlige græsser i en hviletid, der er forskellig for de forskellige jorder.

Hr. Lylow klagede over at »præstekaldets herlighed udi sig selv er ganske ringe, så at præstegårdens hævd tillige med videre knap nok kan ved magt holdes,« hvilket også kan erfares af et tingsvidne fra 1636, der blev erhvervet af hans formand, da gårdens ager og eng er ganske ringe. Præsten beder derfor om, at der må tages hensyn til hans ringe situation, når hartkornet skal udregnes.

Det var vel ønsket af samme art, som alle i sognet nærrede, uden at der blev taget hensyn dertil. For øvrigt hedder det sig, at hjul- og bygningstømmer købes i Tem og Salten sogne, at man søger Gammel- og Nymølle, at der er hede og lyngslet til fornødenhed, ingen fiskeri og ingen tørvemose; der er fædrift i heden og på den hvilende agerjord, og til gjærdsel bruger de grønsvær, som de graver op på heden. I Vestjylland var alle hegn diger og grøfter, og digerne skulle repareres hvert år med friske græstørv eller hedetørv for at de kunne opfylde deres hensigt.

Marken vest og nord for gården takseres som skarp og middel rugjord, mens jorden mellem Korsbro og Ø. Lem er lav og sid, middel bygjord. *Jens Lauridsen* i Ø. Lem har her 7 agre inde i præstegårdens mark.

Præstegårdens dyrkede areal var lille. Om præsten endnu på dette tidspunkt havde ejendommen Hyw i Faurby i brug, siges der intet om; men vi forstår måske nu bedre at han klager sig lidt over sine vilkår. Gården blev dog sat i hartkorn til td. 5-7-1-0.

Holmgård.

Her boede *Jep Jepsen Tarm*, forrige borgmester i Ringkøbing, der havde ejet gården siden 1675. Et hus med 19 agre til beboes af *Jens Jepsen* og hører under gårdens takst. Ude i marken ligger nogle agre til andre ejendomme. *Thomas Christensen* i V. Tredje har 5 agre, *Mads Sørensen* i Gammelgård 1 og *Jens Madson* i V. Tredje 1 ager. De lader male i deres egen mølle, Gammelmølle. Fædriften ligger vest for gården og kaldes *Holmgårdskær* og ligger ud til Klapå. Marken ligger rundt om gården, den bruges og hviler i flæng. Af marknavn nævnes *Langager Vestermark* sønden og østen for gården, middel rugjord, sand, stenet grus og lidt muld. *Hedeagre* næst ved er ond jord, død sort jord, ligger sidt. *Over Forum* sønden gården middel havrejord, *Under Forum* ligeså. Disse to stykker mark kaldes i 1791 på udskiftningskortet for *Fårvang*, og det er vel det rigtige navn. De ligger øst for vejen syd for gården. *Bøllingagers mark* er *Bøllingagre* syd for Bækengene. I markbogen står, at agrene ligger syd for *Berkrog eng*. På *Toftagres mark* har mændene i V. Tredje og Gammelgård de nævnte agre, mens husmanden *Jens Jepsen* har sin jord i *Bjerre* tægt. Foruden disse navne nævnes *Vester Tredi* lyngtægt, som er ond havrejord, og *Vestervang*, der er god rugjord. Gården havde 175 tønder land og sattes til c. 34 td. hartkorn. *Tredje-adelsgården* er indbefattet i Holmgårds område, og det er desværre gjort så grundigt, at ingen marknavne fortæller noget om, hvor Tredje egentlig lå, vi kan kun skønne, at den har ligget øst for de gårde, der hedder Vester Tredje.

Bækbo by.

Hertil regnes *Kolstrup* og *Andbæk* gårde. Der er 7 ejendomme, hvoraf de fire hørte til Bækbo, og *Andbæk* var delt i »tvende små væringer«. Af ejendommene i Bækbo hører den ene til Lem kirke, en er ryttergods, en er øde og hører til Lundenæs, mens den fjerde tilhører rådmand Jacob Hansen i Viborg. *Andbæk* og *Kolstrup* hører under *Holmgård*. Alle gårdene har deres jord for sig selv; men de har også noget jord i *Hykkelbjerg*, i *Refstrup* og i *Uggelbjerg* i *Dejbjerg*.

De bruger *Nymølle*, har hede og lyngslet til fornødenhed, de bruger *Stenskår* til fædrift sammen med *Lem Kærgård*.

Fæster og gårdsnavn	Htk. 1688	Td. land dyrket 1683	Nuv. matrn.
<i>Til Lundenæs:</i>			
Øde, Bækbo	3-5-1-1	19	62
<i>Til rådm. Jac. Hansen i Viborg:</i>			
Laurs Jensen, Bækbo	2-7-1-1	11	61
<i>Til Holmgård:</i>			
Gravers Eskesen, Kolstrup	4-5-2-1	28	60 og 86 m. fl.
Øde, Store <i>Andbæk</i>	2-2-3-2	15	5
Peder Madsen, Ll. <i>Andbæk</i>		7	
<i>Ryttergods:</i>			
Christen Pedersen, Bækbo	1-4-0-0	6	107
<i>Til Lem kirke:</i>			
Christen Nielsen, Bækbo	1-0-0-2	6	89

For *Andbæk* gælder, at hartkornet er fælles for gårdene i 1688. Det ser ud, som om der senere er to mænd i *Andbæk*, og at hartkornet i 1749 er delt; men i 1796 er det atter samlet.

Lambæk by.

Der var 7 ejendomme, hvoraf de to var øde. Den ene af disse, en halvgård, *Byskovs gård*, der hørte til *Viumgård*, fik dog en fæster inden matriklen blev skreven; men den anden af ejendommene var tilsyneladende så komplet øde, at det kan undre os, at den kom til live igen. Efter, hvad bymændene sagde, havde den været øde fra før deres tid. Det er *Lambækgreen*, og årsagen til, at den var øde, er nok, at det var et selvejerbol, der formodentlig er blevet så forgældet, at ingen ville vedkende sig ejendomsretten og betale skatterne. Trods bymændenes meddelelse, der syntes at gøre bolets ødelæggelse til noget meget fortidigt, havde det en beboer i 1664, da matriklen det år nævner *Anne Kjeldskone*. Dets herlighedshartkorn tilhørte *Lundenæs*, der tilsyneladende ikke så gerne ville have noget med det øde bol at gøre. Det skulle nemlig svare skat. *Anne Kjeldskones* mand var formentlig død. Han er nok den, der i tiden lige efter 1661 afløser *Tammes Pedersen*, der havde siddet ved ejendommen i mangfoldige år; han var da mand her i 1631 og muligvis så langt tilbage som 1623. *Green's* ødelæggelse var hel-

ler ikke endelig. Lundenæs havde senere en fæster der, og ejendommen eksisterer jo stadig.

Foruden dette øde bol havde Lundenæs tre gårde, som fra gammel tid havde hørt under lenet. Lem kirke havde et lille bol og doktor Lægårds enke et tilsvarende. Vi kan give en lille oversigt, hvor det nuværende matrikelsnummer er sat til sidst på linien.

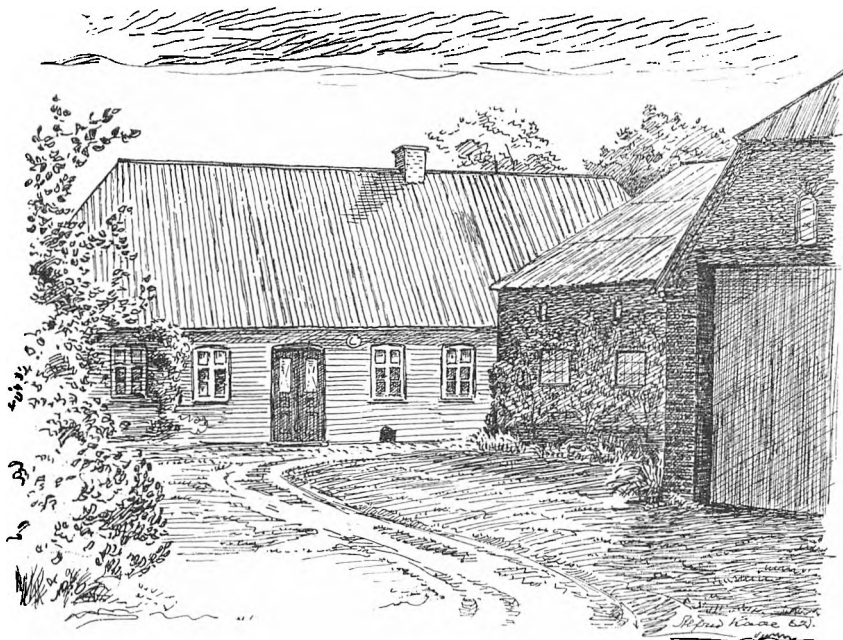

Fig. 29. Gårdsplads i Bækbo.

Oversigt over Lambæk:

Fæster og gårdnavn	Htk. 1688	Td. land dyrket 1683	Nuv. matr.
<i>Til Viungård:</i>			
Øde, Lambæk	1-6-2-0	18	73 og 90
<i>Til Lundenæs:</i>			
Laurids Madsens enke, Mette Christensdatter, Lambæk	2-3-0-2	18	29
Mads Jensen og Christen Eriksen, Storgård	4-5-1-1	32	27 og 28
Niels Christoffersen og Peder Nielsen, Vestergård	4-5-0-1	34	26 og 70
Øde, Green	0-6-2-2	12	74
<i>Til Lem kirke:</i>			
Chr. Jensens enke, Lambæk	1-7-0-2	11	72
<i>Dr. Lægårds enke:</i>			
Chr. Sørensen og Anders Christensen, Lambæk	1-5-2-1	10	71

For alle gårde og bol gælder det, at de har deres dyrkede marker liggende for sig selv sønden for byen i to marker. Den nærmeste kaldes *Langagre*, og længere oppe i sønder ligger *Hedeagre*.

Langagrene er fra vestsiden, hvor opmålingen tog fat delt således: Niels Christoffersen og Peder Nielsen har agrene nr. 1–33; Chr. Jensens enke har 34–37; Mads Jensen og Chr. Eriksen har så nr. 38–60 og nogle stykker jord uden nummer; derpå følger Christen Sørensen og Anders Christensen med agrene 61–66, og så har Chr. Jensens enke, der jo var fæster af kirkebolet agrene nr. 67–71. At hendes agre er adskilt, kan tyde på, at de ikke er givet til kirken på en gang af den samme mand. Laurids Madsens enke, Mette Christensdatter, har derefter nr. 72–95, den øde gård til Viumgård har derefter 96–114, og endelig har Lambæk Green nr. 115–145. I Hedeagrene har kun Storgård, Vestergård og Laurids Madsens enke del. Disse agre må være en sen opdyrkning foretaget af de tre gårde i fællesskab.

Foruden agrene har de tre sidstnævnte gårde også nogle tofter nede ved gårdene. Der har nok altid gået en vej hen langs gårdene, og tofterne har så ligget mellem vejen og bækken.

Deres fædrift har mændene i Lambæk i heden nord for byen, hvor de også slog lyng og skar deres hedetørv; men de klager over, at græsningen er ringe, hvorfor de må leje græsning til nogle af høvederne på andre steder.

Faurby.

I Faurby eller Fouerby var tre ejendomme. To af dem hørte til Lundenæs og den tredje til Lem kirke. I den ene af Lundenæs-gårdene boede Peder Jensen; hans gård fik som hartkorn td. 2–2–0–2 og havde et dyrket areal på knap 12 tønder land. Den anden af de to gårde bar navnet Hyw eller Hiuff, den var øde med 7 tønder land og htk. td. 1–3–3–2. At den var øde, vil vist sige, at der ingen huse fandtes, og årsagen må vel være den, at præsten i sin tid havde fæstet gården, da han næppelig mente at kunne leve af præstegården alene. Gården havde forøvrigt før i tiden hørt under det Holmgård bispegods. Da hr. Peder Jensen Torsted i 1624 fæstede den, var der altså i og for sig god tradition i, at den kom under gejstligheden; men det blev nok dens skæbne. Præsten havde ikke interesse i at holde husene i stand, og da han døde i 1674, blev gården øde. Jorden lå mod Bjerres mark hedder det. Den lå 1729 under Knud Bertelsens gård, hvortil den også hørte i 1770 og 1796. Det er Sylvester-familiens gård.

Lem kirkes bol var fæstet til Christen Jensen og senere havde hans enke det. Bolet havde 7 td. land dyrket jord, og det blev sat i hartkorn til td. 1–3–0–2. Dette hartkorn beholdt det til 1844, da det fik et ubetydeligt nedslag til det nye hartkorn td. 1–3–0–1/2. Gården ejedes i 1916 af Niels G. Faurby. Den ligger vistnok på sin oprindelige plads, mens Jens Sylvester Faurbys gård er flyttet lidt. Den lå oprindeligt tæt ved kirkebolet. Som de andre gårde vi har hørt om, havde også disse deres marker hver for sig selv.

Vester Tredje.

To smågårde og et bol. Den ene af gårdene hørte til Holmgård, det er den gård, som havde været selveje i tidligere tid og i 1587 kom under Tredje ved mageskifte med Ågård i Vildbjerg. Nu boede *Jens Madsen* i gården, der havde 18 td. land dyrket og fik som hartkorn td. 3-0-0-1. Ligesom de to andre mænd havde han noget jord liggende i Holmgårds mark. Det drejer sig her om godt 3 td. land. I Nørby havde han knap halvanden tønde. Denne gård var den største i byen. De to mindre hørte som forhen til Lundenæs. Her havde *Thomas Christensen* 15 td. land, hvoraf næsten 2 tønder lå i Holmgårds marker; gården fik td. 2-3-3-1 i hartkorn. Den mindste ejendom, som altid kaldes et bol, havde kun godt 5 td. land dyrket og deraf 1 ager i Holmgårds mark. Den fik td. 0-7-1-2 i hartkorn.

I bymarken havde en mand i Gammelgård og en mand i Nørby nogle agre. Det drejer sig om henholdsvis 12 og 5 agre. Tredje-gårdene havde deres fædrift i sønder, i hede med en ringe del grønne pletter »efter deres egen sigelse.« Af marknavne nævnes: *Mellemvejsfald* og *Tolvagersmark*. Den sidstnævnte mark er, muligvis identisk med de *Tolvagre*, der på udskiftningskortet vises umiddelbart nordvest for Nygård.

Lem Kærgård m. m.

Vi er i det sydvestlige hjørne af sognet. Her er ikke egentlig tale om en by, men et område, der strækker sig helt op til Lembjerg. Skriveren siger, at hver gård har sin jord for sig selv; men som vi skal se er der nu alligevel nogen uregelmæssighed, ligesom Andbæk og Kolstrup hver har et par agre inde i området. Til *Hykkelbjerg* og Hildebrands gård i Kærgård ligger noget kirkejord; men fæsterne påstår, at ingen kan påvise, hvor det ligger, da det i gammel tid er bleven forvildet i deres gårdes agre.

Gårdenes overdrift ligger i *Stenkær*, syd og vest for Kærgård. Gårdene her ligger jo forøvrigt i et grænseland, og Hykkelbjerg, Agerbo, Søndergård og Lembjerg har sammen med Bækbo noget fællesskab om engene i *Rochkier* eller *Rokær* med mændene i Dejbjerg. Et fællesskab, der i 1777 giver sig udslag i et videbrev for denne eng, og som handler om hegn og diger. Vi skal senere stifte bekendtskab med videbrevet; men jeg fremsætter allerede her den tanke, at det er udtryk for godt naboskab mellem gårdene ved sogneskillet.

Vi sætter her en oversigt over gårdene i markbogens rækkefølge. Gårdene nr. 1, 2, 4 og 10 hørte til Lundenæs, idet dog nr. 1 var en selvejergård, hvor Lundenæs kun har herlighedshartkornet, og manden i gården optræder selv som ejer af bondegods. Dette forhold var vel ikke helt sjældent; men det plejer tiest at være sådan, når en selvejer havde mere jord end sin egen gård, så er dette også selvejerjord med herlighed og bondeskyld. I tilfældet her i Lem Kærgård er det fæstegårde, som Laurids Nielsen ejer, det drejer sig om Hykkelbjerg, Lembjerg og Agerbo samt tre huse, Jep Tarm havde Ø. Refstrup og en halvgård i V. Refstrup, hvor også Giøde Galt havde en ejendom.

1. Laurids Nielsen, St. Kærgård	har 40 td. land m. htk. 6-7-1-2,
2. Hildebrand Nielsen, Ll. Kærgård	- 21 - - - - 3-1-1-0

3. Jens Sørensen, Hykkelbjerg	- 29	-	-	-	-	5-1-1-2 ¹ / ₂
Hans kirkejord						0-2-0-1 ¹ / ₂
4. Thomas Lauridsen, Søndergård	- 32	-	-	-	-	6-1-0-2
5. Thomas Thomsen, Ø. Refstrup	- 29	-	-	-	-	6-4-1-1
6. Christen Pedersen, V. Refstrup	- 22	-	-	-	-	4-6-3-1
7. Jens Nielsen, V. Refstrup	- 23	-	-	-	-	5-0-0-0
8. Jens Eskelsen og Laurids Nielsen, Lembjerg	- 60	-	-	-	-	9-0-2-1
9. Christen Mouridsen, Agerbo	- 16	-	-	-	-	
10. Peder Jensen, Ll. Refstrup	- 9	-	-	-	-	1-6-3-1

Huse:

Bertel Pedersen	med 5 td. land, kaldes stugjord
Maren, Niels Mathisens enke	- 1 - -
Peder Mikkelsen	- 6 skp. -

Bertel Pedersens jord siges efter Laurids Nielsen at skulle høre under hans gårds jord, men »fremmede siger,« at der skal være en særjord ved navn *Stugjord*, og dette navn siger ligefrem, at det er særjord, der er udskilt og ligger for sig selv; men det ejes af Laurids Nielsen, dog ikke under hans gårds hartkorn.

I agermarken har Kærgårdene *Lillevangs tægt* lige ved gårdene. Derefter følger *Vingagers tægt*, hvor disse gårde nr. 1 og 2 først har 22 agre, men nr. 5 har så 41 agre, nr. 10 har 29, hvorefter nr. 6 og 7 har 9 agre. Gård nr. 3 har *Stakket agre*, *Moseager tægt*, *Øster* og *Vester brød*. *Moseagre* ligger til nr. 4, nr. 5 har *Trindtoft*, nr. 6 og 7 har *Hedeagres tægt* næsten hver anden ager. I *Lerpøtagre* har 6 og 7 ligeledes først nogle agre, og derefter kommer de agre til Andbæk og Kolstrup, hvorefter nr. 6 og 7 tager fat igen med resten af stykket. Så har nr. 6 agre i *Krogen tægt*, *Højager*, *Stakket ager* og noget *Ø. og V. Brød*. Nr. 7 har ligeledes agre i disse sidstnævnte stykker i skift med nabogården. I *Moseagers tægt* har ikke mindre end 6 gårde agre i skift. I det samme tægt har nr. 8 agre i *Langagre* og *Brødtægt*, her ligger dog også noget som hedder *Bjerre tægt*; det er Bertel Pedersens jord, den såkaldte stugjord. Af et andet tægt, der også bærer Brød-navn har nr. 4 alt i begyndelsen; men så kommer andre gårde i rækkefølgen: 5, 2, 9, 5, 8, 1, 3, 8, 5, 8 og 5. I et andet tægt, der også kaldes *Stakket agre*, har nr. 8 og 5 jorden, og i et *Vester brød* har otte gårde jord i veksel med 1-10 agre ad gangen. I *Tuskær tægt* har også flere gårde del i uregelmæssig skifte, Hildebrand har de fleste. I *Øster mose* har nr. 3 alle agrene.

På grund af den lidt udviklede agerfordeling har det i markbogen været nødvendigt at nævne så mange jordstykker ved navn. Vi kan ikke stedfæste de mange navne. Måske lever enkelte af dem endnu. De mange navne med *brød* må vistnok opfattes som sene opdyrknings. De fleste af gårdene her har jo også ret store agermarker, og at der er 2 Kærgårde og ikke mindre end 4 navne til Refstrup, tyder vel på en lignende frodighed på opdyrkningsens område her i ret sen tid. Der var jo i for sig jord nok at tage ind. Det er tænkeligt, at brød-navnet ikke er ældre end middelalderens midterste eller seneste århundreder.

Øster Lem by.

Her ligger 8 gårde fra gammel tid; i vor tid har jorden i hvert fald matrikelnumrene 48-55. Mærkelig nok ligger matrikelnumrene af 1844 ikke i rækkefølge,

det gjorde gårdnumrene heller ikke i markbogen 1688. Alle gårdene havde navne, af hvilke nogle næppe bruges mere, skønt de er karakterfulde nok. Vi nævner gårdene i markbogens rækkefølge:

1. Poulsgård, Jens Laursen og Niels Andersen	21 td. land, med htk.	3-2-2-2	mtrn.	49
2. Smalhale, Niels Jensen	9 - - - -	1-4-0-1	-	50
Kirkejord	6 - - - -	0-6-3-0		
3. Mellemgård, Chr. Pedersen	21 - - - -	3-0-3-1	-	52
4. Birrum, Oluf Jensen	22 - - - -	2-3-0-0	-	51
5. Toft, Laurids Christensen og Chr. Pedersen	24 - - - -	2-7-2-1	-	52
6. Stokholm, Anders Madsen	10 - - - -	1-4-0-1	-	48
7. Kløvdal, Jens Jensen	9 - - - -			-51,55
8. Mogensgård, Niels Olufsen	10 - - - -	1-2-2-2	-	54

Blandt gårdene hørte 1 og 6 til Holmgård, nr. 2, 3, 5, 7 og 8 hørte til Lundenæs og nr. 4 til Vennergård. *Smalhale* havde oprindeligt hørt under bispegodset til Holmgård, men kom til Lundenæs Len 1624, kirkeagrene hørte sammen med gården allerede 1655 og sikkert længe før. *Mellemgård* eller *Meldgård* er sikkert en af de gårde, der allerede i 1498 hørte til Lundenæs; det var en gammel selvejergård, hvis herlighed hørte til lenet; i 1664 udgjorde herlighedshartkornet 2 td., mens bondeskylden kun var på 2 skæpper hartkorn. Forholdet mellem de to slags hartkorn var helt meningsløs. Gården må vistnok have kendt bedre dage, siden bondeskylden, bondens egen del af gårdens værdi, var blevet så ringe. Måske er det de mange krigerske besættelser i århundredet, der har ødelagt bondeejet, så gården nok kunne få lov at skatte dobbelt som selvejergård; mens selvejet var af så ringe værdi, at gården lige så godt kunne være en ren fæstegård. *Birrum* var en øde gård, og når *Oluf Jensen* nævnes, er det kun for at markere, at han har siddet i gården; han var død før 1664, og siden havde gården været uden fæster. I den tid kunne agrene for største delen være sprunget i lyng; men det er åbenbart ikke tilfældet, så jorden har nok været lejet ud. Gården kommer senere til Holmgård. *Toft* har ligesom *Poulsgård* to fæstere; den var i tidligere tid iblandt selvejergårdene og hørte under lenet, og det er vist den gård, der i 1498 indehaves af *Morten i Læm*, men denne jordebog stammer fra en tid, der ligger en menneskealder forud for skipper Klements tid, og hans nederlag havde frygtelige følger for de vest- og nordjyske selvejere. Kongen beslaglagde her simpelt hen al bondeejendom, og kun de mest velstående kunne købe deres bondeje tilbage. Enkelte selvejere klarede sig fri ved at godtgøre, at de ikke havde været med i opløbet, som det kaldtes; men ikke alle selvejere var så heldige som herredsfogeden i Ulfborg; han lå bevisligt med et brækket ben i en seng på kongens slot i Skanderborg, så han fik sin gård tilbage. Det er sandsynligt, at en af Mortens sønner eller måske flere af dem har været med for *Skjernbro*, da Bølling herreds bønder søgte at standse Rantzau. *Stokholm*, der hørte til Holmgård, kaldes et bol. Det kan ikke spores længere tilbage end til 1664, men er som ejendom sikkert meget ældre. *Kløvdal* er et gammelt selvejerbol. Før 1614 ejedes både herlighed og bondeskyld af Niels Nielsen og Tyge Lauridsen på Holmgård. Efter skik og brug burde herligheden have tilhørt kongen, og hvordan de to bønder havde fået fat i den, ved man ikke; men lensmand Ulrik Sandberg opdagede, at her var et forhold, som vist ikke kunne stemme med loven og profeterne, og han

fik i 1614 »efter dom og rettergang« Kløvdals herligheder lagt ind under lenet. *Mogensgård* hørte under lenet i 1597: Der har ikke siden den tid været nogen Mogens i gården, så vidt jeg ved, så navnet er ret gammelt.

I Øster Lem havde gårdene virkelig deres jord liggende uden indblanding med hverandre. Som ved de andre gårde i sognet har man »ingen visse tægter til hvile eller sæd, men bruger der et stykke og der et andet stykke, som den er dygtig til.« Hede og lyngslet har de på deres egen grund, og til gærdsel graver de grønsvær oppe på heden, hvor de også har fædrift.

Boling, Nygård, Hindhede, Degnbol m. m.

Boling havde sin jord helt for sig selv. Manden i gården hed Jesper Nielsen, han havde fædrift sammen med Ø. Refstrup i Refstrup kær. Gården havde næsten 22 td. land under plov, og hartkornet var på td. 3-2-3-0; den hørte under Holmgård fra gammel tid da dette gods var bispens i Ribe.

Nygård havde c. 43 td. land og fik hartkorn td. 5-4-3-2. Her boede Morten Jensen, der havde lidt af sin jord liggende så langt borte som i Karsbæk. Det var dog kun et mindre jordstykke på halvanden tønder land. Til gengæld er der en mand i Karsbæk, der har 12 agre i Nygårds mark, hvor også Mads Gammelgård har en ager. Med disse undtagelser har Nygård og de andre gårde i gruppen deres jord samlet ved gården, dog har Hindhede et stykke mellem kirkehøjene og heden; det kaldes *Hedebrynden* og er noget dårligt jord efter tidens forhold, »død, sort og stenfuld jord, ligger i heden, udygtig til sædejord,« siger markbogen. Stykket var på godt 3 td. land. Hedebryndens udygtighed er muligvis en følge af dyrkningsmåden. Navnet kunne tyde på, at man har brændt lyngsværen lige ned til den bare jord, og så var jorden ødelagt for lang tid, den var udygtig til sædejord.

I *Hindhede* boede på den tid Laue Hansen, der var fæster under Dejbjerglund. Gården havde med den udygtige hedebrynde c. 40 td. land pløjet og hartkorn td. 4-7-0-2, en forhøjelse på 1 td. og 3 skp.

Degnbol eller, som det også skreves, Deibol, havde et stort areal af opdyrket jord, næsten 46 td. land. Velbyrdige fru Inger boede på gården, der fik sit hartkorn sat op til td. 6-0-2-2 med en forhøjelse på over 2 tønder.

Forhøjelsen af hartkornet her i Degnbol tyder vel også på, at gårdens avling er bleven udvidet.

Dal eller Dall holigen med Chr. Poulsen som fæster havde 21 td. land fik hartkorn td. 1-5-1-2. Det var en forhøjelse fra 1-2-2-2. Her må også være sket en forbedring af ejendommen. Landgildehartkornet har hverken her eller ved de foregående gårde været tilstrækkeligt som målestok for deres værdi.

Vesten kirken kaldes et par bol, der udgjorde de ejendomme, der senere kaldtes *Højmark* og som kom til at give navn til byen ved den gamle kirke. *Kristen Jørgensen* boede i det ene bol og havde knap 11 td. land. *Hans Pedersen* havde 12½ td. land til sit bol og deraf var der noget »udøgtig« jord »østen kirken, død, sort stenfuld, ej brugt i mands minde.« Hartkornet var her td. 1-4-1-0. Begge bol fik nedslag, Hans Pedersen mest.

Foruden disse gårde og bol omtaler markbogen ved denne gruppe tre huse, som kaldes *gadehuse*. Det ene havde ganske vist nogle agre på henved 4 td. land;

det kaldes Bølling huset, det andet havde knap så meget jord. Begge er matrikuleret under Holmgård, og de lå vist i kanten af Holmgårds mark. Der er dog nu i vor tid lidt jord ved vejkrydset i Højmark, som er matrikuleret under Holmgård, men det har næppe noget med de to huse at gøre. Det tredje hus var bygget på præstegårdens jord, og lå vist tæt nord for kirkegårdsdiget, hvor jorden nok på den tid som senere hørte til denne gård. Ingen af husene burde i grunden kaldes gadehuse. De to huse på Holmgårds mark er regulære arbejderboliger med jord til en ko og et kobbel får, og præstens hus ligger næppe heller på nogen gade; det skulle da være, om præsten havde bygget det på kirkens fortov. Gadehusene hører hjemme i landsbyer, hvor de i bogstavelig forstand blev bygget på byens gade, som var byens fællesjord.

Karsbæk, Nørby og Gammelgård.

Hele strækningen langs vandløbene fra Karsbæk og vesterpå til sognegrænsen. »Deres agermarker ligger mestendels udi en række synden for deres byer,« siger skriveren Mathias Joensen vel vidende, at der også ligger en smule nord for bækken, der ellers mest er grænse for sognets »nørre hede«, hvor alle disse gårde har deres fædrift »udi moser og hedemark – med hinanden tilsammen.« En halv snes godsejere er fælles om de større og mindre landbrug, møller og huse, som her ligger i en uregelmæssig række.

Vor egen herregård, *Holmgård*, med *Jep Tarm* som godsejer har *Gammelgård* og *Gammelmølle*; desuden driver han et par øde steder i Nørby, som dog ellers hørte under *Lundenæs*. Det var *Mølgård* og så vistnok en gård vesten for. I Karsbæk ejede det gamle lensgods den ejendom, der kaldtes *Quab* (nu mtrn. 22 a), samt et bolshus, hvor degnen boede. Det kaldtes *Ulkier*. Endelig havde *Lundenæs* et »gadehus« i Nørby.

Phillip Hundermark eller 100 mark, som navnet også skrives, havde på den tid *Rybjerg*. Dette gods havde en lille gård midt i *Karsbæk*, desuden *Bjeregård*, *Duedal*, *Nørbygård* og et hus i Nørby. *Vennergård* ejedes af *Hendrik Lange*, der også havde lod og del i *Karsbæk*, hvor han ejede *Dalgård* og en øde halvgård, der nu har mtrn. 21.

Giøde Galt til *Viumgård* havde i *Karsbæk* mtrn. 20 og i Nørby mtrn. 12, desuden et øde bol med hartkorn td. 1–1–3–0, der 1698 af kongen blev givet til *Cassius* på *Tanderup* i *Snebjerg*. Jeg tror, at jorden senere kom under *Nymølle*.

Claus Ulrik Morman på *Tviskloster* ejede *Nymølle*, og desuden havde han tre småejendomme i *Karsbæk*. Så vidt man kan se, er det den jord, som har matrikelnumrene 22, 23 og 24; det sidste nummer er hovedparcellen i den gård øst i byen, der indtil for få år siden ejedes af *Villum P. Christensen*. Disse ejendomme dannede senere *Karsbæk kloster*.

Af andre godsejere i distriktet kan nævnes landsdommer *Nissen* til *Lerbæk* og *Rasmus Andersen* i *Ringkøbing*; sidstnævnte havde været ridefoged og forpagter på *N. Vosborg* og sad nu som godsejer på *Søgård* i *Nysogn*. *Jacob Hås* i *Viborg* siges i markbogen at eje tre gadehuse; men i matriklen 1688 står de under *Holmgård*.

Som noget særligt i den her omtalte række af gårde lå de to vandmøller: *Gammelmølle* og *Nymølle*. *Gammelmølle* var egentlig *Holmgårds* private mølle,

og dens hartkorn lå under hovedgårdens hartkorn. Den svarede i 1664 som landgilde 16 td. mel og fik i 1688 lige ved 4 td. hartkorn. Den malede i hovedsagen for herregården, men også andre gårde i sognet søgte den, især Refstrup og Gammelgård. I markbogen fortælles, at møllen kan bruges både sommer og vinter. Møllehuset er bygget vesten mølledammen, hvori vandet samler sig af den strøm, som løber fra Nymølle og ingen andre årer. Møllen har 1 kværn, hvori den øverste sten er 7 kvarter bred og 1 kvarter tyk. Vandhjulet er et åbent vandfaldhjul, som er 4 alen højt, mens knarkhjulet inde i møllen er 3 alen højt. Kværnhuset er en bygning på 2 fag hus. Mølleren hed *Christen Nielsen*, han havde en toft nord for møllen, men måtte ellers leve af mølleriet. Senere efterretninger siger, at møllen var kuns lille, og vi får da heller ikke indtryk af, at det er nogen kæmpeforretning, men hvis landgilden har været blot en tredjedel af indkomsten, må møllerens andel have været 32 td. mel.

Nymølle, der senere fik en opblomstring som papirmølle, var om muligt endnu mindre at se til. Her var kværnhuset kun på et fag. Det store vandhjul var kun $3\frac{3}{4}$ alen og knarkhjulet $2\frac{3}{4}$ alen høj. Løberen var dog $8\frac{1}{2}$ kvarter bred og 1 kvarter tyk. Mølledammen samler vand fra Karsbæk, der kan blive tør om sommeren, og fra Lambæk, »hvilken velder af en bakke som en kilde, som er et godt bøsseskud fra møllen.« Møllen søges af folk fra Lem og Ølstrup. Dens landgilde var 1664 på 14 td. mel.

Om begge møller siges, at deres søgning er ikke stor, da der findes »tvende sådanne skvatmøller der straks hos hinanden.« Også i senere skattemandtaller fremhæves den konkurrence, sognets møller er udsat for. I 1699 siger endog at Nymølle er en ganske lille skvatmølle og den er femte kværn inden en halv fjerdingvejs distance. Det lyder så voldsomt; men nabomøllerne må sikkert være Klappmølle og Røgind mølle, og det er jo vel sandt, at de ligger nær, så der ikke kan komme udensogns næring fra Velling og No.

Ingen af disse møller var *skvatmøller* på den tid; men navnet bruges for at sige, at møllerne var små. Egentlige skvatmøller havde lodretstående aksel og vandret liggende vandhjul, de kunne kun trække helt små kværne.

I oversigten over gårdene begynder markbogen fra øst og går vesterpå med 15 numre, hvorpå den tager de to møller og tre bol. Foruden disse tyve numre er der 6 »gadehuse« med lidt jord. Her er nu en oversigt i markbogens nummerorden:

1. Karsbæk, Jørgen Jensen	m. 17 td. ld., htk. td. 1-5-1-1, mtrn. 22
2. Karsbæk, Christen Nielsen	- 17 - - - - 1-5-3-1 - 24
3. Karsbæk, Peder Pedersen	- 26 - - - - 1-6-1-0 -
4. Quab, Niels Christensen	- 10 - - - - 1-0-2-2 -
5. Karsbæk, Jørgen Jensen	- 19 - - - - 1-7-0-2 - 23
6. Karsbæk, Morten Poulsen	- 30 - - - - 2-7-1-2 - 21
7. Karsbæk, Jens Pedersen	- 21 - - - - 2-2-0-0 - 20
8. Dalgård, Niels Jensen	- 14 - - - - 2-0-2-1 - 19
9. Bjerregård, Christen Bendsen og Hans Sørensen	- 28 - - - - 4-4-1-2 - 18
10. Duedal, Niels Christensen	- 13 - - - - 2-2-1-2 - 16
11. Nørbygård, Laurids Jensen	- 20 - - - - 3-4-3-2 - 15
12. Nørby, øde	- 18 - - - - 2-3-2-1 -
13. Nørby, øde	- 19 - - - - 3-2-1-1 - 14

14. Nørby, Morten Pedersen	- 39 - - - -	2-0-0-1	- 12
15. Gammelgård, Mads Sørensen og Jørgen Bendsen	- 46 - - - -	8-0-3-0	- 10,11
16. Gammelmølle, Christen Nielsen	en toft, - under Holmgård		- 9
17. Nymølle, Mads Christensen	nr. 5 - - - -	3-5-3-2	- 8
18. Karsbæk, Laurits Graversen, degn	- 3 - - - -	0-5-1-2	-
19. Nørby, Cren Crensen	- 6 - - - -	1-3-0-2	-
20. Nørby, øde	- 6 - - - -	1-1-3-0	-

Foruden disse 20 gårde og bol ligger, mest i Nørby, de 6 huse, der har lidt jord. Peder Pedersens enke har et af husene, hendes toft ligger østen huset mellem

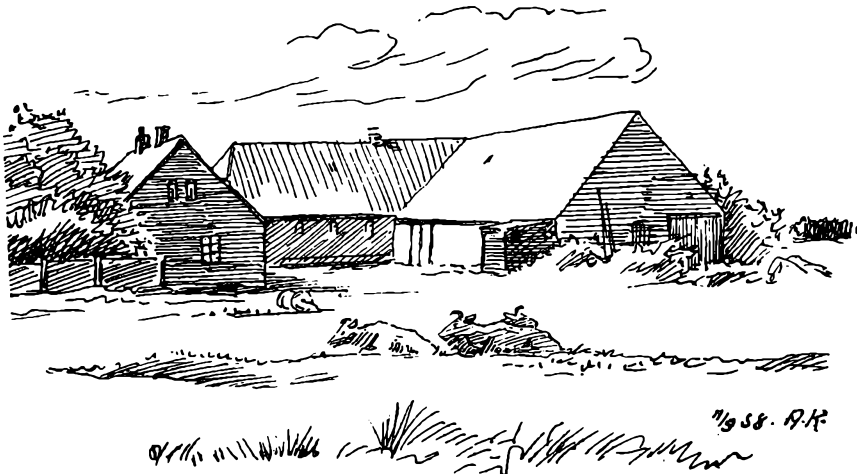

Fig. 30. Mølgård i Nørby.

bakkerne og nord for bækken. En anden husenke har også sin jord og sit hus nord for bækken, og så ligger der et øde hus ligeledes nord for bækken; alle tre huse ejes af Holmgård og regnes vist til Nørby.

Nord for bækken lå endvidere en toft til Gammelmølle. Mads Møller i Nymølle har 23 agre nord for hans mølle, og så har både Bjerregård og Dalgård et lille stykke dyrket øst for Bjerregård, nord for bækken. Gårdrækken har ellers dyrkede agre fra bækken og op i sønder.

Ved Gammelgård er der 4 agre, der kaldes *Drøvten*, her nævnes også *Aldvejen* til Ringkøbing, formodentlig vejen til Klappbro. Nørbygård har nogle *Klitagre* mellem klitbjergene og Vester Tredje mark, de høvder i sønder på Holmgårds mark.

Finderup Fårborg m. m.

Østpå i heden ud til Finderup sogneskel og muligvis engang med tilhørsforhold til dette sogn, hvis kirke forsvandt i middelalderen, lå tre ejendomme: *Finderup Fårborg*, *Poulstrup* og *Stenhusted*. De var fæstegårde under Brejninggård. De to sidstnævnte var øde og brugtes af fæsteren i Fårborg,, *Christen Hansen*, hvis de overhovedet blev dyrket. Det må nok have været lidt svært at få fæstere til

disse to småsteder; men de havde næppe været øde så grumme længe. I 1664 var der fæstere alle tre steder. Senere lader det dog til, at man i almindelighed nøjedes med at have fæstere på to af ejendommene.

Jorden var imidlertid slet ikke dårlig, den meste fik karakteren bygjord. Agrene lå omkring byggestederne, og fædrift havde de i heden. Der var dog en ting, som folkene i Fårborg døjede med, og det var vand. Med skriveren Mathis Joensens ord lyder deres klage sådan:

»De beklager dennem, at de lider trang for fersk vand; når tyrke er om sommeren, må de hente det en halv mil borte, som er udi Lambæk by.«

Fårborggård havde ellers 30 td. land dyrket og fik følgende hartkorn td. 3–7–0–2, den blev altså regnet for en stor halvgård. *Poulstrup* øde bol havde kun henvend 3 tønder land og fik htk. td. 0–1–2–1, mens *Stenhusted* havde omtrent 11 tønder land med td. 0–7–0–2 i hartkorn. Dog var en eng i Stauning mærsk indbefattet i hartkornet. Det er Stenhusted, der senere optræder under navnet *Højmose*, som vist er et navn, der er indslæbt fra Brejning. Det bruges allerede i 1749.

Man skal ikke undres over, at der var så lidt jord under plov. Korn dyrkedes i hovedsagen kun til menneskeføde. For hele sognet udgør agerlandet c. 1540 td. land, og kun en brøkdel af det var tilsået.

Landgilde.

Landgilde eller landgæld var den afgift, en bonde svarede af et stykke jord eller en gård, han havde i fæste. Den sættes i forskellige varer efter egnens og stedets særpræg, men oprindelig altid i varer, som bonden kunne få af sin gård eller skaffe sig som følge af særegne forhold. Dreves der fiskeri fra gården, kunne fisk indgå i landgilden. Var der god engbjerring og græsning, svares som regel forholdsvis meget smør; men ellers var korn og husdyr det almindeligste.

De to møller svarede mel, enkelte gårde som *Duedal*, *Degnbøl*, *Lembjerg*, *Boling* og *et sted i Højmark* svarede udelukkende rug, henholdsvis 3, 4, 9, 3 og 1½ tønder. *Gammelgård* var mere alsidig og gav 2 td. rug, 2 ørte byg, 4 td. havre, 2 pund smør, 1 svin, 1 får, 1 fødenød, 1 lam, 1 gås og 2 høns. *Nygård* var derimod helt fri for kornlandgilde men ydede ½ tønne smør, ½ svin, ½ skovvogn, ½ staldokse og ½ langægte.

I matriklen af 1664 optegnes 57 gårde og bol samt 2 møller, 6 huse og 1 eng, der giver landgilde, og hele massen af landgilde for disse ejendomme udgør:

Rug	100 td. 8 skp.	Smør 5 td., 6 pund, 18 marker
Byg	43 – 4 –	Fødenød og -okser 12½ stk.
Havre	17 – 8 –	Skovvogne 8⅔ stk.
Mel	30 –	Langægter 2 stk.
Svin	20⅔ stk.	Penge:
Får	9 –	Leding 9 skilling
Lam	11 –	Gæsteripenge 1¾ rdl.
Gæs	15 –	Andre penge 1 rd. 10 mark 8 skl.
Høns	29 –	

En tønne smør vejede 126,9 kg, et pund vejede 14,1 kg og en mark smør vejede 0,58 kg. Smørtønden deltes efter hardbomål i 9 pund à 24 marker; det var vist-

nok det almindeligste. De pund, man regnede med, var ikke vore pund, og når en ejendom som Quab i Karsbæk foruden halvanden tønde rug i landgilde også skulle yde et pund smør, så er der tale om c. 14 kg smør, og det er jo noget helt andet.

Hvis vi omsætter hele landgildeydelsen i korn, ville det blive c. 390 td. rug, som skulle ydes af de c. 1360 tønder landgildepligtige agerland eller 1 tønde rug for hver 3,5 tønde dyrket ager. Da der formodentlig kun blev sået i omkring en tredjedel af marken, er landgildeyardelserne omtrent lig med udsæden.

Kornavlens og kvæget.

Man vil mene, at *kornlandgilden* oprindelig virkelig har været lig med udsæden på markerne men at den i 1600-tallet næppe er mere end en tredjedel af udsæden. Kornlandgilden var i 1664 for Lem sogn 162 td. korn, møllernes melderier er ikke medtaget. Hvis vi går ud fra, at landgildekornet udgør c. en tredjedel af udsæden, skulle denne altså være $162 \times 3 = 486$ tønder korn på de 1360 tønder land, der var landgildeydende, og det vil sige 1 tønde korn til omkring hver $2\frac{3}{4}$ tønde land.

Hvis foldudbyttet har ligget på 3, hvilket vistnok er højt regnet som middeltal, skulle kornavlens gennemgående have været på 486×3 td. = 1458 tønder korn.

Den del af den bortfæstede kirketiende, som kirken fik i 1664, var på 31 td. korn. Fæsterne af tienden tog vel c. $\frac{1}{3}$ af tienden for deres part. Regner vi kirketienden for at være 40 td. korn, og dette som 30-tedelen af kornavlens, skulle denne ligge på c. 40×30 td. = 1200 td. korn.

De to tal 1458 og 1200 ligger jo noget fra hinanden; men tager vi et tal midt imellem, er vi formodentlig ikke så langt fra det rigtige tal, som skulle være 1326 td. korn. Drager vi fra dette tal udsæd, tiende og landgilde får vi $1326 \div (486 + 120 + 162)$ td. = 558 td. korn til de 67 husstande at leve af, hvilket giver $558 : 67 = c. 8$ tønder korn pr. husstand, og det er vist ikke mere end strengt nødvendigt.

Noget overskud af korn blev der næppe fra bøndergårdene, og selv om de her nævnte tal ikke er helt sikre, giver de dog et lille begreb om, at kornavlens ikke var stor, og at korn ikke har været brugt til husdyrene i nævneværdigt omfang. Korn var menneskeføde.

Med hensyn til viden om den mængde husdyr, der fandtes i sognet, står vi på meget usikker grund. Både i 1678 og 1687 blev der udskrevet en kvægskat, og der blev derfor indsendt kvægtællingslister. Hvis disse lister har noget med virkeligheden at gøre, stod det sløjt til med husdyrbruget i sognet. Tallene fra 1678 er langt de højeste. Dem skal vi dog se: 81 heste, 184 kvæghoveder, 243 får, 16 svin og 2 bistokke. Det er alt, hvad sognets officielle tællingsliste kan opvise. Det eneste af tallene for sognet, vi kan kontrollere, er fårene. Vi har i det foregående kapitel set, at kvægtienden for alle tre tienders vedkommende lå mellem 9 og 27 lam, mens et middeltal på c. 20 var almindeligt. 20 tiendelam svarer til et opdræt af 200 lam, og jeg vil tro, at kan 243 får give 200 lam, må man ikke fordrere mere af slet ernærede hedefår. Tallet for fårene ser ud til at være nogenlunde rimeligt, idet vi kan gå ud fra, at det er voksne får; lammene er sikkert ikke talt med.

For en enkelt gårds vedkommende kan vi også gøre en slags prøve. Da fru Inger Knudsdatter og Erich Blick drog ind i Degnbol 1675, havde de med sig et husdyrhold på 5 heste, 11 fækreaturer, 14 får, 3 svin. I 1678 er kaptajn Blick død, og fru Inger kaldes »en gammel frue boende på en ringe bunde-boelig.« Hun har: 2 heste, 6 fækreaturer og 7 får. Ja, ja! at hesteholdet gik ned efter kaptajnens død er vel helt naturligt. Vi kan måske også finde det naturligt med nogen nedgang i koholdet og fåreholdet, ligesom nul svin i 1678 nok kan forekomme. Vi kender jo ikke fru Ingers duelighed som avlsbruger. Men når vi har sagt det, synes nedgangen i de 3 år dog alligevel at være temmelig stor. Hvor mange procent, der skal lægges på for at komme til et nogenlunde rigtigt tal, kan jeg ikke sige.

Kærgårds gods.

I den gård, som kaldes *Store Kærgård*, og som var en selvejerbondegård under Lundenæs, boede i 1688 *Laurids Nielsen*. Som selvejergård var det gammelt arvegods i Laurids Niensens slægt, idet hans oldefader *Mads Lauridsen* havde gården 1597, og da var han allerede godt oppe i årene. Hans efterfølgere var *Christen Madsen* 1611–43 og *Niels Christensen* 1645–61. Det skal nok være en ubrudt slægtsrække, søn efter fader. *Laurids Nielsen* havde gården i 1664.

I årene efter den tid købte han nogle gårde, så der blev et helt lille gods til gården. Foruden *Agerbo*, der længe havde hørt sammen med gården, havde han i 1683: *Hykkelbjerg*, *Lembjerg*, et bol *vesten kirken* og *Dall*. Desuden havde han tre huse, hvoraf det ene var *Tuskærhuset*. Hykkelbjerg havde han nok fået som pant for et lån til Erich Blick. Lembjerg havde tilhørt Morten Skinkel på Brejninggård; han havde nok ikke den gård ret længe; den gik atter tilbage til Brejninggård. Husene har han vist fra Erich Blick; men de to bol vesten og østen for kirken købte han, da »hospitalet i Lolland« holdt udsalg. Bolet vesten kirken skal være den ejendom, som nu har mtrn. 59 i Højmark. Hvordan dette bol og Dall er bleven hospitalsgods, vides ikke.

Desværre kendes Laurids Niensens personlige forhold ikke nøjere. I skattemetrollen 1678 har han en datter. Hans efterfølger var, så vidt man kan skønne, *Søren Nielsen Kærgård*. Han kan da ikke være søn af Laurids Nielsen. Denne mand fik 1697 en søn døbt med navnet *Laurids*, så der er en vis sandsynlighed for, at Søren var gift med Laurids Niensens datter. Hun må imidlertid være død tidligt, vistnok det år da sønnen Laurids blev født, og Søren Kærgård blev derefter gift med *Maren Christensdatter* fra Stauning; men heller ikke dette ægteskab blev af lang varighed, da Søren døde i året 1703. Han havde gården i 6 år, hedder det.

Samme år giftede Maren Christensdatter sig med *Morten Jepsen Tarm*, der var søn af Jep Tarm til Holmgård. Dette ægtepar sad nu i Vester Kærgård i en halv snes år. I 1711 købte Morten Tarm Rækkergård, som han overtog året efter, og så solgte han Kærgård. De to fik ikke børn, og i 1717 oprettede de et testamente, som bestemte, at den længst levende skulle sidde uskift. Det blev madam Tarm, som hun nu kaldtes. Hun levede til 1749, og ved opgørelsen af boet viser det sig, at de gårde, der i sin tid havde hørt til Laurids Niensens gods, nu hørte til Rækkergård med undtagelse af Lembjerg, der var gået tilbage til Brejninggård.

Det ser ud til, at Laurids Niensens gård er gået i arv, og da Morten Tarm og

Maren Kærgård afhændede Store Kærgård, beholdt de godset og lagde det til Rækkergård. Ved auktionen efter madam Tarm købte Laurids Rindum disse Lemgårde, så de kom ind under Holmgård på nær Tudskærhuset, der blev købt af birkeskriveren i Skjern, Jens Agger.

Kirken sælges.

Den ejendomsret, kongen ved reformationen havde tiltaget sig over kirkerne, blev nu landsbykirkernes skæbne. Så længe kongen beholdt kirkens ejendomme og indkomster og kaldsretten til de kirkelige embeder i sin hånd, skete der ikke nogen større forandring i kirkeadministrationen. Sognefolkene havde en gammel ret til at vælge præsten. Som regel fik de nogle ansøgere at vælge imellem, og hvis biskoppen bifaldt valget, blev den valgte kaldet. Kirkernes midler blev her i Hardsyssel bestyret af kirkeværgerne under ansvar for Hardsyssels regnskabsprovst. Og vi kan kun få det indtryk, at vor kirke var passet godt i tiden siden reformationen. Dens indtægter var så store, at der kunne opspares kapital.

Efter kong Christian V.s mislykkede forsøg på i den skånske krig 1675–79 at vinde de tabte landskaber tilbage, var kongens kasse i stor trang for penge, og han måtte da realisere ret store værdier for at afvikle sin gæld. Skønt kongerne havde været og stadig var modstandere af at sælge kirkerne til private, blev nu en stor mængde kirker solgt.

Lem kirke gik til amtmanden over Lundenæs og Bøvling amter *Jørgen Grubbe Kaas* til Rybjerg. I 1689 fik han skøde på den med kaldsret for to års resterende løn og 158 rdl. 4½ mark. Nu var det kirkeejeren, der opkrævede tiender, jordskyld og andre indtægter og samtidig ham, der holdt kirken i stand både udvendig og indvendig, kaldede præst og degn og havde herlighedsret over præstegården. Egentlig var dette en højst mærkværdig og utiltalende ordning, i strid med alle sunde traditioner; men det var nok typisk for enevælden på den tid, en umyndiggørelse af det jævne folk, der nu blev »det gemene folk«, mens adelsstanden fremhævedes med gunst og nåde for at stille den enevældige monark i relief.

— — —

Christopher Lylow var den sidste præst, der blev kaldet efter gammel skik og brug her i sognet. For ham har det nok været af betydning, at han havde giftet sig med formandens datter og i nogle år som svigerfaderens medhjælper var bleven godt kendt med sognefolkene, der skulle kalde ham.

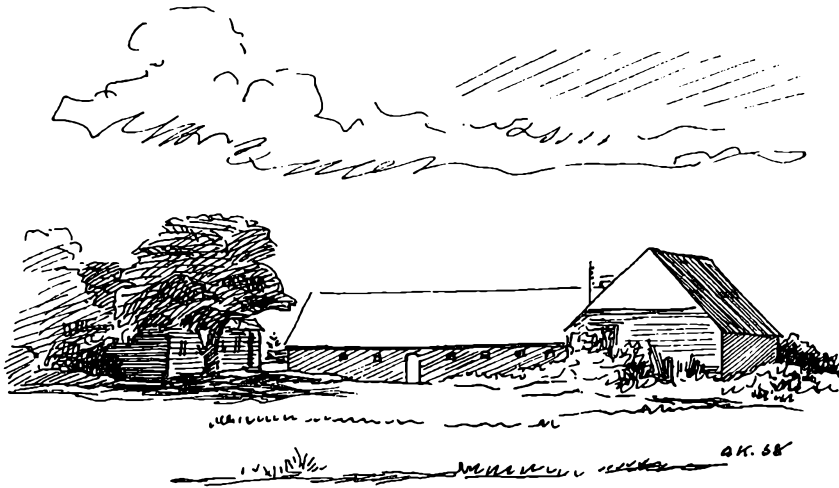

Fig. 31. Gård i Norby.

STAVNSBÅNDETS ÅRHUNDREDE

Skønt enevælden som styreform i landet var en stærk tiltrængt fornyelse og i det første halve århundrede bragte mange gode og nyttige reformer som Chr. V.s matrikel, ensartet mål og vægt, Danske lov, ophævelse af vornedskabet og meget andet, der betød noget, så fremlesekede styreformene meget hurtigt et regereri fra oven, der virkede som formynderskab over folket. Det følte i grunden ned gennem alle klasser, men gjaldt mest absolut for almuens, *det gemene folk*, i byen og på landet, som dannede basis for den pyramide af embedsmænd og godsejere, som i eller uden for rangklasserne tilbad den kronede hersker og var hans allerunderdanigste og allerydmygste tjenere.

Det er ikke så sært, at der kom en drøj tid for bønderne, og så må det endda siges, at der altid var noget medmenneskeligt ved den danske enevælde. Christian V.s Danske lov gjaldt i årene efter 1683. Der var lov i landet, og orgier, som vort århundredes europæiske diktaturer har frådset i, var ukendte, selv om der blev øvet både uret og undertrykkelse imod enkeltmennesker, klasser og dele.

Der handles med kirken og kaldsretten.

Velbårne hr. Jørgen Grubbe Kaas til Rybjerg m. m., amtmand over Lundenæs og Bøvling amter var altså 1689 indtrådt i kgl. majestæts rettigheder som kirke-ejer i Lem. De rettigheder majestætsens forfædre havde tillagt sig selv og arvinger til evig tid ved hjælp af Johan Rantzaus knægte i årene 1534–36.

Kirken havde utvivlsomt altid været sognefolkenes, selv om den var bleven indviet og kontrolleredes af den nådige herre bispem i Ribe, der havde den endelige ret til at sanktionere præstevalget.

Kirkens tiender, som bonden i middelalderen havde vedtaget at yde til kirkens og gudstjenestens opretholdelse, dens jordskyld, der sikkert var gaver, alt dette blev nu kastet i hænderne på private ejere, der i disse kapitalgenstande ikke kunne se andet end »et godt papir«. Til gengæld for kapitalanbringelsen kunne så den adelige kirkeejer sætte mænd af egne eller slægtens yndede undergivne ind i de kirkelige embeder. Ved ansættelse af præsterne kan dette ses i mange tilfælde, og det har nok været sådan næsten hver gang, der var et ledigt præsteembede. Gunst og nåde og protektion var ligeledes uomgængelige, ville en mand søge degneembede. Søgte kirkeejeren og hans familie selv kirken, kunne der jo nok også være andre motiver til stede ved valget af præst og degn; men alt gik efter den nådige kirkepatrons sind og indstilling.

Lem kirke blev i Grubbe Kaas' eje i mange år. Han døde 1712 og hans enke ni år senere; så blev der ved hendes død holdt auktion, og her blev vor kirke købt af *Jens Falch*. Denne mand var regimentskvartermester ved Det Riber-Stiftske nationale Regiment Infanteri under oberst von Lottig på Rindum Nygård. Kirken kostede ved auktionen 1134 rd. 3 mark. Dens tiende regnes for at være 70 rd. årlig.

Kirken var allerede på den tid mærket af manglende vedligeholdelse; thi året efter faldt en del af tårnet ned, og det kostede den nye kirkeejer 200 rd. at få det bygget op igen. Skaden må have været temmelig stor, for omtrent samtidig byggede han ved sin gård 6 fag nyt salshus, og det havde kostet godt 100 daler. Reparationen af tårnet har altså kostet så meget, at der kunne sættes et bindingsværkshus på 12 fag for summen.

Jens Falk har også på anden måde et temmelig stort forbrug af penge på den tid. Regimentskvartermesterposten havde kostet ham 500 rd., og så havde han købt en gård i det sogn, hvor han nu var bleven kirkeejer. Det var *Nørbygård*, og den var forhæftet til sælgeren for 120 rd.

Nu kunne man jo gerne tro, at den regimentskvartermester var en holden mand, siden han sådan kunne etablere sig. Det var ikke tilfældet; men han havde protektion, og hans velynder var regimentets mest formående mand, oberst, senere generalmajor Georg von Lottig.

Da Jens Falch måtte betale de 500 rd. for sin bestalling, lånte obersten ham halvdelen. Da kirken skulle betales, for at der kunne udstedes skøde, lånte obersten ham atter en god klat skillinger: 900 rd. med pant i kirketienden. Prokurator *Mads Staby* til Gudumkloster havde en obligation på 200 rd. i samme tiende; men medens obersten havde 1. prioritet, måtte prokuratoren nøjes med anden. Omtrent samtidig med, at Falch stifter disse lån, får han også penge af provst *Allerup* i Lem, først 220 rd. og senere 290 rd. med 3. pant i kirketienden, og så kunne den næppe prioriteres højere.

Der gik nu nogle år. Jens Falch sad i *Nørbygård* som gårdejer og kirkeejer, ved siden af at han var regimentskvartermester; men da det kneb ham at betale renter og afdrag på den ret store gæld, fik ejeren af Holmgård, Jens Oddersbechs enke, ham til at give sig skøde på gården. Skødet blev udstedt den 1. apr. 1727 og tinglæst 17. dec. samme år. Så mente madame Odderbech, at den var hende sikret; hun kunne da vise, at Falch blot var fæster, hvis det skulle gå galt for ham, hvad der var al udsigt til. Han glemte nemlig at betale alle steder. Obersten måtte endda låne ham penge, der skulle bruges til løjtnantslønninger, ialt 386 rdl.

Det er intet under, at han hos sin købmand i Ringkøbing efterhånden fik oparbejdet en vældig regning på 126 rd. Købmand *Lakier* har nok engang imellem præsenteret den for Falch, og der blev vist også betalt nogle afdrag, men skylden blev ikke bragt helt ud af verden så længe Falch levede. Regningen har mange poster. Den fylder ikke mindre end tre tætskrevne sider i Bølling herreds tingbog, hvor den blev indskreven den 11. juli 1730. Vi kan nævne nogle af de mange ting, købmand *Lakier* havde leveret: 1 lænestol, 12 stole, 1 spanskkrøsstok beslæet med sølv og med en rar rund knop på, krudt, hagl, 5 par mandshandsker fra Hamborg, brændevin, do i en skæggemand, fransk brændevin, spansk bittervin, anden vin, sukkertoppe, kardustobak, 2 halve dusin lange slangepiber, the (kejserthe), kaffe, hollandsk ost, hvidkål, citroner, valnødder, gryn, korender, kommen, kanel, muskat, kardemomme, safran, annis, svedsker, salt, risengryn, eddike, tøj, tråd, bånd, knapper, søm, peberkager og tvebakker. De fleste ting forekommer mange gange, og skønt en del af varerne var ikke ualmindelige varer til husholdning, så viser afsnittet om drikkevarer, at Falch muligvis har levet noget stærkt, og det er måske den egentlige årsag til hans efterhånden dårlige økonomiske forhold.

Kreditorerne blev utålmodige. En af dem, som pressede på, har vi slet ikke nævnt; det var godsforvalteren på Lundenæs, til hvem der skulle svares kirkeskat af Lem kirke. Det var en gammel lensindkomst, som ved salget af Lundenæs gods i 1661 var gået over til den private godsejer.

For nu at gøre sagen noget indviklet, gik Falch hen og gav madame Odderbech lov til at opkræve kirketienden, for at hun kunne få noget af sit tilgodehavende bjerget; men det bidrog jo ikke til at gøre panthaverne mere tålmodige, og i 1728 begyndte der et opgør mellem disse og Jens Falch. Det varede i et par år, så døde han, og hans enke prøvede at bjerge nogle stumper. Ud af de retsager, som nu blev ført, har vi kunnet få et indblik i regimentskvartermesterens økonomiske forhold og den rolle, købet af kirken spillede for ham.

Oberst Lottig og Mads Staby begyndte sagerne mod Jens Falch. Den 17. aug. 1728 stævnedes sognemændene i Lem og kirkeejeren for at høre forbud imod, at kirketienden blev ydet til andre end til obersten som panthaver. Og så fremlægges efterhånden alle Jens Falchs panteforskrivninger. Mads Staby, der var sagsfører for Lottig og sig selv, fordrede, at madam Odderbech, når hun opkrævede tiende, også måtte betale renterne til panthaverne.

Allerede et par måneder før havde obersten ved rettens hjælp lagt seqvester på Jens Falchs bo, det vil sige havde fordret sit tilgodehavende eller udlæg for samme, og da skyldneren »havde aldeles ingen rede midler«, kom hele hans bo til vurdering. Obersten fordrede 3000 rd., og alene dette var på de tider en temmelig stor sum penge.

Da nu det trak op til en regulær fallit, kommer madam Odderbech som gårdens husbonde og hævder, at hun har købt den, og fallenten kun sidder som fæster. Hun lader gården syne og taksere ved udmeldte synsmænd: Peder Thomsen i Refstrup, Laust Lassen i Hykkelbjerg, Chr. Nielsen i Dalgård og Chr. Graversen i Bjerregård.

Sagens mange finesser interesserer i grunden ikke så meget; mere har det at sige, at vi træffer nogle personer i sognet indviklet i en sag, der giver os oplysning om et og andet, som vi ellers ikke kunne få at vide.

Synsmændene møder i Nørbygård, og de giver os en kort beskrivelse over den

og dens mangler, som godsejeren kunne fordre godtgjort af boet. *Det nye salshus* på 6 fag lå sønden i gården. »11 ruder eragtes at indsættes.« Ved huset kan vi ellers lægge mærke til, at det havde hele gavle. Det vil sige, gavlmurene var ført helt op til mønningen, hvilket formodentlig har givet huset en lidt flottere rejsning end nabogårdenes afvalmede tage. *Det gamle salshus* stod endnu, det var på 11 fag og trængte til reparation for 20 rd. *Ladehuset* stod vesten i gården, det var på 13 fag og trængte til nogen istandsættelse af taget. *Fæhuset* mod øst havde 8 fag og var i god stand. Digerne om haven var også i orden, »så kålen kunne konserveres.«

Rugsæden er lagt og er i god stand, som da Falch overtog gården. Så vidt synsmændene kunne skønne, var halvdelen af gårdens mark ugødet og upløjet, og efter hartkornet og afgiften var rugsæden ikke så fuldkommen lagt, som den burde være; men det samme havde været tilfældet i alle de år, Falch havde haft gården. Der var dog sået mellem 4 og 4^{1/2} tønde rug. Der var kun en enkelt ko i gården, og den var lejet; thi der havde allerede været holdt auktion, da vurderingen foregik. Der var heller ingen heste i gården; men det havde der forøvrigt ikke været, da Falch kom, idet han havde tilladt den forrige fæster Gravers Pollers enke at medtage besætningen og hvad løst og fast, der var på ejendommen, som altså nærmest skulle være regimentskvartermesterens lystgård.

Da Falchs bo blev gjort op efter oberstens fordring, havde der været 4 køer, 1 kalv og 2 heste, 1 arbejdsvogn og 1 grønmalet postvogn samt en ny træharve.

De værdier boet havde, kunne ikke dække v. Lottigs fordringer. Dertil kom så de lidt indviklede transaktioner med madam Odderbech, der krævede tienden op for 1729 og brugte den til at betale Lottig de 70 rd. for 1728, som han havde fordret; men tienden for 1729 havde hun efter Mads Stabys syn på sagen intet krav på. Dertil kom, at forvalteren på Lundenæs forlangte ret til at lægge beslag på en del af tienden for 1729 for den resterende skat, hvilket retten dog fandt, at madam Odderbech skulle stå inde for, da hun oppebar tienden. Også provst Allerup kom frem med sine fordringer; men jeg kan ikke se, om han fik noget. Falch og Odderbech arbejder endnu med indkrævning af tienderestancer først på året 1731. Da Mads Staby opdager det, stævner han dem; for tienderne 1728 og 1729 var regnet med i opgørelsen af boet og tilfaldt efter landstingsdom dette.

Da sagen havde været for landsting, er det ikke let helt at følge dens gang; men der var sket det, at Lottig havde fået en slags medlidenhed med Falch, og da han desuden havde fundet en god køber til Lem kirke, lader han ham slippe for fallit, så han kunne blive i gården. Men han fordrer gennem Mads Staby at sidste års tiende (1729) skal følge med, og det er madam Odderbech virkelig meget ked af, da hun så taber penge på handelen med Jens Falch.

Mads Staby havde jo en anden pant, og han søger derfor at presse så mange penge ud af Falch og hans medinteresserede madam Odderbech. Han får dog ikke to års tiende, da det ene år er betalt med det andet; men han får 40 rd. af det andet år, som madam Odderbech skal betale ham med regres på Falch. Og så er det, hun lader gården registrere. Retten vil dog ikke ret anerkende det skøde, Falch har givet hende, men hævder, at det blev tinglyst for sent, og at det er et rent pro forma-skøde. Desuden er der i mellemtiden sket det, at regimentskvartermesterens sjæl havde forladt sit jordiske hylster og hans forhenværende jordiske bekymringer var lagt over på skifteretten, som hun blev henvist til.

Men skifteretten kunne ikke gøre noget synderligt for madammen. Om hun i det hele taget fik de tredive daler, kan jeg ikke sige; thi tingbogen slutter sagen med at fortælle, at Falchs enke er løbet sin vej fra det lille nette seksfags hus og har medtaget et temmelig stort udsnit af husets bohave og sengetøj foruden to romaner, en kvie og et svin, som dog var slagtet. Det var altsammen noget, hun havde købt på auktionen, men glemt at betale, da hun »uden pas, og afsked enten fra proprietæren eller skifteforvalteren« var *undvigt*.

Da md. Odderbech hævdede at være proprietær til gården og altså samtidig at være skifteforvalter, har hun måske ladet fru regimentskvartermesterinden løbe og taget gården. Muligt er det dog, at formynderen for fru Elisabeth Falch har betalt hendes auktionsregning. Han hørte også til militæret og hed Christopher Falch; han var krigsråd.

Salget af kirken kom i stand den 30. sept. 1729, og den nye ejer var med v. Lottigs samtykke kancelliråd, amtsforvalter *Lars Pedersen Helvad* til Vennergård. Denne mand afhændede i 1745 kirken til fru *Birgitte Kaas*, datter af Jørgen Grubbe Kaas og enke efter Chr. Linde til Åbjerg i Vedersø; to år senere solgte hun den til provst Allerups eneste arving *Johan Fr. Wedel*, der i 1751 blev gift med vor bekendt, prokurator Mads Stabys eneste datter *Maren*, med hvem han fik Gudum kloster, som han senere solgte til præsten Lars Jelstrup; derefter ejede han Bækmark og Nørre Vinkel. Fra ham er det nok, at kirken er gået over til *Jens Wandborg* til Kappel i Nørlem, der var dens ejer i 1772. Nogle år senere har *Niels Rindum* til Holmgård kirken, som ved en auktion i hans dødsbo 1797 blev købt af byfoged *Søren Bork* i Ringkøbing for en sum af 3190 rd. Han gjorde sit navn som kirkeejer kendt ved, at det var ham, der rev kirketårnet ned.

Tårnet falder.

Han fik såmænd kongelig bevilling til dette arbejde, skønt hverken han eller kongen havde bygget tårnet; derimod var det kongens tipoldefader, som havde frataget sognets tiendeydere retten til selv at holde den kirke i stand, som deres forfædre havde bygget.

Byfogeden i Ringkøbing syntes, at han kunne give gode grunde for, at tårnet skulle ned. Han siger i sin ansøgning om tilladelsen, at »det er så brøstfældigt både på mur og tømmer og bygt så snæver, at det ikke kan stå længere. Det er ikkun $5\frac{5}{8}$ alen indvendig og bruges til slet intet andet end klokken, som dog næsten ikke kan benyttes, fordi den hænger for højt, og opgangen dertil er så aldeles vanskelig, at det er besynderligt, en sådan opgang er nogen sinde anvist. Man skal først gennem våbenhuset, passere igennem kirken og op på et pulpitur, som er i kirken forved tårnet, derfra på en stige igennem et hul, ikke to alen højt og ikkuns en alen vid ind gennem muren, ind i tårnet og deri på smalle træstiger gå op til klokken for at ringe den. Foruden at denne opgang, der hverken har været eller kan blive anderledes, er yderst farlig, at mennesker let derved kunne komme til skade, så må både våbenhuset og kirken selv, pulpitur og alt være åben og udsat for usikkerhed alt, hvad deri er, hver gang klokken skal ringes, som ej er brugt meget hidindtil. Det nederste af tårnet bruges ejheller til det mindste andet end en begravelse, og man ved ej, hvem det har været, som deri

er hensat, da også deri befundne ligkister er dels sammenfaldne, dels af ælde står synkefærdige til vanzier inde i kirken. Når disse ligkister blev nedsat i kirkegården, som vel vil og bør ske, når ingen er til, som vil reparere samme, så er endda tårnet overflødig, såsom det hverken er rummelig nok, og her tillige er et aparte materialhus derved.«

Jo, by- og herredsfoged Søren Bork kunne nok bruge pennen. Kongen skulle jo også se, at det nærmest var en velgerning mod menigheden og degnen, der skulle ringe, om det uhyrlige tårn blev brækket ned.

Det var en almindelig snak, at det høje tårn kunne ses langt ud på havet og brugtes af sømændene som et kendingsmærke; men juristen i Ringkøbing har undersøgt den sag og siger, at tårnet ligger 3 eller 4 mil inde i landet, det er ikke afmærket på noget søkort og kan slet ikke ses på havet. Det sidste var måske ikke helt i overensstemmelse med den nøgne virkelighed, men påstanden var vel temmelig ukontrollabel for provst og bisp og konge, og afstanden fra havet gjorde jo ikke tårnets værdi særlig stor, selv om det kunne skimtes i klart vejr.

Kirkeejeren mener også at vide, at vedligeholdelsen af tårnet ikke alene vil blive dyr for ham selv, og det er en aldeles unyttig udgift for ham; men også sognemændene i Lem, der skulle præstere nogen kørsel og hovarbejde ved arbejdet, »*ønsker ej mindre end jeg,*« at tårnet tages ned.

By- og herredsfogedens argumentation ligger meget tæt op ad den, Harlekin brugte mod gravhøjene – og så vil han oven i købet give noget til gengæld, idet han vil hænge klokken op således, at den både kan høres og uden al fare bruges. Ja, at menigheden må bruge den ved enhver lejlighed uden betaling. Og så vil Bork da forresten også gerne have tilladelse til at erstatte kirkens blytag med sten, »hvilket er lige så godt og tynger mindre på spærene.« – Vi må som undskyldning for den omsorgsfulde kirkeejer huske på, at der var krig ude i Europa, og datidens bøsseugler var helt af bly; der kunne blive mange kugler af det tag. Det kunne blive en ret god forretning at lægge sten på og sælge blyet.

Til allersidst fremkommer den kloge mand med et forslag som skulle være kronprins Frederik og hans ministre ret velbehageligt. Han tilbyder, at hvis hans ansøgning bevilges, da er han villig til at sælge kirkens jord til brugerne. Disse ønsker at købe, da hele sognet nu var blevet selveje, hovfri og udskiftet af fællesskab. At det ville være en gevinst for Bork at sælge kirkejorden, fortæller han selvfølgelig ikke. Hvorfor skulle han også gøre det.

Han fik lov til at rive tårnet ned, da ingen meldte sig for at istandsætte de kister, som stod i det nederste rum. Efter hvad der senere fortaltes, var murene i tårnet så solide, at de måtte spændes fra hinanden, og da de faldt, var det med et brag, der kunne høres over hele sognet. Oppe i spiret fandt man i et hulrum nogle blystrimler med bogstaver på. Der var imidlertid ingen, der kunne læse, hvad der stod, og derfor troede man, det var runer.

Levningerne af de døde, hvis kister stod i tårnet, blev lagt i en kiste og gravet ned; men det måtte byfogeden selv gøre. Folk har med en vis gru set på, at tårnet blev revet ned, og der fortaltes om dem, der var med til arbejdet, at de blev nogle stakler, inden de døde. Og så var der jo det, at nu kunne den skat ikke findes, der skulle ligge nedgravet således, at tårnets skygge faldt på stedet en gang om dagen.

Byfogeden, og i særdeleshed hans hustru har, så vidt det kan skønnes, haft en

del til overs for Lem kirke, skønt tårnet blev revet ned. Der findes endnu i kirken minder om dem. Klingpungen fra 1800, skibsmodellen fra 1808, om hvilken der siges, at den er lavet af engelske krigsfanger i Ringkøbing. Endelig skænkede fru Bork efter sin mands død en meget smuk sølvvæske til alterbrødet. Den er lavet af sølvsmeden J. Wilhelm Bøttker i Horsens og givet til kirken i 1816. Den er et smukt arbejde med rokokkomotiver.

Fremmede tiender.

En kirketiende kunne forøvrigt godt være ude på flere forskellige hænder. *Niels Michelsen* i Store Kærgård havde 1744 en fjerdedel af Hover kirketiende. Det er muligt, at han havde arvet den efter sin far, murmester i Madum Kærgård Michel Pedersen. Niels Michelsen fik hvert år 5 rd. som sin part af tienden, men han siger, at når skatter og udgift til vedligeholdelse blev trukket fra, så var der ikkun 4 rd. tilbage til ham. Den samme Niels Michelsen havde to gårde i Nør Omme; så han var som i sin tid Laurids Nielsen en slags godsejer. Da han døde, blev hans fjerdepart tiende yderlig delt, idet en ottendedel af tienden tilfaldt hans søn *Christen Nielsen*, der forlod sit fødesogn, blev chirurgus i hæren og døde i Oldenborg. Han kaldte sig på soldatermaner efter hjemsoget *Christen Lemb*. Da han var død, overlod enken *Louise Lemb* denne ottendedel til kirurgi brødre Michel Nielsen i Kærgård og Jens i Søndergård.

Der var også andre kirkeejere blandt sognets bønder. I 1763 solgte pastor Marcus Borgen i Tørring-Heldum »*Ølstrup kirke* med jus patronatus samt dessens tiendeindkomst og kirkeskyld« til *Christen Jensen* i Nymølle og *Christen Hansen Smed*. Kirken her havde tidligere været udloddet i halvdele og fjerdedele i hans hustrus familie. Indkomsten af kirkens tiende var 4 ørte rug og 6 ørte byg, anslået i hartkorn til td. 11–1–2–1/5. Desuden ejede kirken noget jord i Nør Brorstrup, der årlig gav 7½ skp. rug og 2 skl. 2 albo leding, samt et stykke eng i Voldbjerg i Hee.

Kunne man ikke opnå at blive tiende ejer, så kunne man måske blive tiende-forpagter. Således var det med *Peder Nielsen Hindhede* i Ø. Lem. Han havde haft Dejbjerg kirketiende i forpagtning af baron Juel til Rysensten og Brejninggård. Da forpagtningen udløb i 1769, ville Peder Nielsen gerne have den fornyet. Det havde baronen sådan set ikke noget imod; men hvis sognemændene i Dejbjerg kunne skaffe ordentlig kaution for pengene, så var de nærmest til at forpagte tienden, og det så baronen også helst. Han gav derfor mændene i Dejbjerg en frist til den 4. december. Så skulle de møde med deres kautionist på godskontoret i Brejninggård, og baronen ville vente til kl. 12 om middagen.

Det fik Peder Hindhede selvfølgelig at vide, og for ikke at komme bagefter mødte han samme dag på godskontoret allerede kl. 9 om formiddagen og bad om at få forpagtningen igen for tre år. Baronen bad ham vente, om Dejbjerg-folkene skulle indfinde sig.

Klokken slog ti, og den slog elleve, og nu ventede baronen ikke mere, at der kom nogle fra Dejbjerg. Han havde vist også lidt medlidenhed med Peder, som jo havde ventet så tålmodigt i to timer. Manden skulle jo da hjem og have *hans unnen*. Så fik den taktisk kloge Peder sin forpagtningskontrakt forlænget for tre år; men hvad sker? Klokken tolv kom der endelig et par mænd fra Dejbjerg

med den forlangte kaution. Det var for sildigt. Baronen rystede på hovedet, da han så dem; men de fik at vide, at han ikke havde noget imod, om de kunne få kontrakten overdraget af Peder Hindhede.

Året efter solgte baron Juel Brejninggård og hvad dertil hørte, og nu kom Peder lidt i klemme, for den nye ejer holdt med folkene i Dejbjerg, og der blev sendt en klage ind til kancelliet. Da Peder hen på sommeren kom til Dejbjerg og ville skrive op, hvor megen kvægtiende der kunne blive, så blev nogle af folkene opsætsige. De ville ikke anerkende ham som ret tiendeforpagter.

Morten Lauridsen i Dejbjerg Kærgård var deres fortaler, da de blev stævnet til tinge, og han hævdede, at de ikke havde set Peders nye kontrakt, og at de intet ville yde, inden der kom en afgørelse fra København, om den var gældende. Herredsfogeden holdt imidlertid på, at formaliteterne var i orden. Tienden skulle ydes til Peder Hindhede. Der var flere retsmøder, og på et af dem tilbød han beboerne at overtage kontrakten, når de havde fyldestgjort herredsfogedens dom, og altså gik ind på, at Peder var retmæssig tiendeforpagter. Dette kunne Morten Kærgård ikke gå med til, og hvordan sagen blev ordnet, fortæller tingbogen ikke. Måske kom der alligevel et forlig i stand på en sådan måde, at ingen af parterne tabte ansigtet.

En provst.

Det burde efter gammel skik måske være gået sådan, at et af Christopher Lylovs børn var bleven i præstegården enten som præst eller præstekone efter hans død 1693. Sådan gik det nu ikke, bønderne havde ikke mere noget at sige ved præstevalget.

Pastor Lylow og hans hustru Sidsel Pedersdatter, der sad enke i mange år, havde ved præstens død en søn, Christian Lylow, der var theologisk kandidat og i 1700 blev præst i Torsted, hvor hans moders farfader havde været præst. Her blev han kaldt *Christen Lædertrøje*, fordi han i modsætning til andre præster til hverdag gik klædt som en bonde. Han kunne også gøre bondearbejde, hvad han selvfølgelig havde lært hjemme i Lem præstegård hos sin fader. En af hans eftermænd siger, at han var en meget gudfrygtig mand, der især ivrede imod banden og sværger, også deri kan vi måske se en påvirkning fra barndomshjemmet. Foruden denne søn havde præstefolkene en datter, Bodil, der blev præstekone i Velling. Familien Kaas på Rybjerg kaldede som Lylovs efterfølger *Christen Christensen Allerup*. Han blev indsat i embedet på skærtorsdag 1693, den 13. april, og var præst til sin død 1747. I de sidste tredive år var han desuden provst i Bølling herred.

Allerups første hustru *Kjerstine Christendatter* skal have været en præstedatter. Hvornår de blev gift ved man ikke; men i 1696 fødte hun en datter, som i dåben fik navnet *Birgitte Sophie*. Dette barn blev moderløst som helt lille, og så skete der det, at fru Birgitte Sophie Sehested, amtmandens hustru på Rybjerg, tog barnet til sig »for hendes salig moders skyld« og erklærede at ville give det en skikkelig opdragelse.

Efter som pigebarnet var opkaldt efter fru Sehested, kan vi måske have lov til at tro, at præstekonen også før sit ægteskab har haft forbindelse med familien Kaas. Det er meget sandsynligt, at hun har været i fruens tjeneste, og dette er

måske den egentlige årsag til, at Chr. Allerup fik det ledige præsteembede i Lem. At fru Sehested tog sig af det lille barn, de havde givet hendes navn, tyder også på, at hun har haft godt kendskab til den afdøde moder og har sat stor pris på hende.

Birgitte Sophie Allerup blev 1723 gift med pastor Lauge Wedel i Nustrup, og deres søn Johan Fr. Wedel blev ved Allerups død dennes eneste arving.

Sørgede fru en på Rybjerg smukt for den lille Birgitte Sophie, så har hun sikkerlig også haft en finger med i spillet, da de gjaldt om at finde en passende efterfølger for den afdøde præstekone.

Det ser ikke ud til, at Allerup har haft særlig travlt med at blive gift igen; men i 1699 under den 15. november står der i kirkebogen med Allerups sirlige skrift: »blef ieg og min kiereste jomfru *Birgitte Cathrine Kaas* trolovede i Karsbæk. Gud give hans fred.« Den 15. december står der: »– stod vort bryllup her udi præstegården efter sammenvielsen i kirken.« Denne jul var der altså igen en præstefru til at sætte lys på bordet i præstens stue.

Den opmærksomme stedkendte læser vil måske undre sig over, at Allerups trolovelse med jomfru Kaas fandt sted i Karsbæk og ikke på Rybjerg hos familien Kaas; men dertil må siges, at jomfruen nok bar amtmandens navn, men hun var ikke hans datter eller nære slægtning. Hun var datter af Birgitte Pors og Herman Kaas til Ollingsø på Låland. Han havde været hofjunker og kancellisekretær, men døde i fattigdom. Datteren havde i hvert fald intet arvet efter forældrene. Derimod havde hun modtaget en arv på 50 slette daler efter en slægtning, der hed *Else Buchwald*, og denne dame havde været gift med Claus Ulrich Mormand, der ejede part i Tvis kloster.

Vi har netop i forrige kapitel set, at Mormand i 1683 ejede Nymølle og nogle ejendomme i Karsbæk, og af dette gods dannede hans enke en institution, der kaldtes *Karsbæk kloster*, og som skulle forsørge en fattig adelig jomfru. Klosteret skal senere omtales. Birgitte Cathrine Kaas har nok været den første, der nød godt af fru Else Buchwalds gave, og det skulle undre, om ikke den omsorgsfulde fru amtmandinde Birgitte Sophie Sehested har været medvirkende til at få partiet i stand mellem jomfru Kaas og pastor Allerup.

I dette ægteskab fødtes året efter en pige, der fik navnet *Kirsten*, men hun døde som seksårig, og i 1715 blev Allerup påny enkemand. Et par år senere fik han *Karen Christendatter Stauning* som husholderske, og hun passede huset for ham, til hun blev gift med *N. Chrj. Leuchter*, som 1738 var blevet Allerups konstituerede efterfølger og hjælpepræst.

Leuchter havde nogen møje med at blive anerkendt af biskoppen, der ikke fandt, at han havde tilstrækkelig indsigt og lærdom. Thi selv om kirkeejeren havde kaldsret, skulle biskoppen som før i tiden godkende personen og ved overhøring undersøge hans kvalifikationer. Ved denne bispeeksamen, der jo forøvrigt stadig finder sted før ordination af præsterne, fandt biskoppen, at Leuchter var »ganske udygtig«, og han blev kun ordineret imod at genoptage sit studium og stille til eksamen en gang mere; men i virkeligheden var dette kun en formalitet. Biskoppen stod ret hjælpeløs over for kirkeejeren.

Leuchter slap da også igennem, hvad enten bispen med sin karakter har tænkt på hans åndelige standpunkt eller på hans kundskaber. Allerup fik Leuchter til at overtage præstegården og drive dens avling, han skulle jo følge efter ham i

embedet engang; men Leuchters virksomhed blev ikke lang. I 1744 døde han, og året efter blev *Niels Nielsen Bolderup* af den daværende kirkeejer, fru Birgitte Kaas, enke efter Chr. Linde til Åbjerg, en datter af Jørgen Grubbe Kaas til Rybjerg, kaldet til samme stilling som Leuchter havde haft. I høsten 1745 blev han trolovet og gift med Leuchters enke, hvilket nok har været en betingelse for, at han blev kaldet. Niels Bolderup holdt ud med den gamle provst, og efter dennes død i 1747 sad han som præst i sognet til 1790.

Fig. 32. Knud Christensens gård i Karsbæk hørte engang til Karsbæk kloster.

Provst Allerups økonomiske forhold.

Chr. Allerup døde som en ret velhavende mand, og skønt han 1705 i mandtallet til kopskatten siger, at præsten sidder i et ringe, forarmet sogn og har en ganske slet og skarp avlsgård og ikke tager fri rentepenge, så han har dog gennem årene vist sig som en mand, der havde et praktisk tag på tingene, forstod at skaffe sig gode indtægter og administrere det, han havde. I 1705 levede han med sin anden hustru, der som en fattig klosterjomfru nok ikke har bragt ret meget jordisk mammon med sig. Præsten erklærer da også ved sin ed, at han ingen rentepenge har.

Ud over præstegård, tiender og offer fik Allerup fra 1716 en indtægt som herredsprovst, og hans gode forbindelse med familien Kaas på Rybjerg har nok på flere måder været fordelagtig. Han havde da i hvert fald i en årrække sognets kirketiende i forpagtning eller kommission. Måske har det ikke været så længe, efter at han var bleven provst, inden han virkelig kunne begynde at låne penge ud, så han fik renteindtægter.

Som provst havde han med mange ting at gøre, og ved gejstlige skiftesamlin-

ger, som han forestod som skifteforvalter, har der en og anden gang været lejlighed til at hjælpe med et lån. Sådant forstår jeg et lån, han havde i *Ane Andersdatters sal*. *Jens Hattemagers* hus i Nørre Meldgade i Ringkøbing med kåljord og brønd liggende imellem sr. Peder Poulsen Holms og sr. Albert Olufsens iboende steder. Pantet var på 27 rd., og dem havde Ane Hattemagers lånt af Allerup, fordi hun skyldte dem til sognedegnen Erik Holsts børn som deres mødrearv. Obligationen var fra 1746, og den lå i provst Allerups gemmer, da han var død.

Der var en hel del obligationer mere. Der var en fra 1711 på 100 rd. med pant i Hee præstegård, udstedt af pastor *Otto Offersen Høyer*. Velærværdige hr. *Knud Lang* i Vilsted-Hunderup havde udstedt en obligation på 300 rd. i 1744, og som kautionist var den underskrevet af hans fader, hr. Jørgen Lang, sognepræst i Dejbjerg.

Foruden disse to udlån til præster, havde *Rasmus Nøhring* i Ringkøbing udstedt en obligation på 100 rd., som han var bleven Ringkøbing kirke skyldig i 1740; med otte års påløbende renter var gælden vokset til 140 rd. En løjtnant i sømilitsen, *Hans Ibsen* og hustru *Øllegård Ibsen*, havde et lån på 50 rd., som er bragt ned til 20 rd.

Herremanden *Morten Jepsen Tarm* og senere hans enke *Maren Christensen* på Rekkergård havde gentagne gange lånt penge af Allerup. Der forelå tre obligationer, først en fra 1725 på 150 rd. i gangbare 8 og 16 skillingsstykker med pant i gården *Hykkelbjerg* og huset *Tuskier*. Den næste obligation var fra 1730, ligeledes på 150 rd. i 8 og 10 skillinger. Pantet var denne gang gårdene *Dall* (1-5-1-2) og vesten kirken på Højmark (1-4-1-0) samt engen *Langvås* i Skjern. Endelig var den tredje obligation udstedt af enken *Maren Christensdatter Kærgård*, den lød på 90 rd. i 10 skillinger med pant i *Andbæk* eller hendes løsøre. Som vi ser havde provst Allerup efterhånden panteretten i alle Morten Tarms gårde i Lem.

Den mand, der skyldte flest penge til Allerups dødsbo var sr. *Mads Christensen Staby* til Gudumkloster og Strandbjerggård. Det siges, at Staby var provstens fortroligste ven, og det er måske derfor, at der ikke var oprettet noget egentlig lovformeligt gældsbevis, idet hans obligation ikke var skrevet på den rette sort papir. Hovedposten i Mads Stabys gæld stammede fra 1744 og var på 1100 rd. men panteret i besætning og indbo på Gudumkloster og Strandbjerggård, men senere havde Mads lånt 300 rd., og sammen med ikke betalte renter udgjorde summen 1540 rd.

De to fortrolige venner havde nok også blandet noget mere ind i deres pekuniære mellemværende. Provst Allerup havde en dattersøn, Johan Frederik Wedel, som havde taget studentereksamen og studeret theologi uden dog at have gjort sine studier færdige. Han var Allerups eneste arving og opholdt sig en del hos ham i Lem, hvor han nok i præstegården har gjort bekendtskab med Mads Stabys datter *Maren Staby*, som var eneste barn i hjemmet på Gudumkloster.. Enhver kan jo se den indlysende fordel det ville være for de to unge mennesker, om kreditors og debtors eneste arvinger og afkom kunne forenes i ægteskab.

Jeg kunne godt tænke mig, at det var Mads, der havde undfanget planen; men da både han og provsten formodentlig var gårdmandssønner, har de sikkert haft megen opbyggelse ved deres fælles drøftelser af ungdommens fremtid, og ved en sådan lejlighed lod provsten sin ven prokuratoren, tidligere ridefoged på Brej-

ninggård, i nogle år ejer af Langtind, nu fra 1732 ejer af Gudumkloster, Mads Staby forfatte en fortegnelse over de genstande, der gaves til pant for Allerups lån og som skulle følge hans allerkæreste datter Maren ind i ægteskabet med den vordende kapitalist Johan Fr. Wedel. Maren var faktisk måske det vigtigste led i Stabys panteforskrivning, uagtet hendes navn ikke nævnes i specifikationen, der indeholdt mange forskellige ting, og som vi ikke vil nægte os fornøjelsen at gennemlæse for at blive delagtiggjort i de to gamle kanutters glæde over den »handel«.

Pantet omfatter da besætning og indbo på Gudumkloster og Strandbjerggård som følger: 20 stude, 30 køer og andre kreaturer, 120 får, 50 bukke, geder og kid, 16 ældre og yngre svin, 3 anstrøgne og beslæde postvogne med lædertøj og dræt, 2 karioler med tilbehør, 3 beslagne og 2 træ arbejdsvogne, 3 plove, 4 jerntandede harver, 2 tromler, 2 fiskerbåde med redskab, teglbrænderiet ved Strandbjerggård, som det nu findes med 10.000 brændte mursten, alt forråd af ege- og furtømmer på begge gårde (sat til 200 rd.), 8 jernkakkellovne og 2 jernkakkellovnsplader (80 rd.), 1 stueur på hver gård, 2 nye brændevinskedler à 3 fjerdinge med hat og låg, piber og tønder (100 rd.), 2 destillerkedler med dæksel, piber og tønder, 6 kobberkedler, 2 bryggekedler à 1½ tønde og endelig 200 lod sølv i forskellig slags arbejde (100 rd.).

Allerups arving udviste megen pietet over for mindet om sin morfar; først og fremmest giftede han sig 1751 med Maren Staby og overtog svigerfaderens gårde, som han forøvrigt nogle år senere solgte til præsten i Gudum, der også gerne ville være herremand. I en god halv snes år derefter havde han nu *Nørre Vinkel* i Heldum. Her omtales han i meget rosende vendinger af præsten i dennes sognebeskrivelse 1766. Wedel og hans Maren blev dog ikke her. I 1771 købte de Bækmark, hvor de boede til 1775, da de købte gården *Skov* i Gudum, og her blev de til de døde begge to på samme dag den 3. nov. 1800.

Foruden dette købte han for en del af sin arv efter den gamle provst *Lem kirke* af fru Birgitte Kaas, der formodentlig er opdraget på Rybjerg sammen med Wedels moder. I sin kirke lod han nu 1747 ophænge et epitafium over sin morfader og hans familie samt hjælpepræsten Leuchter. Desværre er dette mindesmærke bleven tilintetgjort, idet det på grund af brystfældighed var lagt op på kirkeloftet og senere brugt som pindebrænde. Dette skete for omkring 80 år siden, og man ved ikke noget helt bestemt om dets udseende. *Jens Toft* skrev for en snes år siden¹, at det var stort, ret rigt udskåret med en lang indskrift, men uden billeder. *Haakon Rabjerg*² mener efter ældre folks fortælling, at der var et billede, og at provst Allerup på billedet fremtrådte som en myndig herre.³ Når mine forgængere i kirkens topografi er så uenige, må jeg nøjes med at fremsætte, hvad de har skrevet, da der ikke foreligger nogen samtidig beskrivelse af epitafiet. Den embedsmand fra Nationalmuseet, der i 1881 gav en kort beskrivelse af kirken, nævner det som hængende i langhuset – men har ikke beskrevet det nærmere.

Indskriften er lang og kendes i sin helhed kun fra en afskrift som ovennævnte Jens Toft og hans broder Andreas tog, da de var drenge.⁴ Den er delt i tre afsnit, idet først de afdøde personer er nævnt med diverse årstal. I det næste afsnit er der på korte verslinier sagt noget om de forskellige. Disse vers går på melodien:

I folk i Lem går samtlig frem!
 Her hviler under muld
 hr. ALLERUP fra SNEUMDRUP
 en CHRISTEN dydefuld.
 Såvel af gavn som døbenavn
 sin Gud han tjente tro.

— — —

Det er ikke på nogen måde formfuldendt eller originalt. I det tredje afsnit er brugt seksfodede aleksandrinervers. Det handler udelukkende om provst Allerup. Her er dog i de fire sidste linier en vis fynd i ordene om den gamle provst,

– hvis livets karvestok med firsindstve skurer
 og fem afmærket var; ja, har Guds agers furer
 i et halvt hundred år, omvendt, og dertil fem,
 oprigtig, nidkær, ret med guds frygt her i Lem.

I øvrigt er indskriften i sin helhed aftrykt i H. Graversen: Det åndelige liv i Lem 1943, side 15 f. og i Haakon Rabjerg: Sønder Lem kirke og den præster 1944, side 80 ff. Indskriften er nok forfattet enten af Wedel eller af Allerups eftermand, og kun det sidste afsnit blev reddet, da mindetavlen ellers gik i kakkelovnen.

Embedsmanden Allerup.

Det var den 13. april i 1693, at Chr. Allerup blev indsat i sit embede og i ugen efter påske har han blandt andet fået tid til at indrette en »Antegnebog på dem, som ere trolovede og viede, døbte, indlæste, åbenbare skriftede, begravede siden jeg kom her til stedet og blev introduceret til embedet.« Det er, hvad vi kalder en *kirkebog*.

Denne gamle bog blev på en mærkelig måde skånet for ødelæggelse og udslættelse. På det første blad er der med en fremmed håndskrift neden under Allerups navn og påskrift sat en tilføjelse:

»Dette brudstykke af Lem kirkebog som jeg har fundet på enkefru Lybechers loft i Skjern i juni måned 1883, skænker jeg herved med hendes samtykke til Lem kirke.

Ringkøbing, den 7. august 1883.«

sig. P. Chr. Rosenørn
 cand. jur.

Hvor længe den har været på det loft, er ikke godt at vide. Formodentlig er den kommen bort fra præstegården i Lem ved et præstekifte. Den er yderst værdifuld, men ikke så lidt medtaget.

Kirkebogen har Allerup ført med megen omhu. Det synes ligefrem at have været ham en glæde at udføre dette registreringsarbejde, der blev pålagt præsterne for at have retsgyldige beviser for, at de forskellige kirkelige handlinger som dåb, vielse, jordfæstelse havde fundet sted. For eftertiden er de blevet meget mere, en rig kilde til viden om vore forfædres liv og levned.

Vi kan som eksempel tage den første trolovelse, som Allerup har indført i sin helt nye kirkebog: »Den 28. maj trolovede jeg Mourids Jensen på Bierre og Anne Nielsdatter, Smalhal i Øster Lem.« Brylluppet stod den 27. august på Bjerre hos hans broder. Om vielsen i kirken fortæller Allerup: »Imod enden af min tale kom brudgommen en besværelse på, ja der ulykkelig faldt ganske næsegrus (død ned) op imod mig og fik et svart slag i ansigtet.«

Det var en af de første bryllupstaler, den nye præst holdt, så han har nok gjort den lovlig lang. Mourids og Anne kom til at bo i Bjerre eller Lembjerg. Og så fortæller Allerup i sin kirkebog, at året efter døbte han deres førstefødte barn, en dreng, der kom til at hedde *Niels* efter sin morfar i Smalhal. Da drengen var 23 år, blev han gift med Eske Smalhals ældste datter, Kirsten Eskesdatter, hun hjente i Gammelmølle; de skal bo i Brejning kirkeby, siger præsten, og det var nok fordi Niels var født på Brejninggårds gods. Det næste barn var *Jens*, født 1697, så *Anne*, f. 1700 og 1728 gift med Anders Andersen af Stauning. De skal bo i Søgård i dette sogn. Så kom der i 1704 en dreng, der fik navnet *Eske*. Da han blev voksen og blev gift, kom han til at bo i Bjerre. Hans søn *Jens*, født 1747, fik gården efter ham, og senere sad hans søn *Anders* der som mand til 1860; han var gift med Maren Benjaminsdatter Gynther, og deres søn, født 1828, Benjamin Gynther Andersen fik så gården. I 1706 kom drengen *Peder*, han kom ud til Højmose eller Stenhusted i Fårborg at bo, han døde der 1767. Derefter kom der i 1711 en datter, som fik navnet *Kirsten*; hun blev gift i 1740 med Jens Lauridsen af Dejbjerg og kom til at bo i Nør Sandager. Endelig kom *Mette* i 1715, også hun kom udenogsns at bo. I 1743 blev hun gift med Jens Andersen, og de skulle bo i Kirkeby i Velling. Sådan kan man ved en omhyggelig ført kirkebogs hjælp følge en familie. Enhver, der bruger Allerups kirkebog, er ham taknemmelig for de små oplysninger, han giver ud over de tørre data. Man får af disse notater det indtryk, at Allerup har haft en vis omsorg for sine sognebørn; de kom ham ved på en sådan måde, at han levede venligt med dem. Derved fik han betingelser for at blive en god præst og sjælesørger. Evner og kundskaber manglede han visse- lig ikke.

Af andre skriftlige efterladenskaber fra Allerups hånd ligger der i arkiverne en lang række mandtal til ekstraskatterne, som det var præsternes pligt at indsende. Disse var grundlag for ekstraskatter til staten, og her var Allerup som de fleste andre præster forsigtig med at overdrive både sine egne og sognebørnenes skatteevne. I et sådant mandtal 1712 beskriver han de dårligst stillede, som han mener ikke har det mindste at svare af således:

I Øster Lem: Eske Nielsen har en gammel kvind inderste (indsidder), der er syg og betler. Chr. Pedersen har en lignende, som stundom spinder, stundom betler. Jens Kløwdal har også en kvind inderst, han har to børn og kan ingen håndværk, men stundom betler. Bent Christensen i Bækbo har to inderster, mand og kone, der betler og gør stundom arbejde. I Bjerre hos Jens Eskesen er der en udlevet inderst med en datter, hun kan intet håndværk uden at binde grove strømper og bruge en *spindeltræ*. I Tuskier sidder Anne Jørgensdatter i et gadehus med en lille datter, hun har en ko og bruger et par grove *wæwel*; nok er der en jordhytte, hvor et par gamle folk, Laust Bjerre og hustru, har en ko og kan intet tjene. I Korsdal, som er et lille hus og svarer arbejde og husleje til Holmgård, er et par gamle folk med en ko og tre får. Gravers i Gammalgård har en gammel

kvind inderst, der væver noget grov tøj. Norden bækken ved Nørby sidder Chr. Pedersen og hustru og ernærer sig mest ved betleri. Et lille hus beboes af Laust Røjklit og hustru, de har fire får, ernærer sig ved at binde løbe og betle. En gadehusmand, Anders Nielsen, har mistet sin højre hånd i krigen, han og konen lever af en ko, og så løber han post for folk. I Karsbæk huser Hans Pedersen en gammel udlevet mand med en datter. Han tigger og hun spinder. I et jordhus i Lambæk sidder to gamle kvinder, som stundom spinder, stundom tigger, mens Martin Poulsen og hans hustru i Højmark begge er udlevede og har intet uden betlerstaven.

Allerup undgik ikke i sin 55-årige præstetid at blive visiteret af biskoppen i Ribe. I de sidste år, han levede, havde han Brorson som tilsynsmand, og Allerup var ikke tilhænger af pietismen, så Brorson kom sikkert til den gamle provsts præstekald uden nogen velvilje. Alligevel lyder biskoppens indberetning om visitatsen den 7. okt. 1744 således, at Allerup prædikede over ordet »I er jordens salt,« om det hellige embedes kraft. »Ungdommen svarede nogenledes, men menigheden var bevægelig.« Provsten var da lige ved 80 år og havde på den tid ingen hjælpepræst. At menigheden var »bevægelig« var en ret god karakter i Brorsons ordbrug, og visitatsberetningen er i hvert fald ikke på nogen måde nedsættende for den gamle provst, der ellers var kendt som modstander af pietismen, som den havde artet sig i Bølling herred, før den blev officielt anerkendt på højeste sted.

Pietismen, der som bekendt havde sin oprindelse fra Halle i Tyskland, var en fromhedsbevægelse, dens tilhængere prædikede bod og omvendelse, og de fleste af dens tilhængere især blandt lægmænd havde grumme ondt ved at anerkende anden form for kristendom end den, de selv var grebet af. I 1722, da Allerup havde været provst i otte år, kom en ivrig repræsentant for pietismen til Stauning som sognepræst. Han hed Peder Nissen Wedel, han kom frisk fra studier i Halle og var en helt ung præst. Med stor ivrighed begyndte han nu at forkynde sin pietistiske kristendom.

Efter Wedels syn trængtes der til en kristelig vækkelse, han fandt efter sin mening ikke *et omvendt menneske* i det store sogn. Hans omvendelsesprædikener virkede; både i kirken og ved gudelige forsamlinger flokkedes folk fra Stauning og andre sogne for at høre, og mange blev stærkt grebne. Især bredte vækkelsen sig til Skjern.

Som de fleste pietistiske præster kom Wedel i strid med den gældende kirkelige forfatning. De kunne ikke holde sig inden for deres egne sognegrænser. De syntes vel, at det budskab, de havde at bringe, var så vigtigt, at sognegrænser i den forbindelse var småting, men det bragte dem ofte i strid med nabopræsterne, der her formelt stod på lovens grund. Det virkede også irriterende på de gamle præster, når de unge ivrige pietister ville omvende dem i den tanke, at al deres hidtidige præstevirksomhed var helt forfejlet og værdiløs.

Chr. Allerup fik dette at mærke, idet han fik besøg af den unge Wedel. »Den gode mand kom ridende herop noget før jul. Hvad hans ærinde var, ved jeg i al sandhed ikke, men mig er sagt, han ville omvende mig, som og lader sig slutte deraf: det første han kom inden for døren, – jeg kunne indenlunde bringe ham til at sidde, – begyndte han at tale om omvendelse. Vi gik da over gulvet vel et par timers tid og ventilerede materien, at vi omsider på begge sider bleve – som jævnlig plejer at ske i slig casu – noget ivrige, men i sandhed ikke vrede, hvilket

jeg kan sande for min person.« Sådan fortæller provsten i et brev til biskop Thura den 21. juli 1725.⁵

Provst Allerup holdt som de gammellutherske ortodokse præster fast på, at enhver, der var delagtig i det sande ord og de sande sakramenter, dermed også var genfødt, og at der i den rette kristelige prædiken kun kan tales om genfødelser som en fornyelse og fortsættelse af det åndelige liv, der som en spire er til stede, og hvis vækst kan tænkes som en stedse gentagen fødsel.

I modsætning dertil mente Wedel og hans meningsfæller, at forkyndelsen stedse burde forme sig som en missionsprædiken, hvorved der ud af den vantrø mængde skulle dannes en menighed. Ud af den meningsforskel opkom let spørgsmålet, om den præst, der ikke efter deres mening var genfødt, kunne virke til velsignelse for sin menighed. Wedel og hans meningsfæller mente nej, derfor ville han omvende den gamle provst, at han gennem omvendelse kunne finde nåde hos Gud ved »at vadskes ren i lammets blod.«

Da de to kaldsbrødre ikke kunne overbevise hinanden, skrev Wedel en lang redegørelse til provsten, hvori han forklarer sine tanker om omvendelsen. Emnet for striden var temmelig vigtigt, og da biskop Thura hørte om den, forlangte han en redegørelse fra provst Allerup, der da også sender ham Wedels skrivelse og en imødegåelse, men han skriver samtidig, at det, han skriver, vil han ikke have, at Wedel skal se, »for deraf måtte kanske findes mere ondt end godt, fordi et selvklogt gemyt lader sig ikke gerne sige. Dog for min egen fornøjelses skyld har jeg optegnet efterfølgende annotationer over nogle af de groveste og mærkeligste stykker, den gode mand har udladt sig med i hans forment ganske retmæssig, især gudelig, hel sagtmødig og mod min person meget milde skrift.«

Biskoppen overvejede nu en tid, hvad han skulle gøre. Han ville godt være mægler mellem de to, han bad Wedel om nærmere forklaring på de fremsatte påstande, og i 1726 skrev denne da til biskoppen, at skrivelsen til provsten indeholdt hans mening om stridens genstand. Biskoppen kaldte nu Allerup og Wedel til sig den 20. juni 1727 for om muligt at stifte forlig. Nogle dage før mødet i bispegården skrev provst Allerup til biskoppen, at han forlangte, at pastor Wedel skulle give en skriftlig tilbagekaldelse af de beskyldninger, han havde udslynget mod ham og mod præsterne Hammerich i Skjern og Blichfeldt i Vorgod for »dermed at dæmpe den *blama*, som os ved hr. Peder Wedels dristige pen eller tunge kunne være påført. Skulle han ikke ville bekvemme sig til at give så tilstrækkelig erklæring fra sig, som vore ærlige navns og rygtes frelse eragtes fornøden, bedes der om, at os måtte forundes hans til biskoppen indsendte brev af 15. marts in originali, hvorefter vi da med endnu lovlig omgang kunne søge vor behørig reparation.« Det vil nok sige, at man vil anlægge en sag mod Wedel, der nok i sin ungdommelige iver har været lovlig åbenmundet.

Ved mødet i Ribe har Wedel sikkert bøjet sig for provsten, nogen skriftlig erklæring kendes ikke; men senere på sommeren skrev Allerup til biskop Thura, at »nu mener jeg, han efterdags bliver vel ikke så springsk som tilforn.«

Det var nu et helt personligt sammenstød mellem gejstlige af forskellig opfattelse. Som provst fik Allerup senere meget at gøre med striden mellem pastor Hammerich og de pietistiske lægprædikanter i Skjern.

Det drejede sig om svære brydninger mellem præsten og de pietistisk vakte

lægfolk. Her var det *Mikkel Knude*, der var fører for disse. *Pastor Hammerich* skriver i en fremstilling til biskoppen:

» – Det er befunden derefter, at en del af Skjern sogn på hellige og søgne dage ere gåede til et andet sogn, hvortil *Mikkel Knude* i mit hus ville persvadere mig, at jeg mig didhen da og da skulle begive for at lade mig undervise, hvorledes jeg mit embede skulle forrette, fordi præsteembedet der anderledes blev forrettet end på andre steder, hvortil jeg gav ham svar, at jeg agtede at forrette mit embede til min død efter den ed, jeg havde aflagt for min biskop. Og ved jævnlig conversation med andre er de kommen i sære og svare tanker om deres salighed, har en tid lang lidet eller intet talet med folk, ikke svaret dem, som hilsende dem på vejen, men efter nogle ugers forløb har de fået et frit mod, påstående at de nu havde den helligånd, ophøjet sig over andre i deres kristendom, fordømt dem, som ikke ville bifalde deres forehavende, sagt sig selv fri for gørlig synd, talet ilde på den offentlige gudstjeneste og ordets tjenere o.s.v.«

At de vakte gik til Stauning kirke og til forsamlinger der, var i og for sig emne nok til strid med præsten; det var ulovligt, man skulle holde sig til sin sognepræst. Hvis det alene havde været stridspunktet, ville eftertiden så absolut have stået på de vaktens parti; men bevægelsens fordømmelse af de bestående kristelige livsformer og den gamle præstegeneration, ja de hårde angreb på de stedlige præster blev fremført på en sådan måde, at der ikke er noget mærkeligt i, at de pågældende bed fra sig.

Efter forskellige forsøg på at tale *Mikkel Knude* og hans nærmeste til rette, endte det med, at der blev rejst en provsteretssag imod ham. Her sad Allerup og hans meningsfæller til doms over lægmanden, og man kan ikke sige, at de var uvildige dommere. Dommen lød: »Så længe *Mikkel Nielsen* i *Knude* continuerer i hans fanatiske og forargerlige væsen, kunne det ikke tillades ham at komme til hemmeligt skriftemål, med mindre han ville det frafalde og erkende sin forseelse og forargelse og stadig love og reservere sig ej dermed videre at befatte. Dog skal han derfor være tiltalt og stå under overøvrighedens kendelse i sagen og tage imod, hvad den finder for godt at pålægge ham.«

Derefter kom sagen for stiftamtmanden, og *Mikkel Knude* bøjede sig for retten og bad om forladelse. »Hvad de gode mænds embede og personer angår, som han så ublu og skamløs har læderet og angreben, da bad han dem inderliggen, at de det hannem ville tilgive.«

Sagens udgang var vel egentlig til størst ær efor *Mikkel Knude*, hvis de citerede ord dækkede en virkelighed. Hans modparter havde i hvert fald ikke lagt fingrene imellem.

Det synes, som om der nu blev mere ro i Bølling herved. I *Frederik IV.s* senere år sluttede han sig til pietismen, og da hans søn *Christian VI* i 1730 fulgte ham på tronen, blev pietismen på alle måder støttet af den enevældige kongemagt; men der blev også søgt at dæmme op for de vranglærdomme, retningen førte med sig.

I *Ribe stift* blev *Brorson* biskop i 1741. Som tillæg til sine visitatsindberetninger til generalkirkeinspektionskollegiet skrev han som regel nogle almindelige betragtninger. Således udtaler han i 1744, at »den største vanskelighed i disse tider synes denne, at gode sjæle her og der falder på stridige meninger og endnu

mer på stridige talemåder, som giver årsag til misforståelse og partier blandt redeligt sindede til ikke liden hindring for ordets fremgang –.«

Med disse ord siger Brorson åbenbart, at der er en hel del unoder iblandt hans egne. Hvor vidt man vil henregne sagerne her omkring pastor Wedel og hans tilhængere i Skjern til disse eller man vil fordømme provst Allerup og de gamle præster vil vistnok afhænge af ens syn på den pietistiske kristendomsform. Hele røret er behandlet af P. Storgaard Pedersen i en artikel i Hardsyssels årbog 1908, s. 66–86 »Fra Skjernegnen i Pietismens Tid.« Ligeledes af lærer L. Petersen i bogen »To hundrede Aars Trosliv af Skjern Sogns Historie.« 1926. Fra den sidstnævnte bog, der ser sagen ud fra et pietistisk standpunkt, har H. Graversen i »Det aandelige Liv i Lem Sogn«, Skjern 1943 hentet sin fremstilling af disse begivenheder. Hans dom over Allerup er da også meget ensidig, for ikke at sige uretfærdig.

»Med en sådan præst var man i Lem vel rejst,« hedder det i Graversens bog side 24. Læsere, der har interesse for sagen, henvises til Storgård Pedersens vægtige artikel og til L. Petersens bog.

Provst Allerup i strid med herredsfogeden.

I Jørgen Brinks »Cyprianus« nr. 70 findes nedenstående råd for koldfeber:

»Skriv følgende ord på et stykke papir og hæng det tiendes om halsen på den syge 24 timer, tag det tiende af og kast det på ilden, men gå straks derfra.«

Abracadabra
 Abracadabr
 Abracadab
 Abracada
 Abracad
 Abraca
 Abrac
 Abra
 Abr
 Ab
 A

Jørgen Brinks »Cyprianus« er for en stor dels vedkommende sammenskrevet i trediverne og fyrrerne i forrige århundrede, da den sorte magi vel endnu kunne bruges, men dog sang på det sidste vers. Jørgen Brinks kollega i 1700-tallet kendte formelen eller en lignende, men brugte den på en lidt anden måde og nok mere oprindeligt, mere »rigtigt«.

Frederik Thuesen i Mølgård var i 1700 bleven gift med *Bodil Thomasdatter* fra Søndergård. Året efter fødtes deres første barn, en datter, som kom til at hedde *Maren*. Da pigebarnet var sytten år, fik hun *kolden*, en malarisygdom, som da var helt almindelig og som med sine tilbagevendende regelmæssige feberanfald var en yderst plagsom og udmattende sygdom, der kunne vare i to eller tre måneder. Når anfaldet kom, gennemrystedes patienterne af kuldegysninger, der var så stærke, at sengene rystede under dem. Derpå fulgte en voldsom hovedpine med påfølgende svedetur; når den var overstået, kunne man godt stå op og

fejlede ingenting udover en slem mathed. Feberanfaldene kom med stor regelmæssighed hveranden dag. Mod sygdommen kendte man intet lægemiddel på den tid; men der var mange husråd.

Nu boede der i nabolaget en mand, der hed *Christen Haurvig*, han sad i et hus norden bækken, havde været tømmersmand ved bønderhuse, men var nu fattig og affældig. Han *kund kjend dem en råd*, som ikke slog fejl, lod han sig forlyde med. Frederik Thuesen har formodentlig ikke villet høre på ham; men pigens moder fik i hemmelighed Christen Haurvig til at prøve, om han kunne hjælpe den arme pige.

Kuren bestod i nogle magiske papirstrimler, der skulle spises af pigen. Hendes moder fortalte derom til præsten, at der var nogle tegn eller bogstaver skrevet langs på de smalle strimler papir. 9 bogstaver på det første stykke papir, siden alt et bogstav eller tegn mindre, indtil det sidste stykke, der var der kun et bogstav, og var også hvert stykke papir kortere og kortere; det sidste eller niende stykke med det ene bogstav på skulle den niende morgen brændes; men de otte stykker skulle ædes i otte morgener i rad ved solens opgang.

Hvad der egentlig stod på sedlerne blev ikke opklaret, for pigen og hendes moder kunne ikke læse skrift; men det er klart, at det var en formel som *abracadabra*. På de ni sedler har ordet været skrevet efter samme system som i Jørgen Brinks råd mod koldfeber. Hver dag skulle der tages et bogstav fra, så mente man, at sygdommen svandt som ordet. I en trykt »Cyprianus«⁶ står en lignende formel med ni bogstaver: *Calamitas*, hvilket er latin og betyder plage eller ulykke. Vi kender godt udtrykket en kalamitet. Denne formel brugtes akkurat som Maren Frederiksdatter skulle bruge Chr. Haurvigs sedler. Og det er sandsynligvis det ord, han har brugt.

Noget uskyldigt barnevrvøl, ville vi sige; men bogstavernes magi er gammel og solid. Chr. Haurvig var klar over, at det kunne blive slemt for ham. Derfor sagde han, at der kun stod et bogstav på hver strimmel, og de havde ikke noget at sige, men på sedlerne havde han smurt noget pulver, der var opblødt i vand, og det var dette pulver, som der var lægedom i. Hvorfor så pigen endelig skulle så at sige spise recepten med medicinen, kom han ikke ind på, men kunne vel have fundet en forklaring på det også.

Der er dog ingen tvivl om, at lægemidlet var hentet lige ud af »Cyprianus«, og havde begivenheden fundet sted hundrede år før, kunne Chr. Haurvig have været udsat for at blive stegt i sit eget fedt. Maren Frederiksdatter døde ikke hverken af sygdommen eller af papiret; hun blev senere gift og kom til at bo i Rindum. Men det havde alligevel nær gået galt for Chr. Haurvig.

Det er dog muligt, at det er hans egen skyld, når der blev et voldsomt røre i sognet om sagen. Det gik nemlig sådan, at kuren ikke kunne holdes hemmelig, snart vidste alle i sognet, hvordan Chr. Haurvig agerede doktor. Pastor Allerup fik det også at vide. Han rystede på hovedet, da han sammen med de to *præstens medhjælpere*, Peder Thomsen og Jens Mortensen, overlagde, hvad de skulle gøre. Hvordan de bedst skulle få denne »synd og formastelighed dæmpet med lemfældighed, så dog andre kunne få en frygt og afsky for sådan letsindig gerning at øve.«⁷

»Jeg ville gerne søge disses og enhvers evige velfærd, men ikke gerne se deres timelige ufærd,« sagde Allerup til de to medhjælpere.

Nu var det sådan, at præsten havde både pligt og myndighed til at øve en vis kirketugt i sognet, og som medhjælpere til dette havde han de to mænd, hvoraf Jens Moretnsen var sognefoged. De blev nu enige om, at mirakeldoktoren samt pigen og hendes moder skulle indkaldes for præsten for at afgive forklaring og modtage hans tilrettevisning. De var indkaldt tre gange. Den første gang var Haurvig vistnok med. Den anden gang blev han borte. Pastor Allerup traf da den beslutning, at nu ville han højtideligt indkalde dem for provsten og to nabo-præster. Degnen blev sendt ud for at tilsige dem, og for at de ikke skulle knibe udenom, tog han Christen Lang med sig som vidne på indkaldelsen.

Chr. Haurvig var imidlertid ræd; han løb til herskabet på Holmgård, som han hørte under, og fortalte, at præsten ville have ham for provsteretten, fordi han havde brugt dette *pulver*. Herremanden, Jens Odderbech, sendte bud til herredsfogeden *Jacob Pedersen Schanderup*. Denne var efter hvad der oplyses, en ulærd mand. Han havde ikke studeret, men var dog samtidig byfoged i Ringkøbing. Han havde i sin praksis haft flere sammenstød med præsterne i Bølling herred, der gerne ville se ham over hovedet. De var jo lærde mænd, men de frygtede ham for hans frække pågænheds skyld.

Dette her var lige en sag for mons. Schanderup. Den skulle han let ordne. Haurvig skulle aldeles ikke møde for den »provsteret« i Lem kirke; thi provsteret kaldte han det, selv om Allerup protesterede og sagde, at det slet ikke var nogen provsteret.

Den 15. november 1718 mødte pastor Allerup ved kirken sammen med provsten Poul Pedersen af Stauning og de to nabopræster, hr. Elias i Ølstrup og hr. Lambert Guldager i Bølling. Præstens medhjælpere kom også og familien fra Mølgård.

»Men hvad sker?« siger Allerup i en skrivelse til stiftsøvrigheden, »vor herredsfoged Jac. Pedersen Schanderup lader sig finde ved kirken lige med provsten og jeg, kommer straks efter os ind i kirken og spurgte, hvorfor jeg havde indkaldt Chr. Haurvig. Jeg svarede, at det var noget, der ikke kom ham ved. Derpå farer han slig ud af kirken, sigende: »Det skal jeg lære jer!« med flere ord, han brugte, og så møder han på kirkeristen den ene medhjælper, som er sognefoged, og befaler ham med stor ivrighed på kongens vegne straks at skaffe ham fire mand hid til kirken – hjælperen får han således draget fra os, og Christen Haurvig giver han sin hest at ride på til medhjælperens gård, hvortil han og selv gik hen.«

Provsten og de tre præster kunne altså ikke få Chr. Haurvig til kirken. De gik der og ventede til henad 12, og som de da går ud af kirken, mødes de med herredsfogeden og hans selskab på kirkegården, »hvor han greb mig an og sagde: »Fud, skamme må I jer for præst, I er!« Og det er ikke den første gang han har trængt sig ind i gejstlighedens forretninger.«

At Allerup på kirkegården har givet herredsfogeden svar på tiltale, kan ikke forundre os. Han gav dagen efter en redegørelse til stiftsøvrigheden og skød sin sag ind under denne.

Hvad gjorde herredsfogeden. Han tog afsted hjem og forfattede en række stævninger, som blev forkyndt med varsel om, at de indstævnte skulle møde på Bølling herreds ret den 29. november. Stævningerne var udstedt på Chr. Haurvigs herskabs vegne. Indstævnet blev foruden Allerup den gamle provst fra Stauning og de to præster. Desuden stævnedes selvfølgelig Maren Frederiksdatter og hen-

des forældre, degnen, præstens medhjælpere Jens Degnbol (sognefogeden) og Peder Reffstrup, dertil Christen Lang. Endvidere: alle Lem sognemænd at aflægge vidne om Chr. Haurvigs liv og levnet.

Herredsfogeden vil med dette bevise Chr. Haurvigs påstand, at der ikke var noget skrevet på sedlerne uden et enkelt bogstav og at det var pulveret, der skulle være lægemiddel. Dette pulver som patienten og hendes moder ikke havde bemærket. Han ville altså forhindre, at der rejstes en trolddomssag mod Haurvig ud fra den tankegang, at Allerup ville have holdt provsteret i kirken den pågældende dag. Hvad Allerup og de andre præster kraftigt benægtede.

Hele sognet skulle nu inddrages i sagen, fordi den nu i det væsentligste drejede sig om en strid mellem herredsfoged og præst. Vi kan tænke os, hvilket røre disse stævninger vakte i sognet. Havde Allerup fra først af prøvet at afgøre sagen på en mere stilfærdig måde, så var den nu ved herredsfogedens uligevægtige optræden kommet frem i lyset ikke alene i sognet men i hele herredet.

Til Allerups fordel taler, at de tre gejstlige åbent siger, at de ikke kan tænke sig dette væsen omgået med større varsomhed, end det er sket af Allerup, at der ikke var tale om provsteret, og at herredsfogedens iblanding var fuldstændig umotiveret.

Dette har herredsfogeden vist også i de følgende dage måttet indrømme for sig selv. Han gik derfor ind på at mødes med Allerup og de andre præster samt et par stykker mere for om muligt at få et forlig istand. Mødet fandt sted på *Hanning Hedegård*. Her forligtes de to herrer om at lade deres indbyrdes fjendskab fære. Det gik vist forholdsvis let med det. Men så den egentlige sag.

Sr. Schanderup lod en bemærkning falde om, at han nok for Odderbechs skyld kom til at tage et tingsvidne om, at manden tilforn var uberygtet, så det store stævнемål dog ikke var gjort forgæves. Hertil sagde hr. Peder i Borris, som også var til stede: »Hvad har I det fornøden, hr. Christen i Lem skal selv give ham det vidne.« Hvortil hr. Christen svarede, at det kunne han også gøre, og så blev der ikke talt mere om bonden.

Dagen efter mødte herredsfogeden op på tinget som sagfører for Odderbech, mens Jacob Andersen i Kongensholm skulle betjene retten som sættefoged. En stor del af de indstævnedede var mødt, men ikke Allerup eller de andre præster, der nu betragtede det som givet, at herredsfogeden lod sagen helt udgå, da han havde fået kundskab om, at der ikke havde været holdt provsteret, men at Haurvig kun havde været indkaldt for præsterne for at få en formaning, hvis han kunne bringes til erkendelse af at have brugt trylleformularen.

Imidlertid holdt herredsfogeden ikke aftalen, som var sluttet, eller man har haft forskellige meninger om, hvad der blev forligt. Thi den 29. lod sr. Schanderup i tingbogen indføre, at sagen mod ham såvel som mod bonden var venlig forligt, så Chr. Haurvig for præsternes tiltale skulle være fri »anlangende det pulver med videre kvinden skal være givet.«

Allerup burde alligevel have været til tinge den dag, for herredsfogedens indførte ord fandt han meget lidt tilfredsstillende. Sagen mod bonden var allerede overgivet til stiftsøvrigheden, hvad sr. Schanderup godt vidste eller burde have vidst. Allerup indberettede selvfølgelig tingbogstilsførselen til sin øvrighed og var i højeste grad indigneret over herredsfogedens optræden.

Hvad mere, der hændte i den sag mellem præst og herredsfoged, kendes ikke,

for tingbogen er forsvunden. Om Christen Haurvig fik mere end en alvorlig forskrækkelse for sin leflen med »Cyprianus« ved man ejheller; men det gjorde han vist ikke. Derimod valgte herredspræsterne samme år Christen Allerup i Lem til deres herredsprovst. For dem har han stået som en uforfærdet kirkens tjener.

En skole bliver oprettet.

Der er ingen tvivl om, at det er en af pietismens fortjenester, at der blev oprettet et skolevæsen på landet i Danmark. Åndsretningen fik nemlig stor indflydelse ved hoffet i nogle år. Det er under indflydelse af pietistiske hofpræster og rådgivere, at Frederik IV oprettede rytterskolerne på sine ryttergodser. Ligeledes er pietismen drivkraften ved skoleforordningen af 1739, hvori kongen forlanger, at alle degne skal holde skole, og at der i alle sogne skal bygges skoler. Vel må han med forordningen af 1741 moderere kravene noget, men det stod fast, at nu skulle der være skolehold i alle sogne.

Ikke uden grund berømmes pastor Wedel i Stauning for sin ivrighed for skolevæsenet. Her var provst Allerup langt køligere og mere gammeldags indstillet; men i 1741 havde han da også været præst i snart 50 år. Allerup skriver i en indberetning om skoler,⁹ at man ikke bør ansætte særlige skoleholdere, det vil gøre degnene dovne. Han fremhæver også, at det ikke er muligt at holde skole om sommeren, for da er børnene hyrder for får og kvæg. Det blev da heller ikke for langt. I samme indberetning siger Allerup, at de fleste børn lærer at læse hjemme; de større børn lærer de små. *De fleste børn kan læse smukt af bøger, ja endog lære katekismus udenad.* Hjemmeundervisningen må i Lem og andre steder i herredet, hvor provsten kendte forholdene godt, have været meget almindelig. Derfor kan han ikke have megen fidus til de skoler, den pietistiske konge fordrer oprettet. Det er der ikke noget mærkeligt i.

Lem fik dog selvfølgelig som alle andre sogne sin skole, og her som i næsten alle sogne var man så sparsommelig som det var muligt, når det gjaldt skoleudgifter. Det var måske ikke så godt, at der altid skulle spares så hårdt på de udgifter, men undertiden var det nok en nødvendighed.

Hvor skulle der så holdes skole og hvem skulle undervise. Der var mange spørgsmål at klare. De fleste steder fulgte det af sig selv, at der skulle holdes skole i degneboligen, der gerne lå ved kirken; men her i Lem havde der ikke, siden luthersk kirkeskik blev indført, været en degnebolig, knap nok en degn. I lange tider blev kirkesangen forestået af en løbedegn fra latinskolen i Ringkøbing. Først på den tid da skoleforordningen kom, blev latinskolen i Ringkøbing nedlagt. Man skulle da samtidig have en sædedegn og skoleholder. Det hedder sig da også i 1743, at før har degneembedet været betjent af en løbedegn, nu er her sædedegn, men ingen degnebolig.

Der kendes ganske vist navne på degne i sognet, men nogle af dem var stedfortrædere. Vi ville vel sige vikarer. I datiden hed det, degnen er *substitut*. Det gælder dog vist ikke om de fem første i nedenstående række, det var nok rigtige løbedegne:

1. Christen Enevoldsen
2. Niels Pedersen 1630
3. Carl Jespersen 1650

4. Gregers Jensen Velling, hører i Ringkøbing skole før 1654

5. Christen Abelsen Kløf 1664. Dette år siges det udtrykkelig, at der er løbedegn fra Ringkøbing skole. I 1683 boede degnen *Laurids Graversen* i Karsbæk, hvor han havde et lille fæstebol under Lundenæs gods. Han var *substitut*. Fæstebolet var på 3¹/₂ tønne land. Laurits Graversen blev stamfader til degnene i det næste århundrede, så der må have været *en goue slaw i ham*.

Jep Lauridsen afløste sin fader sidst i halvfemserne, men det må i nogle år have været som hjælper, idet han først aflagde degneløfte i 1708. Han kom til at bo i den ejendom i Øster Lem, der kaldtes *Kløvdal*. Han var gift første gang 1714 med *Mette Thomasdatter*, Refstrup, og da hun var død, 1733 med *Mette Jørgensdatter*, der var søster til degnen Chr. Jørgensen i Velling. Der var otte børn i de to ægteskaber. *Jørgen*, som senere blev degn, blev født 1734.

Degnens stilling som fæster under Lundenæs gav ham en lidt mærkelig dobbelttilværelse. Det viste sig meget tydeligt et par gange. Da han var blevet kaldet til degn og indsat i embedet af provst Allerup, ville godsforvalteren på Lundenæs med magt lade ham føre til session; ved Allerups bistand blev han dog ikke voldsomt ført til sessionen, men af to mænd tilsagt at møde og blev så fritaget af sessionsherrerne. Men forvalteren skældte ham ud.

Da degnens første hustru døde, mødte provst Allerup i dødsboet sammen med to gejstlige bisiddere for som gejstlig skifteforvalter at holde skifte; men midt under forhandlingerne kom tre mænd: Niels Michelsen i Kærgård med Jens Thomsen i Søndergård og Anders Eskesen i Øster Lem i stedet for Chr. Jørgensen i Kærgård, der var taget til marked i Holstebro. De fremlagde en seddel der var underskrevet af forvalter Daniel Phillip Rasch på Lundenæs og udstedt dagen før.

»Kære Niels Michelsen i Lem Kærgård. I haver ufejlbarlig at tage 2de mænd til Eder som skal være Chr. Jørgensen i Kærgård og Jens Thomsen i Søndergård og forføje Eder i morgen til Jep Lauridsen, degn udi Lem, og registrere og vurdere på mine vegne, hvis der findes i hans bo, og mig siden derefter samme registrering tilskikker. Hvorefter I Eder kan vide at rette.«

Da seddelen var på slet papir og ikke syntes undertegnet af forvalteren selv, tilspurgte provsten mændene, om Rasch selv havde underskrevet. Det vidste Niels Michelsen ikke, han havde fået den af degnen, og så fortæller degnen, at han sad hos forvalterens tjener Jocum Dynisen og så, at han både skrev og underskrev seddelen. Den gejstlige skifteret resolverede da, at der ingen hensyn kunne tages til seddelen, og at skiftet skulle fremmes.

Årsagen til, at Rasch forsøger at få skiftet, må søges i, at han som fuldmægtig for godsejeren havde en indtægt af hvert skifte. Der blev forøvrigt ingen registrering; man enedes med degnen om, at han skulle give børnene 50 sletdaler at dele i mødrene arv. Der var ingen restancer til godset og husene fandtes vel vedligeholdte. – Og så tilføjer Allerup i skifteprotokollen, at skiftet ikke kostede degnen noget uden til stemplet papir.

Jep Lauridsen var degn til 1772, da han døde. Hans søn *Jørgen Jepsen* arvede både Kløvdal og degneembedet, som han havde til 1800, han døde dog først 1814. Hans kone var *Kirsten Jørgensdatter*, datter af Jørgen Pedersen Storgård i Lambæk. Han havde som sin fader været medhjælper i nogle år, inden han blev kaldet. Der blev efterhånden ni børn, hvoraf *Mette* blev gift med *Christen Lauridsen* og siden boede i Kløvdal, *Jepp*e giftede sig med degnedatteren Kirsten Staby

Tafteberg fra Holmsland, og Jørgen Jørgensen blev sin faders efterfølger som degn og kom til at bo i Lille Degnbol. Han blev 1802 gift med *Kirsten Andersdatter Pugflod*, som var datter af Anders Pugflod til Holmgård.

Det var altså i Jep Lauridsens tid, at den forordning kom, at nu skulle degnen til at være skoleholder. Skønt provst Allerup ikke var særlig begejstret for skoleforordningerne, så måtte han som provst være med til at sætte den igennem i praksis. Også Lem sogn fik sin skolefundats, som skal bringes her, da den danner grundlag for al senere skolevæsen i sognet:

SKOLEFUNDATS FOR LEM SOGN

Anno 1741 den 8. marts var ligeledes mødt efter forudgående indkaldelse udi Lem Kirke provsten ædle og velærværdige samt høylærde hr. Christen Allerup med sognepræsten hr. Luechter, velborne hr. cammeråd Hellevad, seign. Mads Lillelund fra Rybjerg og endelig mig undertegnede som største lodsejer på Londenis stamhuses vegne for at gøre ligning og deling angående skolevæsenet for Lem sogn, og blev da dette i vores og samtlige sognemænds nærværelse sluttet.

1. Hvad bygning degneboligen måtte behøve:

Degnebolig findes ingen af, mens degnen bebor et fæstested til Londenis stamhus, og siden samme for en del af ungdommen er noget ubekvem beliggendes helst den findes i østerkanten af sognet, så er vorden udvist et sted ved kirken og midt udi sognet beliggende, Høymark kaldet Londenis stamhus tilhørig, hvorudi bekvem skole kan holdes.

2. Hvor eller hvad for nye skoler i sognet skal forskaffes:

3. Hvilke byers ungdom skolerne søge skal.

4. Hvilke udkanter og steder i sognet behøver aparte skolemester.

Da efterdi bemeldte sogns byer og steder således er beliggende, at ungdommen kan søge een skole udi bemeldte Høymark, så behøves ikke flere skoler, ejheller aparte skolemester, men at degnen efter vedtægt selv bestrider bemeldte ungdoms undervisning i læsning, skrivning etc. som en skolemester for den hele sogn på bemeldte sted. Hvilken ungdoms information kan på denne vesterkant ikke længere blive kontinuerlig uden fra Martini og til Gregorius efter vores skjønsomhed, helst sognemændenes børn resten af året ej kan undværes fra deres avlings fortsættelse og tjenestes antagelse hos fremmed.

5. Hvad løn og indkomst i hvert skoledistrikt lodsejerne enhver af lærerne vil bevilge.

Derfor er han årlig tillagt at nyde udi løn 8 rdl. uden tillæg, og for bemeldte Høymarks huses overladelse til ungdommen betales årlig en afgift til *Niels Nielsen* som samme i fæste haver, men ej derpå boendes, 10 mark item fornøden ildebrændsels anskaffelse 4 mark. Tilsammen ialt 10 rdl. 2 mark. Til hvilken årlig udgift henlægges sportler såsom for kirkelys med videre samt, som det tilstrække kand, men det manglende tilkommer lods-ejerne at erlægge på den måde, de finder bedst tjenlig.

6. Hvad tillæg af kaldet skoleholderen for kirketjenesten skal nyde:

Til denne sogn er ingen annexsogn og som degnen forretter både tjenesten

og skoleholden i samme sogn, så behøves ikke videre forklaring over denne post.

Approberet af stiftsøvrigheden.

Gabel og Brorson.

To år senere giver provst Allerup i designationer over degnekaldene i Bølling herred⁹ en udførlig beretning om skolevæsenet i sognet. Heri siger han at der før har været en løbedegn fra Ringkøbing skole, men nu er der sædedegn. Kirkepatronen er kammerråd Nic. Heldvad til Vennergård. Der er ikke degnebol, ikke heller kan nogen mindes at have hørt, her var noget, men degnen er fæster, og desårsag tilegner proprietæren sig samme degnesønner til enrollment og fæste. Til skole har man lejet en stue liggende vesten for kirken. Skolen betjenes af degnen som går fra sit hus en temmelig lang vej hver morgen. Der er ikke i sognet et sted »efter min skønsomhed« bekvem til at bygge degnebolig eller degnehus på; thi kirkepatronen ejer ikkun såre lidet gods her i sognet, kan ej heller få at købe for penge så meget jordsmål, at et bekvemt degnehus kunne sættes på det, som skulle være midt i sognet, både for kirken og skolen at betjene. Og hvad kunne blot et stykke hus nytte ham uden kálhauge og så meget ager og eng og græsning til en ko eller to for fattig kone og børn, så og nødtørftig vand. »Men som det synes vanskelig at få bekvem bolig for de degne, der ingen har, da der som det måtte allernådigst behage Deres kgl. majestæt at beté den store miskundhed med dem at hjælpe dem fri for personel skatter som familie- og folkeskatter og deres sønner fri for udskrivning, ligesom de der fødes på fridegneboliger, det kunne lette meget på deres trange vilkår, om de end så skulle nøjes med et bar degnehus med vand og kálhauge.«

I de sidste bemærkninger ser vi provsten have omsorg for de dårligt stillede degne som ham i Lem. Iøvrigt er det pudsigt for os at tænke på, at der lå hede nok tæt ved kirken. Men tanken om at dyrke en halv snes tønder land op til en degnebolig falder ingen ind. Formodentlig er skolen lejet ind på den ejendom, der senere fik mtrn. 58, hvis ikke det er et jordløst hus talen er om.

Om undervisningen i denne første skole kan kun siges, at skønt man af fundatsen skulle tro, at der f. eks. undervistes i skrivning, så var de tvungne fag kun læsning og religionsundervisning. Hvis degnen orkede at lære andet fra sig, kunne forældrene mod speciel befaling få deres børn undervist også i skrivning og regning.

Det gik vist let nok at få børnene i Lem til at søge skolen i de fire vintermåneder. Som provst erfarede Allerup, at det sine steder kunne være yderst vanskeligt. Således voldte det næsten uoverstigelige vanskeligheder i Dejbjerg at samle børnene i en skole, hvis også rakkerens børn søgte den.

Provst Allerup har sikkert været en højt begavet og karakterfuld mand. Skønt han i affæren med Chr. Haurvig søgte at vejlede og afskrække sine sognebørn fra brugen af magiske midler, undgik han ikke selv efter sin død at blive omtalt som »klog mand«, om hvem man sagde, at han havde lært »den sorte kunst«. Man fortalte endda, at han havde »Cyprianus«, og at den lå gemt i et hul i gulvet, og dette hul kunne aldrig lukkes. Et par småtræk fortælles også om ham.¹⁰

»En karl i præstegården havde sin fæstemø i *æ Dål* og kom silde hjem en aften. Da han så lys i præstens stue, gik han til vinduet og så da præsten sidde

og studere, men der var en sort hund inde hos ham. Næste morgen sagde præsten til ham: »Hvorfor så du ind ad vinduet, det skulle du ikke have gjort, det kunne let have gået både dig og mig ilde.«

»En lørdag aften, da præsten studerede, var der en tyv i laden. Han mærkede det og bandt ham. Tyven havde en halv tønde korn i sækken og på ryggen, men måtte blive stående med det, til præsten kom hjem fra kirken om søndagen.«

En præst.

Niels Nielsen Bolderup fortæller om sig selv, at han var født i Varde. Hans fader, Niels Iversen Stål, døde i 1741, mens moderen Anne Nielsdatter Bolderup levede, til han kom til Lem, og boede hos ham i 1747. Han gik i Varde latinskole i 7 år, hvorefter han kom til universitet og tog filosofikum, men vendte så tilbage til fødebyen, hvor hans gamle rektor sørgede for at han blev overlærer. I 1737 rejste han igen til København for at tage embedseksamen og fortsatte så som lærer hjemme i Varde, indtil de små latinskoler blev nedlagt. Så blev han degn ved Varde kirke, og den stilling havde han indtil han kom til Lem i 1745, han døde 1790. De to præster Allerup og Bollerup har således i næsten hundrede år været Lem kirkes præster.

Bollerups første hustru blev Leuthers enke, *Maren Christensdatter Stauning*. På den tid må hun have været omkring 55 år, måske lidt ældre, og ægteskabet blev ikke meget lykkeligt. Det oplyses ved biskop Brorsons visitats i 1749. »Ungdommens gensvar var upåklagelig« siger Brorson, og ingen af beboerne havde noget at klage over »undtagen over præstekonen for continuerlig drukkenskab og deraf flydende uskikkelig. Jeg søgte vel ved formaninger at bedre den sag, men uanset hun med grædende tårer lovede forbedring, så var det dog det samme, inden jeg imod aften rejste derfra. Hvorfor jeg befalede provsten med 2de præster at anstille et præliminær forhør i sagen, hvorover hun blev bange, og så vidt jeg ved siden den tid ej været så forargerlig.« Det er biskoppens indberetning om det besøg i Lem præstegård.

På en tid, da folk selv brændte deres brændevin, havde mange både mænd og kvinder vænnet sig til at nyde denne drik til overmål. Maren Christensdatters to ægteskaber har måske heller ikke været synderligt lykkelige. Det sidste var i hvert fald sikkert et rent forsørgelsesgiftermål og kunne næppe andet end befordre en trang til at søge glemsel i rusen, og selv på en så højtidelig dag, da der var bispevisitats, har hun ikke kunnet skjule sin last. At truksel om forhør skulle virke ret længe, er næppe troligt. Forhøret blev holdt, men bragte ingen forbedring. »Det befindes, at hun bliver værre og ikke bedre,« skriver biskoppen. Pastor Bolderup havde det ikke rart med en sådan kone. Han klager sig til provsten, at han er bange for, at der skal ske en ulykke, og at han er meget besværet i hans embede, endog at hans økonomiske omstændigheder lider svært under konens utidige fylderi. Til sidst foreslår han, at hun skal indespærres i et kammer, men vil dog sørge for hende med mad, varme og »ait hvad en kone behøver.« Skulle han så mærke forbedring, kunne hun sættes i frihed igen. Han fandt også et velegnet sted i gården, og det fremgår af en skrivelse til biskoppen den 29. aug. 1749, at hun gik ind på, at han fæstede en husholderske, og at hun var fornøjet med kammeret, men ønskede at beholde »sin ind- og udgang.« Formodentlig har

Bolderup da nøjedes med at sætte hende ud af køkken og sovekammer og behandle hende som det, hun egentlig var, en aftægtskone, der blev forment adgang til de rum, hvor mad og brændevin blev opbevaret. Hun døde 1751. Hendes eneste arving var broderen Lauge Christensen i Rindum, han fik 200 rd. Lauge Christensen var kommen en hel del i præstegården, mens hans søster var husbestyrerinde for Allerup, og da denne var død, mødte han op for skifteforvalteren og fortalte, at provst Allerup havde elsket hans lille datter Mette Lauges datter, og i vidners nærværelse havde han sagt, at hun skulle arve 100 rd. efter ham. Skifteforvalteren tog dog ingen hensyn til denne fordring. Der blev heller ikke ført nogen vidner, selv om det vel ikke var helt utroligt at den gamle enkemand har været glad for lille Mettes besøg hos sin faster, og måske også givet løfte til hendes fader eller faster om den nævnte sum.

Bolderups anden kone hed *Agnes Hedevig Bøg* og var præstedatter fra Vester Nykirke. Hun fødte i seks år seks børn, og så døde hun 1761 efter den sidste fødsel; det var tvillinger. Året efter holdt *Dorothea Margrethe Hammerich* fra Skjern sit indtog i gården som præstekone, og med hende levede Bolderup til sin død 1790, hvorefter hun sad enke i ni år til hun døde 1799.

I disse tre ægteskaber var der kun levedygtige børn i det midterste. Det lader ikke til, at pastor Bolderup har holdt en eneste af sine seks drenge til bogen. Det er ret mærkeligt, da det i almindelighed var den vej præsternes drengebørn gik.

Den ældste af dem, *Niels*, døde som spæd. Den næste kom så også til at hedde *Niels*, født 1756, blev gift med *Mette Jensdatter* (Mette Kløve). De fik et barn døbt i Lem 1785, men boede senere i Ringkøbing i stor armod.

Peter Mathis blev født 1758. En tid var han i Bundsbæk mølle; men i 1816 var han møllersvend i Nymølle. Hans kone boede da i Skjern. En vinterdag gik han hjem for at besøge hende, men ved Vestervad faldt han på isen og omkom.

Hans Christian, f. 1759, døde i 1776.

De to sidste børn var tvillingdrenge. Deres fødsel kostede moderen livet. Den ene af dem, *Andreas Severin*, var en stakkel, der ved faderens død 1690 ikke kunne betros sin arv; men broderen i Bundsbæk mølle blev hans værge, og hos ham kom han til at bo. Hvor længe han levede, vides ikke.

Den yngste af tvillingerne, *Jens Christian Bolderup*, blev gift i 1793 med husmand Mads Andersens datter i Højmark, *Cathrine Madsdatter*. Han overtog hendes fødehjem (nu mtrn. 58). Efter at hun havde født to døtre, *Agnes Hedevig* 1794 og *Ane Else* 1798, døde hun 1801, og vistnok samme år giftede han sig igen, den nye kone var *Ane Bertelsdatter*. Hun fødte 1802 sønnen *Bertel Jensen* eller *Bertel Jens Christiansen* som det også skreves. Han overtog stedet i Højmark 1825 og blev gift med *Kirsten Mortensdatter* fra Dejbjerg. De fik fire børn sammen. Bertel Jensen blev sognefoged; men han har nok været sygelig. Han døde den 10. jan. 1833. Et par måneder senere fødte Kirsten en dreng, der fik navnet Bertel efter sin døde fader, men både hun og barnet døde samme forår. De tre ældste børn kom i huset hos *Morten Mortensen*, som nok var den afdøde kones broder og som overtog ejendommen.

En af Jens Christian Bolderups pigebørn, *Agnes Hedevig*, blev gift med husmand *Jens Chr. Jensen* og døde på aftægt i Damgård i Ølstrup 1870. En af hendes døtre, *Severine Jensen*, blev i 1890 gift med gårdmand *Thomas Chr. Mogens* i Nygård i Lem.

Holmgård.

Jep Jepsen Tarm, der fik Holmgård 1675, blev i 1682 fritaget for sin borgmesterstilling, da Ringkøbing kun skulle have en borgmester mod før to. Årsagen siges at være den, at han sad i stor handel, og derfor kunne han ikke så godt som sin kollega ofre sig for stillingen. Vi kan måske forstå begrundelsen, når vi får at vide, at han undertiden personligt rejste med de skibe, der bragte hans stude til Holland. Ikke så længe efter døde han, og hans enke, *Birgitte Moretnsdatter Bjesk*, overtog dødsboet og sad i uskift bo til 1699.

Ægteparret havde en søn, *Jep Jepsen Tarm*, der var sognepræst i Oddum, *Las Jepsen Tarm* var borger og rådmand i Varde, og *Morten Jepsen*, der kom til at bo i Rækkergård samt datteren *Mette Jepsdatter Tarm*, der var gift med borgmester *Niels Franch* i Ringkøbing. I 1699 blev datteren, *Birgitte Jepsdatter Tarm*, gift med *Jens Christensen Odderbech*, og det blev bestemt, at de skulle have Holmgård, og fire år efter var det, at Morten Tarm giftede sig til Lem Kærgård.

Til Holmgård hørte foruden et hus og Gammelmølle en gård i V. Tredje, Gammelgård, i Øster Lem Poulsgård og Stockholm, Kolstrup, Ø. og V. Refstrup, Boeling, Nygård, Degnbøl, en gård i Nørby lagt under møllen, tre huse norden bækken. Fru Inger Knudsdatter skal nyde Degnbøl med de friheder, som en forhen oprettet kontrakt indeholder. Overtagelsen af godset fandt sted den første maj.

Nu flyttede det unge par ind, året efter kom der en søn, der vistnok døde som helt lille, og i 1701 fødte Birgitte Jepsdatter et dødfødt barn, hvis fødsel kostede hende livet. Jens Odderbech giftede sig snart efter igen. Hans anden hustru var fra Varde og hed *Margrethe Thride*. Der kom nu i en årrække fra 1703–16 hvert eneste år et lille barn til verden på Holmgård. Af drengene blev *Christen Odderbech*, f. 1705, byskriver i Kragerø og sorenskriver i Bamble fogderi i Norge; *Morten Odderbech*, f. 1706, blev skriver hos rådstueskriveren i København; *Jens Odderbech*, f. 1709, kom til Sig i Torstrup; *Hans Peter Odderbech* opholdt sig 1741 i Christiania (Oslo); *Jacob Thride Odderbech* var den yngste i hele flokken, han opholdt sig hjemme i 1741. Af søstrene var *Maren Biørn Odderbech*, f. 1704, gift med herredsskriver Jens Mønsted i Snejbjerg, *Mariane Odderbech*, f. 1704, var ugift, og endelig var der *Margrethe*, f. 1712, og gift med sr. Lambert Rasch, de var i 1741 på gården.

Nævnte år blev der holdt skifte i Holmgård, idet Jens Odderbech nogle år tidligere var død, og enken havde derefter bevilling på at sidde i uskiftet bo; men nu var alle børnene myndige, madam Odderbech var træt af besværet med gården, nu ville hun skifte og sælge gården. Det var ikke fordi hun sad i dårlige omstændigheder, men hun var en ældre dame, og de mange børn kunne trænge til fædrearv.

Ved sådan en lejlighed hvor et bo gøres op, kan der findes adskilligt af interesse, og da det oven i købet er sognets herregård, der registreres og vurderes, bliver værdien af oplysningerne ikke mindre. Desværre mangler der en blot nogenlunde beskrivelse af selve gården; men i følge en special jordebog var hovedgården med mølle htk. 34–3–1–2 vurderet til 100 rd. pr. td. hartkorn eller 3442 rd. 4 mrk. 4 skl. Bøndergodset var på td. 48–7–0–2 hartkorn vurderet til kun 35 rd. pr. td. eller 1711 rd. 4 mrk. 2 skl. Nørbygård, Jens Falchs forhenværende residens, var efter samme takst sat til 126 rd. 3 mrk. 1 skl. Det ser dog ud til, at taksten har

været lavt sat, idet gård og gods på auktionen solgtes til købmand *Laurids Rindum* for 6058 rd. Nørbygård blev solgt til mons. *Johan Koch* på Lundenæs for 199 rd. Boets værdi kom op på 8271 rd., men efter fradrag af gæld blev der 4645 rd. til deling mellem enken og otte levende børn.

Om gårdens forsyning med husdyr, redskaber o. l. oplyses, at der var 2 hopper, 1 hest og 5 plage; af fæhoveder fandtes 7 køer, 4 kvier, 2 tyre, 1 bol i 5. år, 5 studekalve og 20 stude. Kreaturerne beskrives som grå, sorte, hjelmede, stjernede, grimede, brogede, jerngrå. Der var jernbindsler til 27 hoveder. Af får var der 20 gamle og 10 lam. Desuden var der en broget so, 3 galtgrise og 1 bistok. Vi lægger måske mærke til de forholdsvist få heste. Medens man på bøndergårdene næsten altid havde flere heste end fækreaturer på grund af hoveriet, så var herregårdenes hestehold ikke stort, noget opdræt, et par kørehopper og undertiden et spænd arbejdsheste. Alt markarbejde udførtes jo af hovbønderne og alle kørsler med byggematerialer og korn ligeledes.

Af vogntøj fandtes 2 beslagne vogne, den ene med 3 sæder og vognskrin, den anden med grønt åsæt; desuden var der en vogn med træhjul, en kane og en karriol eller gig. Der var to plove, hvoraf den ene var gammel, en jernharve og et par gamle harver. Af seletøj fandtes 1 sæt hvidt drættetøj, 1 sort med puder, 2 sæt arbejdsdrættetøj samt 2 sadler, og så var der nogle håndredskaber: 4 høleer, 4 river, 2 trægrebe, 1 fork, 1 spade, 1 sav, 1 hårtøj og 1 støvt, alt sammen yderst sparsomt, da bønderne selv medbragte vogne, plove, harver og alle håndredskaber.

Gårdens bygninger kan ikke helt sikkert udfindes af registreringen; men det ser ud til, at salshuset har været en lang bygning i øst-vest med to sidefløje ud mod gården. I den østlige fløj har der været mælkestue og skolestue, i den vestlige køkken, bryggers og kælder. I hovedfløjen er stuerne nævnt i følgende orden: Østerstuen, mellemstuen, skriverkammeret, dagligstuen, sengekammeret, Lambert Raschs kammer, og så kommer køkken, bryggers og to kældere, mens skole og mælkestue først nævnes efter at taksationsmændene har været ude i udhusene.

Ladegården har sandsynligvis haft to staldbygninger som fløjhuse og laden liggende i øst-vest som stuehuset. Tilstedeværelsen af en stabel mursten lader formode, at husvæggene delvis har været murede; men hele gården var sandsynligvis bygget af bindingsværk, og murværket har nok særlig været brugt i syd-siden af hovedbygningen, hvis ikke lerklining mellem stolperne her har været helt afløst af mursten. Udhusene har derimod sikkert været yderst tarvelige huse, hvor lerklining har været brugt.

Vi vil se lidt på, hvad der var at vurdere i hovedbygningen. Alt sølv- og guld-stads var bragt til Ringkøbing, hvor det lå som pant for 100 rd. Det var vejet og vurderet hos sølvsmiden Antoni Paskier. Der var en guldkæde til 34 rd. og et par braceletter af guld til 10 rd. Af sølv var en stor kande til 40 rd., 6 halvpotbægre til 38 rd., 3 små forgyldte bægre 15 rd., 1 stort langt forgyldt bæger 13 rd., 1 dreven præsentertallerken 8 rd., 1 mindre og 1 saltkar. Af tin var der 2 store engelske fade, der vog 1 lispund og 8 pund, 8 mindre, 8 hamrede og 5 andre fade. 5 dusin tintallerkener, de tungeste vog 16¹/₂ pund dusinet, 2 skåle, 2 sovsekander, 1 tepotte og 1 spølkum. Af kobbersager var der til brændevinsfabrikationen 1 kedel til 1 tønne med hat piber og tønne, 6 andre kedler, hvoraf 1 er aflang og 1 er en destillerkedel, 3 thekedler, 3 fyrfade, 1 dørslog og 1 kasserolle.

Der var 2 svære messingfade til 6 og 5 pund, 1 kedel uden hank, 2 fyrfade, 1 låg, 1 bordkrans, 1 skumske, 2 stykker til en lygte, 1 kaffekande med 3 haner, 1 mælkekande. Af malm var 11 lysesager, 2 lysesakse, 1 gryde, 1 morter og 1 bakkelse-hjort, og så var der af jern alle de grovere ting, gryder, stegepander, rist, stegespid, madgaffel, vaffeljern, goderådjern. Af stentøj var der 12 store hollandske fade, 3 hvide puklet fade, 4 små brune og 1 med blomster, 1 vinkande med tinlåg, nogle skåle og fade, 2 urtepotter og 5 par kopper. Glastøj: 8 studs-glas, 1 stor spidsglas, 1 do. med træfod, 3 mindre spidsglas, 1 sukkerbakke, 1 sukkerskål, 1 sirupskrukke, 1 karaffel, 1 vinkrus, 2 røde krus, det ene med tinlåg. 1 syskrin af alabast, 1 alabaster skrin til peber.

I *Østerstuen* stod enksens dragkiste. Tre skilderier af hendes mand og hans to hustruer beholdt hun også. Desuden var der en himmelseng af fyrretræ, en lod-bænk, en tablett af ibenholt, et spejl med forgyldt krone og ramme, et egebord og tolv stole.

I *mellemstuen* var der en jernbilægger, et rundt malet furbord, en stor grøn furkiste som var enkens, en mindre med beslag, fem stole, et gammelt urværk, et spejl i sort ramme, et glasskab med glasdør, et stort skilderi og en himmelseng. Så nævnes »fadebordet i stuen«, det er formodentlig et mindre aflukke med en fyrbænkekiste, 2 grynfjerdinger med låg, en riskube og tre hylder.

Skriverkammeret må være godskontoret. Da godset ikke var stort, kunne skriverstuen være tilsvarende lille. Her var et bord med seks skuffer, et hængeskab, en skrivetavle, to jernbundne skrin, som enken beholder, en gammel bibel, en liden hirtsfænger, en gammel kårde og en lod med skåler.

I *dagligstuen* var et langt egebord med fod, en stor egekiste med furlåg og lås, et skab med tre rum, et klædeskab, et mælkeskab, tre bænke om bordet, fire stole. Desuden var der to jernkakkellovne, hvoraf den ene var med plade til skorstenen. Ved den sidste må der sikkert have været en åben skorsten eller kamin, der har været lukket med en jernplade, som man så det mange steder i ældre tid, da der blev indbygget komfur i køkkenskorstenen.

Sengekammeret burde have rummet flere senge, der var kun en, desuden et furskab, en grøn kiste med tre rum og lås, tre hegler og to uldsakse.

Mons. Raschs kammer: et sengested, et slagbord, to gamle skrin, et spejl og et blækskrin.

I *køkkenet* var der en foldbænk, en jernlampe, formodentlig til tran, en kakkellovn i køllen med flager over. Dette maltgøreri har altså været installeret her i tilknytning til skorstenen. Desuden af køkkeninventar: 1 gl. rettbænk, 1 huggeblok, 1 hakkebrædt, 1 spækkebrædt, 1 rivejern, 1 strygejern, 1 pibestob, det er en ølkande af bødkerarbejde med tud, 1 træfad, 1 spand og 1 brødkniv. Vi må dog her huske på, at alle jernsager, kedler og stentøj er takseret for sig.

I *bryggerset* var vel også alle metalkedler vurderet, her var tre ølkar af eg, det ene med halmlåg, en skæppe, en »degn såk«, tre bimpler, to træspande, to baljer, en lejl med jerngjorde, en riskube.

I *inderkælderen* var 5 hele øltønder, 2 halvtønder, en fjerding og 6 hylder.

Yderkælderen var fuld af tønder, kar, baljer og lignende træsager, desuden stod der to *skæggemænd* til 10 potter hver.

På *inderloftet* var trug og tønder og bl. a. et dusin trætallerkener.

Yderloftet: en melbing, det var en stor kasse med låg til opbevaring af mel.

Et degntrug, et salttrug, et sold, en rok, et haspetræ, tre vindeler, en bimpel, en tønde med kobberpiber og en træ-lyseform.

I *skolen* var et sengested, et bord, to gamle lænestole, et gammelt egeskab, et lille rundt bord, en kærne, en svinebalje, to mælkebøtter, en bæk og to tjærekar. Af skolestuens møblering kan vistnok ses, at madam Odderbechs sejsten børn ikke længere gik i skole.

I *mælkestuen* stod flødebøtter, stavkar, tønder, to mælkehylder, 40 lersætter, to svinetruge og et sengested. Senge fandtes i næsten alle stuer, og så var der en staldseng og drengens seng, der nok har været ude i udhusene.

Vurderingen fandt sted lige før høst, af den grund var der ikke nogen stor kornbeholdning: 3 td. rug, 3 td. byg og 1,5 td. malt. Når vi har nævnt det, er vi snart færdige. Vi kan dog sige, at der også var både lagener og dækketøj, men ikke meget. Det har åbenbart været betragtet som mere personligt eje. Derimod slutter vurderingen med at nævne »1 bindehund med sin lænke 3 mark.«

Der var nogen pantegæld på gården. Til dr. Anchersen i Ribe 1600 rd. og til løjtnant Morten Taulov og hans broder Søren 1100 rd. Ellers kun nogle mindre poster. Alt det takserede blev solgt ved auktion, og så blev det påny en rig købmand fra Ringkøbing, der blev godsejer på Holmgård.

Skødet blev udstedt den 25. juni 1742.

I otte år sad *Laurids Rindum* nu som ejer, og hele tiden pønsede han på at samle bøndergods til sin herregård, uden at han dog nåede de 200 tønder hartkorn, der kunne gøre gården til en skattefri hovedgård. Allerede i 1743 fik han fat på Nørbygård. Samme år fik han de ejendomme i Karsbæk og Nymølle, som havde udgjort Karsbæk kloster. Året efter fik han endnu en gård i Karsbæk by, og 1749 købte han Hanning kirke på auktion efter Morten Tarms enke sammen med de Lem-gårde, Morten Tarm i sin tid havde taget med sig fra Lem Kærgård. Desuden køber han gårde i andre sogne. Fra Ribe hospital får han 2 gårde i Rabjerg by i Dejbjerg og en i Nør Omme, og i sidstnævnte sogn får han desuden gården Pøl. I Stauning køber han en ladegård i Sønderby og Anderup. Desuden Noklit i No, Halve Sønder Muldbjerg i Hover samt nogle ejendomme på Holmsland: Stræde, Bollerup og 7 huse på klitten.

Da Laurids Rindum og hans kone Maren Nielsdatter Biergh i 1750 afstod Holmgård til deres søn, den 31-årige *Niels Lauridsen Rindum*, var der i alt 162 td. hartkorn. Den gamle købmand gør sit bo op og overlader Niels Holmgård til en sum af 10.000 rd.; men den halve sum skal han til sin tid afstå til sin yngre broder Jens Lauridsen Biergh Rindum, som på dette tidspunkt kun var 15 år.

Niels Rindum havde Holmgård i 45 år. Han var købmand som sin fader og boede mest i Ringkøbing. Ved folketællingen i 1787 var der på gården en husholderske og en pige, en ladefoged og to karle, en røgter, en hyrdedreng, en hyrdepige og en tærsker.

Om Niels Rindum siger præsten David Grønlund, at han bekymrer sig mere om, hvad en tønde sild eller tjære koster og hvorledes han kan gøre sit korn og smør fra Holmgård i penge som en ægte jysk købmand, end at udlede de gamle ting, som findes om gården og dens ejere. Det eneste han ved er, at da Tredje ved torden afbrændte, blev den flyttet ned på et holmsted og inkorporeret i Holmgård og bygget sammen på marken østen for engene, hvor den nu står.

Der er jo dog det morsomme ved sagen, at Niels Rindum havde mere sikker viden om gårdens historie i nyere tid, end historikerne havde, og at hans gennem slægtled overleverede viden var temmelig rigtig.

Om hoveriet til gården fortæller Niels Rindum i 1773, at der fra gammel tid har været »ni fuld hovning gørende plove, af hvilke to er lettet det halve ved at lægge to andre gårde til.« De to gårde, der er lagt til, er Nørbygård og Hykkelbjerg. En hel plovs hoveri udgjorde på Holmgård i de tider en niendedel af alt markarbejdet. Gården havde i 1683 et opmålt areal af pløjeland på 175 tønder land. Hver plov havde altså c. 20 tønder land at dyrke.

Niels Rindum siger, at han kun tager 6 afgrøder efter gødning, og de falder således: byg, rug, boghvede, havre og havre. For hver plov er udsæden af byg 10–12 skæpper, og det kan vel strække til over 1,5 tønde land. Alle seks afgrøder må da udgøre c. 9 tønder land, hvilket igen vil sige, at hele det besæede areal til gården var c. 81 tønder land. Det er jo omtrent halvdelen af det opmålte areal. Efter de seks års avl fik jorden altså lige så lang en hviletid. Det kan godt være, at udsædsarealet har været noget større, da 6 års hvile må være temmelig længe. Regner man, at de 10–12 skp. byg kan slå til som udsæd på 2 tønder land, bliver udsædsarealet 12 tønder land for hver plov eller for hele gården 108 td. land; hviletiden bliver da 4 år, og det er nok nærmere ved at passe.

Hver hele plov måtte da dyrke 12 tønder land med korn; her skulle alle arbejder udføres med egne redskaber fra gødningskørsel til hjemkørsel af kornet. Gårde som Degnbol, hver af de to Gammelgårde og Poulsgård i Ø. Lem gjorde fuld plovs hoveri, mens de to Nygårde, V. Tredje, Boling, Hykkelbjerg, Kolstrup, V. Refstrup og Nørbygård gjorde halv plovs hoveri.

Markhoveriet var dog ikke det hele. I engene var der til hver plov otte til ti dages slet, der ligeledes skulle passes og hjembringes. Desuden var der en del hegn at holde i orden; alle hegn var diger og grøfter, således lagt at grøften kom yderst og så diget, hvis ikke det var en fold, der skulle hegnes, da skulle diget være yderst og grøften inderst, så diget fik sin stejle side helt ned til grøftebunden. Hvor meget digearbejde der var, oplyses dog ikke; men digerne var udskiftet imellem de 9 plove, og de skulle repareres hvert forår, og når det ellers tiltrængtes i sommertiden. Bønderne måtte også tærsk kornet; men Niels Rindum siger, at han holdt altid en mand til at hjælpe ved tærskningen hele vinteren. Ved folketællingen 1787 er der da også en mand på gården, der kaldes tærsker. Han var formodentlig nødvendig som kontrollør. Kornet skulle jo helst bankes af strået, og hovkarle har altid haft ord for, at de gerne ville slippe nemt om ved arbejdet, hvor det kunne lade sig gøre.

Fra herregården solgtes altid en del korn. Ikke alene fra herregårdens egen mark, men der var jo en hel del landgildekorn og landgildesmør, ligesom der var tiendekorn fra Lem og Hanning kirker. Det gav en del kørsel, især til Ringkøbing.

Foruden disse arbejder, der skulle gøres, enten det tog lang eller kort tid, var der en hel del arbejde, hvor bondens andel var regnet ud i visse dage pr. plov. For disse dage gav herremanden billetter, så bønderne var fri når de havde et bestemt antal pr. plov. 80 dage regnedes at medgå til disse arbejder. Der var rensning af korn, som delvis var kvindearbejde, idet karlene ikke kunne bruge et sold rigtigt. Der var gravning af hedetørv og klyne, lyngslet og bjergning af lav

til lammene og hjemkørsel af disse ting. Ved reparationer af ladegårdens huse og vandsteder i marken og hjemme ved gården regnedes med 8 dage for hver af de 9 plove. Der var fiskedamme, som skulle renses hvert tredje år. Der skulle graves mønningstørv og tørv til strøelse og til at blande i møddingen; det var meget vigtigt at få møddingen så stor som mulig. Der skulle renses grøfter i kærret, der skulle stille folk, delvis som håndlangere ved murerarbejde, klining og tækning. Dæmningen ved Gammelmølle skulle holdes i orden, der skulle sættes stakke af korn, hør, halm, tørv, brændelyng og fårelav. Alle de her nævnte dage var *gangdage*, regnet efter en karls eller piges arbejde. Til kørsel med lyng, tørv, lav, klyne, bygningstømmer, mønningstørv, møddingjord og til dæmningerne ved møllen; endvidere til flytning for køber og sælger eller en eventuel forpagter regnedes 24 *spanddage*, af *gangdage* var der 61 dage.¹²

Mærkeligt er det at pasning af gårdens høvder, heste og får, ikke hørte med til hovarbejdet, men det var vist aldrig med. Formodentlig ville man ikke betro disse arbejder til at gå i skift mellem bønderne.

Jeg vil tro, at bøndernes hoveri var en langt større indtægt for herremanden, end landgilden var, og ville man kapitalisere blot en lille herregårds hoveriindtægt, kom man let op til en million kroner omregnet i vor tids penge.

Niels Rindum var som sin fader en både dygtig og foretagsom mand. Hans købmandsgård lå på Bredgade i Ringkøbing, og så havde han et pakhus på stranden. Der findes en opgørelse af boet efter hans død i 1795. Dødsboet blev efter tidens skik solgt ved auktion, og den indbragte ikke mindre end 58.000 rd. Efter fradrag af gæld blev der 28.600 rd. til arvingerne.

Holmgård blev da udstykket og bondegodset solgt til fæsterne som selveje. Hovedgården var slet ikke så let at sælge; men en af arvingerne bød den ind på samtlige arvingers vegne og så blev den senere solgt til to bønder. *Anders Pugflod* fra Holmsland og *Niels Jensen* var køberne. De delte gården i to lige store dele, og dermed var Holmgårds saga som hovedgård forbi.

Pas fra godskontoret.

To bønder fra Lem står på Bølling herreds ting den 24. marts 1733 og fortæller, at de godt kendte en mand, der hed *Peder Christensen* og boede i Emmerlev i det slesvigske et par kilometer nord for Højer. I 1693 var han som ungkarl rejst hjemmefra til Holland. Senere havde han boet i Emmerlev, og formodentlig har han sejlet, dels med skuder til Holland og dels fra Holland på større rejser. Han var søn af afdøde *Christen Pedersen* og hans endnu levende enke *Maren Pedersdatter*. Foruden ham havde de kun en datter, *Karen Christensdatter*, der var gift med *Christen Nielsen* i Vester Tredje. De to mænd fortæller, at de har kendt familien godt og holdt familiær omgang med dem og kan vidne, at familieforholdene var som her opgivet. Peder Christensen var nemlig død. Han havde i 1717 taget hyre som matros med skibet *Porto Bello* af Amsterdam, der under kaptajn Høybert von Düykeren sejlede til Smyrna. På den rejse døde han knap et halvt hundrede år gammel, og hans arvinger er da moderen og søsteren.

Vi må lægge mærke til, at han rejste fra hjemmet i 1693. I skolen lærte vi, at da Frederik IV i 1701 oprettede sin landmilitz, hvori bønderkarlene gjorde tjeneste, ophævede han til gengæld året efter de sjællandske bønders *vordnedskab*.

I Jylland havde bønderne ikke været bundet af nogen sådan tvang, og ovenstående lille historie om Peder Christensen viser, at bondekarlen kunne rejse ud og vedblive at holde forbindelse med slægt og venner derhjemme. Sådan blev det ikke ved med at være. Samtidig med at den nye militz blev oprettet, blev det bestemt, at bønderkarlene ikke måtte flytte fra det gods, hvor de opholdt sig uden pas fra godsejeren.

Godsejerne så vel ikke med velvilje, at deres karle skulle til at være soldater, men da de skulle udtage karlene, håndhævede de med strenghed den givne pasordning, der i praksis kom til at gælde som et *lille stavnsbånd* længe før det egentlige stavnsbånd blev indført i 1733. Bøndernes frihed her i Jylland blev altså allerede i 1701 stærk beskåret; de blev mere afhængige af herremanden; de kunne ikke flytte fra godset, hvis de var utilfredse. Det var ellers sådan, at fæsteren kunne opsig sit fæste på lovlig vis, hvis han blev forurettet; men hvad kunne det hjælpe, når han ikke samtidig kunne flytte fra godset og søge sig et andet herskab.

Følgen af pas- og militzordningen blev blandt andet, at mange unge mennesker løb deres vej, og kom de ikke frivilligt tilbage, når der blev lyst efter dem, blev de dømt som rømningsmænd og kunne pågribes, så snart de viste sig. Pas- og militzordningen gjaldt ikke for hertugdømmerne, så rømningsmændene tog næsten altid vejen sønderud. Var de først over grænsen, kunne de ikke pågribes. Det var allerede på den tid almindeligt, at karle og piger, også gifte folk tog tjeneste i Sønderjylland om sommeren. Vejen var kendt. Det skete, at husbonden gav pas til en sådan sommertjeneste; men så blev der tit forlangt kaution. Var man sluppet af sted uden kaution, var det jo fristende at blive borte. Da herredets tingbøger ikke er gemt længere tilbage end til 1728, er vi imidlertid afskåret fra at se, hvordan pasforordningen virkede først i århundredet, men 10. marts 1733, straks efter at forordningen om stavnsbåndet var kommet, stod ridefogeden på Lundenæs, forvalter Rasch på herredstinget og advarede »alt det unge mandskab, som uden pas eller følgeseddel har begivet sig af godset og andetsteds må tjene eller opholde,« at de straks må indfinde sig personligt på Lundenæs, også en og anden bonde på godset, hvis sønner ikke er hjemme hos dem, blev lige så alvorligt påmindet, at de uopholdelig giver til kende, hvor deres sønner findes, og skaffer dem hjem til godset.

I et sogn som Lem, der var delt mellem flere godsejere, kunne disse snærende forordninger tit komme til at volde bryderier. I Degnbol døde *Jens Mortensens* anden kone, *Malene Christensdatter*, i 1718 fra tre små drenge, *Morten*, *Christen* og *Niels*. Manden giftede sig snart igen, og så gik der nogle år; men midt i tyverne døde han, og enken blev gift med Mads Christensen, som vi senere skal høre lidt om. De tre drenge, hvis arv stod i gården, blev ved faderens død taget bort fra gården af formynderne, som var deres morfar, *Christen Hansen* i Fårborg og hans søn, Hans Christensen, i Nymølle. Christen kom til Nymølle og de to andre til Fårborg.

De tre drenge var altså født på Holmgårds gods og senere opdraget på Brejninggård gods og på det gods, der hørte under Karsbæk kloster; men deres arv stod i en gård under Holmgårds gods, og den måtte godsejeren svare for. Da drengene blev myndige og ville have deres arv udbetalt, brugte madam Odderbeck dette forhold imod dem for at få dem hjem til godset, idet hun påstod, at

nok kom de til deres formyndere for at blive opdraget, men samme opdragelse kunne de have nydt hos deres stedmoder på Holmgårds gods.

Det er klart, at de to godser, hvorpå de tre karle opholdt sig, hurtig blev draget ind i sagen. Karsbæk kloster blev den gang nydt af frøken *Ellen Kirstine Lange*. Hun ville selvfølgelig grumme nødig lægge sig ud med madame Odderbech, hvorfor hun let lod sig overtale til at udstede en skrivelse, der er stilet til »ædle madame Odderbech, høfornemme velynder.« Skrivelsen siger med tydelighed, at frk. *Ellen Kirstine Lange* ikke på nogen måde vil hindre, at Christen Jensen hos mølleren vender tilbage til Holmgårds gods, så snart madam Odderbech forlanger ham til tjeneste på Holmgård eller andet sted. Det er klart, at den fattige adelsfrøken ikke vil i strid med damen på Holmgård.

Fra Brejninggård mødte Jørgen Punch, ridefogeden, og han vil aldeles ikke vide af madam Odderbechs fordring på brødrene, når hun holder stærkt på ikke at ville udbetale arven, før de tre brødre indfinder sig på hendes gods, hvor de er født. Den yngste af brødrene nævnes ikke af deres forsvarer eller af ridefogeden fra Brejninggård, han var måske kommen ind på Holmgårds gods. Efter at sagen havde stået på i et par måneder, blev der indgået forlig. De to ældste brødre kvitterede for den arv, mad. Odderbech mentes at stå inde for. Dermed blev sagen hævet. Tingbogen siger ikke, om brødrene skulle vende tilbage til deres fødestavn; men ad anden vej kan man se at Morten Jensen i 1741 blev gift med sit søskende-barn, *Anne Mathisdatter*, og de boede længe i Fårborg. I Nymølle var der fra 1745 til 1763 en Christen Møller, som fik en del børn døbt i den tid. Hans ældste søn kom til at bære navnet *Hans*, som mølleren hed i 1735. Der er al grund til at tro, at Christen Møller er den samme som Christen Jensen fra Degnbøl. Hans søn, *Peder Christensen*, købte møllen i 1795, og det er ham, der byggede papirmøllen.

Samme år anlagde *Poul Christensen Stamp* eller *Rytter* sag mod sin forrige husbonde, Krarup på Dejbjerglund, fordi han ikke kunne få ham til at give sig pas. Poul havde haft et lille sted i Dejbjerg, der kaldes *Stamp*, og det har han med husbondens vilje opladt, fordi det var for ringe, han kunne ikke leve af det med sin familie. Han havde ligget i *malicien* i 16 år og kunne ikke nægtes passet; men sr. Krarup, der mødte selv var utilfreds med, at han var flyttet til Holmgårds mark. Han kunne godt få pas; men han havde nogle drenge, der var født i Stamp, og Krarup hævdede, at de efter stavnsbåndsordningen skulle høre hans gods til, ja, han vil sige, at det var en aftale mellem ham og Poul Rytter, da han fik lov at drage fra Stamp. Dette vil Poul dog ikke vedgå; det lyder da også ret mærkeligt. Et par vidner i sagen fortæller, at de af Poul Rytter har været sendt op til sr. Krarup for at få passet udleveret; men de fik da at vide, at hans pas længe havde ligget færdig, og han kunne få det, når han efterkom hans løfte. Han havde ingen restancer, og sr. Krarup gav ham forlov at »flytte og fare med, hvis han havde.« De havde også været hos den daværende Dejbjerg-præst, hr. Lang; men han sagde, at han ikke kunne give rytteren skudsmål, inden passet forelå. Provst Chr. Allerup i Lem havde derefter sagt, at han ikke kunne tage Poul Rytter og hustru til skriftemål og sakrament, før pas og skudsmål forelå.

Sr. Krarup hævdede nu på tinget, at der var et sted i Gl. Dejbjerg som Niels Jensen Smed før havde haft. Det kunne Poul Rytter få for 2 rdl. i afgift og gangarbejde som de andre afbyggere under hovedgården; men Poul sagde, at han kunne ikke leve af det sted, »hvor liden avl undertiden faldt« og at han var en

væver, som ikke gerne kunne hindres af hoveri, om han skulle »samle brød og bjerring.« Poul Rytters sagfører fremstillede nu Pouls tre små drengebørn: Jens 7 år, Peder 4 og Hans 2 år. »Dem han til sr. Krarups tjeneste til sin tid gerne overlader, når sr. Krarup her for retten ville behøve at erklære, det han samme trede drengebørn ville straks antage til opdragelse alt således, at de i guds frygt og anden gudelig øvelse kristeligen vorder oplyst, desårsag at Poul Christensen ej kan finde lejlighed til anden fæste hos en anden proprietær, så længe han ej uden tiltale findes entlediget fra Dejbjerglunds gods.« Hans andre to sønner, Christian og Henrik, er født i kancelliråd Heldvads gods, Vennergård, » – og

Fig. 32 a. Fårborggård.

står imellem kancelliråden og sr. Krarup, hvilken af dem, der udfindes berettiget,« hvem der vil opdrage dem. Væveren eller hans sagfører er ikke uden en vis humoristisk sans.

Sr. Krarup vil dog ikke have børnene med sig hjem; han mener ganske vist, at alle fem hører til hans gods, men han har givet Poul Rytter sådant tilbud, at han kan forsørge børnene, og kan han ikke tage mod tilbuddet, vil Krarup ikke længere »her disputere«. Dertil bemærker bondens sagfører, at han ikke kan leve der uden stor armod, om han ikke må få det pas, eller han kan lade børnene gå ind under godsejerens opsyn og forplejning. Krarup er nu færdig til at tage hjem, han vil ikke sige mere, men henholder sig til den kongelige forordning.

Om Poul Rytter eller Poul Stamp fik sine drenge med sig, kan man ikke sige med sikkerhed, men han boede i Nørbygård, som han havde i leje, og her fødtes i 1735 drengen Niels Povlsen, der senere boede i gården; han døde 1797, og konen døde 1796. I deres sidste år var de fattige indeste. Vi ser, hvordan herremanden vil bruge sin formentlige magt over børnene, vil hindre fæsteren i at flytte.

Fra Lundenæs gods hører vi om en sag mod tre brødre. De var ganske vist

fra Stauning, men den ene tjente ved Anders Hindhede. Da de to var bortrømte, lod forvalter Steno Rasch, der boede på Dalagergård, hvor Lundenæs godsforvaltere længe havde deres sæde, den tredje brøder, Offer, hente til Dalager, fordi han havde mistanke til ham, og da karlens fader kørte ham til Dalager, græd han og sagde, at han ville ønske, han var hos sine brødre. Faderen sagde da: »Du skulle se at vogte dig derfor. Gør du det, da bliver du bunden til en pæl eller stolpe, ifald de får fat på dig, og bliver pisket.« – Og så løb Offer dog alligevel. Faderen fortalte siden, at en af hans sønner var i Holland, den anden skulle tjene i Ballum, men drengen Offer vidste han ikke, hvor var, han havde hørt sige, at han var druknet. Den ældste var 20 år og var stukket af, da han var 17; den anden var 18 år og var rejst for et år siden. Offer »var ongefærlig« i femtende år« og sidste påske bortgået. Hvad har han ikke døjet, den dreng.

I 1750 lyste Lundenæs efter ikke færre end 10 bortrømte karle, deraf atter et par brødre fra Stauning, og i 1762 er det karlen Peder Skibbild og Jens Hansen, der efterlyses. Jens var fra Lem, søn af husmand *Hans Jensen*. Forældrene blev indstævnet og faderen oplyser, at så vidt han vidste, var Jens sønden for Vilslev i Hillerup. Han havde skrevet hjem ved påsketid, at hans farbrøder var rejst fra ham til København. Hans Jensen troede nok, at Jens ville komme hjem til høsten. Det hjalp dog ikke.

Retten dømte dem som rømningsmænd, ingen måtte huse og hæle dem, godset må gribe dem, arrestere dem og føre dem hjem. De bør derefter betale 5 rd. for processen, og »Jens Hansen, når han attraperes, sidde i fængsel på vand og brød i 14 dage.«

Fæsteren og godsejeren. Restancer.

Det er en selvfølge, at det af og til skete, at en fæster kom lidt bagefter med betaling af skat og landgilde. Der kunne være mange årsager til restancer, og når godset ikke mente at det kunne få dem ind på anden måde, så blev de inddrevet ad rettens vej. Ligesom vi nu om stunder kender det fra skatteinddrivning, blev der også den gang tinglæst restancelister for skat og landgilde til godserne. Man kan dog ikke sige, at godserne var særlig ivrige til at inddrive restancerne, der ofte kunne stå i mange år.

Lundenæs var det største gods, som havde bøndergårde i Lem sogn. Godsets restanceliste fylder i 1729 ikke mindre end 15 sider i tingbogen. Leder vi disse sider grundigt igennem, finder vi da også folk fra Lem, der havde været sendrægtige med at yde deres skat og landgilde. Enkelte stod kun i restance for sidste halvårs skat, men der var også nogle, for hvem restancerne havde ophobet sig.

Niels Thuesen		Martini 1728: 3 rd.
Moust Christensen, Agerbo		- 1728: 6 -
Mads Christensen enke, Lambæk og Niels Pedersen	forr. dom 20 rd. 26 skl.	- 1728: 6 -
Morten Nielsens formand, Ø. Lem ..	- - 12 - 29 -	
Mads Christensens enke, Green	- - 7 - 6 -	- 1728: 2 -
Chr. Jørgensen, Kærgård		- 1728: 12 -
Jens Thomsen, Søndergård	- - 33 - 29 -	
N. Pedersen, Lambæk	- - 318 - 22 -	- 1728: 6 -

Frederik Mølgårds enke	-	-	112	-	39	-	-	1728:	8	-
Mads Larsen, Toft	-	-	23	-	22	-				
Mads har intet betalt for 1727, gården fæstet til Niels Pedersen 1727 imod frihed for dette års landgilde, har efter akkord overtaget al gælden for							29 rd.	2 skl.		
Peder Christensens formand, Karsbæk	forr. dom	17	-	17	-	-		1728:	2	-
Niels Christensens formand, Bækbo..	-	-	135	-	38	-	-	1728:	3	-
Jens Laursen, Tredje	-	-	165	-	40	-	-	1728:	3	-
Knud Bertelsen, Hyw	-	-	31	-	11	-				
Knud Bertelsen, Faurby	-	-	41	-	3	-				
Peder Jensen, Refstrup	-	-	38	-	35	-				
Bent Nielsen, Quab	-	-	20	-	20	-				
Thue Frederiksen, Fr. Thuesens søn..	-	-	70	-	27	-				
Lars Hansens formand, Ved kirken..	-	-	76	-	7	-	-	1728:	2	-

Man vil forstå af disse få navne, at godset har haft mægtige summer stående ude hos bønderne som restancer.

En tillægsliste fortæller om de gamle restancer, at *Mads Larsen* i Toft, der nu var afgået, havde restancer, der gik tilbage til 1720. *Lars Christensen* i Bechbo, der var *Niels Christensens* formand, havde restancer fra 1717. *Lars Hansens* formand Ved kirken restede ligeledes fra 1717, og *Niels Lauridsens enke* i Faurby havde restancer helt fra januar kvartal i 1710. Det kan vel siges om enkelte af restanterne, at de kunne nok betale; men de tænkte, at det var dumt at betale før tiden. Om andre kan man med nogenlunde sikkerhed sige, at de ikke kunne betale, ja, enkelte havde vel endogså helt opgivet nogen sinde at få gjort rent bord. Af 21 restanter havde de 17 gamle domme på restancer.

I 1730 træffer vi akkurat de samme navne; i Mølgård er der dog kommet en ny mand, Anders Nielsen Kolding, men hans formand nævnes stadig, og i 1731 er f. eks. Niels Pedersen i Lambæk kommen til at skylde 328 rd., Fr. Mølgårds enke 120 og 78 rd. Og så meddeler listen, at Thue Frederiksen har fået den sidste ejendom på listen, den ved kirken, det er Højmark.

Efterhånden er dog en god del af disse restancer enten afskrevet eller indbetalt, idet der 1750 kun nævnes fire mænd i Lem i restancelisten for Lundenæs. Et lignende antal findes i listen for 1771.

Holmgård godset har selvfølgelig også restancer. Således kommer fordringerne for 1736 til at se ud:

Vester Tredje. Chr. Nielsen rester for landgilden siden 1719, ialt 31 rd. 1 mark.

Gammelgård. Gravers Nielsen har som foregående klareret kongelige skatter; men rester med landgilde fra 1719, efter fæstebrevet bliver det 53 rd. 5 mark.

Chr. Jensen har ligeledes betalt skatten men rester fra 1734 med noget landgilde 7 rd. 2 mark.

Øster Lem. Gravers Nielsen rester landgilde 4 sld. årlig 1719–36 plus lidt skat: 48 rd.

Refstrup. Thomas Thomsen er i mange måder til restance både af skat og landgilde. 57 rd.

V. Refstrup. Christen Christensen rester en del kongelige skatter og har intet betalt i landgilde siden kvitteringsbogs meddelelse 1719: 48 rd.

Boling. Laurids Jespersen rester april kvartal i skat og så som naboerne landgilde fra 1719–36: 48 rd.

Nygård. Niels Jespersen rester 5 års afgift efter kapitelstakst, 10 td. rug.

Nygård. Niels Nielsen har i over 20 år beboet sit sted men har ingen landgilde ydet siden 1719. Det er 48 rd. Desuden har jeg i mange år måttet gøre forskud på hans skatter og forstrakt ham med lånekorn, hvorfor jeg ventter, hvad en opsætsig og genstridig bonde har nydt, vederlag, og begærer jeg, at han møder i retten og vedstår sin restance.

Degnbol. Jens Iversen rester landgilde 1736: 4 rd.

Iver Pedersen årlig 4 rd.; men ihvorvel han er overgået dom for et steds ulovlige besiddelse på Holmgårds gods for 80–100 rd.s restance, så er dog det sted hvor han nu bor ham forundt på årlig afgift af 4 rd., hvoraf han i sin tid intet har klareret, uden alene på landgilden udlagt 5 sletdaler, så hans restance fra 1719–35 er på 64 rd. 4 mark.

Bemeldte Iver Smeds søn, Christen Iversen, har antaget faderens sted til beboelse med løfte om at svare den årlige landgilde 4 rd., men har allerede til dato pådraget sig restancer på 8 rd. 4 mark.

Fjorten dage efter at denne restanceliste var læst og påskrevet, skulle den være indbetalt. På tinget siges, at Jens Iversen i Degnbol har gjort klar. Iver Pedersen var ikke mødt, men sønnen Chresten var mødt og foregav, at han ville betale hans husbond med en god vilje, hvad han var skyldig, men han var så fattig, han kunne ikke komme af sted med det, og hvad faderens restance angik, den kunne han ikke betale. Han var lovet fæstebrev, men havde endnu ikke fået det.

Christen Christensen i *V. Refstrup* hævdede, at hans hoveri var så stort, at han ikke kan udgive 2 td. rug i landgilde. Han har intet fæstebrev. Da han kom til stedet, betalte han de 2 td. rug i to år, siden kunne han ikke.

Chr. Nielsen i *Vester Tredje* kunne ikke modsige sin restance, men kunne heller ikke yde noget for det strenge hoveri. Han havde både fæstebrev og kvitteringsbog.

Mændene i *Gammelgård* havde forskellige indvendinger. Gravers Nielsen godkendte restancen, men kan ikke betale årlig landgilde på grund af det hårde hoveri, og Christen Jensen mente ikke, han havde lovet at udgive smør, men rugen restede han med. Han havde ikke noget fæstebrev, men var blevet det tilbudt, og ville derfor tro, han blev fri for smørret.

Gravers Nielsen i Øster Lem havde aldrig lovet hans husbond nogen landgilde, og ej heller havde husbonden ham derom anmodet, havde hverken fæstebrev eller kvitteringsbog, som dog var ham tilbuden, han kunne ikke svare større afgift end hoveriet. Laurids Jespersen i *Boling* fremlagde sit fæstebrev og forklarede, at på grund af det store hoveri kunne han ikke give landgilde. Niels Jespersen i *Nygård* vedgik sin restance. Det gjorde Niels Nielsen for såvidt også. Da han blev spurgt, om han havde fæstebrev og kvitteringsbog, svarede han ja; men han havde ikke andet at forevise end kvittering på landgilde 1719.

Otte dage senere faldt der dom, at bønderne skulle have deres gårde forbrudt, hvis de ikke betalte inden 15 dage. Dog vil md. Odderbech godtgøre Laurids *Boling* det plovbæst, som er ham tilsagt at nyde i plovtiden efter hans fæstebrev af

1727. Om restancerne kom ind, kan man ikke se; men madam Odderbech sætter ikke nogen bonde på døren i den følgende tid.

Hele denne restancehistorie her fra Holmgård tyder på, at godset ikke var hårdere til at inddrive restancer end Lundenæs. Og der er noget, som tyder på, at madam Odderbech har været måske lidt for eftergivende, eller at hun ikke rigtig har kunnet sætte sig i respekt hos bønderne. Muligvis har det lille gods haft visse vanskeligheder ved trods pas og stavnsbånd at skaffe sig fæstere nok, så de bønder, der fik gårde, kunne undslå sig ved ta tage fæstebrev ud fra den tanke, at madammen ikke kunne skaffe nogen anden fæster. Derfor kunne de stille betingelser, og derfor kunne så mange mænd undslå sig for at svare landgilde. Om nogen undertrykkelse af bønderne synes der ikke at være tale på madam Odderbechs gods. Snarere ser det ud til, at bønderne har benyttet sig lidt for meget af hendes overbærenhed.

Forsiddelse af gårde.

Vi har fået indtryk af, at godsejerne i ret udstrakt grad tillod deres fæstere at stå i restance med landgilden. De kongelige skatter skulle derimod helst ydes til tiden; det var ellers penge lige ud af herremandens lomme. Hvis en fæster ved sygdom eller alders skrøbelighed kom sådan i *bagståg*, at han ikke kunne længere, søgte han at finde en efterfølger, som han kunne oplade gården til og på den måde sikre sig og konen forsørgelse i gården ved aftægt. I almindelighed kunne dette ordnes med godsets forvalter eller ridefoged. Ofte blev det en søn og svigerdatter eller en datter og svigersøn, der fulgte de gamle i gården. Vår restancerne bleven for store og gården måske gået ud af drift, kunne den nye fæster få lov at sidde et år uden landgilde, eller man kunne fra godsets side hjælpe ham ved at låne ham sædekorn eller måske en hest, så han kunne komme i gang. Fik man fra godsets side mistanke om, at fæsteren lavede kæltringstreger, var man derimod nødt til at bruge hårdhed, *bruge lovens middel* hed det, og undertiden har dette middel været hårdt nok. *Loven* var på denne tid Vhristian V.s *Danske Lov*, og den siger 3.13.1 »Ingen skal udvises af sin gård, som han haver fæst af sin husbond, så længe han holder den ved hævd og bygning og den forbedrer og lovligen gøder sin jord i marken og giver sin skyld i lovlig tid ... og er sin husbond og hans fuldmægtig i hans fraværelse hørig og lydig og ej låner, lejer eller fæster fra sin gård ager, eng eller noget af gårdens tilliggelse eller tilsteder nogen anden at bruge noget af gårdens tilliggelse ... uden sin husbonds eller hans visse buds minde.« Og 3.13.2 »Forbryder bonden sig imod noget af disse stykker, da haver han sin gård forbrudt.«

Det var altså i fuldt medhold af loven, når vi i det foregående stykke så, at restanterne, hvis de ikke inden 15 dage havde gjort rent bord, havde deres gårde forbrudt. Krakilske godsejere og ridefogeder havde således let ved at fjerne de efterladende; men som vi før har sagt, loven om tilbud og efterspørgsel satte formodentlig en dæmper på godsejernes og deres ridefogeders trang til at bruge loven. Derfor kunne visse bønder oparbejde meget store restancer, inden der blev skredet ind imod dem.

Mente ridefogeden eller godsejeren, at der fra bondens side forelå uregelmæssigheder af en eller anden art, så greb de ind. Lovlig opsigelse af en gård kunne

finde sted, når fæsteren havde »skellig årsag« dertil. Men det skulle ske lovligt på tre ting og sommeren i forvejen som fraflytning skete til maj næste år.

Det kan da måske ikke undre os, at forvalter *Daniel Phillip Rasch* på Lundenæs optræder så voldsomt mod *Peder Jensen i Lille Refstrup* i 1730. Hans restance var godt nok på 38 rd. 35 s. på restancelisten 1729. Den egentlige grund er nok, at opsigelsen fra Peder Jensen kom så ubelejligt. Tingbogen fortæller herom efter *Anders Eskesen* i Øster Lem, der var budfoged i sognet for Lundenæs. Han siger, at Peder Jensen kom til ham den sidste søndag i marts, mens »prædiken angik i Lem kirke,« og sagde, at han skulle lade forvalteren vide, at han ikke længere kunne blive ved hans sted eller gøre noget arbejde, da han både var aldrende og skrøbelig. Endvidere siger Anders Eskesen, at han nok ved, at Peder Jensen sidste høst ikke havde udkørt sommergødningen på sin jord, som det ellers var brugelig, og da han samme dag bragte forvalteren det budskab, blev denne fortrydelig over, at bonden på en sådan ubekvem tid af året, da forårsarbejdet stod for døren, frasagde sig ejendommen helt ulovligt og ikke have anvist nogen efterfølger.

Forvalteren gav til svar, at der skulle komme en med det første og efterse stedet, og dagen efter gik budfogeden og Morten Nielsen i Øster Lem til *Lille Refstrup* for på forvalterens vegne at registrere og vurdere »hvis ringe middel da fandtes på stedet.« De fandt *Peder Jensen* og hans kone *Anne Jensdatter* hjemme, og de gav sig da til at skrive op, hvad der fandtes af værdi på ejendommen både ude og inde.

Besætningen var 1 ko, 1 kvie og 1 kalv samt 3 får og 3 lam. Avlsredskaber nævnes ikke og det fattige indbo var ikke meget værd. Der var intet korn eller halm uden 3 knipper, og så var der lidt hø; men Jens Pedersen sagde, at han havde 3 skæpper havre hos Christen Karsbæk som nok skulle komme tilbage igen. Sidste høst havde der nu været en ko og en lille kvie mere. Det vidste budfogeden fra Øster Lem, men Morten Nielsen kendte ikke noget dertil, det sagde han da.

Ane Jensdatter mødte fjorten dage efter på tinget og fortalte, at hendes mand, der var 80 år, ikke kunne komme, da han var svag og sengeliggende, og provsten havde været hos ham i går for at give ham alterens sakramente, og hun bad ydmygt om, at sagen måtte henstå i 14 dage, for de havde en søn, Jens Hie, som var indsidder og som de ville tale med, om han ikke ville overtage Lille Refstrup og på den måde komme dem til hjælp i deres alderdom. Hun var 78 år, og hun ønskede, at herskabet ville give sønnen lov at flytte ind til dem. Forvalteren bevilgede da udsættelse af sagen, på den betingelse, at jorden blev forsynet med sædekorn, og at de sammen med sønnen inden fredag middag skal tale med forvalteren om fæsterskiftet.

De værdier, som synsmændene havde fundet i gården, udgjorde kun 9 rd. 5 mark, og det var formodentlig temmelig lidt til at stille godsejeren tilfreds. Sønnen Jens Pedersen fik vistnok ejendommen. Nogen tid efter kom det imidlertid op, at foruden de tre skæpper havre i Karsbæk var der også andre værdier uden for boet. De to gamle blev igen stævnet til tinge sammen med en hel del folk både af Lem og Ølstrup. Særlig nævnes degnen i Ølstrup, som »besynderlig har været den gamle Peder Jensens hælere og afnemmere.« Sagen blev dog ikke behandlet, idet den blev udsat og formodentlig forligt.

En anden af de bønder, der havde høje restancer til Lundenæs, var *Niels Christensen* i Bækbo. I foråret 1731 hedder det om ham, at han »uformodentlig i dette forår nogle gange har frasagt sig stedet.« Han var en rigtig fattig og elendig bonde, han havde, som han selv sagde, »en syg hustru og en tynd lykke.« Han var broder til Moust Agerbo. Sagen mod ham rejses først i maj, og tidspunktet for en frasigelse af ejendommen var det dårligste, man kunne tænke sig; lige midt i forårsarbejdet, der den gang faldt lidt sildigere end nu. Da det var synligt for enhver, at Niels Christensen havde ladet gården forfalde, så herskabets fordringer næppe kunne opfyldes, måtte Niels møde for retten.

Her tilstod Niels, at han havde frasagt sig gården, det havde han gjort nogle gange i foråret. Han havde haft den i seks år, og nu kunne han få *Jon Korporal* til at overtage den. Jon havde en af gårdene i Dejbjerg Bækbo, og havde haft Niels' gård i brug en tid. Forvalteren spurgte nu Niels, om ikke det var på grund af gårdens slette tilstand, det blev ham nægtet at flytte, og ikke lovligt som en bonde kunne skilles fra gården. Han resterede både med skatter og landgilde, havde heller ikke lagt forårssæden, hvilket var så meget mærkeligere, som Jon Korporal ikke straks ville tiltræde stedet og bo der og svare hans restancer.

Det kunne Niels ikke sige imod, og forvalter Rasch kørte videre i sit forhør over manden. Havde han ikke, efter at han var bleven formanet at blive ved stedet og drive avelen, draget liden omsorg derfor og lod al flid og vindskibelighed fare, således at han gik hen og gjorde arbejde for andre og lod sit eget sted »stå for vind og vover« og plat intet kerede sig om havresæden, da andre folk havde tilsået, endskønt han selv (forvalteren) ved Anders Eskesen i Øster Lem lod ham vide, at han skulle få nogen hjælp med havren. – Jo, nok sandt, svarer den arme mand, men armod var ham overgået og han havde en svag kone.

Om der var sået korn »til half« med en og anden, da han i sin tid fik stedet efter gamle Iver Nielsen, og har han ikke siden sået »til half« med andre? Det var efter loven forbudt. Niels måtte sande, at der intet var sået »til half« af Iver, men at han selv havde brugt dette både sammen med broderen, Moust Agerbo, og med Moust Bjerre og Gravers Andbæk. Forvalteren spurgte da, om han havde såsæd eller ville skaffe noget, hvortil Niels måtte sige, at han havde ikkuns $9\frac{1}{2}$ skæppe byg, som kom i jorden, men havre og boghvede havde han slet intet af.

Da han overtog gården, havde den været godt forsynet med husdyr: 2 bæster, 9 fæhøveder, 14 får og 1 gammel svin, nu havde han kun tilbage et gammelt bæst, en gammel helmis og en lille følplag, fire fæhøveder, fire får, en vædder og to lam. Han havde kun gjort meget lidt ved husene i de seks år; men så havde han til gengæld solgt noget *tag*, det vil sige noget rughalm, der var gjort rede til at tække med. Husene så derfor ikke ret godt ud. Forvalteren er øjensynlig i sin gode ret, når han kræver Niels til regnskab. Han svinger sig da også op til at holde en hel lille erhvervspolitisk tale:

»Kan han nægte, at han er advaret og formanet i stedet for at løbe her og der, stundom ørkesløs at tage tjeneste på gårde for at aftjene de kongelige skatter, helst han er en ung mand, tillige med hans hustru. Det er nu om stunder alt for meget gængs og uforsvarlig, at stederne, som bønder har antaget med temmelig god besætning og sæd, fri for hoveri, kastes af bønderne på herskabet til største last og skade, når de af dem vel en føje og stakket tid er bleven afsvækket og fast øde.«

Nej, Niels kunne ikke nægte – men han var ikke »kommen ret i stilhed eller sat sig til husværelse for sig og hustru.«

Om hans plov var i orden, havde han en vogn, der kunne holde til kørsel på et par mil, uden at han skulle ligge dermed på marken som en prakker? spørger nu forvalteren; thi skønt gården ikke gjorde egentlig hoveri, havde manden pligt-kørsler at forrette for godset. Det havde alle bønder. Svaret var ikke rent benægtende, men på ægte vestjysk lød det, at »der var ikkun slet temmelig.«

Den gamle Iver Nielsen blev nu forhørt om gårdens tilstand, da han afstod den for 6 år siden. Han og hans kone skulle vel forsørges i gården. Han forsikrer, at besætningen var som nævnt, at vogne og markredskaber var i orden, men nu »har han intet at slå sin håb til uden betleri.«

Synsmænd afkræfter ikke det mørke billede, der tegnes; salshuset var kun til nedbrydning, og de andre tre huse var meget brøstfældige. Der trængtes til i det mindste en reparation på 24 rd. og 20 travet tag. Korporal Jon havde nu sået noget byg, og der skal også sås boghvede. Han fremviste et akkord-fæstebrev på ejendommen af 7. maj, som han havde indgået på at overtage, og så be- kender Niels Christensen med et hjertesuk, at han har haft en og anden ulykke på stedet foruden konens svaghed, så han desforuden har haft en tynd skæbne, og han har været soldat i 21 år, som hans pas udviser. Ja, den skæbne, den skæbne!

Korporal Jon Knudsen fik altså gården, der lå godt for ham i forhold til det lille sted, han havde sønden for bækken. Gården har nu om dage mtrn. 62, den er noget udstykket, men i godt og vel hundrede år havde Jons arvinger gården samlet, og indtil vor tid har han haft sine efterkommere i gården eller på ud- stykninger derfra. Gården var altså god nok, og Jons skæbne var adskilligt bedre end formandens. Det kan derfor have en vis interesse at se det fæstebrev, der knyttede Jon Knudsen og hans familie til gården, selv om det ikke er noget nor- mal-fæstebrev.

»Anno 1731 den 7. maj er med Joen Knudsen, aftakket korporal, boendes på et lidet sted i Dejbjerg straxen ved den partgårds brug beliggende i Lem sogn kaldet Bækbo, som Niels Christensen Agerbo beboede, Lundenæs tilhørig og nu i foråret som uvederhæftig haver sig frasagt ej at ville eller kunne vedblive, idet han ej haver den fornøden sædekorn og intet ædekorn, mindre kunne reparere de brøstfældige huse eller fremdeles drive avlingen, som ske burde, foruden at skat- terne og landgilden står til restans, bliven akkorderet som følger:

1. Bemeldte steds brug skal bemeldte Joen Knudsen for sig og en af sine børn tage i fæste og forestå, således at husbonden til Lundenæs fra dato af kan være og blive uden skade, når

2. nu til den jord, som er pløjet, betaler ham for 2 tønder sædehavre 7 mark danske og til boghvede 3 mark danske, item af den resterende sidste års landgilds- penge samt sidst afvigte april kvartal ham ej regnes til nogen last eller beta- ling, og som

3. husene er meget brøstfældige og besætningen med plov og vogngang efter forfattede registrering og vurdering er ikkun ringe, i alt ej opløbende uden til 27 rd. 4 mark 6 skilling, hvoraf ham genparter er leveret, tillige med varerne i sig selv, er ham for at forbedre bygningerne og føre samme med tiden i sådan stand, at den kan være passabel for en bonde bygning, nyder han for indeværende år frihed for landgilde, siden svares rigtig efter formandens akkord, og fra dato

af ingen restans på de kgl. kontributioner af stedets hartkorn: td. 3-5-1-1, til-lige med den sædvanlige kørsel med tvende dages arbejde til Lundenæs, hvorfor han dog arbejdet anbelanger bliver fri dette år, og (inden i dag hjembling) må alt have ladet se, at de brøstfældige huse er bleven det nødvendigeste forbedret, der foruden skal han tilforpligte sig, siden han nu ikke selv eller nogen af hans børn kan virkeligen bebo stedet, at ejendommen ikke til upligt eller uden gøde bruges, og ifald, som Gud forbyde, at han ved døden skulle afgå, forinden han enten selv eller nogen af hans børn så voksen kunne blive, stedet at antage og bebo, da skal han alle tider for sig og sine arvinger være forbunden at svare såvel til forsvarlig vinter- og vårsæd igen, som og til besætnings værdi i rede penge, som han nu i begge dele har annammet, og skal sådant være en prioritets-gæld i hans bo og bomiddel og intet videre. Hvilket yderligere på stemplet papir til skadesløs forsikring på begge sider skal forderligt forfattes, så han i så måde såvel som Lundenæs herskab kan være skadesløs, og da skal danemænd derfor til underskrivelse være overværende.«

At fæstevæsen, hoveri, stavnsbånd, pasvæsen og soldatervæsen kunne avle ligegyldighed og dovenskab hos bønderne, er der nok ingen tvivl om, men der vil jo under alle forhold være mennesker, der ikke kan drive selvstændig virk-somhed. Tilfældet i Bækbo må regnes derhen. Dette er næppe tilfældet med *Houli Jensen*, som vi nu skal se lidt på; han var i hvert fald da samtidig noget af et skarn for at sige det mildt. Han tjente i 1726 på Holmgård, hvor senere hans yngre broder Anders Jensen Kragmose også tjente. I det nævnte år blev Houli gift med *Gertrud Nielsdatter*, som ligeledes var i tjeneste på Holmgård hos madam Margrethe Odderbech. Den tjeneste er nok deres eneste adkomst til at fæste halve Gammelgård, hvor *Gravers Christensen* ved juletid 1725 var død. I marts blev Gertrud og Houli gift, og da har de nok fået gården; men det var for meget af det gode for en karakter som Houli. Gården var den østlige Gammelgård, nu matr. 10. Det er så heldigt, at vi delvis kan dokumentere Houli's virksomhed i gården i de tre år, han var der. I foråret 1729 var han rendt sin vej uden at sige farvel og tak til madammen på Holmgård, og selvfølgelig uden pas, og så havde han givet sig i tjeneste i Kærgård hos Niels Michelsen.

Nedenfor giver vi i to rækker Gammelgårds besætning i foråret 1726 og i 1729, da de var rendt deres vej.

1726:	1729:
1 sort hoppe 16 rd.	1 sort hoppe, om den kan leve til græsset 3 rd. 2 mark
1 brun hest 14 -	1 gammel brun hest 4 - 2 -
1 skimlet hoppe med føl .. 10 -	1 lille følplag 2 - 4 -
1 par stærke stude 16 -	3 køer 10 - 2 -
1 par mindre stude 10 -	1 lille kvie 1 - 4 -
1 liden grimet stud 4 - 2 mark	1 kalv 3 -
1 sortbroget stud 3 - 2 -	3 får og 1 ronvædder 2 -
3 køer 14 -	
1 kvie 1 - 4 -	
11 får og 3 væddere 7 -	
28 dyr 96 rd. 2 mark	12 dyr 24 rd. 5 mark

Man forstår knap nok, at det kunne lade sig gøre, hvis ikke der har været et overmål af brændevin med i spillet. Ved almindelig skikkelig udygtighed kunne det ikke lade sig gøre. Som så mange andre af Holmgårds bønder har Houli selvfølgelig først og fremmest undladt at svare landgilde, han havde også lånt korn på Holmgård, og i retten siger han, at han da har betalt husbonden 2 td. korn, enten hun så vil regne det for lånekorn eller landgilde. Skatterne havde han betalt indtil det sidste halve år.

Intet under at mad. Odderbech i retten fordrer, »at han for sådan sin forsættelig omgiænge bør, andre til afsky at straffes på kroppen, såfremt han ej kan betale husbondens krav på bygfæld og besætning, skatter, tiende og landgild, boens registrerede midler samt sagens omkostninger med 2 rd. 4 mark og have sin fæste forbrudt.«

Da dommen over Houli blev fældet den 31. maj, indrømmer dommeren, at han har forbrudt alt, hvad husbonden forelagde, dog vil han ikke lægge hele gårdens bygfældighed over på ham, for det kan ikke være muligt, at der i tre år alene kan oparbejdes en bygfæld på 61 rd. Vurderingsmændene havde regnet, at 13 fag hus skulle tages helt ned, og desuden manglede der på stedet en stald på 7 fag, som var helt borte; men alligevel trak dommeren halvdelen af bygfældigheden fra. Der blev såmænd gæld nok endda, godt 170 rd. »Dette at betale eller og efter loven at lide på kroppen samt og at have sin fæste forbrudt,« dømmer herredsfogeden.

Om Houli kom til at lide på sin krop, ved man ikke noget om. Det gjorde han vist ikke; det blev ham i hvert fald ikke »til afsky og til skræk.« Næste forår træffer vi ham i en mindre ejendom i Karsbæk parat til at gentage spillet, så godt som det nu kunne lade sig gøre her.

Købmand *Rasmus Nøhring* i Ringkøbing ejede stedet, og det kan jo være, at Houli og hans kone har været gode kunder hos ham, mens de formøblede den halve Gammelgård. Han havde da faktisk en vis pligt til at hjælpe Houli igang igen, og det gjorde han også. Den 20. marts 1730 kom Houli til stedet – uden pas, som han selvfølgelig højt og helligt lovede at skaffe sig.

Nøhrings hjælp fremgår af nedenstående opregning:

- 1730, 17. april: bekom han til at æde 4 skp. byg.
 25. april: lod jeg så for ham 22 skp. havre. Christen Dalgård pløjede og harvede.
 Sød 5 skp. byg og 4 skp. boghvede.
 14. juni: 2 skp. byg at æde
 1/2 fjerdingkar salt
 Balsum solferis 4 skilling.
 12. oktober: lod så 2 td. rug, mine folk pløjede og såede i 2 dage,
 Chr. Dalgård hjalp 1 dag.
 14. oktober: bekom hans kone 8 1/2 pund hør.
 1731, 10. februar: 2 stk. tynde fjæl til en ligkiste til Andreas.
 29. juli: til sletfolk 1 1/2 pot brændevin, 1/2 pund tobak.

Regningen er oppe på 10 rd. 1 skl.; Houli har dog arbejdet en sommer for 4 rd. 13 skl. og desuden betalt kontant en god rigsdaler, men de er altså stadig mellem 4 og 5 rigsdaler tilbage.

De fik også lavet en kontrakt eller akkord, der skulle gælde, til Houli fik sit pas og kunne få et rigtigt fæstebrev. Den blev oprettet den 17. november 1730. Stedet kaldes Anders Skræders sted i Karsbæk.

Houli Jensens akkord om Anders Skræders sted i Karsbæk.

1. Antaget stedet til Valdborgdag med hvad derved findes og besætning kan tilhøre, rugsæden som er lagt og hvad foder og høg, som er i behold.

2. Svarer alle kongelige skatter i rette tid fra jan. kvartal næst afvigte at regne, at stedet ikke bliver belastet med restance – under hans fæstes fortabelse.

3. Skal han skaffe sig 2 køer og 1 bæst eller 2 med det første, da jeg vil hjælpe ham med noget gammelt vognredskab til en vogn samt en gammel harve og noget hjælp til en gammel plov.

4. Har han forsikret, at hans konemoder skal tage ind til stedet (med 24 slet mark) som står hos Svenning Andersen, og af samme være dem behjælpelig til besætningen, såfremt hun hos dem på stedet skal blive.

5. Skal han i alle måder stræbe at forbedre stedet og ikke samle restans – under fæstets fortabelse.

6. De første år skal han grave for mig 100 læs tørv à 12 snese og samme rejst og røget. Dog skal mine folk hjælpe ham at røgge dem. Så skal jeg give ham for de 50 læs til hjælp for at grave 1 rd.

7. Når de 2 første år er forbi skal han årlig give i penge til landgilde 3 sletdaler og grave 100 læs gode tørv udi rette tider, det første muligt er, om året – og samme rejse, røge og røgte i rette tid. Dog skal mine folk hjælpe at samle, røge samt strø dem, når de i belejlig tid advares og de kan være fra deres avl.

8. Skal han gøre sig løs fra mad. Odderbech og vise pas fra hende, før ham kan gives fæstebrev på stedet, samt skaffe de ovenmeldte kreaturer og penge til stedet.

Dette skal holdes, såfremt han vil blive ved stedet.

P.S. 1. marts 1731.

Dette skal holdes og efterkommes.

Så og at Houli skal tjene mig i sommer for 4 rdl. og imidlertid derfor avlen med mine heste og redskab imellem mit eget, når lejlighed gives; så skal han grave tørvene og hans kone rejse og røgte dem.

Godt halvanden år efter den sidste tilføjelse på kontrakten gik det dog galt for Houli. Han havde helt undladt at betale kongelige skatter for årene 1730, –31 og –32, ialt 11 rd. 5 mark 3 skll. og 3 tønder rug. Det var slemt; amtstuen i Ringkøbing gav eksekutionsordre på skatterestancen. Rasmus Nøhring fik travlt med også at fremkomme med sine krav, blandt andet regningen, vi før har set. Han fulgte med til Karsbæk for at foretage registreringen og påse, at det gik rigtigt til. Vi vil følge dem og se, hvordan forholdene var.

Da man kom til stedet, var Houli og hans kone gået deres vej. De var ikke hjemme, og jomfru Ide Lange i klosteret var i huset med deres børn sammen med nabokonen Karen Tusquier. Nøhring fandt det nødvendigt at registrere og vurdere de levende kreaturer samt korn og andet boskab, som fandtes på stedet, lade kreaturerne brændemærke og på det strengeste forbyde, at noget blev fjernet, inden skatten var betalt. Man fandt følgende:

1 grå ko, står med 4. kalv, blev brændt på venstre horn med RN, 1 grå kvie blev også brændt med Rasmus Nøhrings mærke RN. 17 får (11 hvide, 4 sorte og 2 grå) deraf tilhører de 6 ungfår Chr. Graversen, der har akkorderet med Houli at han skal have 3 for at føde de 3 andre.

I stuen var 1 lidet furbord med skuffe under; det var ved stedet, før Houli kom. 5 små hvide hollandske fade, 1 liden sort ramme med spejl, 1 hvid furkiste med låg og hænger, 1 gammel hjulrok og 1½ skp. byg i en ballie. I laden var 3 fulde fag med hø, noget utærsket rug, noget rugfoder, noget byg utærsket og noget bygghalm, noget utærsket havre og noget havrefoder. Af dette blev udtaget til foder 1 trave rug og ½ trave bygfoder og noget hø. Derefter blev et dørhul, der var lukket med lyngtørv, spærret så man kunne se om der blev rørt ved det, og der blev gjort forbud til de to kvinder, der var i huset, jomfru Ide og Karen Tusquier, at de skulle sige til Houli og hans kone, at de intet måtte bortføre af det, som var på stedet og nu var registreret, vurderet og brændt; det måtte ikke i nogen måde forkomme, uden at skatten var betalt og Nøhring var tilfredsstillet.

Så rejste da Ringkøbing-folkene af sted mod Klapbro, og Houli kunne komme frit frem sammen med sin kone. De fik referat af det, som var sket. Det kunne jo se ud til, at familien kunne blive sat ud af huset nu lige mod vinteren, og et par dage efter rejste Houli og Peder Lassen i Lambæk til Ringkøbing for at tale med Rasmus Nøhring, og de fik udvirket, at Houli og hans familie kunne blive vinteren over, hvis de respekterer forseglingen og brændemærkningen og registreringer.

Det varede imidlertid ikke ret længe, inden Nøhring hørte tale om, at det vist ikke gik rigtig til hos Houli. Han lod derfor straks udfærdige en stævning til Houli, hans kone og de to kvinder samt Peder Lassen i Lambæk. Da stævningsmanden kom til Houli's hus, var der som sædvanlig ingen hjemme, og døren stod åben. Der var nedbrudt en væg i stuen og hullet stoppet med halm. I stuen var intet boskab uden bordet og to gamle ubrugelige vadmel's puder i sengen. Der var ingen kreaturer i husene.

»Så skrev vi på døren, at vi havde forkyndt stævning til Bølling herreds ting at møde i dag 8 dage,« sagde stævningsmændene, og så gav de naboerne budskabet og bad dem sige det til folkene i det forladte hus.

Houli mødte da også for retten, og her tilbød han inden førstkommande lørdag aften at skaffe alt det fraflyttede tilbage, både kreaturer og andet – og *siden intet efterdags forkomme*, men altid af sin yderste evne efter loven og hans pligt handle med stedet og dets avl og besætning, hvad som nu er, som en ærlig fæstebonde bør at handle med et beboende sted og navnlig i rette tid svare de kongelige skatter. Og skal han nu med det første betale oktober kvartal for indeværende år såvel som resterende skatterug og fremvise kvittering for sr. Nøhring inden kyndelmisse, så og tilkommende sommer grave 100 læs tørv for 2 rd. og hjælpe at røge, når tid er, og endelig betale sr. Nøhring i rede penge inden Michael's de forfaldne skatter, og siden beholder han stedet med lovlig omgang for årlig afgift efter forhen gjorte akkord 2 rd. og for arbejde at grave, rejse og røgte 50 læs tørv, og forresten være hans husbond hørig og lydlig efter loven.

Christen Dalgård og Anders Graversen Møller i Karsbæk gik i kaution for Houli, og så blev sagen imod ham da ophævet. Om de to kautionister kom til at betale noget, vides ikke; men Houli blev ikke i Karsbæk. Nogle få år efter er han

bleven indsidder i Bækbo. I en række år tjente han i Velling; men de boede vist nok i Bækbo, til han og konen døde i 1758.

Degnbol. Vi begiver os til sognets centrale del. Fru Inger Knudsdatter i Degnbol var død 1718 over 90 år gammel. Der havde dog i mange år før hendes død været fæstere i gården, og da nød hun aftægt. I 1703 har *Morten Jensen* gården. En af hans søstre, Maren, blev gift med Jens Skræder og kom til Karsbæk, en anden datter, Johanne, blev gift med Niels Graversen og kom til Holmsland at bo. Sønnen *Jens Mortensen* blev faderens efterfølger; han blev 1706 gift med *Anne Pedersdatter* af Andbæk, der fik tre børn, og så døde hun i 1713. Året efter blev Jens gift påny, og nu hed konen i gården Malene Christensdatter. Hun døde 1718 og efterlod sig Morten, Chresten og Niels, som vi allerede kender. Jens' tredje kone, Ellen Jensdatter, giftede sig året efter Jens Mortensens død med *Mads Christensen*, som nu blev fæster i Degnbol. I deres ægteskab fødtes her i sognet to piger: Abelone 1728 og Anne 1730. Ellen Jensdatter havde en søster, Anne, som boede i Gjellerup.

Mads Christensen lignede i sin færd Houli Jensen. Vi kan ikke blive ved at følge ham, men han skaffer sig som Houli i løbet af nogle år en sådan restance, at madam Odderbech må rejse sag imod ham for hans store forsømmelse. Den 16. januar 1733 blev Degnbol seqvesteret og alt i gården blev registreret, vurderet og beslaglagt. Der var da som besætning 2 køer, 2 stude, 2 væddere og 11 får samt 1 svin. Fire dage senere blev vurderingsmændene, Anders Eskesen i Øster Lem og Niels Jespersen i Nygård, sendt op til Mads Degnbol for at se efter, om alt var i orden, hvad det slet ikke var. På tinget vidner de en uge senere, at der manglede 10 får og 1 svin. Desuden manglede af indboet en brændevinshat med piber og tønne, en stor egekiste, en messing lysestage, noget aftærsket rug, 2 skæpper malt i en kurv, noget aftærsket byg i loen og en sæk malet korn.

Mads Christensens restancer og bygfæld skal her nævnes:

Skatter for januar kvartal 1733.

Kornskat in natura, rug 1 td. 6 skp.

Konen rester med landgilde for de to år, hun sad enke.

Mads rester for 6 år. Landgilderestancen 44 rd., 2 td. byg og 6 td. havre.

Der mangler sædekorn: 3 td. byg og 7 td. havde.

Bygfæld:

Salshuset: 12 fag. De 2 fag ligger på jorden, mangler 200 lægter, 20 spær, 24 traver tag og 900 favn simer.

Øster lade: 42 traver rugtag, 800 favn simer, 200 lægter, 10 spær, 1 rem.

Nør lade: 22 traver tag, 100 lægter, 1 rem, 6 spær.

Fæhuset: 2 snes lægter til stavrer og 2 traver tag.

Han måtte nu frem og forklare, hvor de bortførte dyr og sager var. De 10 får havde han fordelt som følger: 2 til hans »sverre mor« Apelone Jensdatter i Lem. 2 til Hans Lauridsen i Gammelmølle for lån til skat, 1 til Sidsel Frederiksdatter i Højmark, 1 til Søren Refstrup, 4 til Jens Skomager ved kirken. Han havde også fået svinet. Søren Refstrup havde også fået brændevinshatten med tilbehør, og Gravers Nielsen i Andbæk havde fået egekisten. Alt havde de fået for gæld, hævdede Mads. Han tilstod sine restancer; men han havde dog afbetalt med 1 ko,

1 lam og 1 tønde havre. Det var altså al den landgilde han og konen havde givet, siden Jens Mortensens død.

Han blev også spurgt, hvorfor han havde brækket jernskinner af vognhjulene. Jo, af dem fik smeden Søren Pedersen Refstrup 2 i smedeløn, det øvrige havde han selv.

Nu blev alle de mænd og kvinder indstævnet, der havde modtaget de registrerede værdier. Skomagen sad i det hus, præsten havde bygget ved kirken, han påstod, at han havde fået de 4 får og 1 svin for gæld. Man havde ham dog stærkt mistænkt for, at han havde fået alt for meget, og da man gik ham på klingen, indrømmede han, at et af fårene fik *Jep Degn*, for Jens havde sagt god for 4 slette mark, degnen havde lånt Mads. Han vil ikke på nogen måde give svinet og fårene tilbage.

Gravers Andbæk havde ikke fået uden en gammel kiste, som Mads Degnbol selv frivillig havde sat i pant hos ham for 2 rd., han fik i januar måned. »Videre svar kunne ikke fås af ham, fordi han ikke måtte tillades at stå og slå i bordet, ligesom han var i krohus til kortspil,« siger tingskriveren. Søren Pedersen i Refstrup svarede, at han ikke ville levere noget tilbage, uden Mads betalte hvad han var skyldig, nemlig 4 rd.

Mere nåede man ikke at forhandle den dag på tinget, men fjorten dage senere bad skomageren om udsættelse af sin sag i fjorten dage, så han kunne forhandle med md. Odderbech, hvis forvalter gav til kende, at Gravers Andbæk og Refstrup smed og Hans Møller havde været på Holmgård for at afgøre sagen for deres vedkommende, og de havde enten ført tingene tilbage eller på anden måde for nøjet md. Odderbech. Mads' svigermoder var tjenestepige i Degnbol, og de lam, hun havde fået, fik hun lov til at beholde, »siden en tjener er sin løn værd,« hedder det fromt. Enken Sidsel Frederiksdatter bør villig tilbagelevere det får, hun har fået. Jens Skomager er efter både madam Odderbechs og rettens mening ikke i stand til at være Mads Christensens långiver, da han næppe kan sørge for sig selv. Han må have haft en aftale med Mads. Han må tilbagelevere både fårene og svinet, og hvis han forskånes for ransbøder, bør han betale sagens omkostninger.

Om Mads Christensen siger md. Odderbechs fuldmægtig, at han er en ung og stærk mand, alligevel har han i 5½ år fuldstændig ruineret gården, uagtet han overtog den med enken Else Jensdatter i god stand med 4 stærke heste, gode vogne og redskaber, stude, køer og får og inde et velbesat bo, der delvis skulle blive stående for arven til hans formands børn. Han har nu forødt det uden den liden del, husbonden fandt hos ham ved registreringen, hvilket han endog har forsøgt at rane. Han påstår, at Mads dømmes, i fald han ikke betaler hans skyld, som han ikke kan modsige. Som straf kræves han »andre til afsky på kroppen at lide med at arbejde med skubkarren i næste fæstning i det mindste i 6 år.«

Dommen var knap så streng, men kom dog til at lyde på, at Mads Christensen skulle have sin gård forbrudt og betale alt, hvad han er skyldig, og for svigagtighed med børnenes arv og gården at arbejde i næste fæstning med skubkarren 1 år, såfremt hans husbonde ikke vil forskåne ham for det.

Jens Skomager dømmes til at betale alt tilbage og bøde 2 rd. til sagsøgeren med nam i hans bo. Og dette nam skal vi have med, for det foregik ikke i stilhed. Skomageren og hans kone påstod nemlig stadigvæk, at de havde fået får og svin, fordi de havde noget tilgode hos naboen. De ville ikke betale bøde, og de

ville ikke levere noget tilbage. Herredsfogeden sendte da sin stedfortræder Peder Løvstrup som sættefoged hen for at eksekvere dommen og gøre md. Odderbech betalt i skomagerens ejendele.

Som det var skik ved slige lejligheder tog sættefogeden to mænd med sig, og så gik man til skomagerhuset ved kirkegårdsdiget for at skrive så meget, at dommen kunne opfyldes. Det første, Peder Løvstrups øjne faldt på, var en jerngryde, han tog straks fat på den for at se den efter; men skomagerkonen rev den af hånden på ham og sagde, at de skulle få en ulykke, om de rørte noget i huset, og hun satte den ind i kælderen og låste for den og tog nøglen til sig. Derover kom hendes mand og sættefogeden i nogen tvistighed. De to vidner fortalte siden, at de hørte, skræderen og hans kone slog sættefogeden men en bismær af træ i hovedet på hans højre kindben ved øjet, og den ene af dem, Peder Kolstrup, så, at Kirsten Skomager slog sættefogeden i næse og mund med knytnæve, så blodet flød, og derefter tog hun gryden fra ham og løb ad vejen ned til præstegården. Christen Andbæk, som også var vidne, så dog ikke at Kirsten slog fogeden med knytnæver i ansigtet; men Christen Nielsen, avlskarlen på Holmgård, der var med på sin husbonds vegne, havde set det, som Peder Kolstrup sagde.

En flov historie var det for de fire fremmede mandfolk. Her stod de og lod den gale skomagerkælling gøre, ligesom hun havde lyst, gemme gryden og rende med nøglen. Jo, det var en køn eksekution. De blev ligefrem helt lettede i sindet, da skomageren fortalte, at de havde nogle får, som gik inde på kirkegården. De var ikke sene til at komme ud af skomagerhuset. På kirkegården gik en del får; men da de havde fået dem vurderet og fået dem ud af kirkegården for at drive dem til Holmgård, så kom skomageren springende og råbte, at det var ikke hans får allesammen, han løb ind imellem fårene og ville dog ikke udpege hans egne, men tog dem alle og drev hjem med dem til sit hus, og der skulle sættefogeden ikke sætte sin værdighed på spil en gang til.

Det blev så til et nyt retsmøde, hvor skomagerfolkene helt udeblev, og enten de nu havde haft ret i deres oprindelige påstand eller ej, så blev de selvfølgelig her dømt, og dommeren lagde ikke fingrene imellem. »Så bør Jens Skomager samme sin hustrus formastelse at betale med trende seks lod sølv, item samme omkostninger med 2 rd. 15 dage, efter at denne dom er dennem ankyndiget under nam i deres bo og tilhørende, hvor findes kan, og dersom derpå sker videre udflugter eller forvendinger, da de begge to at straffes på kroppen med fængsel og gabestok, andre slige sindede til afsky.« – Der røg så alligevel skomagerkonens jerngryde og mere til. Dommen over Kirsten og Jens Skomager faldt den første september, og sagen mod Mads Degnbol var begyndt allerede i januar måned. Den må have givet rigeligt stof til snak rundt om i sognet i det halve år og senere hen.

Mads Christensen og Ellen Jensdatter flyttede til Gjellerup, og der kan ikke siges, om md. Odderbech eftergav ham straffen med skubkærren. I 1735 boede de i Thoustrup i Gjellerup sogn. I årene efter at Mads var dømt træffer vi to fæstere i Degnbol; der var som vi så ved Holmgårds restanceliste 1636 en *Jens Iversen*, der gav 4 rd. og 1 td. korn og fik restancen betalt; men der var også *Iver Smed* eller *Iver Pedersen*, der gav 4 rd. årlig og ikke kunne betale; men hvis søn, Christen Iversen, der havde tjent hos Mads Christensen, havde fæstet uden fæstebrev og heller ikke kunne betale. I skødet på Holmgård til Laurids

Rindum 1741 hedder gårdens fæstere Chresten Christensen og Thomas Bjørnkær.

Peder Nielsen Hindhede i Øster Lem, der i 1769 viste så stor iver for at beholde Dejbjerg kirketiende i fæste, havde trods sin fiffighed ondt ved at »holde hjulet i furen«. I 1784 blev han af fogeden på Holmgård, Bent Klou, stævnet for en restance til godset på 202 rd., som han indrømmer at være skyldig. Han tilbyder at betale halvdelen med sine kreaturer og andet i gården og skaffe kaution for resten. Sagen blev derefter udsat; nogen dom findes ikke, men er dog afsagt. Så vidt vides blev Peder i gården, som er den, der kaldtes *Birrum*. Hans søn fik da senere gården.

I 1714 blev *Gustaf Erichson* gift med salig Las Bachs enke, Margrethe Eskedatter, norden bækken. Gustav var, som det fremgår af navnet, svensker. Provst Allerup fortæller i kirkebogen, at Gustav var af de fangne soldater. Det må da være sådan, at Gustav Erichson hørte til de svenske krigsfanger, der blev taget af danskerne, da Stenbock overgav sig i Tønning i forsommeren 1713. En del af disse fanger opholdt sig i Ringkøbing, og der er han nok kommet fri ved at afgive løfte om ikke at søge tilbage til svensk krigstjeneste.

På md. Odderbechs gods fandt han sig en kone, og han fik et lille stykke jord i fæste, hvorpå han skulle bygge et hus, og det gjorde han; men han syntes ikke at md. Odderbech holdt, hvad hun havde lovet, da han byggede huset, og i 1731 forlod han og konen huset. Han blev indkaldt for retten, hvor han siger, at han betaler 4 rd. i landgilde, og han har endda selv sat huset, »hvor før intet var.« Husbonden hævdede, at han dog havde fået en ko og to kalve til gengæld for huset, og det var Gustav heller ikke utilfreds med, men madammen har dog ikke holdt, hvad hun lovede, siger han. Da har Gustav heller ikke altid efterkommet det arbejde, han skulle gøre. Det indrømmer Gustav. Dommeren bad dem da forlige sagen, og en fjorten dage efter flyttede Gustav ind i sit hus igen.

Da hans første kone døde, blev han gift med Ellen Røjklit, og med hende fik han to drenge, Erich og Peder. Peder kom til at bo i Højmark, hvor han døde 1802, og da boede Erich i Rindum. Peder Gustavsens enke, Mariane Jørgensdatter giftede sig med Niels Jepsen, der tjente på Rybjerg og flyttede vist til Velling, hun havde en søn med sig, han hed Peder Christian Pedersen.

Nogle år før disse hændelser foregik, var Niels Nielsen i Duedal sat ud af sin gård af husbonden, Thomas Pedersen, Østertoft i Stadil.

I 1789 er det en bonde, der rejser sag mod sin husbonde *Niels Rindum* til Holmgård. Sagsøgeren hed *Gravers Christensen* og boede i *Gammelgård*. Hans fader, Christen Jensen, havde haft gården før ham og var broder til og efterfølger af Houli Jensen. Måske kendte Niels Rindum de skarnsstykker, Houli havde gjort både her i gården og omme i Karsbæk, siden han skred ind mod Gravers, inden der egentlig skete noget. Årsagen til uoverensstemmelsen var hoveriet. Vi må minde om, at det foregår i en tid, da bøndernes forhold til herremanden, i særdeleshed hoveriet, var ved at blive reguleret.

Gravers Christensen havde gået nogle år hjemme og passet gården for sin fader. Efter dennes død 1781 overtog han fæstet; men han var stærkt misfornøjet med hoveriet. Der er noget, som tyder på, at Niels Rindum var en driftig mand, og det kunne altid mærkes på hoveriet. Gravers gjorde hoveri af en hel plov, og til sidst nægtede han at gøre så meget arbejde. Ladefogeden kunne ikke få ham til at gøre mere end det halve hoveri, og ved mogagningen 1788 nægtede de andre

bønder at gøre arbejdet færdig, inden Gravers havde gjort sin part. Han havde da allerede i et års tid nægtet at gøre mere end halv plovhøveri. Der var også noget galt ved bygningernes vedligeholdelse. Her havde husbonden ladet sine folk lægge et stykke åstræ op. Hesteholdet havde Gravers også indskrænket, idet han fra de pligtige 4 heste var gået ned til 2. Der var den regel, at bønderne skulle have en hest for hver tønde hartkorn, gården havde. Gammelgårds hartkorn var godt 4 tønder; men da nu Gravers havde sat sig i hovedet, at han kun ville gøre halvt høveri, kunne han nøjes med to heste. En hel plovs høveri til del halvdel af Gammelgård, her er tale om, var måske også rigelig meget, og da høveriet stod for at skulle reguleres og fastsættes, var Rindum måske ikke for at lægge sag an mod bonden.

I stedet for sendte han et par mænd til Gammelgård, og der blev lagt beslag på gårdens besætning: 2 heste, 2 køer, 2 ungnød og 6 får. Desuden havde han forbudt Gravers at bruge af avlen. Der var sat søm for hasperne både ved avlen og markredskaberne. Den ene ko havde konen dog fået tilbage for at have lidt mælk.

Meningen var at tvinge Gravers i knæ; men det gik ikke sådan. Den tid var forbi, da godsejeren kunne tage sig selv til rette. Gravers rejste en sag mod husbonden, og her hævder Rindum, at Gravers ikke svarer det, han er pligtig, at han lader gården forfalde og at han ikke holder det tilbørlige antal heste.

Vidnerne siger, at Gravers har dreven sin gård som en anden fæstebonde. I hans faders tid var gården måske bedre i drift, men da var tiderne også bedre. Gravers har svaret som andre fæstere af gården: vejarbejde, kongeægter, delikventpenge, fogedkorn, degne- og skoleløn; han er ansat i fattigligningen, svarer ekstraskat og andet sligt. Han har ikke haft ondt rygte hverken for drukkenskab eller andet. Nu fordrer han sine dyr tilbage, og sømmene fjernet fra hasperne. Desuden ville han have erstatning for den mælk, han havde mistet, og da dette problem blev drøftet, kom man ind på, hvad værdi den årlige mælkemængde af en ko egentlig havde. Der blev sagt, at den undertiden sattes til 4 rd. af en almindelig ko; men undertiden dog kun 2 rd. 4 mark, ja endog kun 1 rd. og stundom kun til samme værdi som foderet. Man enedes dog tilsyneladende om at sætte den til 1 skilling om dagen.

Nogen dom kendes ikke, men da Gravers ikke sad som fæster i gården i 1797, da Niels Rindum døde og godset blev solgt, men derimod på den tid var i et afbyggersted under hovedgården og der kaldes Gravers Gammelgård, må de vist have sluttet forlig, så Gravers har kvittet gården og er bleven husmand. Omtrent på samme tid blev Anders Knudsen i Vestergård, Lambæk, sat fra sin gård af samme husbonde.

Når vi ser, under hvilke forhold godsejerne griber ind, kan vi næppe mene, at de kunne have strakt sig stort længere. Dog var Niels Rindum måske lige ved at overskride grænsen, men hans bonde var jo ikke heller sin husbond hørig og lydig. Madam Odderbech viste stor langmodighed med landgilderestancerne hos sine bønder, og det samme gjorde for øvrigt Lundenæs gods; sørgede bønderne for at udrede skatterne, så kunne de såmænd sidde og lave store landgilderestancer. Mange indgreb var der i og for sig ikke at registrere; men da det er tingbøgerne, der bruges som kilde til vor viden om disse forhold, må det siges, at disse værdifulde protokoller ikke findes før 1728, og så er der endda et hul

i rækken fra 1737–49. Det her fremdragne kan da kun blive nogle eksempler på, hvordan forholdene kunne arte sig. Både passagerne, restancesagerne og sagerne om forsidelse af gårde giver os dog et ret levende billede af væsentlige ting i sognets dagligliv i stavnsbåndets århundrede.

Skel og gammel vedtægt.

Skel og vedtægt er egentlig af samme natur og ældgamle i menneskeslægtens historie. For bondesamfundets trivsel var skel og vedtægt af overordentlig betydning. Derfor blev de omgivet af en næsten religiøs nimbus. Egenmægtigt at flytte skel var risikabelt, enten det blev gjort åbenlyst med magt, eller det skete i løndom. I folkefantasiaen var det en af de utilgivelige synder, og mange skelflyttere dømedes at gå langs det skel til evig tid som hvileløse gengangere.

Bygdeskel, herredsskel, sogneskel, byskel, markskel. De blev folk imellem, bylav imellem eller på tinget gransket med stor højtidelighed efter ældgamle regler. De blev sat med sten og stabel, med flint og kul efter *sandemands toug*, hvis man var uenige om dem, og så længe sandemændene levede, eller nogen mindedes deres ed eller gemte deres udstedte brev, så længe stod sandemændenes afgørelse fast.

I 1753 blev på Bølling herreds ting fremlagt et tingsvidne taget af Jep Jepsen Tarm, Holmgårds ejer. Det indeholdt et *sandemandsbrev* af 1562 om herredsskel mellem Hing og Bølling herred.¹³

Fire sandemænd af Bølling og fire af Hing herred satte efter udmeldelse af velbårne Thomas Fasti til Vennergård og med de strenge herrer lensmænd Erich Krabbe over Lundenæs og Peder Gyldenstjerne over Hing og Ulfborg herreder deres fulde vilje herredsskel mellem de to herreder.

»Haver de begyndt og sat deris tog synden ved Røggen mølle, og synder, der adelvejen som går fra Ringkiøbing ad Finderup og ad øster kiøbstederne, der haver sat den første sten udi midt strømmen og siden langs med samme strøm til midtstrøm ret ned ad til Klappmølle og bro og langs ned med samme strøm, så længe den varer og Vennerå vedtager, så lige til midtstrømmen ved samme Vennerå ud, til fiorden vedtager, ret herrets skiel imellem Bølling herred og Hing herred –.«

Det er Røgind bæk, Klapå og Vennerå. De er herredsskel men også sogneskel til »Vennerå vedtager«. Vi synes det må være ligetil. Vi kan tage kortet og se efter. For ældre slægter var det om at gøre at hævde, at her var skellet fra Arilds tid og sat af sandemænd 1562. Ja, og hvad så? Jo, øst for det skel ville Lem sogneboere ikke vide af noget fællig med udensogns folk uden Rybjergs hovedgård alene.

Jep Tarms tingsvidne indeholdt en ting mere end sandemandsbrevet. Det hedder i tingsvidnet:

»Såvel og lod producere et VIIDE af Lem sogns indbyggere gjort og samtykt i 1591, mandag den 9. august udi sin indhold, at ingen af Lem sognemænd skulle hjemle nogen af Holm, Ringkjøbing, Velling eller nogensteds udi herredet – uden Rybjerg hovedgårds rettighed uforkrænket – at have nogen grøvt udi Lem hede.¹⁴ Og så tilføjes: dets videre vidtløftighed forbigås; hvilket siger os, at dette gamle videbrev for Lem sogn har haft mange flere punkter eller paragraffer. En grund-

lov var det dog, at man stod sammen om, at man højtideligt vedtog at vogte skellet. At det ellers var svært nok, skal vi siden se. Videbrevet blev gang på gang forevist på herredstingene. Således blev det konfirmeret 1651 på Bølling ting og siden læst 1672 og 1683 på samme ting og på Hing herreds ting 1679.

Også længere sydpå ved Dejbjerg-siden træffer vi sandemændene i gang med at sætte skelsten og sværge deres ed, at skellet var ret sat. I 1758 klagede Chr. Jensen i Uglbjerg og Anders Andersen i Rabjerg på egne og deres naboers vegne over, at skellet i engen ikke blev holdt. De stævned alle de mænd i Lem, som var deres naboer: Michel Nielsen og Chr. Andersen i Kærgård, Christen Hykkelbjerg, Erik Agerbo, Thomas Søndergård, Eske Bjerre, Michel Andbæk, Christen Kolstrup, Henrik Pedersen i Bækbo, desuden Joen Korporal og Jens Husted, der begge havde marker både i Lem og Dejbjerg. Det var skellet ud i vest ved Dejbjerg og Lemkær om ved landevejen, som går til *Svingel*, idet Lemboerne ikke kan finde de sten, som et sandemandstog i 1640 satte og udviste som ret skel.

Dejbjergfolkene vil derfor have syn efter sandemandstogets skelsten eller i mangel af sten, da hvor sogneskellet bør være efter det gamle sandemandstog. Man forlangte derfor udmeldt fire synsmænd til at finde det rette skel efter det gamle dokument. Sandemandstoget fremlagdes som et tingsvidne af 8. juni 1640 udstedt af Jørgen Jensen i Herborg, foged og tingholder, Erich Christensen i Degnbol og Niels Nielsen i Marup til Søren Jensen i Rabjerg.¹⁵ De otte sandemænd havde ikke alle været på åstedet samtidig, men det var heller ikke nødvendigt. De udviste nu »den tog, sandemænd havde gjort tilforn imellem Lem og Dejbjerg og satte sandemands sten, som os var forevist, og samtlige af sandemænds sten var borttaget.«

Der sad dog en sten i bækken »og satte vi en sten vesten ved den adelvej, som løber fra Lem til Dejbjerg, vesten ved den høj, som der havde stået sandemands sten tilforn som af os forevist, og vester og sønder derfra udi den grob sønden ved den lille grob satte vi den 3. sten, som og havde standen sandemands sten tilforn, der var borttagen. Sønder og vester derfor satte vi den 4. sten sønden til en porsholm på en lille grøn holm, item så derfra og til den første sten, som stod i bækken, som sandemænd havde sat tilforn, der gjorde vi vores ed og rette markskel imellem Lem og Dejbjerg.«

Om dette sandemands-skel er helt som det nuværende sogneskel, kan jeg ikke sige. Punkterne i bækken kan vel ikke med sikkerhed findes, langt mindre stenene. Sandemændene gentager sidst i deres brev de steder, hvor stenene blev sat. Fra den første sten fulgte skellet bækken ned til den kålgård vesten i Bækbo og så til den anden sten ved adelvejen og højen og så til 3. og 4. sten og videre vestpå, til anden mark vedtager. Kendte vi nu den høj ved adelvejen, så kunne den hjælpe os. Der er ikke længere nogen høj, men vejen må være den gamle landevej fra Skjern og ud over engene til Svingel.

Nu skulle så fire synsmænd se, om de kunne finde de gamle skelsten. De erklærede, at det ikke var let, da der vel fandtes sten; men der var ikke *kul* og *flint* under dem, som der skulle være. Derimod blev der af folk både fra Lem og Dejbjerg påvist for dem, hvor man altid havde holdt for, at skellet gik, hvilket også var kendeligt efter den gamle grob; men da grøften ikke gik så langt ud, var skellet usikkert. Alle mændene fra begge sogne, der havde jord her, enedes da om, at man ville grave en grøft fra den høj, som var det faste punkt. De kaldte

den *Fladhøj*. Grøften skulle gå i sydvest til den gamle grøft, man hidtil havde holdt for ret skel. Der blev sat nogle mærker og kendetegn, hvor skellet skulle gå, hvis godsejerne ellers ville bifalde afgørelsen. Den opnåede enighed gjorde synsforretningen overflødig; men tinget havde alligevel ved sin autoritet skaffet enighed om det gamle skel. Det er muligt, at den grøft, de ville grave, er den nuværende skelgrøft.

Folkene ved begge sider af skellet havde ikke så lidt med hinanden at gøre. I 1758 blev godt naboskab sikret ved skelforliget; en snes år senere, i 1777, blev man enige om at gøre faste regler for et kær, som de brugte i fællesskab. Kæret nævnes i tidens skrivemåde som *Rochkier* og har vel egentlig heddet *Roekær*. Mens mændene i Lem Kærgård, Andbæk og Kolstrup også var med ved skelforliget, var det kun Bjerre, Søndergård, Agerbo, Hykkelbjerg og Lem Bækbo, der var med ved oprettelsen af videbrevet for *Roekær*.

I tingbogen for 10. juni 1777 hedder det: »For retten meldte sig Chresten Jensen Ugelbjerg i Dejbjerg sogn, som fremlagde til læsning og protokollering en oprettet VIDE og VEDTÆGT imellem Dejbjerg sognemænd over et stykke eng og ejendom Rochkier kaldet af dato 1. maj 1777 som lyder således.«

»I den helige Trefoldigheds navn haver vi underskrefne beboere i Dejbjerg »sogn *Christen Jensen Ugelbjerg, Jens Jensen og Boje Bojesen Øster Rabjerg, »Morten Pedersen Hedegård, Peder Nielsen og Peder Johnsen af Beckbo, Morten »Kiergård og Jens Nielsen, Niels Jensen og Laurits Jensen samt Lars Jensen af »Vesterager og i Lem sogn Chresten Jensen i Høchelberg, Mads Bertelsen Agerbo, »Jens Nielsen Søndergård, Jens Eskesen Lemberg og Jens Christensen af Lem »Beckbo oprettet og indgået efterskrefne vide og vedtægt over dend part enge »vores gårde og stæder tilhørende kaldet Rochkier, for derved at handthæve ejendommen og forekommende al trætte imellem os samt at enhver derefter kand »viide at rette sig, hvilken vedtægt består da i følgende poster.*

»1. Skal enhver af lodsejerne møde i *Beckbo Høje* for samptlig at overlægge »og beramme hvad tiid hver post kand blive rettet, og hvem som ikke vil møde »giver til straf 8 s.

»2. Skal enhver af lodsejerne være forpligtet at oplukke sine diger og opryde »sine gråbe om formeldte Rochkier enge både på ender og siide lucker, icke 3 »allen høj diige, for grunden er laug og våd, men en skickelig hævd om engene »på alle stæder, når dem derom tilforn er advaret og inden dend bestemte tiid, »som dem bliver foresat at færdig gøre.

»3. Skal menige lodsejere møde en bestemt tid ved *Bechboe Høje* og gå ned »omkring fornævnte enge at se og forfare, hvis brøstfældighed på diiger eller »gråbe findes, da skal bødes for hver diige skår 4 s. og for hver skaft laug dige, »som icke er skickelig opluckt efter som grunden er at lucke på 2 s., og for hver »skaft gråb, som icke er skickelig opkast 2 s.

»4. Hver som icke vil gå med at syne bemeldte diiger og gråbe om forn. enge »giver til straf 6 s.

»5. Ingen drift med fæ eller anden creathure må bruges i fornefnte enge enten i hegne eller uhegne tiider og slet ingen bæster om foråret, men aleniste om »høsten, når vi begynder at pløje til rug, skal lade ejernes bæster nemblig Ugelberg, Raberg, Heedegård og Bechbo have forlov at gå der indtil de sættes på »foer.

»6. Skal enhver gjøre visse tegn og kiendemærker ved sine enge og diiger »både på ender og side lucher imellem sig og sine reensbrødre, når vi gjør diiger »og gråbe færdig, og enhver reensmand skal være ved, hvoe her udi findes for- »sømmelig giver til straf s. 3.

»7. Og skal menige lodsejere leje sig en engvogter, som skal vogte fornefte »enge fra 4. april og indtil st. Mortensdag, hvilken skal se flittig dertil både dag »og nat, og at enhver møder med hans engvogterpenge til den tiid som han har »udloved, hvem som ikke møder giver til straf 4 s.

»8. Skal engvogteren være berettiget at tage hiem eller i huus og at tage »betaling af hvad creatur eller hvis der kommer i fornefte enge af lodsejernes, »af hver fæe creatur eller bæst 1 s., af hver 4 får 1 s., af hver 4 giæs 1 s., og »uden lodsejernes af hver fæe creatur eller bæst 2 s. og fire får 2 s og fire giæs »2 s., og hvo som icke betaler giver til straf 4 s., foruden straks at blive pantet.

»9. Ingen må understå at tage fra engvogteren nogen slags creaturer, som »hand optager, enten i marchen eller hjemme i gården, hvoe som dette gjør, ha- »ver forbrudt 3 ms.

»10. Om ingen engvogter kan bekommes, skal enhver vogte, som eng haver, »og hvem som da icke passer alle poster haver forbrudt 1 mk.

»11. Ingen må lade sine bæster gå løse i bemeldte enge den tiid vi ager høe, »men huer skal tyre på sit eged, og så strax i Bronkiær igen, findes nogle her »imod at handle haver forbrudt første gang 4 s. og anden gang 8 s.

»12. Og i forn. enge skal giøres render på de fornødne stæder som kand »trække vand af engen, hvo her udj findes forsømmelig giver til straf 4 s.

»13. Og når høe er af engen, skal enhver lucke sine ageskår op.

»14. Ingen må trættes eller skiændes ved viide samling, hvoe som det gjør give »til straf 8 s.

»15. Skulle nogen af os forsee sig mod disse foreskrefne poster, skal menige »lodsejere have frj forlov at gå i hans gurd og udpante ham så meeget boeha- »vende pandt fra som hans bøde er og der ved icke at have giordt ulov i nogen »måde, hvoe sit pandt icke inden 14 dage jndløser skal være forbrudt.

»16. Eller i fald at nogen af os som dertil udkræves skulle vægre sig at gåe »med at udpandte hvis bøder i ovenskrefne poster, ei meldet, giver de for ude- »blivelse hver gang 8 s.

»17. Skulle nogen som så udpandtet vorder, gribe til våben eller vejre, slå »eller støde, høde eller true med vred hue og værgnede hånd, bøde skade om han »giør skade og der foruden udgive til straf tre rdlr. hver gang.

»18. Bøderne som efter denne vedtægt måtte falde udpandtes uden videre »rettergang eller dom og bliver så vit tilstræche kand anvendt til Brunkiær låges »vedligehold og engvogter løn.

»At disse poster af os ubrødelig skal holdes haver vi til stadfæstelse samptlige »vores hænder her neden underskreven, og vi håber at dette skulle være og blive »anset ejendommene til handthævelse og forbedrelse, formoder og ydmygest »anholder vi at vores gunstige herskaber og hovbønder ville dette billige med os »underskrive.«

»Datum Deyberg Heedegård dend 1. may 1777

»Christen Jensen Ugelberg

»Morten Pedersen Heedegård

»Iver Christensen Lem Bækbo
 »Jens Jensen
 »Peder Nielsen
 »Peder Johnsen af Bechbo
 »Jens Nielsen Syndergård
 »Jens Eskesen Lem Bierre
 »Boje Bojesen af Øster Raberg
 »Morten Kiærgård
 »Christen Jensen Høchelberg
 »Mads Bertelsen

»Foranstående af de underskrevne bøndermænd forfattere VIIDE og VEDTÆGT
 »approberes som et uomgængelig fornøden og såre nøttig instrument udj sin ind-
 »hold i alt.

»Ringkiøbing dend 3. may 1777

N. Rindom som

»hosbonde for en part af godset.

»Anses ligeledes som nøttig og derfor på Londenis herskabs bønders vegne
 »approberes af Londenis dend 24. may 1777

Andersen

»Ligeledes påtegnet af

Albertin«

Det kan måske undre, at det kun er *bæsterne* af visse gårde, som i efterårstiden må gå i Roekær. Dette må have sin årsag i, at engen har ligget disse gårdes marker nær. Et lignende videbrev oprettede mændene i den nordlige del af Dejbjerg samme år og dag om deres enge: Gammel Kast, Ny Lucke, Brunkær og Fækær i Dejbjerg sogn. Også i dette brev sættes bymændenes mødested til *Bækbo høje*. Bøderne af denne vide skal ligeledes først og fremmest bruges til vedligeholdelse af Brunkær låge og bro. I det første videbrev nævnes ikke noget om oldermænd, mens det sidstnævnte lader hvervet gå på omgang, idet der begyndes med den rensbroder med det højeste hartkorn og så hele vejen igennem til den, der har mindst hartkorn. Samme regel gjaldt nok også for den første vides område, hvis de har haft nogen oldermænd.

Vibkær Videbrevet. I 1729 boede Las Lassen i Hykkelbjerg. Han hørte under godset Rækkergård. Gården havde sammen med mange andre eng i Vibkær vest for Kærgård, og dens lod var »næst landet liggende,« hvorfor de andre lods- ejere fristedes til at køre langs ad Hykkelbjerg eng, for at nå deres engstykker. Det gjorde de da så tit og ofte, at der blev spor i engen. Trods forbud og aflysning på kirkestævne blev man ved at køre, formodentlig fordi den gamle engvej tværs over alle engskifter var mindre god. Til sidst tog Las Hykkelbjergs husbond, Morten Jepsen Tarm, sig af sagen og stævnedes lodsejerne og fortrede syn på skaden og gammel vedtægt overholdt i engen. Synsmændene var fra Dejbjerg, Skjern og Hanning, og de synede og afhjemlede deres syn på tinget. Det var rigtig nok med den køren langs ad Hykkelbjerg eng i Vibkær. Og så havde mændene endda en god regel at gå efter, mente Morten Tarm og fremviste en gammel VIDE og VEDTÆGT for Vibkær, der ganske vist ikke nævner noget specielt om

engvejen, men som man alligevel mente støttede den tanke, at den ene mand ikke skulle lide for de andres magelighed, men alle have samme pligt og samme ret. Tingbogen fortæller det således:

Morten Jepsen fremlagde endvidere følgende tingsvidne af Bølling herred udstedt 1556:¹⁶

»Bent Pedersen i Alkær sig herredsfoged i Bølling herred, hr. Christiern Povel- sen, sognepræst i Lem, Lave udi Holmgård, Niels Pedersen i Refstrup og Peder Skriver gøre vitterligt, at år efter Guds byrd 1556 manddagen næstefter sct. conversione dag¹⁶ på Bølling herreds ting var skicket hr. Christiern i Lemb, huilchen der louligen eskede begærede og fik et fuldt tingsvidne af otte danne- mænd som vare Erich i Klochmose, Jens Thomsen i Sædding, Lave i Holmgård, Peder Pedersen i Bølling, Niels Christensen og Peder Christensen i Videbech, Peder Nielsen i Fiskbech og Jens Nielsen i Vrå, disse førn. 8 dannemænd alle samdrægteligen vunde på deres gode tro siæl og rette sandhed, at så og hørde samme dag, at hr. Christiern i Lemb, Niels Pedersen i Refstrup, Chresten Lassen på Bierre, Anders Jepsen i Øster Lem og siden menige mand så mange, der haver lod og del udi *Vepkier* haver vunden tilhåbe, som de vandt og self kundgiorde for os i dag for tingsdom vare, vil enes og samboers med hver andre førend de luchte og kaste om forn. *Vepkier*, og at have dennem self undsaugt og vedtagen at holde VIDE og VEDTÆGT med hverandre som recessen bemelder vedtaget om voldermesse udj så måde, at huilchen som iche lucher sine loder og anpart om forn. *Vipkier* som hannem burde og tillagt være, gård for gård og boel for boel, at give til deres vederpart for sin ulejligheds skyld 2 mk. danske og af bolet 1 mk. danske uden al stød og forfang i alle måder, denne forn. VEDTÆGT og VIDE bestoed de self her i dag, at de imellum dennem giort haver som for er rørt.

Til vidnesbyrd vi vort indseigler neden på dette vort åben brev.

Datum ut supra

L.S. L.S. L.S. L.S.

Hatkær – Hachkier. Navnet hører hjemme i sognets nordvestlige hjørne. Hatkær og Hatkær hede var en del af de store hede- og kærearealer, der lå mellem de dyrkede marker i Lem, No og Ølstrup. Kærene og heden udnyttedes flittigt af bønderne. I kærene var der græsning, og fra hederne hentedes lyng og lyngtørv. Brændelyng til bagerovnen, tæklyng, foderlyng, lav til fårene, lyngtørv til at brænde i bilæggerovnene og på de åbne skorstene, til at klæde husene i vinterdragt, til at strø med i staldene. En stor del af forsommeren, når kornet var sået, gik med arbejde i heden, hvor tørvespaderne og lyngleerne blev brugt, tørven skulle vendes og stakkes inden hjemkørselen. Man brugte også at brænde tørven i heden og så bruge asken som kunstgødning hjemme på agrene.

Adgang til kær og heder var et eftertragteligt gode. Lem sogns folk havde rigelig med hede og godt med kær til græsning, medens vestersognene Velling, Rindum, Ringkøbing og Holmsland manglede hedens produkter og det udslag, kærene gav. Derfor vedtog også Lemboerne i 1591, at ingen af Lem skulle hjemle nogen af Holm, Ringkøbing, Velling eller nogensted i Hing herred nogen ret til at grave tørv i Lem hede, undtagen Rybjerg, der havde en gammel ret. Denne vedtægt er særlig rettet imod nabosognet, Velling, der hundrede år senere på den

tid, da landmålingen fandt sted, dog hævdede at have fællig med Lem i kær og hede østen for Klapbro mellem Brunbjerg i syd og Gammelgård i nord; endvidere mente de at have ret i heden nordøst for Røgind mølle, og det var *Hatkær hede*. Det nævnes, at disse rettigheder haves af gårdene i Astrup, Koustrup, Klaptoft, Kirkeby, Vestarp, Nagengård, Tranmose og Frøkier.

De kunne dog ikke egentlig fremlægge noget bevis for rettighederne, som Lem-boerne nægtede dem, og da sandemændene i 1562 havde sat sten i bækken fra Røgind til Ringkøbing fjord, var det klart for alle, at her gik et skel, der både var herredsskel og delvis også sogneskel. Kærgræsningen øst for Klapbro hører vi da heller ikke noget til efter landmålingens tid, så der har Velling-folkene vist resigneret; men sådan var det aldeles ikke i *Hatkær hede* og der omkring.

Hatkær hede lå, hvor der på den tid var øde og tomt. Røgind mølle var det nærmest beboede sted; men den lå hverken i Velling eller i Lem, ej heller i Ølstrup, hvis nærmeste gårde var Brorstrup og Fløtkær. Mølleren i Røgind boede i No sogn, han havde ingen pligt til at holde opsyn med *Hatkær* og gjorde det heller ikke.

De store hedestrækninger mellem Brorstrup og byerne Lambæk, Karsbæk og Nørby havde forskellige navne efter visse kendemærker. Foruden *Hatkær* nævnes *Føkær hede*, *Vejl Kyk hede* efter en høj; men også ved *Hugormhøj* og *Møgelhøj* og *Topsø* ligger i heder af samme navn. Noget skel var der ikke mellem disse hedepartier, og selv sogneskellet mellem Lem og Ølstrup var næppe helt sikkert. Nogle mente, det var *adelvejen* fra Røgind efter Brejning; men senere blev den mod vest lagt en del nordligere, så netop *Hatkær hede* kom til at ligge i Lem.

Her ude i den afsides *Hatkær hede* og omegn hentede folk fra Velling både lyng og tørv, uden at de var anerkendt som parthavere i heden. Tit blev de pantet, og mange gange blev deres tørv ødelagt og afbrændt. I forsommeren 1749 var der netop bleven brændt en stor del tørv, som var gravet af Vellingboere, og året efter rejste kammerråd Heldvad på Vennergård samt præsten i Velling hr. Christopher Frausing og flere lodsejere i Velling sag mod mændene i Brorstrup som hovedmænd og deres medfølgere, en hel række mænd fra Gammelgård til Lambæk, der skal have været med »den voldsom gerning at fremme på flere beboere i Velling deres tørv forøvet haver i 1749 med ilds antændelse.« Den østlige del af No sogns folkene var også indbudt. Desuden var bøndernes herskaber indkaldt, da hederne var deres ejendom, og her mødte for Lundenæs Steno Rasch, for Voldbjerg Peder Quistgård og for Holmgård Laurits Rindum selv. Sagen blev ført med stor ihærdighed fra begge sider. Til at begynde med brugte sagsøgerne, citanterne, Oluf Hee som deres sagfører; han var en bondeprokurator, men som tingstud fræk og pågående. Sr. Høgild fra Dalager var de anklagedes sagfører; men da sagen kom til at strække sig over fire år, blev der skiftet både anklager og forsvarer, foruden at der blev rejst kontrasag. Oluf Hee blev således i 1752 afløst af byfoged Sørensen og endelig i 1753 af Mourids Møller fra Vennergård, mens sr. Høgilds blev afløst af forvalter Dyssel på Voldbjerg 1752.

I korte træk blev sagen ført således, at man det første årstid havde travlt med at fastslå, hvad der egentlig var sket, og hvor de brændte tørv var gravet. Byfoged Sørensen tilbød så, at man ville gå på forlig og foreslog forligsmænd; det

blev dog ikke til noget. Der blev så taget syn på heden, idet anklageren lod udmelde synsmænd; men forsvareren var utilfreds med synet og lod tage kontrasynt. Så blev det jul 1752. I det nye år forelægger Dyssel alle de dokumenter, der skulle forsvare de anklagedes ret, blandt andet sandemandsbrevet af 1562 om herredsskellet og Lem Vide af 1591, at mændene i Lem ikke må give nogen ret til græsning og tørv øst for skellet. Han fremlægger også en vide for Ølstrup og No om deres fælles græsning. Mourids Møller fremlægger ligeledes sit herskabs indlæg, og endelig den 25. april faldt dommen.

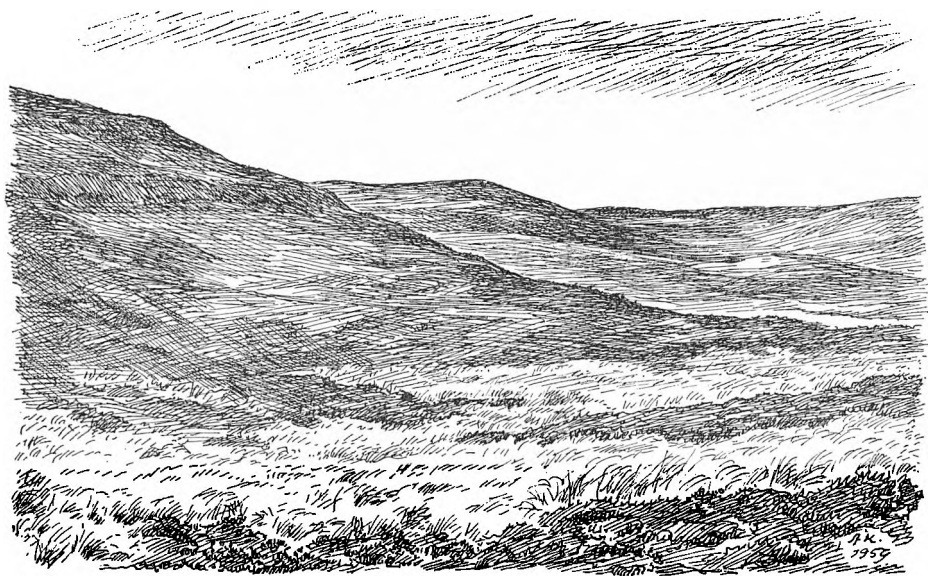

Fig. 33. Øster Lem hede. I bakkeskråningen til venstre ses tydelige digevolde.

Den blev afsagt af herredsfoged Christian Schmidt. Han forsøgte at dele sol og vind lige. Unge Niels fra Brorstrup og Christen Jespersen, der havde været med at brænde tørvene, fik hver en bøde på 2 rd. til de fattige i Ølstrup og 2 rd. til justitskassen; de bønder, der havde gravet de brændte tørv, kendte man ikke navne på; men kammerrår Heldvad og hr. Frausing, der ville hævde retten til at grave tørv det pågældende sted, der var i Ølstrup hede, fik hver en dobbelt så stor bøde til de fattige i Velling og justitsen. Til gengæld mener dommeren, at bønderne fra Kirkeby, Klaptoft, Koustrup, Frækier og Velling præst har hævdt på tørvegrøft og lyngslet i Hatkær hede, der efter dommerens mening ligger nord for landevejen fra Røgind til en runddysse, som kaldes *jungovnen*; men i Ølstrup hede må de ikke komme.¹⁷

Om denne dom var rigtig, kan vi næppe skønne. Dommeren fik for øvrigt en næse og 24 rd. i bøde fra Viborg landsting for ikke at have tilladt sagsøgerne at føre nogle flere vidner; det kunne jo være slemt nok for ham. Hovedsagen for os ligger i at vide, at retten til brug af heden var så eftertragtet, at man i flere år kunne have en sag løbende om den. Det er jo forhold, der ligger ret langt fra os. Og så er der en ting mere, som har stor værdi for os, og det er hele det tids-

billede, sandemændstog, vider, syn og vidneudsagn ruller op for os. Det er her som ved de fleste retssager fra gammel tid og i det hele ved de gamle tingbøgers indhold, billedet af datidens mennesker i deres gøren og laden, der gør disse gamle protokoller så tiltrækkende.

Vi vil derfor fremdrage nogle træk og går først ud i heden, hvor tørvene blev brændt. På tinget oplystes, at folkene i Ølstrup og Lem brændte »hvert år en del tørv i aske til deres ifæstehavende ejendom og grund at giøde,« og indsniger sig nogen uberettiget i deres hede, betjener de sig deraf, som var det deres egne tørv, »siden de er gravet i deres hede, til *afbrændelse og giøde.*« Det var hede-bøndernes form for »kunstgødning« til deres udslæbte agre. Unge Niels Nielsen i Brorstrup havde været i Karsbæk og vist også i Lambæk for at tilsige folkene til at brænde de tørv, Vellingboerne havde gravet. Han havde ikke selv gået fra dør til dør, men bedt dem sende bud til naboerne om at komme. Hvor mange der egentlig efterkom opfordringen er noget uklart, men Christen Christensen, Christen Jespersen og Anne Nielsdatter var da til stede og kan fortælle, at tørv blev kastet sammen og så blev der sat ild til. Under brændingen af tørvedyngerne sprang ilden over og tændte i lyngen, så der også brændte et stykke hede.

Christen Jespersen var med at brænde for sin fader Jesper Elkier i Lem, men han hørte under Vennergårds gods. Chr. Christensen gravede tørv for Chr. Andersen i Vestarp, der havde sagt til ham, at han hellere ville give penge for dem end have dem brændt; men »han flyede ham ingen penge at betale med.« Konen Anne Nielsdatter var gift med Peder Christensen i Karsbæk og havde tilsagt en del af byens mænd til at komme og brænde tørv.

Chr. Andersen i Vestarp var ikke den eneste mand af Velling, der hellere ville betale end risikere at få sine tørv ødelagt. Kammerråd Heldvad tilbød at give 12 rd. årlig for at nyde fri fællig med Ølstrup og Lem, og præsten i Velling ville give 4; men det måtte han ikke for kammerråden, der havde givet bud for dem begge. Der blev ikke taget imod dette tilbud.

Den pastor Jeppe Nielsen Colding, der var præst i Velling fra 1675 til 1708, havde i 1676 søgt at få tilladelse til at have lov at grave tørv i Hatkær hede, som hans formænd har gjort, og han tilbyder »hvad vel og billigt er vil jeg gerne Eder give.«

Største parten af de mænd i Velling, der hævdede at have ret i heden, ville dog undgå at betale; men skønt de og deres husbonde hævdede, at de havde ret i heden, fandt de sig dog i undertiden at blive pantet og betale sig fri, og deres modstandere hævdede, at de stjal sig ind i heden og derfra igen ved nattetid med lyng og tørv, og ligeledes, at der sjældent var ret mange sammen, og at de stak af, når der kom folk til.

Ganske morsomt fortælles det, at da Eske Billering i Brejning en dag kørte til Ringkøbing ad adelvejen og kom til Hatkær hede, så han, at Peder Søndergård i Sønder Brorstrup og en anden mand kom gående hen efter en vogn, der holdt i heden og læssede lyng; men manden ved vognen blev dem var og kørte bort med den lyng, han havde, og lod det øvrige ligge, da han ikke kunne nå at få det med. Derpå kom de to mænd hen til Eske og spurgte, om han ikke kunne skaffe dem at vide, hvem der kørte med lyngen. Det lovede Eske dem, og så kørte han efter Ringkøbing til; men ved Røgind mølle holdt der en vogn med en klat lyng, og folk sagde til Eske, at det var Jens Smedgård i Velling. Eske har nok

godtet sig, for han var af de Eske-folk på Lembjerg og således af lembo slægt.

Gamle Laust Boling fortæller, at han i sine unge dage tjente hr. Jep Colding i Velling, og præsten har vist ikke fået den attræede bevilling på tørv og lyng i heden, for Laust Boling siger, at præsten gav dem ordre til at grave tørvene, og så tog de dem, om de kunne. Tørven blev hverken *rejst eller roget*, for der var drift af får og kreaturer, og så vidste man heller ikke, om man kunne beholde dem. Engang blev nogle af deres tørv brændt; han måtte også engang betale 2 mark for dem på sin husbonde vegne. Nogle af tørvene hentede de om dagen, andre om natten; »men de undså sig for at hente dem om dagen det meste, de kunne.«

Hovli Jensen, der nu var i tjeneste hos Niels Rindum, havde tjent i Velling i otte år. Han kom der nogle år efter, at han havde prøvet at bedrage Rasmus Nøhring. Han tjente Kjeld i Vestarp i tre år, Jep Uglkier i to, Jens Tranmose i et og Chresten Årup i to år. Skønt han vel ikke er det bedste sandhedsvidne, vil vi dog høre, hvad han kan fortælle om tørven i heden. De gravede tørv og tog lyng dels i Lem hede, som kaldtes Hatkær hede, og dels vesten for Røgind; men »de grov ikke ved Fochkier bæk,« for der gravede de fra Astrup og Koustrup i Velling. De blev ofte pantet og måtte betale; men ham lod de dog slippe, da han var af sognet, og det var de Lem-boere, der pantede. De lod tørven ligge på *bredsel*, til de agede dem hjem. »De åg dem hjem tidlig og silde, omendskønt de ikke var fuldtørre. Han vidste ikke, hvorfor de åg dem hjem grønne.« En af de pantede var Jens Tranmose, og det var om foråret, de kom til ham i heden og ville have taget hans lyngle, han gav dem da 6 skl. og beholdt den.

Niels Moustsen i Vester Tredje havde tjent Jacob Pilgård i Velling »af og til«, formodentlig som daglejer. Han havde gravet tørv for Jacob, der sagde til ham, at han skulle grave i Hatkær hede, og kom der nogen til ham, skulle han sige, at det var hans egne tørv, så lod de tørvene ligge. Han gravede også uden at rejse eller røge dem, men lod dem ligge på *bredsel*, for at de folk af Ølstrup og Lem ikke skulle se dem.

Om en pantesak fortæller Ane Bendtsdatter, der nu var gift med Niels Pedersen i Skårup, men for 20 år siden havde boet i Lambæk. Hun var en dag i heden at arbejde, og da blev hun var, at der vest for Topsø var en del vogne. Hun gik så derhen og spurgte, hvem der havde givet dem lov til at være der, og de svarede, at der ikke var nogen, som havde givet dem lov. Hun så nu, at der var en del lyng slået, som de ville have på deres vogne. Hun tog da 4 skl. af hver til pant, og så fik de lov – for hendes part – at tage lyngen. Her var mændene tilsyneladende villige til at betale.

Simon Lervad i Hanning havde tjent hos Anders Elkier i Velling for 16 år siden, og da var han sammen med mange flere i Hatkær hede for at grave tørv. De gravede og kørte hjem uden at blive forstyrret; men da han senere slog lyng, kom to mænd fra Brorstrup og tog lyngleen fra ham, og han vidste ikke, om den var bleven indløst.

Hans Engsig siger, at han havde tjent i Brorstrup for elleve år siden, og da fik folkene fra Velling tørv og lyng så meget, »de grov og agede hjem« og så mange, som mændene i Ølstrup lod dem beholde, for de ødte undertiden nogle for dem. De stakkede aldrig tørvene, fordi det var i Ølstrup fædrift, og kreaturerne rev dem ned, måske også fordi Ølstrup-boerne undertiden brændte nogen

tørv for dem. Han havde ikke selv været med til at pante; men han kunne ikke sige sig fri for som hyrde at have været med til sammen med andre at stikke ild i de tørv, der var gravet af folkene i Velling.

Om pantning fortæller også en pige, der havde tjent i Nygård i Velling. Hun var i heden for at hente et læs lyng, men så kom Hans Møller i Gammelmølle og Chr. Gammelgård og pantede et brunt skørt og en lyngle, og det var hendes husband Peder Rømer senere henne at indløse.

Man sagde, at mændene i Velling kørte tørvene våde hjem og lagde dem til tørre på deres diger; men det vil de dog ikke høre tale om. Af flere vidneudsagn fremgår det imidlertid, at man nok har bjerget tørvene uden at få dem helt tørre. At en del af dem blev kørt hjem om natten, er også sikkert nok; men som undskyldning for dette hævder mændene, at de har så meget hoveriarbejde, at de ikke kan få tørvene hentet om dagen, men må tage nætterne med. Det var jo også i den lyse sommertid i maj–juni måneder, man bjergede hedetørv.

I regelen mødte folkene fra Velling ikke i noget større tal i heden på samme sted, men arbejdede spredt. En undtagelse var dog det år, da sagen blev rejst. Da påstod man, at der var ikke mindre end 40 vogne i heden på samme tid, og det opfattede mændene i Brorstrup og Lem som en ren provokation. Man ville se, hvad de nu ville gøre, og resultatet blev, at der blev sat ild på tørv, og så blev sagen rejst.

Skellene i heden var så usikre, at selv om folkene i Velling hævdede at have ret i Hatkær hede, kom de vitterligt også i de omliggende hedestrækninger både i Lem og Ølstrup. De tørv, som unge Niels Nielsen og hans medhjælper brændte, var da heller næppe gravet i Hatkær hede.

Ikke mindre end to gange blev der i løbet af den tid, da processen førtes, taget syn på heden for at fastslå grænserne for Hatkær hede og Vellingboernes påståede rettigheder.

Ved det første syn var der ved birkedommer Hoe, Tviskloster birk, fremlagt et kort, som han havde tegnet for ret at gøre situationen let at overse. Det var en sommermorgen, at de otte synsmænd og en del flere stedkendte mænd gik og synede. De begyndte ved Røgind mølle og gik i nordøst indtil *Fuchkier* bæk. Denne bæk var kun en »liden rende« og kommer østerfra nær landevejen, hvor den begynder, og tæt nord for *jungovnen* med de tre store sten. Så løber den i vest, syd om Hatkær grønne og til Røgind markdige. Fra bækken gik de i sør til noget grønne, som kaldes Hatkærs eng, der øster på går til Hatkærs grønne, og fra den østre ende af den grønne går et stykke eng ind i siden af *Komose*. Videre derfra i sør var en høj, som kaldtes *Veil Kykhøj*. Tæt nord for højen var nogle fæstier og en vej fra engen til Brorstrup. Så vender de sig i øster, og her fandt de igen en vej fra Brorstrup og »ongefer tæt vesten om Møgelhøj.« Heden fra Møgelhøj til Veil Kykhøj var afbrændt for nylig, og det er nok valpladsen for tørvebrændingen. Sydøst for Møgelhøj så de Topsø, hvorfra de i vester sigtede – efter forlangende – sønden om Hatkærhøj. Og Vellingboerne mente at have ret her fra den linie og mod nord til Veil Kykhøj som også i syd til adelvejen. Ved Møgelhøj mente synsmændene, at de kunne overse det meste af den omtvistede hede. Der var åbenbart et vældigt udsyn fra den høj. Man kunne se en stor uoverskuelig hede vest og sør for Brorstrup; øst for disse gårde var der igen en stor hede »langt i øster strækkende.« og sydøst for lå Lem hede.

Jo, vi er nok lidt orienteret nu; her ude i det store hedeland ligger de arealer, hvor mændene i Velling mente at have rettigheder, og som deres herskab på Vennergård nu vil sikre for dem; men der var den ejendommelighed ved synet, at ingen havde for synsmændene udpeget *Hatkærhede*, og de anklagede siger, at den hede ligger mellem landevejen eller adelvejen fra Røgind til Jungovnen og så over i nær til Fuchkærs bæk.

Hen sidst på efteråret tæt ind imod jul blev der igen, efter kontraparternes forlangende udmeldt synsmænd – 16 uvildige og upartiske danemænd af herredet. De skulle også syne heden. Ridefoged Dyssel fra Voldbjerg viste synsmændene heden sammen med fire mænd, der mente at vide, hvor vidt omkring Hatkær hede strakte sig. Synet fandt sted i overværelse af hovedanklagerens fuldmægtig mons. Mourids Møller.

De begyndte også ved Røgind mølle, i hvis møllestue man nok mødtes og drak en snaps og en tår øl, inden man gik i heden. De gjorde anvisninger må have været meget sikre, thi de 16 mænd erklærer, at da de havde fulgt Røgind mølles markskel i nord, så langt det gik, og i syd til adelvejen, var det ganske klart for dem, hvor heden var. De siger det sådan: » – efter hvilkens overvejende, vi da kunne se og skønne uden ringeste tvivlrådighed, at denne bemeldte Hatkær hedes begreb og strækkende klarlig kan ses af naturen dannet og plantet med følgende tegn og afvisninger.« Så følger disse tegn. Synsmændene lader øjet følge adelvejen op til jungovnen »opsat af trende anselige stene, den ene oven på de tvende«. Den store landevej er dem anvist som skel, og den kan de jo let få øje på. Ved jungovnen udspringer Fuchkier bæk, og her er igen en grænse.

Mons. Dyssel havde også udarbejdet et kort, og kommet vel op til jungovnen breder han kortet ud på den øverste sten, så de kunne se, om det stemte med de let synlige kendemærker i heder og kær. De efterså da også stedet, hvor de mange tørv var bleven brændt, og de mente, at det var ikke mere end 315 skaft fra Brorstrupgård, og efter de viste skel var det aldeles ikke i Hatkær hede, men godt 700 skaft østen og norden derfor.

Endelig går de ned gennem hedens nordside ved den lille rende med Fuchkier bæk og til Røgind bæk, hvor de fandt sandemændenes sten midt i bækken ved Røgind møllehjul, øjensynlig for alle som herredskel imellem Bølling og Hing herreder. Synsmændene erklærede også, at »såvidt de kunne tørkke, passede Dyssels kort med veje og høje,« men der var ingen skelsten uden den sandemandssten i bækken fra 1562. Det første syn har hævdet, at Hatkær hede også gik sønden for adelvejen, som er den gamle vej, fra Røgind til Brejning kirke.

Det synes som om bønderne i Velling havde gammel hævde i Hatkær hede, men at de har haft ondt ved at holde sig inden for dette forholdsvis lille område, og at de tørv, der blev den egentlige årsag til processen, var gravet i Brorstrup hede, og endvidere at folkene i Velling tit var bleven pantet og havde fundet sig i det, fordi de ikke holdt sig i Hatkær hede, men drev ind i Lem og Ølstrup heder.

Om skellet mellem Lem og Ølstrup var der også delte meninger, idet nogle holdt på, at adelvejen var skel, mens andre hævdede, at det gik nordligere, så Hatkær lå i Lem, og det blev den sidste opfattelse, der blev gældende, da skellet mellem de to sogne endelig fastsattes ved en skelforretning der blev læst på herredstinget den 12. maj 1795 i udskiftningstiden.

Også mellem Holmgård og Rybjerg kunne der opstå strid om skellet. Her er

det græsningen i Lemkær det gælder. Niels Rindum til Holmgård lod i 1772 optage tre stude, der tilhørte Mads Optius på Rybjerg. De havde sammen med mange flere dyr været over skellet. Det var nok sket flere gange, og endelig lader Niels Rindum sine folk tage tre af studene i hus for at statuere et eksempel. Optius kunne godt få studene, når han indløste dem inden tre dage for 4 slette daler. Det ville Optius ikke, og studene blev foreløbig stående i Holmgård. Det var i februar måned, at Niels Rindum gav sin nabo dette tilbud. Hvornår studene var taget ind, kan ikke siges, men endnu hen på sommeren har Optius ikke hentet dem hjem; den 11. august forlanger Rindum, at Optius hegner eller deltager i hegn og betaler foder for de tre stude med 21 rd. og erstatter skaden. Optius vil gerne deltage i at opkaste et skel, når studene så leveres ham uden godtgørelse, hvilket Rindum selvfølgelig ikke går ind på. Han havde været i sin gode ret til at tage dem i hus. Sagen kan følges til helt hen sidst i september; men så kom det nok til forlig, og Optius har så betalt for at få studene hjem.

Sognefolkene.

En hel del af det, vi har læst i det foregående, er bygget på retssager. Man kan regne med, at et århundrede er tre slægtled, og selv om herredets tingbøger først begynder 1728, er det sådan, at retssagerne fra sognet hverken er mange eller særlig ondartede i de slægtled. I adskillige tilfælde må vi endda være fæderene tak skyldig, at de ikke afgjorde sagerne uden rettens medvirken. Det gælder således alle sagerne om skel og gammel vedtægt. Her får vi i virkeligheden lejlighed til at se ind i forhold, der har haft noget at sige i sognefolkernes daglige syssel. Og tænk på Holmgårds restancesager og gårdforsiddelserne under dette gods, hvor man kunne leve sorgløst i mange år uden at svare landgilde, blot man passede skatterne og ydede sit pligtige hoveri. En mand som Peder Nielsen Hindhede i Birrum var, så vidt man kan se, knusende insolvent, men fik lov at sidde og hans søn efter ham. Godset opfordrede jo ligefrem bønderne til at lave restancer, og måske har det haft en vis fordel derved. Når bønderne var skyldnere, var de muligvis lettere at tale med. Det er også muligt, at et forholdsvis lille gods som Holmgård måtte være forsigtig i sin omgang med bønderne, hvis det skulle holde gårdene besat med fæstere. At bønder så kunne optræde som Houli Jensen i Gammelgård og Mads i Degnbol er vitterligt, og da måtte godset jo hævde sine rettigheder, ellers ville det hele gå i skuddermudder. Det er givet.

Ud over de mere kollektive retssager mærker vi kun lidt til folk i sognet. En gang imellem kunne man opskræmmes af en virkelig ondartet handling, der måtte søges straffet hårdt.

Thomas Bjørnkær var kommen fra Dejbjerg og var en tid i Degnbol som fæster. Han havde en datter, der hverken var klog eller tåbelig, som man sagde; men hun var dog nok mest tåbelig. Hende gik det meget galt med. Hun var ude at tjene. I Finderup satte hun ild på et sted, hvor hun tjente. I Kongensholm skubbede hun en dreng i åen for at drukne ham. Han kom dog op igen; men året efter fik hun held til at lave en ond gerning, der fuldtud lykkedes. Hun var skyld i at et andet barn af Niels Jensens i Kongensholm gik i Årup å og druknede.

Herredsfoged Schmidt med otte meddomsmænd kendte hende skyldig og dømte

hende til at halshugges, hendes hoved at sættes på en stage og kroppen lægges på stejle. Det var i 1756.

Meddomsmændene tog man som dommere, når sagerne gjaldt liv og død. Således var *Niels Michelsen* i Kærgård og *Jens Pedersen* i Refstrup med til som meddomsmænd at fælde dom over en kone i Vorgod, der havde dræbt sit to år gamle stifbarn nogle år før ovennævnte hændte.¹⁶ Denne kones dom blev endnu hårdere. Den lød på, at hun skal knibes af skarpretteren med gloende tænger, først uden for det hus, hvor hun begik gerningen, derefter tre gange mellem gerningsstedet og retterstedet, og allersidst på retterstedet. Dernæst skal hendes højre hånd afhugges levende med en økse og siden hovedet i lige måde med en økse, hvorpå legemet af natmandens folk skal henføres på stejlen, og hovedet tillige med hånden sættes på en stage.

Det var hårde straffe; men det var også dyriske ugerninger. Da forbrydelse ligger uden for vort sogn, kunne vi have sprunget dem over; men man kan godt regne med, at de satte røre i sindene også her.

Det gjorde også en hændelse i Julen 1733. Under Karsbæk kloster lå Anders Graversens ejendom. Han havde sin ugifte søster Maren Graversdatter hos sig; de var begge født i Nymølle. Juledags aften i mørkningen gik Maren op i marken for at hente fårene hjem. Hun var en voksen pige på 25 år. Hun kom også hjem, men så helt forstyrret ud, havde våde, forrevne klæder og hendes hovedtøj og halsklæde havde hun ikke på. Anders kunne se der var sket noget, og hun sagde, at Lars Pedersen i Højmark, en gift mand, der stammede fra Storgård i Lembæk, havde overfaldet og voldtaget hende oppe i marken. Denne mand, som var tømrer, havde et ondt rygte og havde før gjort forsøg på voldtægt, og da vedkommende pige forklagede sig, bankede han hende. Som straf fik han stokkeprygl på Lundenæs.

Både han selv og hans brødre Niels og Christen søgte at få sagen dysset ned; han tilbød Maren et lam og bad hende om forladelse; men Maren og hendes brødre Anders og Christen Graversen var ikke til sinds at tage imod noget forlig. Og skønt amtmanden gav befaling til, at Lars Pedersen skulle fængsles med det samme, gik der dog så mange dage, inden der blev sendt folk ud for at finde og anholde ham, at han løb sin vej, da der ikke kunne fås forlig. Hans forsvarer i retten påstod nok, at han i herskabets ærinde var rejst sønderud og fremlagde et fingeret brev fra ham, hvori det påstås, at han opholdt sig i Forballum og var fuldstændig uskyldig. Sagen var dog så oplagt og klar, at dommen lød efter Danske lov 6.13.16: »Dersom nogen voldtager en ærlig mø eller enke, og det bevises, miste sit liv, eller om han ej betrædes, være fredløs . . .« Dommen slutter med en æresoprejsning til Maren Graversdatter med de ord:

»Og kommer den overgangne voldtægt ikke Maren Graversdatter til ringeste hinder eller æresforklejnelse i nogen måde, – skulle nogen efterdags understå sig at bebrejde eller lade hende vide, at hun er voldtagen, da bør den eller de efter loven lide – «

Lars måtte for sin misgerning blive i landflygtighed, men pigen blev nogle år senere gift og bosat i sognet.

Vi måtte have dette med, ikke fordi det karakteriserer sognet, men fordi det nu engang fandt sted. En vis moralsk løshed var forøvrigt ikke ualmindelig på de tider. En del af børn blev der født af ugifte mødre, og de implicerede blev

straffet med bøder og offentlig skrifte i kirken; men afvigelserne er ikke det normale.

Det normale var, at de unges forældre med eller undertiden imod de unges ønsker traf aftale om ægteskab. Ske kunne det, at man lagde pres på de unge i den anledning; men oftere tog man dog hensyn til de unges mening. Der er dog næppe tvivl om, at den udvælgelse, der fandt sted, ligefrem prægede bondebefolkningen; de dygtige og bjergsomme slægter, der havde karakter og rejsning, søgte utvivlsomt sammen. Det gamle udtryk *hår hun nøj*, som man har lagt i jydens mund som karakteristisk for ham, når han skulle vælge livsledsagerinde, er i virkeligheden udtryk for langt mere end et spørgsmål om lidt skillinger, som jo i og for sig kunne være gode nok også. Der er næppe tvivl om, at den udvælgelse, der fandt sted især inden for gårdmandsfamiljerne, i tidernes løb har været medvirkende til, at en del af disse slægter derigennem opnåede en vis fasthed i dominerende egenskaber, som gav slægtspræg.

Det er særdeles tydeligt, at de unge mennesker for et par hundrede år siden ikke kom tidligt i ægteskab. Og selv om vi kan træffe ægteskaber, hvor bruden var meget ung, så var det ikke almindeligt hos landbefolkningen. Blandt alle sognets gifte personer, var der i 1787 kun 2 mænd og 1 kvinde under 25 år, mens der på samme tid var 23 mænd og 28 kvinder over 25 år, som endnu ikke var smedet i hymens lænker.

Det var meget almindeligt, at enker og enkemænd hurtigt giftede sig igen. Det var nærmest en nødvendighed for dem på grund af fæsteforholdet, eller i det hele for at holde gårdene i drift. En enkes vordende fæstemand kan træffes til stede ved skiftet efter hendes afdøde mand, og dette fandt som regel sted en måned efter dødsfaldet. Det kan derfor ikke undre, at jeg engang har truffet på det tilfælde, at en kone har måttet begrave to ægtemænd og er gået til brudeskammen to gange i samme kalenderår. Det var ikke i Lem.

I 1787 træffer vi da også i folketællingen en del personer, der havde været gift mere end en gang. 13 var i andet ægteskab, 2 i tredje og 2 i fjerde ægteskab. Det sidste var dog ikke normalt og blev vist nærmest anset for at være umoralsk.

I ægteskaberne fødtes flere børn end nu om stunder. Af 37 ægteskaber med børn i Øster Lem havde i 1700-tallet 11 mere end 5 børn. Ofte kom det første barn ret tidligt, og dette forhold anses af nogle for et tegn på dårlig moral. Der må dog tages det forbehold, at *troløvelsen* fra gammel tid var forpligtende og ægteskabsstiftende. Der kendes da også andet sted eksempler på, at et barn født af en trolovet brud blev kendt arveberettiget som født i ægteskab, og de trolovede kunne ikke gifte sig med andre uden allerhøjeste tilladelse, hvis de ikke ville pådrage sig ansvar over for modparten. Troløvelsen blev afskaffet ved lov i 1799, og i hvert fald indtil den tid var det skik, at de unge flyttede sammen, når troløvelse havde fundet sted. Den blev som regel fejret i brudens hjem, og i Lem sogns ældste kirkebog har provst Allerup altid indført troløvelserne, ved hvilke præsten var tilstede. Som regel fulgte den kirkelige vielse en lille måned efter troløvelsen, men der kunne også gå både to og tre måneder inden kirkebrylluppet fandt sted.

Når der så kom børn i ægteskabet, skulle der være barnedåb, og der var ret faste regler for navngivningen. De første børn skulle kaldes op efter bedsteforældrene. Det var gerne mandens fader og moder, der først blev opkaldt og der-

efter konens forældre, men det kunne også være omvendt. Hvis begge bedstemødre hed Kirsten, så kunne der godt blive to piger af dette navn, og så måtte man senere give dem et tilnavn for at skelne imellem dem.

Kun fornavnet og et eventuelt mellemnavn blev indskrevet i kirkebogen, og dertil føjedes så siden faderens døbenavn med -søn eller -datter som efternavn. Det var en gammel og naturlig skik.

Eske Bjerres dreng Anders kom til at hedde Anders Eskesen, og hans datter Anne fik som efternavn Eskedatter. I forbindelse med opkald efter bedsteforældrene kunne navnene så komme til at veksle i slægten.

Undertiden træffer det, at det første barn får et helt ufamiliært navn, men så er det gerne en velgører man opkalder. Det var også skik at afdøde ægtefæller opkaldtes, dersom den efterladte giftede sig igen og der kom børn i det nye ægteskab, og dersom moderen døde, inden hendes barn blev døbt, fik det altid hendes navn, hvis det da var en pige. Det kunne også ske, at faderen døde før barnets fødsel, og så blev han opkaldt, hvis barnet var en dreng.

Navneskikken blev således ret traditionsbunden, og de navne man brugte i tiden fra 1693 til 1790 lå for største delen i det navnelag, der blev indført i landet, da kristendommen vandt indpas. Der har nok altid ved navnene været en vis følelse af noget magisk. Det var derfor ikke sært, at vore første kristne forfædre valgte gode navne af hellige mænd og kvinder til deres børn. Helgennavnene blev så almindelige, at de gamle nordiske navne næsten forsvandt, indtil man i forrige århundrede påny optog dem under indflydelse dels af den romantiske digtning og dels af de norske digtere, hvoraf Bjørnson var den mest inspirerende. Og endelig er der i vort århundrede igen kommet et skifte i navngivningen der har bragt en mængde navne fra film og lettere magasin noveller frem ud fra gængs tro på gode navne, navnemagi.

Lad os se lidt på navnene. Blandt de gammelnordiske navne træffer vi dog endnu i 1700-tallet en del. De mest brugte pigenavne var: *Maren, Anne, Kirsten, Mette*, Karen, Apollone, Bodil, Inger, Johanne og Mariane. Med undtagelse af Bodil og Inger er det helgennavne; men disse to er af nordisk oprindelse. Navnet Apollone er vel det mest særprægede, det bruges 22 gange, mens Maren, Anne og Kirsten bruges over 60 gange.

Af drengenavnene er de 10 almindeligste: *Jens, Niels, Kristen, Peder, Laurids* (Lars, Las, Laust), *Anders, Thomas, Søren Jørgen* og *Hans*; alle er de bibelske eller helgennavne. Jens og Hans kommer begge af Johannes. Her i landet er Jens langt det ældste, mens Hans er trængt ind sydfra noget senere. Af det ældre danske navnelag brugtes dog nogle enkelte gange: *Eske, Ib, Knud, Mogens, Oluf* eller *Ole, Gjøde* og *Houli*. Den Houli Jensen, vi kender så godt for hans mindre pæne opførsels skyld, bærer et navn, der både er gammelt og alt for godt til ham. Sprogforskeren dr. phil. Marius Kristensen fortalte engang i en artikel om danske fornavne¹⁹, at der var en vestjysk præst, som blev meget forbavset over, at en mand kom og forlangte sit drengbarn døbt med navnet Hovle. Efter nogen forhandling gik præsten dog ind på det; men han vidste ikke, at navnet Hovle, Houli eller Hovly, som det også skrives, er den ligefremme fortsættelse af *Hugleik*, som er det ældste danske fyrstenavn, der nævnes i den europæiske litteratur. I oldfranske krøniker er det latiniseret til *Chochilaicus*, og i det oldengelske kvad Bjovulfkvadet skrives det *Hygelac*, nok så forstæeligt.

I vor tid er de nordisk prægede navne blevet mere almindelige, og det er kun godt; men samtidig har vi fået en hel masse fremmede navne, som vi burde være mere tilbageholdende med.

Børnene var i de tider udsat for mange farer og sygdomme. Lægevæsenet var ganske uudviklet. Det var mest kloge folk og gamle husråd, man holdt sig til, hvis man da ikke i sin nød brugte de magiske midler som pigen, der spiste Chr. Haurvigs papirsedler for koldsygen. Foruden almindelige epidemiske børnesygdomme havde de den meget smitsomme koppesygdom at slås med, og en stor del af børnene døde inden de blev store. Iblandt de voksne hærgede tuberkulosen, der tog mange mennesker i deres bedste alder, og ikke så få unge koner døde i barselseng. Disse barseldødsfald må for en stor del skyldes manglende oplysning og manglende jordemoder- og lægehjælp. Fra 1790 var der en jordemoder i Rindum, der havde autorisation gældende for Hing og Bølling herreder, og 26 år senere blev der i Ugelbjerg i Dejbjerg bygget en bolig for jordemoderen i Hanning, Dejbjerg og Lem, som da kom til at danne et distrikt.

Hjemmene.

Ligesom nu om dage havde hjemmene visse fællestræk, der vel især gav sig udtryk i gårdes og huses udseende og indretning og i driften ude og inde. I klædedragt og kost og livsvaner som skik og brug afveg man heller ikke meget. Derimod satte økonomiske forskelle sit præg stærkere på hjemmene i en tid, hvor fattigdom kun var en hårsbredde fra tiggerstaven. Da kunne en smule velstand og økonomisk fremgang nok mærkes som et særpræg.

Fattigdommen kan ofte konstateres ved tinglæsning af gæld, gennem godsernes restancelister og sager om forsiddelse af gårde, men sikrest ser man formueomstændighederne ved opgørelsen af boet efter afdøde, der efterlod sig umyndige børn. Godsejerne var på den tid skifteforvaltere på deres gods, og det var deres fogeder eller forvaltere, som udførte skifteforretningerne på herskabets vegne og sørgede for, at godsets fordringer i boet blev varetaget på en sådan måde, at det ikke led tab. Fra den side var tendensen tydelig og forståelig: så få penge som muligt ud af gården. Desværre er der ikke opbevaret skifteprotokoller hverken for Lundenæs eller Holmgård, der ejede den største part af gårdene i Lem.

Nogen egentlig statistik over disse godsers ejendomme kan ikke gives; men trods det kan de opbevarede skifter dog give et lille fingerpeg. Der findes i alt 19 skifter fra 1700-tallet alle fra bondegårde, små og store. Af dem havde 10 overskud mens 2 gik lige op og 7 havde underskud; kun i de første tilfælde blev der noget til arvingerne at dele. De største overskud var på 547 rd. Det var et skifte efter selvejer Mads Christensen i Kærgård. Det skifte, som havde størst underbalance, var efter fæsteren Jens Eskesen i Lembjerg fra omtrent samme tid; her var 163 rd. i underskud; men forholdene var dog ikke dårligere, end at enken blev i gården, hun giftede sig igen, og en af hendes børn fik senere gården. De 19 skifter kan nok sige os, at der har været en del jævn velstand. Om halvdelen af sognets dødsboer har vist overskud, kan de vel ikke sige, men de peger dog hen imod et sådant forhold, og det vil sige, at Lem også den gang hørte til

de bedre sogne. Der findes hedesogne, hvor man ikke træffer et eneste skifte med overskud. Engene sætter præg på sognet.

Gårdenes udseende. For første gang siden ældre jernalder får vi i dette århundrede lidt at vide om, hvordan gårdene så ud. De jernalderhuse, som blev udgravet og undersøgt på Øster Lem hede, viste ældre jernalders bondegård med bolig for mennesker og husdyr i en længe. Særlige ladebygninger fandtes nok ikke.

Hvornår bondegården har udviklet sig til en to-, tre- eller firelænget gård, er endnu ikke helt opklaret. Vi kender så lidt til yngre jernalders og middelalderens gårde. I Lem sogn kendes ikke en eneste beskrivelse af en gård før 1733,

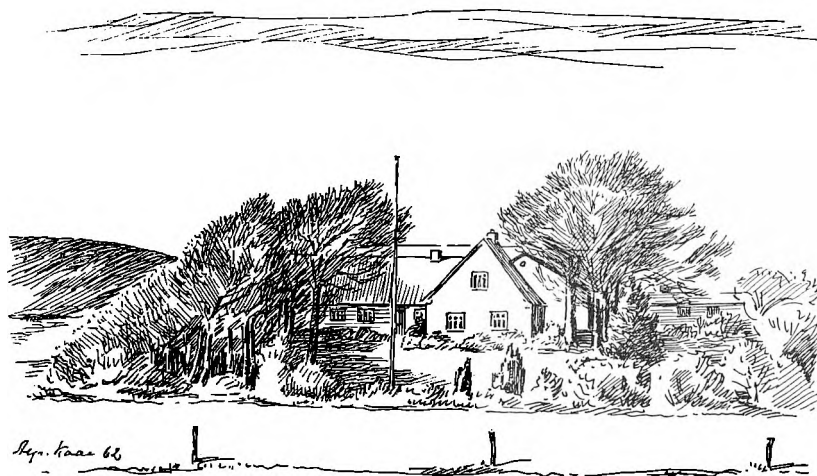

Fig. 34. Hykkelbjerg ved foden af bakken.

da der fortælles, at *Degnbol* var en firelænget gård, hvis sals var på 12 fag og lå i øst-vest. Østre hus var lade, nordre hus ligeledes mens fæhuset lå som vesterhus i gården. På *æ sals* fattedes 44 travet tag, og det siger os, at husene var tækket med rughalm, der formodentlig var blandet med lyng. Halmen var syet til lægterne med *sime*, af hvilke der skulle bruges 900 favne til oplægning af de 44 travet tag. På østerhuset skulle bruges 42 travet rughalm og 800 favn sime, mens det nordre hus kun manglede 22 travet tag. På fæhuset var taget ikke så dårligt, det skulle bare lappes lidt; men her var væggen ikke i så god stand, idet der manglede 2 snese lægter til *stavr*, og det vil igen sige at væggene var fulde af huller. Staverne var nemlig nogle stænger, der sad i husvæggene fra remmen og ned til jorden. Om dem flettedes der halm eller ris, hvorpå der blev klinet ler.

Samtidig med den beskrivelse af en bestemt gård, får vi her også et slags mønster på en nogenlunde stor gård. Fire længer, klinet væg og stråtag. Jeg må indrømme, at lokalhistorien ikke altid, måske endda temmelig sjældent, giver tingenes udviklingsforløb, men ofte kun bliver billeder fra forskellige tider. Således også her. Springet fra den enlængede gård til den firelængede er ret stor. Fremtiden vil vise, om overgangstrinene kan findes i vort sogn.

Regimentskvartermester Jens Falcks gård, der som bondegård er noget ureg-

lementeret, idet den ejedes af en mand uden for bondestand, havde i 1730 to sals-huse. Det gamle lå norden i gården og var på 11 fag; det nye lå i sønder og havde kun 6 fag; men til gengæld havde det de fornemme *lige gavle*. Laden og fæhuset lå som fløjhuse og havde 13 og 8 fag. Gården var formodentlig før Falcks tid trelænget, og den kaldtes da ofte Pollergården efter nogle mænd af Poller-slægt, der var kommen fra Holmsland.

Hen sidst i århundredet har vi nogle syn på gårde, der fortæller noget lignende, som det vi her har set. Vi vil dog gennemgå disse syn og se nærmere på dem.²⁰

Søndergård havde godt 6 td. hartkorn. Her var i 1788 fem huse. Salshuset lå i syd og var på 14 fag med undertømmer af eg og overtømmer af fyr. Der var loft over køkkenet og stuerne, men ikke over bryggerset. Ved enden af salshuset var et vognskur på 2 fag. Vesterhuset var fæhus på 30 fag, laden lå i sør og havde 28 fag. Den manglede en *høj sule* og *et åstræ*. Det østre hus var hølade på 16 fag, også her manglede en høj sule. Synet blev holdt på grund af fæsterskifte, idet Jens Thomsen Hamborg havde fået løfte på gården af herskabet på Holmgård.

Hykkelbjerg hørte også under Holmgård; her fik Niels Andersen Duedal samme år fæsteløfte, og så blev gården synet; det skulle den i følge en ny forordning, der var ment som et værn for fæsterne. Her var også fem huse, idet der vest for *æ sals*, der lå for sønden i gården, var et 2 fags vognskur som i Søndergård. Vestre fløjhus var fæhus og hestestald på 20 fag. Mod nord lå laden på 19 fag; om huset hedder det: »Dels af ege-højsuler og dito sparrer, dels fyrtømmer.« Det østre hus var hølade på 20 fag med fyrtømmer; her skulle 3 stk. højsuler fornyes, og et nyt åstræ lægges op. Gården havde kun godt 5 td. hartkorn.

I *Faurby* afløstes 1790 fæsteren Chr. Thomsen af Jens Nielsen Sand. Sals-huset var på 13 fag bindingsværk med lervægge og tagtække. Tømmeret var eg for nedden og ellers fyr. Der var loft over 8 fag. Laden var på 9 fag, høladen på 14. Den havde undertømmer af eg og fyr, mens det i de andre huse var eg. Der fortælles ikke, hvordan husene lå. Den tiltrædende fæster blev gift med Christen Thomsens enke Ane Andersdatter. Det er den sydligste gård eller mtrn. 46.

Gammelmølle, syn 1791 ved Laust Hansens død. Salshus i øster 11 fag med to kviste ud i øst på henholdsvis 4 og 2 fag. Laden lå norden i gården og ko-huset mod vest. Det sidste var kun på 3 fag med et udskud på 1 fag. Vest for det hus lå et *ovnhaus* på 4 fag. Bindingsværket havde egestolper i *æ sals*, men ellers mest fyr.

I 1792 tiltrådte *Jens Pedersen Hindhede* sin faders gård i *Øster Lem*. Det er mtrn. 51, som bar navnet Birrum. Her var også 4 huse. Sals mod nord 16 fag med loft over 8½ fag, ko- og hestestald mod øst 9 fag, lade i syd 20 fag, og endelig lå i vest et hus på 12 fag. De to sidstnævnte huse var åshuse. Laden var så stor, fordi den forrige fæster havde været tiendeforpagter, og synsmændene siger, at de finder det rimeligt, at Jens Pedersen får lov til at rive 6 fag ned for at bruge tømmeret til at reparere de andre huse med.

Bjerregård fik i 1791 en ny fæster ved navn Chr. Mogensen. Salshuset lå i nord og havde 11 fag med loft over de 3 fag. Øst for det lå en sals mere på 8 fag åshus. Sønden i gården lå en lade, der var på 25 fag.

Præstegården 1801. Salshuset syd i gården 18 fag eller 46 al. lang og 10 al.

vid med tavlmur og loft hele huset igennem. Der var 3 gode skorstene og smukke vinduer med hvidt glas og træ-sprøise. Der var kælder under 4 fag. Køkken-regionerne fandtes mod øst. Gårdens østerhus 21 fag og $7\frac{1}{2}$ al. vid havde klinet væg mellem egestolper. Det rummede stald og hølade med vognport og en lukket indkørsel til gården. Nordhuset $50\frac{1}{2}$ al. langt og $8\frac{3}{4}$ al. vid var kornlade og hestestald. Vesterhuset var på 25 fag eller $57\frac{3}{4}$ al. langt og $6\frac{3}{4}$ al. vid. Her var fæhus og hølade med de 5 sydlige fag indrettet til kamre og stue for tjenestefolk med loft og skorsten. Øst for gården på haugepladsen lå et ovnhaus på 4 fag med ovn og skorsten. Ingen af husene var bygget sammen.

Lembjerg under Brejninggård havde fæsterskifte 1796. Den tiltrædende fæster var Jep Thomsen Ganer, der blev gift med afdøde Jens Eskesens enke Anne Christensdatter. Der var 4 huse i gården med salshuset i nord, 15 fag åshus med lærvægge. Øst i gården 8 fag åshus til kornlade, i syd lå 19 fag åshus, der var indrettet til kornlade og tærskelo, og så lå vest i gården 24 fag åshus ibygget laden med den søndre ende. Her var hestestald, kostald, fårehus og hølade.

Nygård havde salshus sønden i gården på 8 fag, hvoraf de 4 havde loft. Ved vestenden af dette hus var sat 3 fag $6\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{6}$ al. til en stue. Det er nok en aftægtsstue; den var lidt smallere end salshuset, der dog var $6\frac{3}{4}$ al. vid. Øst for salshuset men i længde med det var der 8 fag åshus, $18 \times 6\frac{1}{2}$ al. til hestestald, kostald og lade. Øster i gården et hus på 13 fag åshus $24\frac{1}{2} \times 5$ al. til fæhus og fåresti. Det nordlige hus i gården var ibygt det forrige huses nordende og 17 fag eller 29×7 al. var ligeledes et åshus med kornlade og tærskelo.

Laurus Hansen i Boling skulle have gården brandforsikret 1796. Han har salshuset mod syd i gården, det er 10 fag eller $25 \times 7\frac{1}{2}$ al. med 1 skorsten og loft over det hele. Huset er indrettet med 2 stuer, 2 kamre og køkken. Gårdens vesthus er lade og lo på 13 fag eller $22 \times 7\frac{1}{2}$ al., nordhuset 16 fag åshus $30 \times 7\frac{1}{2}$ al. med kostald, fåresti og hølade. I længde med salshuset og dette ibygget er der $5\frac{1}{2}$ al. hestestald. I gården var en brønd og nær udenfor et kildevæld, »så de ej fattes vand.« Ejeren foreviste af brandredskaber 1 stige, 1 kar, 1 spand og 1 lygte, men han har endnu ingen brandhage, som han må skaffe sig.

I *Lambæk* fik Laurits Jespersen sin gård forsikret i 1796. Den var lidt indviklet og havde 6 huse, der delvis var sammenbyggede. Salshuset var mod syd, det var et åshus på $17 \times 6\frac{1}{2}$ al., hvoraf omtrent halvdelen havde loft, og der var en lovlig skorsten. I samme længe var til vester ibygget 3 fag bindingsværk til hølade, og hen i øst var tilbygget 5 fag åshus til kostald 10×5 al. Kostalden var bygget sammen med et østerhus på 6 fag bindingsværk, hvor de to sydlige fag var indrettet til et kammer med loft over, mens resten var hestestald og hølade. Nordhuset var et åshus på 16 fag eller 28×6 al., det brugtes som kornlade og fåresti, og i den vestlige ende var ud i syd en tilbygning på 2 fag, der også brugtes som lade.

Laust Nielsen *Stokholm* i Øster Lem, 1796. Salshuset er et åshus og ligger mod nord, det er 7 fag med loft over 4 fag, vidden er $6\frac{1}{4}$ al., huset har lovlig skorsten. I samme længde mod øst 7 fag $15 \times 6\frac{1}{4}$ al. til kostald og fåresti. Det vestre hus var med nordenden bygget i salshuset, det var 9 fag eller $18\frac{1}{4} \times 5\frac{1}{4}$ al. og var indrettet til lade. Gården havde en god brønd, der var også 1 kar og 1 spand; men stige, lygte og brandhage manglede.

Villum Pedersen i *Poulsgård* i Øster Lem fik sin gård takseret samme år; den

havde også skorsten, for den skulle forsikres, og så var det en betingelse. Her lå salshuset mod syd, det var på 8 fag med loft over de 3. Huset var 7 al. vid. I samme længe var tilbygget hestestald og kostald på 5 fag, $9 \times 5\frac{1}{2}$ al. Norden i gården lå lade og fåresti, som var 12 fag åshus. Øst i gården lå 6 fag hølade og syd for dette hus 12 fag åshus til kornlade og tærskelo.

Vi kan slutte med *Degnbol*, som vi begyndte, og se hvilke forandringer, der er sket. Vi skriver stadig 1796, og gården skal brandforsikres for første gang. *Æsals* var stadig mod syd i gården, 14 fag, $26\frac{1}{4} \times 7\frac{3}{4}$ al., bindingsværk af eg og med fyr foroven. Der var loft over 10 fag og ikke mindre end 2 skorstene. Det østre fløjhus var et åshus på 19 fag, her var hestestald, vognport og hølade. Det nordre hus var kornlade; det var bygget sammen med fløjhusene. Midt i huset var indkørsel gennem en port, huset var 40×9 al., åshus. Fæhuset lå stadig mod vest, det var 17 fag langt.

Der er sket den forandring med gården, at våningshuset er bleven et par fag længere. Om husene er ombygget kan ikke ses, men de to åshuse er da sikkert gamle.

Mon vi nu kan pege på noget forhold i gårdene og sige, at der er lighed med jernalderhusene i Øster Lem hede. I en normal firelænget gård som *Degnbol* synes der ikke at være nogen lighed i grundplanen. I den mærkeligt uregelmæssige gård i Lambæk hos Laurits Jespersen kan vi måske finde visse ligheder. Der lå salshuset og kostalden faktisk som i jernalderens enlængede gård med stald øst for menneskenes opholdsrum. Gården gør indtryk af at være opført i flere sæt. Samme forhold med kostald øst for beboelse og i samme længe træffer vi i Stockholm og i Poulsgård; i Nygård og Boling var der hestestald. Dette mønster for bolig til mennesker og dyr i samme længe, dyrerne mod øst, har været almindelig op til vor tid i mindre ejendomme. Oldtidshondens nære samliv med kvæget er her bevaret i den byggeform.

Hø- og kornladen ved en sådan mindre gård kom undertiden til at ligge som en fløj til staldenden; men ofte ligger den dog som et fritliggende hus nord for salshuset, så de to huse ligger jævnsides med hinanden og vender gavlene i øst og vest. Sådan ligger Laurits Jespersens ladehus i forhold til salshus og kostald. I Nygård og Bjerregård har vi også laden liggende i samme retning som sals-huset.

Udviklingen har vistnok gået sådan, at da man blev nødt til at have husdyrene på stald om vinteren, har man lavet et fritliggende ladehus, og den bygning fik i regelen sin plads over for salshuset. Egnene nord for Limfjorden har mange steder bevaret den enlængede og tolængede gårdsplan ret tydeligt, mens den firelængede gård her på egnen blev fremherskende i de lidt større gårde. De har sandsynligvis udviklet sig af den tolængede gård, idet man, som det også er antydnet ved Laurits Jespersens gård, har fået små fløjhuse, der så efterhånden har lukket gården.

I præstegården og i Gammelmølle træffer vi på særlige *ovnhuse* med skorsten og ovn. Bagerovnen lå på den tid og senere til vore bedsteforældres tid meget ofte lidt fra husene, halvt nedgravet og dækket med græstørv. Over ovnsmunden kunne så være et mere eller mindre udviklet tag, der kunne beskytte mod regn og sne, når brødet skulle i ovnen. Her træffer vi dette udviklet til et lille

hus med skorsten. De primitive fritliggende ovne var i ældre tid opført af stampet ler.

Der er også et andet forhold i mange af de fremdragne gårde, som peger langt tilbage i tid. I alle de nævnte gårde på nær præstegården, Faurby og Gammel-mølle nævnes det, at nogle af husene har suler og åse.

Åsen var en bjælke under mønningen, der som husets ryggrad bar alle spænd-træer, som med deres øverste ender hvilede på åsen og ikke fagvis var tappet sammen, som vi kender det. Åsen blev igen båret af en række svære træer, der kom til at stå i række midt i huset fra gavl til gavl. Det er sulerne eller *sullerne*, som man sagde. Ordet er det samme som søjle, og dette tekniske udtryk stammer fra Grænland; men selve systemet med tagbærende stolper er nok noget der er ældre.

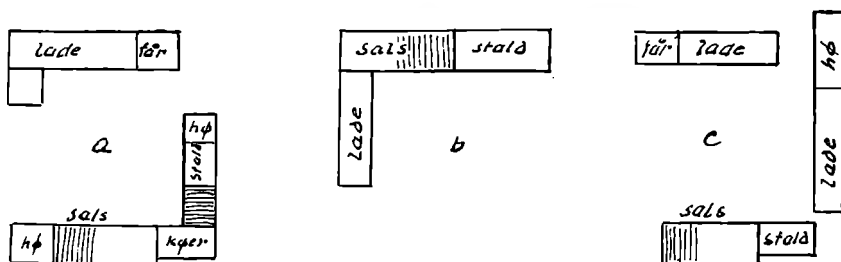

Fig. 35. Planskitse over a) Laurids Jespersens gård i Lambæk, b) Stokholm og c) Poulsgård. De tværgående skraveringer antyder fagene med loft over.

At der findes suler og åse i 11 af de 14 gårde, der blev synet i firserne og halvfemserne, tyder på, at sulehusene eller åshusene har været helt almindelige på den tid. Salshusene i Lembjerg og Stokholm siges at have suler; men ellers er det kun i stalde og lader, at man træffer dem. Det kan ganske vist være tilfældigt, at sulerne ikke alle steder er nævnt; men forholdet er nok det, at nogle af husene, i særdeleshed salshusene er bygget som almindeligt bindingsværk, hvor fagdelingen er strengt overholdt, så der til hvert fag svarer et kobbel spændtræer med tilhørende bjælke, der hvilede på et par stolper i ydermuren, og hvor stolperne igen koldtes sammen af en rem. Åshusene var ikke strengt fagdelte. Nogle synsmænd i Ulfborg-Hing herreder siger ligefrem, at de ved sulebyggede huse ikke kan opgive fagenes antal, men må måle husets længde i alen. Det er måske af samme grund, at vore synsmænd meget ofte foruden at tælle fagene også opgiver husenes længde i alenmål.

Husenes størrelse afviger en hel del fra vor tids huse. Det gælder især deres vidde. Hos Kr. Knudsen i Nygård var salshuset $6\frac{3}{4}$ al. vid, mens det østre fløjhus havde en vidde af 5 al. Hos Laust Stokholm i Øster Lem havde husene en vidde fra $5\frac{1}{4}$ – $6\frac{1}{4}$ al. Hvor målene er opgivet, findes ingen huse af større vidde end $7\frac{3}{4}$ al. i bøndernes gårde. Da husene var så smalle, havde man ikke nødvendigvis at gøre tagene høje, selv om stråtagget fordrede en god rejsning for at holde vandet ude.

Præstegården er det eneste sted, hvor der tales om murværk. Lerklining har været helt igennem den borgerlige måde at lukke væggene på. Dette medførte, at man måtte bruge *træk* eller *såj* til at skærme ydervæggene om vinteren. Denne

opstabling af lyngtørv langs alle ydervægge, var almindelig i alle jyske egne, hvor man havde let adgang til lyngtørv. Det var både et skærm mod frost og vand og samtidig en lunende kappe om husets fod. Når gårdene var klædt i vinterdragt lignede de egentlig store tørvestakke; men om sommeren måtte husene frigøres for tørv, da træværket eller blev råddent.

Da vedligeholdelsestilstanden i fæstetiden tit var ringe, har gårdene gennemgående været meget lidt statelige at se til. Lave stråtage med skrå gavle og ikke som regimentskvartermesterens nye hus i Nørbygård med lige opsatte gavle. De lave, jordnære huse faldt dog nok godt ind i landskabet med deres tørvemønstre og grønne mosklædte tage.

Noget stærkt og særpræget var dog ved at komme frem, nemlig skorstenene med murede skorstenspibe. Man kunne i 1790 og tiden der omkring næsten være sikker på, at var der muret skorsten op gennem rygningen af salshuset, så boede der en selvejer i gården, der for nylig havde fået sin gård brandforsikret. Før noget sådant fandt sted, måtte der sættes en muret skorstenspibe af brændte teglsten. Resten af skorstenen kunne godt være ler eller ubrændte lersten. Og så kære er disse prydelige nyttegenstande på tagrygningen blevet for os, at vi synes, husene taber et væsentligt karaktertræk, når de mister skorstenene.

Besætningen på landejendommene var målt med vor tid ret lille og ubetydelig. Hesteholdet var dog forholdsvis stort, idet godsejerne kunne fordr, at der på gårdene holdtes en hest for hver tønde hartkorn, for at bønderne kunne fyldestgøre deres forpligtelser ved hovarbejdet på herregårdsmarken. Studespand var derfor ikke så almindelige, som de senere blev; for dem ville godserne ikke anerkende. Dog ser vi under Holmgård, at dens bønder også havde stude. Det er da tilfældet med Søndergård og Hykkelbjerg i 1788. Da har Søndergård 4 heste og 1 plag samt et par hvidgrå stude; men der står ikke, om det er kørestude. Desuden var der 7 køer, 1 kvie og 2 kalve. Hykkelbjerg var knap så stor, den havde 3 heste og 1 plag, 2 sorte stude i 3. år og 2 i 2. år samt 12 køer.

Christen Thomsen i Faurby afleverede sin gård i 1790 til Jens Nielsen med 1 hest, 3 køer, 1 kalv og 12 får. Bjerregård havde 1791 2 heste og 2 føl, og det kan gården drives med, siger synsmændene. Det er ikke altid, at køerne nævnes ved takseringen ved fæsterskifte. Havde en fæster overtaget gården med kobesætning, skulle han også levere den fra sig med kostalden lige så godt besat. Var køerne derimod sat ind af ham selv, var de uden for vurderingen.

Fra skifteforretninger ved vi, at kotallet altid var ret beskedent, og det kommer af, at man ikke solgte smør i større stil. At mængden af husdyr kunne variere er også ligetil. For at danne os et skøn over husdyrholdet, må vi helst have mere end en enkelt opgørelse. Det er dog ikke ret tit nogen sådan findes. Vi har nogle enkelte tilfælde. Mest oplysende er forholdene i *Degnbøl*, hvis husdyrhold allerede er omtalt. Gården havde godt 6 td. hartkorn, og opgørelsen er fra fire forskellige år:

	1675	1678	1718	1733
Heste	5	2	4	0
Køer og kvier	8	6	6	2
Stude og tyre	3	0	9	2
Får	14	7	22	12
Svin	3	0	1	1

Også *Lembjerg* har vi opgørelser fra nogle enkelte gange. Gården havde 9 tønder hartkorn:

	1767	1792
Heste	5	5
Køer og kvier	9	9
Stude	13	6
Får	13	16
Svin	2	1

Fra en lille gård i *Nørby* med 2 tønder hartkorn har vi tre opgørelser. Gården har nu mtrn. 12 og ligger vestligst i byen; den hørte i sin tid under *Vennergård*:

	1725	1751	1785
Heste	2	2	2
Køer og kvier	2	7	4
Får	2	10	6
Svin	0	1	

Gammelgård, den part Houli overtog med 4 tønder hartkorn, havde 1726: 3 heste, 4 køer og kvier, 6 studehoveder og 15 får.

Niels Christensen i *Bækbo* havde en gård på godt 3,5 tønder hartkorn. Da han opgav gården i 1731, var der: 3 heste, 3 kohoveder, 1 studekalv og 7 får.

Koholdet ligger altså omkring 1 ko pr. tønde hartkorn. Afvigelser er der både i *Degnbol* 1675 og 1733 og i *Nørby* 1751. I et enkelt tilfælde går stude ind for heste, idet der tales om »stærke stude«, så der formodentlig menes trækstude. At der holdtes stude af betydning, skyldtes engene og de forholdsvis gode græsarealer. Hvor der kunne holdes stude, var det en næsten ren gevinst for gården. Fåreholdet var som koholdet ikke imponerende. Årsagen var den simple, at koen, fåret og svinet med holdtes næsten udelukkende med den hensigt, at de skulle levere familien i gården vigtige og uundværlige produkter af forskellig art; produkter, der sammen med kornet var nødvendige for familiens eksistens, idet de gav alt det nødvendige til lys, klæder, mad og drikke. Kun en ting som salt måtte man købe. Der var også visse andre ting der skulle købes. Det var træ, jern og tjære. Derfor måtte man have noget at sælge, en overskudsproduktion. Her gjorde stude sig gældende i en del af gårdene, og havde man ikke stude, måtte der sælges andre ting.

Skønt fåreholdet synes at være ret mådeholdent, så udnyttede man dog græsningen i heden ret godt. Der var i hvert fald nogle gårde, der i sommerhalvåret tog imod fremmede får til græsning med deres egen. Det var således tilfældet i *Lambæk*. De drev i *Nørhede* med deres får, og deres naboer på den anden side af heden syntes, at de blev lovlig nærgående og gik for langt over skellet. I 1733 tog så Hans Henrik Jeremiassen i *Bjerg* i *Ølstrup* en flok i hus. Den talte ikke mindre end 201 får og lam og skal have tilhørt Peder Lassen i *Lambæk*, og det var, som der siges, for at forhindre »den formenende ulovlig drift, som de *Lambæk* mænd med sine mangfoldige antagne fremmede tægtfår år efter andet mere og mere nu i nogle få tider haver formastet.«

Folkene i *Lambæk* indrømmer vistnok, at fårene var kommen lovlig langt nordpå, og man blev enige om at mødes i heden for at se, om man kunne finde,

hvor skellet mellem Lambæk og Ølstrup skulle gå, idet et sandemandstog i 1623 skulle have sat nogle trebundne sten som skel.

Der er ingen tvivl om, at en stor del af fårene var tægtfår; om flokken hørte til flere gårde, ved man ikke, men det gjorde den nok. Det var *Thomas Pedersen Post* af kirkebolet der fik fårene ud af fangenskabet. Han har måske været hyrde. Peder Lassen boede i Storgård.

Salshusene var den gang ikke alene det sted, hvor man boede. Der fandt også den endelige bearbejdelse af gårdens produkter sted. Kvindernes arbejde var ikke alene pasning af kvæget, malkning og daglig madlavning. Når konen eller pigen havde foretaget den endelige rensning af kornet i tærskeloen, gik det til møllen. Konerne kunne ikke overlade den sidste rensning i soldet til karlfolkene, så ville kornet blive alt for dårligt rensat, så mel og gryn ville blive fuldt af halmstumper og avner. Fra møllen kom kornet hjem som mel, gryn og malt, der var grundlag for meget kvindearbejde ved fremstilling af brød, grød, øl og brændevin. Med husdyrprodukterne var det på samme måde. Mælken af køerne og undertiden også af fårene blev helt igennem udnyttet i husholdningen. Det var igen kvinderne i gårdene, der havde arbejdet med fremstilling af smør og ost. Mandfolkene måtte vel hjælpe til med at vaske fårene; men hele det øvrige arbejde med ulden var kvindernes, hvis ikke mandfolkene kunne få lov at karte lidt. Konen i huset sørgede for uldens tilberedning og farvning. Hoser, bindeærmer, huer, vanter og alle strikkevarer fremstillede hun selv, undertiden vævede hun også; men det var dog ofte uoverkommeligt for hende, og så gik det til en af de mange vævere, der sad rundt omkring i småejendomme og lejestuer og havde deres nøjsomme udkomme ved at væve for folk. Som regel måtte der en skræder eller skræderpige til for at sy det nye tøj; men også det arbejde foregik som regel hjemme i stuen. Slagtning af små og store dyr foregik hjemme, og kvinderne tilberedte selv alle slagteprodukterne fra finker og blodpølse til de vel konserverede spegepølser, flæskesider, fårelår, skinker og hvad andet der nu var. Lys og præse blev lavet hjemme af fåretalg. Skindene af de slagtede dyr måtte vel i regelen til garveren; men især fåreskindene kom tilbage og blev lavet i mandfolkebukser og trøjer, i kvindetrøjer og forklæder; en oksehud derimod måtte vel i regelen forarbejdes af sadelmagere og skomagere. Desuden var det kvindearbejde at kline, kalke og male, at sørge for kål og malurt og persille i haven. De var også med i heden og mosen, når tørv og lyng blev bjerget, de var med i engen og marken i slet og høst. Deres arbejde med børnene, med mad og renlighed og huslig hygge passede de så ved siden af alt det andet. Skulle hjemmet så tilmed have præg af kristendom og kultur, så det var til at leve i, ja, så havde konen atter et ansvar og en gerning.

Fra den ene ende til den anden var salshuset præget af kvindens gerning i gården. Hvad der fabrikeredes i bryggers, køkken og stue gik meget tit til opbevaring i kælderrum og storstue og dagligstuens svære kister. Vi vil ved gennemgang af en række registreringer se lidt på rummene i salshuset og deres indhold af ting og sager. Vi begynder med det ældste skifte, der fortæller noget.²¹

Det var i *Degnbol*, at fæsteren Jens Mortensen i 1718 havde mistet sin anden kone Mariane Christensdatter, der døde fra de tre før omtalte drenge.

I almindelighed fandtes ikke noget særskilt bryggers, men dette og køkkenet var tilsyneladende altid i et rum. Grunden er måske, at bagerovnen ofte var byg-

get uden for gården. Her i gården nævnes rummet *brøgerhuset*, og her fandtes 1 brændevinskedel med hat og piber og tønde; desuden var der en bryggekedel, der som brændevinskedlen var af kobber, og en håndkedel af messing; så var der 3 små ølkar, 2 spande, 3 bøtter, 1 såe og 2 drautønder. Rummet var stenpikket, og der var ingen loft. I *dagligstuen* var der sandstrøet lergulv. Stuen gik, som det var skik og brug i hele husets bredde. Den ene ydervæg var optaget af 3 senge, der var fulde af sengeklæder. Ved modsatte ydervæg stod en fast bæk med et fyrretræs bord foran. Bordet var af gammel form med et skab under. Til bordet hørte en skammel. Der var også 3 stole i stuen, og så var der 2 egeskabe, et stort og et lille, 1 ophængt skab af fyr og 1 gammelt mælkeskab, 1 hjulrok, 3 messing lysestager, 1 strygejern af messing, 6 stenfade, 4 hollandske fade, 9 tallerkener. Indboet i den stue var ret usædvanlig, hvilket nok skyldtes, at her havde velbårne fru Inger Knudsdatter Blick boet i mange år. Hun var vist død samme forår. Foruden dagligstuen var der også en *østerstue*, som brugtes helt som opbevaringsrum. Her var 5 klædeskister, 3 øltønder, 1 ege-bing til at gemme mel i, 1 gammel melkiste, 1 driftetrug, 2 bærbøre, 2 skaeg og 2 hegler til hørbredning, 1 sold, 1 degnsåe, 6 sække, en loftstige og sengeklæder til en seng. Foruden disse to stuer var der et pigekammer, hvor der stod en seng, og så var der 2 hollandske krus og 4 glas. Desuden var her nogle bøger; der nævnes »den salig kones bog: sangcor«, 1 bibel, 1 liden gammel huspostil ved magister Jens Thommesen, 1 Forklaring om Kristi lidelse, 1 sliden ny salmebog.

På en mindre gård var det hele nok så enkelt. Mtrn. 12 i *Norby*, som vi før har omtalt, havde i følge opgørelsen 1725 ved Niels Pedersens død ikke andre rum i salshuset end køkken, stue og kælder. Kælderen var her som andre steder ikke nogen jordkælder, men et opbevaringsrum. I køkkenet var en ildklemme, et asketrug og en gammel tønd. I kælderen fandtes en ølfjerdning, en spand, en sort gryde, tre røde stenfade, tre sætter (sorte fade), tre *trætallerkener*, en sædeløb og en løb-skæppe, fire gryder og tre hylder. Inde i stuen var alt også yderst sparsomt. Her var en bordplade med lukket fod, to bænke, en egekiste, et gammelt hynde. Sengeklæder fandtes der ikke uden et gammelt dække. 25 år senere var der i samme stue stadig et bord med skab under, en egekiste med lås, og så var der to rokke, en vindel med hasper og et par karter samt messinglysestager, et fyrfad og to krus. Seng og sengetøj nævnes ikke, men har selvfølgelig været der. I kælderen var en øltønd, en kærne, en fjerdning, et sold, en degn såe, et trug og en *leil*. Bryggerset eller køkkenet bar som de andre rum vidne om kvindesyssel. Her var en kobberkedel på 16 pund, tre ølkar, to bøtter, en øltragt, en ildklemme, en rist, en jernpande, nogle sætter, gryder og fade.²³ Mens boet i 1725 gav under-skud, så enken ikke kunne blive ved gården, så var det nu sådan, at boets under-skud kun var på nogle få rigsdaler, og enken erklærede, at hun ville betale gælden og blive ved fæstet, hvilket hun kunne så meget bedre, som gælden fornemmelig var godsejerens fordringer; der skulle bygges et par fag til laden, og i stedet for et jordhus, der var falden sammen, skulle bygges tre fag lerslået hus. Den afdøde mand hed Jesper Elkær. Beskrivelsen af salshusets indre giver os et ret tydeligt indtryk af at huset var arbejdsrum for kvindens syssel. Enkekonen Gertrud Jensdatter blev altså i gården, som hun og Jesper havde overtaget i 1726 efter Niels Pedersens død. Deres søn Jens Jespersen fik senere gården, som han købte til selveje. Da hans kone, Ane Kirstine Andersdatter, døde i 1784, var der

igen skifte i gården, men der er ikke opbevaret nogen registrering. Der siges, at boet var lille og en del var ringe; men alligevel tilbød Jens Jespersen at betale al gæld og give sine børn 154 rd. til deling, skønt huse og jord kun var vurderet til 100 rd. og besætningen til 140 rd.

I *Stenhusted*, som nu hedder Højmose, døde i 1767 Peder Moustsen af en »hæftig grasserende smitsom syge«. Han var født i Lembjerg og hørte til Eskeslægten. Peder og hans kone Kirsten Lauridsdatter, der nok var fra Dejbjerg, sad i gården i jævn velstand, de havde dog også prøvet at have modgang, idet fire af deres børn var døde, og der var nu kun to piger i konfirmationsalderen tilbage. Ved registreringen nævnes der ikke andre rum i salshuset end køkken og stue.²⁴

I køkkenet stod en håndkværn, en kobberkedel, to bryggekar, en strippe, en ballie, en drautønde, to spande, en skæppe, to halmløbe, to bikuber, en kærne, en ildklemme, en økse samt en stor hammer og hougtang. Indboet i stuen var foruden to senge, der var godt fyldt med sengeklæder, en egekiste brugt som bord. Kisten havde selvfølgelig fladt låg, og den har nok haft en vis lighed med det bord med skab under, vi så i Nørby. Ved bordet stod to skamler af fyrretræ. En egekiste var enkens, et fyrretræsbord, en lille tablet, en stol med halmsæde, en rok, en pande, tre hyldefjæl under loftet. Videre var der to indmurede skabe. I det ene var der to messingdåser med nogle tinknapper og i det andet stod nogle flasker og tre studsglas, en ølpotte og et krus. Desuden fandtes i stuen en skrædersaks og et pressejern.

Den mærkeligste ting i huset var jo nok håndkværnen. Det var virkelig et lille mølleværk, som stod i et hjørne af køkkenet og brugtes til at male malt og mel på. Den stod der slet ikke for stads. Om ordene træls, og trælleslæb kunne hæftes på noget arbejde i gården, så hørte det til her ved håndkværnen.

Vi går til den modsatte ende af sognet. I *Lille Kærgård* havde Palle Madsen fået lovlig skøde af sin fader i 1783. Palle var ugift og hans søster Ane Kathrine gik hjemme. Deres fader Mads Christensen døde i 1785, han havde købt gården 1772, og ved hans død holder Mads' enke Maren Christensdatter skifte med børnene.²⁵

Gården havde godt 3 tønder hartkorn, og der var jævn velstand, det kan man skønne af, at Palles søster skulle have 200 rd. og en god seng. Palle havde fået gården for 350 rd., som den havde kostet, da hans fader købte den.

Vi går ind ad køkkendøren og ser nøje efter, at alt kommer med. Her er en håndkværn og en kværn, en kobberkedel i gruen og en tekedel af kobber samt en lille jerngryde. Her er rist og ildklemme i skorstenen, her er også en tranlampe, og så står der baljer, kar, bøtter og spande af træ med jerngjorde. Der var et gammelt madskab, og så nævnes 8 spiseskeer og en grydeske. Foruden køkkenet var der en vesterstue, en østerstue og et kammer. I østerstuen fandtes et langt fyrebord, en kakkellovn af jern, en stueviser eller klokke, tre træstole, en egekiste, en seng med klæder og 10 sorte mælkesætter. I vesterstuen var der også kakkellovn af jern, der var to senge, et langt bord af fyr og en pyramide. I kammeret var der et lille bord, to ølfjerdinger, et tobaks fyrfad. Så var der også to tinfade og fire tintallerkener og to fade, to tallerkener af stentøj, et stenkrus med tinlåg, to flasker og to glas.

Palle blev ved at være ungkarl i mange år, og hans søster styrede huset for

ham. Hun blev gift i 1806 med Jens Christensen, der var broder til Peder Christensen i Nymølle; de boede i Kroghus, og han var smed. Jens døde 1828 som en gammel mand, og så flyttede Ane Kathrine tilbage til Lille Kærgård, hvor hun boede til sin død 1848, hun blev 92 år. Palle giftede sig samme år som søsteren. Hans kone hed Kirsten Jensdatter. Hun havde et par brødre, der boede i Skjern, og var vist fra dette sogn. Da hun døde 1821, var deres børn: Mads og Bodil ikke konfirmerede. Der blev da afholdt skifte efter hende.²⁵

Om huset var bygget om i den tid, Palle havde gården, vides ikke. Der var imidlertid nu både køkken og bryggers, men bryggerset kan godt være skilt fra uden at huset skulle ombygges. Der var også bleven et kammer mere, men det kunne måske også være fremkommet uden større byggearbejder. Men enten det nu er samme hus, som vi før har været inde i, eller det er nyt, kan det være morsomt at se, hvordan det nu var forsynet med bohavede. Jeg er dog tilbøjelig til at tro, at den sparsommelige Palle ikke har bygget et helt nyt hus. Det fortælles, at da han døde 1825, var hans klæder gamle og forslidte og kunne ikke sættes højere end til 2 rigsdaler 2 mark, og så havde der endda været en sådan velstand i gården, at der blev 1140 rbd. røde sølv at dele imellem hans to børn, da konen døde. Vi vil dog lige se, om vi kan genkende noget i værelserne.

Østerstuen kaldtes nu dagligstue, og her var et fyrrbord, tre stole, en stueviser, en bilægger, to dus. grå sætter, tre par tekopper og to senge. Er det ikke den samme stue som i 1785, så er den da møbleret på samme måde som den gamle østerstue. Der er en seng mere og tre par tekopper. De sidstnævnte er måske en moderne tilvækst. Vesterstuens bohavede kan imidlertid ikke genkendes. Her er i 1825 kun en egekiste, et gammelt hængeskab, et dejgkar og en selde; men stuen er måske bleven tømt, da søsteren flyttede ud, og hun var endnu ikke kommen tilbage. I det nordre kammer var der en seng, en bilægger, fire stenfade, seks tallerkener, et vaffeljern og en kaffekværn. I kælderens stod der et bord, en øltønde, en øltragt, nogle gryder, en stenkrug, seks messinglystager, seks hornskeer, fire knive, to lygter, en lampe, en saks, to flasker og to glas. I køkkenet var der blandt andet et mangeltræ foruden gryder, potter og skåle og andet nødvendigt tilbehør. I bryggerset var et sæt ovntøj, og man kan måske deraf skønne, at ovnen også var der. Desuden var der en kobberkedel og en kværn samt diverse trækår. – Det er både ondt og godt med en sådan sammenligning; man fristes til at lægge mere i lighederne end der i virkeligheden er. Forholdet er jo det, at inventaret i husene forandrede sig meget langsomt. Den gamle bondestue med sengene ved den ene væg, bordet og bænken ved den modsatte væg ved vinduesiden, en bilægger af ler eller jern, nogle få stole, et par hængeskabe, en dragkiste.

Gennem registreringen får vi også at vide, hvilke redskaber og håndværkstøj der fandtes i gårdene. En jernbeslået vogn spurgtes der altid om, og den var der i regelen i mere eller mindre god tilstand. Den skulle bruges til kørsel for gods-ejeren, når man skulle køre lange ture på vejene med korn, smør og byggemateriale. Foruden denne mere solide vogn havde man også gerne en vogn, der helt igennem var af træ. Den var til brug på marken, med den vovede man ikke at køre langt af led. Så skulle der altid være en plov. Det var jo en hjulplov, hvor også så meget som muligt var af træ, da jern var dyrt; men langjern og plovskær måtte jo være af jern. Muldfjælen kunne godt være af træ. Harven havde undertiden tænder af jern, men trætænder var almindelige. Der kunne også

være hver anden tand af træ for at spare på jernet, resten af harven var egetræ. Disse ting: vogn, plov og harve skulle altid findes i fæstegårdene. De hørte til gården lige såvel som hestene.

Håndredskaber, skovle, spader, grebe og lignende var mest muligt af træ. Der fandtes dog trægrebe med stålspidser eller jerngrebe; men de var tunge og klodsede og i formen langt mindre elegante end de gammeldags trægrebe. Plejlen og riven var jo også helt af træ.

De skærende redskaber måtte derimod være af jern. Lebladet, der oprindeligt var til at slå hø med, fik deraf navnet *høle*; en enkelt gang ser man ordet *meyle*; men så har den nok været fuldt monteret med *vøvt* eller *spjåre* til at høste med. En lyngle fandtes i alle gårde som vidnesbyrd om, at man brugte heden. Et skærende redskab, som ikke fandtes alle steder, eller ikke nævnes ved alle registreringer var *seglen*. Vi så dem i Degnbøl 1718, hvor der var 6 stykker. I Gammelgård var der 1726 3 kornsegle, og i Degnbøl 2 segle på samme tid. Seglen var i brug som høstredskab så langt op imod vor tid, så en gammel mand har fortalt mig, at de kravlede på knæene, når de *svægelet* byg. Det gjaldt jo om at få det hele med og få det høstet på så skånsom en måde som muligt. Det er nok grunden til, at seglen holdt sig i brug længe efter, at leen havde fået sin endelige udformning. At leen kaldes høle eller *hjølli* siger klart, hvad det er for et stykke redskab, og hønnavnet fulgte med redskabet over i kornmarken, så mejning af kornet her i Jylland kaldtes *at høste*, og tiden for mejningen fik navnet *høsten*. Da seglen endnu var almindelig i brug, talte man ikke om *høsten* men om *skyrden*, den tid, da kornet blev skåret. Man skar kornet og slog høet, og da så man tog høleen i brug til kornet, kunne man ikke få sig selv til at sige, at man *slog kornet*, det ville dog være for brutalt, for der skulle jo gerne være noget at tærsk. På Sjælland tog man det tyske ord *meje*, som betyder at skære; men jyderne lavede selv et ord ud af det. De gjorde det samme ved kornet, som de gjorde ved høet, og deraf kom ordet *at høste, høsten* og *høstfolkene*. En ny arbejdsmåde fordrede et nyt ord. Vi kender det fra os selv. Nu mejetærsker vi på halv tysk eller pick up-tærsker på halv engelsk. Vi har jo så travlt, at vi ikke kan få tid til at snakke *reele dansk*; men det arbejde, de maskiner laver, er vel heller ikke bedre værd. – Et under er det, at den eneste af de nye landbrugsmaskiner, der på afstand ser lidt venlig ud og har lidt lighed med et levende væsen, kaldes en *gronthøster*; men lad os være glad for den sjove langhalsede skabning og ønske den et langt liv.

Klædedragten.

Klædedragten var i 1700-tallet noget anderledes end nu både i stof og snit. Skiftebrevene er næsten den eneste kilde til vor viden om, hvordan de gamle gik klædt. I dragterne gjorde moden sig gældende, omend det ikke gik særlig stærkt. Det solide stof, hvoraf klæderne blev syet, forhindrede en alt for hurtig skiften fra en form til en anden. De eneste større stykker af mands- og kvindedragten, der havde middelalderpræg var skjorten og særken. Disse klædningsstykker gik stadig til knæene eller længere ned efter gammel skik. I middelalderen var en hel- eller halvlang kjortel fælles for mænd og kvinder. Mændenes var måske gennemgående lidt kortere end kvindernes. I den kolde tid brugte man at tage

en kjortel mere over sig. Kjortelen kunne være af lærred, uld eller skind, og den blev suppleret af lange hoser af tøj eller skind.

Omkring 1500 forandredes både mænds og kvinders dragter. De blev delt ved midjen for ydertøjets vedkommende; men man beholdt underkjortelen som skjorte og særk. Skikken kom fra Sydeuropa og blev først almindelig hos adelsfolk og borgere, men bønderne fulgte efter, og i 1700-tallet havde kvinderne trøje og skørt og mændene vest, kjole og bukser uden over de mere konservative underklæder.

Mandsdragten i Lem og i sognene omkring Ringkøbing havde nok samme præg og var sikkert ikke ret meget forskellig fra det øvrige Jyllands mandsdragter. *Jesper Elkær* i Nørby, der døde 1751, havde en grå klædes kjol og en lige så grå vadmels kjol. Han havde tre veste; den ene var brun og havde sølvknapper, så var der en af vadmæl og en skindvest; men så havde han også en brystdug af skind. Brystdugen var lidt længere end vesten, som den ellers lignede. Dog var ryggen her af samme stof som forsiden, og brystdugen brugtes meget som en trøje. Den kunne have ærmer – bindærmer, var tit af stærkere farvet tøj end manden ellers brugte. Jesper havde også en brystdug til plidsbrug, den var af vadmæl. Så havde han tre par bukser, hvoraf det ene par var af klæde de andre af vadmæl. Klæde var købetøj. Til hovedet havde han en hat og en kabuds, der nok var af hundeskind. Så efterlod han sig både handsker, vanter og snipper. De sidste var fingervanter uden fingerspidser. Når han skulle være rigtig pæn brugte han et par sko med spænder, og så havde han også et spanskrør som spadserestok. Han har måske tjent i Ringkøbing i sine unge dage.

Peder Moustsen i Stenhusted efterlod sig 1767 et bo, der var noget bedre end Jespers; men hans klædedragt var derimod noget enklere: en grå vadmels kjortel og en af lærred, en sribet brystdug og en af skind med bindærmer, en brun vadmels vest og to par brune bukser af vadmæl, to par grå hoser og et par blå, en hat og et rejseslag. Mandfolkens bukser var på den tid knæbukser der kunne spændes eller knappes neden for knæet. Rejseslaget kaldes også et hatslag. Det var et middelalderligt klædningsstykke, der var lavet som en tætsluttende hætte, der kunne knappes under hagen, hættens gik som en slag ud over skuldrene. Det var et praktisk stykke, og det holdt sig i brug helt op i forrige århundrede. I middelalderen var hættens undertiden forsynet med en hale, der struttede bagud og derfor kaldtes *strud*.

Peder Moustsens broder Eske Moustsen boede i deres barndomshjem, Lemhbjerg. Eske og hans kone Kirsten Andersdatter døde begge to samme sommer som Peder i Stenhusted.

Begge steder var der smitsom sygdom, »en hæftig grasserende smitsom syge.« Eske efterlod sig et par sorte vadmels bukser, en hvid vadmels trøje og en sribet trøje, en sribet brystdug og to skindveste, hvoraf den ene var gammel. Desuden havde han en gammel brun vest og en grå vadmels kjole. Han havde også en hat; men sko og støvler nævnes ikke.

Selvejer Christen Jensen var i 1777 lige så jævn i klæder som de andre, vi har hørt om; en blå vadmels kjole, en brun vest og en gammel lædervest, en vadmelsstrøje og et par brune bukser. Så havde han et par hele og et par halve blå hoser, et par vanter, et par sko og et par træsko. Til hovedet havde han en hue, en hat og et hatslag som manden i Stenhusted.

Det kunne vel ske, at klædningsstykker ikke kom med i registreringen. I 1782 døde en ungkarl Anders Jensen Høgild; han var efterhånden bleven ret velhavende og havde købt en lille gård, Lille Refstrup eller Hjøllund for 25 rd. Han døde hos Peder Jensen i Refstrup, men han havde tjent på Vennergård. På grund af at han var født uden for ægteskab, var der særegne forhold. Hans moder var død ugift og hendes eneste søster ligeså, og der havde han været eneste arving; så der var ingen arvinger på moderens side, som kunne udspørges. Hans fader var Jens Høgild, og hos ham havde han haft tilhold; men han var ikke »lyst i kuld og køn,« som det hedder. Hans stedsøskende eller hans far kunne ikke arve efter ham. Der var ingen arvinger. En pige i Velling påstod, at han havde lovet hende ægteskab, og det var vist rigtig nok, men hun vovede ikke at gøre krav som arving, hun fik dog godtgjort en hel del ting, som hun havde dels forarbejdet og dels overladt ham.

I dette skifte blev alt tage med. Skifteforvalteren havde ingen modpart. Det kan derfor være af interesse at se, hvordan sådan en selvhjulpent dygtig karl var udstyret.

I et fyrrængeskab gemtes blandt andet et lille spejl, en skindpung med nogle knapper, to barberknive med futteral, en snustobaksdåse, der var fyldt med knapper, en skindpengepung med to dukater og fire stykker 24 skilling, et piberør med sølvvinger, en tobaksdåse, et gammelt piberør og en messingsfyrtønde.

I en fyrkiste med lås lå klæderne: en blå klædeskjole, en blå klædes vest med metalknapper, en grøn trøje, en kallemankestrøje, en brun vest, en sort klædningskjole, vest og bukser, en sort pikeret undertrøje, en sort brystduk. Vi begynder at se, at Christen Jensen ikke har været nogen almindelig tjenestekarl. Formodentlig har han været ladefoged, og så havde han nok handelstalent. Der er i skiftet spor af, at han har handlet med stude i det små. Han har nok også handlet med andre ting. Hans sorte klædning placerer ham i overkanten af bøndernes stand. Han var da også frikarl, med fripas i lommen, og det har han nok betalt med de sædvanlige 100 rd. Men der er mange andre ting i kisten: en gammel vadmelstrøje, en grøn hjemmegjort rejsekjole, et par brune bukser, et par nye og et par gamle skindbukser, en trøje af skind og en lignende med hvide ærmer, en blå ryes nattøje. Af strømper havde hans flittige kæreste forsynet ham godt, der var syv par i forskellige farver: hvide, blå, nyblå, sorte og brune. Til hænderne havde han et par hvide skindhandsker, et par blå vanter med floskant og to par hvide snipper. Han havde to røde huer, hvoraf den ene havde floskant, og så havde han også en blå nathue og to hatte, hvoraf den ene var gammel. Af fodtøj var der et par støvler, et par sko med spænder og et par træsko. Videre var der fire silketørklæder, syv hørgarnsskjorter, to blågarns lagener og et håndklæde. Der var også en pisk og to hestelægebøger samt en tysk bog og en salmebog og en bibel, og endelig fandtes nogle enkelte stykker af kvindekjoler som to trøjer og to par halværmer, der nok var købt som gave til den pige, han havde lovet ægteskab.

Der var en gammel fyrkiste med ret blandet indhold. Her lå noget værktøj; men der var også et par hoser og et par blå vanter, et par hvide støvlemanchetter, to klædesbørster, en saks, et skind og for til det, et stykke brunt vadmel, en kniv og gaffel med futteral og en lærreds tværsæk.

Foruden dette havde Christen Jensen sengetøj til en seng og en sort hest, der

selvfølgelig skulle med til gården. Boet blev solgt ved auktion, og hele indtægten var på 189 rd., mens fordringer og omkostninger var på 69 rd. Det havde altså set helt lyst ud for Chr. Jensen og pigen Maren Jensdatter Vedersø, som skulle have flyttet ind til ham i Hjøllund, hvis ikke sygdommen havde overmandet ham. Han lå kun i en ugestid.

Kvindernes dragter kan vi også give nogle eksempler på fra skifteprotokollerne. Fire år efter at Christen Jensen Høgild var død i Peder Jensens gård i Vester Refstrup, mistede Peder Jensen sin kone, *Johanne Marie Bertelsdatter*. Hun døde seks uger efter, at hun havde født en dreng, der kom til at hedde Bertel efter hendes fader. Hun havde to brødre, Kjeld og Henrik, der boede i Stauning,

Fig. 36. Gammelbjerg.

der nok er hendes fødesogn. Før registreringen tilbød enkemanden at give hver af sine to drenge 10 rd. i mødrearnv og pigerne Maren og Mette skulle have deres moders kiste- og kirkeklæder foruden en halv seng efter boets stand. De klæder, pigerne fik efter deres moder, var to kåber, hvoraf den ene var en blå damaskes med sølvhager, den anden var også blå og havde sølvhager; men den var af hjemmegjort tøj. Så var der en stoffes kjortel af firsils, den sidste var også blå. To damaskes trøjer var blå og grøn og havde snørhuller; vi ville kalde det snørliv. Af skørter var der et blomstret flonels og et grønt firsils. Der var to udsyede klæder; det ene med sort, det andet med hvidt; der var to fløjlsbandestykker og to hvide kniplingsklæder, to hvide klæder med bred søm og to små silkeklæder. Af disse klæder var de hvide kniplingsklæder nok hovedlin, mens de andre formodentlig var skuldertørklæder. Der var også et hvidt og et fiolettes forklæde og nogle småting.

Eske Moustsens kone *Kirsten Andersdatter* på Lembjerg havde 1767 følgende klæder i sin kiste, linned nævnes ikke særskilt: en blå kåbe med rødt dræt, en stribet trøje med røde ærmer, en brun med grønne ærmer. De to trøjer kaldes brystduge, så det kan være, at de havde tilhørt manden, der jo også var død; men der var da også en ny brun og en ny blå trøje med hvidt lærredsfor og en stribet bol. Af skørter var der en rød og en blå klokke, desuden var der et brunt, et blakket, et sort gammelt, et blåt og et nyt blåt. Forklædet var også blåt. For-

uden disse ting nævnes en brun kjole og en gul og brun kjole samt konens linned.

Kjoler i vor tids forstand var der sikkert ikke, da man ikke brugte hele kjoler. Det er snarere overtøj, svarende til mændenes kjole eller *kjowl*.

Anne Kirstine Marcusdatter i Agerbo havde 1783 en kort hjemgjort kåbe, en sort stoffes kjole, en kartuns kåbe, en sort hjemgjort trøje, en sort og hvid trøje samt en kallemankes bul, et brunt hjemgjort skørt, et sort stoffes skørt, et skørt med påtrykte mønstre, tre forklæder, hvoraf det ene var blå og et var trykt. Hun havde to kyser, den ene af sort atlask. Af huer havde hun tre, en sort, en grøn, en brun; den sidste var af silke, de to andre af fløjl. Hun havde også en muffe at stikke hænderne i, når hun skulle med ud at køre. Boet var ret velhavende, og gården var købt til selveje.

Endnu mere enkel var *Johanne Jespersdatters* garderobe. Hun døde 1789 og havde været gift med selvejerer Peder Jørgensen, de boede i Mariane Lunds gård i Lambæk. Skønt der ingen gæld var og der blev 287 rd. at arve, når gårdens værdi 120 rd. blev regnet med, så beskrives den afdødes tøj kort således: en barcons kåbe, fire hjemgjorte trøjer og skørter, et livstykke, en blå og sort kjole og en del gamle lin og hovedtøj.

Da der ikke er ret mange skifter, som giver oplysning om klædedragt, må vi nøjes med disse, der gennemgående tyder på stor jævnhed i tøj og klæder både for mænd og kvinder; men registreringerne har måske ikke været særlig stramt gennemførte.²⁷

Eske-slægten i Bjerre.

Gennem skifteforretningerne kan man til tider komme en slægt nær og følge dens forhold gennem længere tid. Er slægten stærkt bundet til stedet, bliver perspektivet endnu større.

Fra omkring 1680 til 1860 var der en slægt i Lembjerg der i lange tider brugte navnet Eske. Fra 1740 til 1792 blev der flere gange holdt skifte, fordi der ved dødsfald var umyndige børn. I 1767 døde endog, som før er nævnt både Eske Moustsen og hans kone Kirsten Andersdatter. Slægten havde været ret velstående, men disse to dødsfald på samme tid var ligesom for meget. Den søn, der som tyveårig overtog fæstet efter de afdøde forældre, fik vistnok for stort et ansvar lagt på sig, og da han døde kun 45 år gammel, har han nok været svagelig.

Den ældst kendte af slægten er *Jens Eskesen*, der boede i gården som fæster i 1683. Han har nok allerede været der en del år; men i matriklen 1664 nævnes han ikke. Hans søn *Mourids Jensen* blev 1693 gift med *Anne Nielsdatter* i Smalhale. De var, som før sagt, et af de første par i sognet, som pastor Allerup viede.

I ægteskabet kom der syv børn. *Niels*, f. 1794, blev gift med Eske Smalhales ældste datter. De kom til *Pilgård* i Brejning at bo. Deres søn var det, vi traf på vejen fra Billering gennem Brorstrup hede en dag i den tid, man kivedes om retten til Hatkær hede. Da Mourids Jensen holdt skifte (Brejninggårds skpr. 1740 den 16. jun.), fortælles det, at Niels fik 2 bæster, 2 stude, 1 ko, 1 vogn med tilbehør, 1 kobberkedel, 1 plov, 1 harve med halvt jerntænder, 1 spade, 1 trægreb, kar, spande og den slags, noget sengetøj samt 3 tdl. rug og 1/2 td. byg, da han blev *udgiftet* af gården. Han var da 23 år. Den næste søn hed *Jens*; han blev født i 1697 og kom til *Sønder Sandager* i Dejbjerg at bo, da han var 30 år. Han blev sendt ud af gården med et par stude og 45 rigsdaler. Det næste barn var

datteren *Anne*, født 1700 og 1728 gift med *Anders Andersen* fra Stauning; de kom til at bo i Søgård. Hun havde som medgift fået 70 rd. Så kom sønnen *Eske*, født 1704, der 1742 blev gift med *Kirsten Andersdatter*, men han havde haft gården i fæste allerede fra 1727. Han erklærer ved delingen, at han vil nøjes med det, som faderen kunne afstedkomme. *Peder* har vi truffet i Stenhusted, han var født 1706. Han var som de to yngste døtre endnu ugift, da der blev holdt skifte. Efter *Peder* kom datteren *Kirsten*, født 1711. Hun blev 1740 gift med *Jens Lauridsen* fra Dejbjerg og skulle bo i Nør Sandager i dette sogn. Den yngste af børnene var *Mette Mouritsdatter*, født 1715, og viet til *Jens Andersen* 1743. De kom til at bo i Kirkeby i Velling.

Som det fremgår af den skifteforretning Moust Jensen foretog med sine børn, har der i hans og *Anne Nielsdatters* tid været jævn velstand i Lembjerg. Det ser ud til, at Moust mente, at hver af hans syv børn skulle have mellem 70 og 80 rigsdaler i arv, og det var mange penge på den tid, når talen var om en fæstehonde.

Det blev *Eske Moustsen* og *Kirsten Andersdatter*, der kom til at fortsætte i gården; *Eske* havde i 1740 haft det halve af den i 13 år; men snart fik han hele gården, idet han blev gift omkring 1742. Vielsen fandt ikke sted i Lem, så *Kirsten* var nok ikke fra sognet; men familien på bjerget havde som vi har set forbindelser til nabosognene: Dejbjerg, Stauning, Velling og Brejning. Der er en vis sandsynlighed for, at hun var fra Velling og søster til *Mette Moustsdatters* mand *Jens Andersen* i Kirkeby i Velling.

Ægteparret fik fire børn: *Anne*, født 1743, *Anders*, født 1745, men døde som barn eller helt ung; det næste barn blev født 1747 og hed *Jens*, og derefter fulgte i 1753 *Moust*. Denne sidste dreng var svag og fik ved forældrenes død tilhold i gården, hvor han levede ugift indtil 1825. Hvad han egentlig fejlede, oplyses der ikke noget om.

Kirsten og *Eske Moustsen* fik ikke noget langt liv men døde som før omtalt i deres bedste alder 1767. Den tyveårige *Jens* fik gården i fæste med forpligtelse til at forsørge Moust i gården med føde og klæder og 2 rd. årlig; men så skulle Mousts arvepart blive stående i gården til 1770. Om søsteren, *Anne*, hedder det, at hun bliver i gården hos ham så længe, de kan enes, og nyder foruden hendes arv også ved sit eventuelle giftermål en skikkelig seng samt trolovelse og bryllup. Hendes arvemidler skal blive stående i gården, til hun bliver gift. Hun var 24 år, og hun blev gift med *Christen Christensen* i Stauning; men på grund af sin broders dårlige økonomiske forhold havde hun ikke fået sin arv udbetalt så sent som 1785.

Ved skiftet efter *Kirsten* og *Eske Moustsen* blev der foretaget en fuld registrering af hele boet. Der var ikke så megen velstand i gården som før; men der var dog et overskud på 54 rigsdaler at dele. Både mandens og konens klæder har vi nævnt i det foregående.

Da skiftet skulle holdes, spurgte skifteforvalterens repræsentant børnene, om der var gjort anstalter til at indkalde kreditorer og debitorer; »men de havde i deres store hjertesorg over forældrenes død ikke haft tanke derfor og overlod det til deres husbond som skifteforvalter at gøre, som han fandt for godt.« Der var ikke ret megen gæld ud over husbondens fordringer i boet; men afdødes svoger *Jens Andersen* i Velling havde dog et par rigsdaler at fordr. Derimod er

der en del små tilgodehavender, som tyder på, at Eske har drevet nogen handel.

Gårdens udseende svarede nok til den beskrivelse, vi læste 1796. Da var der fire sulebyggede åshuse. Dog ser det ud til, at en del fag dengang var taget ned. I 1767 er der nemlig 111 fag huse mod 66 i 1796. Da det var sulebyggede huse, var faginddelingen dog ikke så sikker.

Besætningen var forholdsvis stor med 9 fækreaturer og 13 stude, hvoraf de 8 var store, 4 mindre og 1 studekalv. Der kunne sås 15 tønder rug til gårdens avl. I 1792 hedder det, at udsæden er c. 11 td. rug, 3 td. byg, 9 td. havre og 2 skp. boghvede, og at gården kan drives med 4 arbejdsfolk og 2 hyrder. Da gården havde 9 tønder hartkorn, skulle den have 9 heste; men det ser ud til at nogle af studene har været trækstude, da der i begge årene 1767 og 1796 kun var 5 heste.

Af registreringen kan man se, at gården var godt besat ude og inde. Af salshusets rum var *dagligstuen* det vigtigste. Her var to senge, et fyrbord med egefod stod ved modsatte side i rummet med bæk og skammel. Der var også en bænkkiste af fyr, et indmuret skab, klok-viser og en jernkakkellovn samt fire stole med halmsæder. En egebænkkiste indeholdt tre blå og hvide stenfade og fire lignende tallerkener samt to par tekopper, 2 røde stenfade, en sovseskål af tin og to krus med tindlæg. Desuden var der en ildspand, en træskål og seks *trætallerkener*. I stuen var der tre hyldefjæl med 20 sorte mælkefade, *sætter*. Der nævnes endvidere nogle flasker og fire glas til den uundværlige brændevin, som dog ikke mere måtte laves hjemme i gårdene. Der nævnes også en lygte og otte gamle bøger. Det siges udtrykkelig, at sengene var indpaneledede.

I et *kammer* var der også noget sengetøj; skønt sengen ikke nævnes, har den nok været der. *Kælderen* var ligeledes godt forsynet. Her var bl. a. to egeøltønder, et gammelt ølanker og en øllejle; der var truge og kar, en brændt skæppe, to madskrin og en madkasse til hovfolkenes brug, nogle grynkurve, tre stenfade og tre tallerkener samt et træfad, nogle sække. I *en anden stue* nævnes et vognskrin, en egekiste, som tilhørte Jens, en foldbænk, et sengested, et indmuret skab, og så hængte der på væggen en manglefjæl med rulle. Endelig nævnes foruden disse rum *et andet kammer*, hvor der stod en *pottekakkellovn*; der var også et jernbundet skrin, en kærne, et ølanker, et gammelt egebord, nogle solde, en løb og en hylde med en stenpotte.

Køkkenet rummede et alsidigt udvalg af trækar, baljer og stripper, bøtter og spande af træ med bånd mest af jern. I en krog stod den grimme håndkværn, og så var der trug, skåle, krus og tønder af træ. Af metal var to kobberkedler; ildfork, rist og ildklemme var selvfølgelig af jern. I skorstenen var også et par indretninger til at hænge kedler i.

På loftet stod en melbing; her stod også en tostol, en rok, et haspetræ og en tokurv. Redskaberne i gården var de sædvanlige vogne, plov og harver med tilbehør og seler. Der var to par seler med læderreb og læderkobler. Her var håndredskaberne f. eks. seks høleer, fire skafter, fire *uøwter*, to lyngleer, seks river, to plejle. Der var selvfølgelig også de tilbørlige grebe, skovl og spade; men så var der et usædvanlig stort hold værktøj til at arbejde i træ med. Man fristes til at tro, at Eske har været noget håndværker. Der var to save, en høvl, tre navere, et huggejern, et spigerbor, en hammer, en økse og en skarøkse. Der var også noget uforarbejdet træ af eg, ask og fyr, og havde der været bøgetræ i rå tilstand,

ville man have troet, at Eske Moustsen var både lidt tømrer, hjulmand og *træsko-mand*, for i et særligt rum, som kaldtes *træskohuset*, var der på otte hyldefjæl opstillet omkring 100 par *træsko*, som dog nok ikke var lavet i Lem, men købt på markederne østerpå. Der er dog ingen tvivl om, at de skulle sælges, for så mange par *træsko* kunne gårdens egne folk ikke bruge i en overskuelig tid. Der var også i gården en ridesadel med tilhørende bidsel, hvilket måske ikke var så usædvanligt på en tid, da der ingen biler eller cykler var; men det tyder dog på, at her til tider har været noget at ride efter.

Den tyveårige *Jens Eskesen* skulle nu til at stå for det hele. Foreløbig måtte faster Mettes mand *Jens Lauridsen* i Dejbjerg være hans formynder. Det ser ud til, at *Jens Eskesen* blev gift allerede 1768. Hans kone hed *Inger Marie Christensdatter*; men man ved ikke, hvor hun kom fra. Slægtens eller gårdens vanskæbne med tidlige dødsfald ramte også hende. I 1784 døde hun og efterlod sig tre børn: *Kirsten* 13 år, *Mariane* 6 år og *Eske* 8 år. Der havde været nogle flere, men de var døde. Så skulle der efter reglerne holdes skifte i gården. *Jens Eskesen* slap dog for registrering og alt dette, som kostede penge. Han gik til godskontoret i Brejninggård og forklarede situationen, og da man der godt vidste, at hans omstændigheder var noget trøstesløse og der kun var gæld i boet, gik statsrådinde *Albertin* ind på at skiftet blev ordnet uden at gøre boet op, så *Jens* kunne blive siddende i gården for at prøve på, om han kunne komme på ret køl igen og få sig en stærk kone i huset.

Dette sidste skete omgående, og allerede 1785 har han og *Anne Christensdatter* et barn i kirke. Det var en dreng, der blev døbt *Christen* efter morfar, i 1787 fødtes *Anders*, der blev nævnet op efter *Jens'* afdøde broder, og så kom der i 1790 en *Christen* mere. Der var jo på en måde to morfædre at opkalde. Den sidste dreng var endnu ikke fyldt to år, da *Jens Eskesen* døde 44 år gammel. Nu kunne det se ud, som om slægten måtte skilles ved gården. Ingen af *Jens'* børn var myndige. Den ældste pige, *Kirsten*, tjente hos *Mikkel Niensens* i Kærgård, hun var 23 år; de andre børn var hjemme, og drengen *Eske* var kun 18 år, han havde vel været nærmest til at overtage gården. Han var dog for ung, og *Jens Eskesens* enke måtte se sig om efter en solid karl at gifte sig med, hvis hun ville blive i gården. Hun fandt ham da også. I 1793 blev hun viet til *Jepp Thomsen*, der var 40 år. Med ham fik hun tre døtre: *Karen*, *Inger Marie* og *Else Marie*.

Men vi må vende tilbage til den tid, da *Jens Eskesen* døde. Boet havde stort underskud. Husbonden havde blandt andet 175 rd. tilgode for kongelige skatter. Broderen *Moust* opholdt sig stadig i gården. Han havde et tilgodehavende på 71 rd., hvilket var dels hans arv og dels de årlige 2 rd., som han aldrig hævede. Det blev bestemt, at han kunne blive i gården på de gamle betingelser, og hvis han blev, til han havde fyldt 54 år, så skal beboerne i gården forsørge ham på hans livstid, og til gengæld arve alt, hvad han efterlod sig. Dersom han finder grund til at klage over forplejningen, skal to uvillige mænd fastsætte bestemte ydelser til ham. De penge, boet skyldte ham, kom aldrig til udbetaling. Man så da også sådan på det, at de faktisk afgik i boets underskud, som derefter var nede under 100 rd., og det må den nye fæster *Jepp Thomsen* ikke have fundet foruroligende.

Nogle få år efter, at han havde overtaget gården i fæste, købte han den. Og her levede nu familien med de tre hold børn. Den første halve snes år var med jævnt stigende priser, men så kom den forvirrende tid før og efter statsbanke-

rotten. Hvordan Jeppe Thomsens økonomiske omstændigheder var, ved man ikke; men han klarede sig igennem. I 1820 skete der det, at Lembjerg blev delt i to gårde med lige meget hartkorn.

Gammelbjerg gik til *Anders Jensen* af Jens Eskesens ægteskab med Anne Christensdatter. Nybjerg fik *Jacob Jepsen*; han var født 1779 i Hanning og hans hustru *Marie Jensdatter* var fra Nr. Nissum. Købesummerne var for hver gård 600 rd. Jacob Jepsen var ikke af den gamle slægt, men han var muligvis Jeppe Thomsens søn af et tidligere ægteskab.

Anders Jensen på Gammelbjerg var gift med *Maren Benjaminsdatter Gynther* fra Korsdal. I 1817 blev de gift. Hans ældste barn, *Jeppe Bjerg*, blev født 1818, og han ægtede 1847 *Ane Nielsdatter* fra Bækbo. De rejste vist ud af sognet. *Niels Andersen*, født 1822, blev 1850 gift med *Abelone Jensdatter* af Søndergård og kom til Nygård. *Anne* blev født 1826 og konfirmeret 1841. *Benjamin Gynther Andersen*, født 1828, han fik Gammelbjerg i 1858 eller -59, og på samme tid blev han gift med *Karen Iversdatter*. De havde vistnok gården til 1875. Foruden disse børn var der to døtre. *Karen*, født 1830, og *Kirsten*, født 1834. Sidstnævnte blev gift med Jens Chr. Jensen fra Gjellerup i 1858.

Læserne må undskylde, at vi er kommet så langt op mod vor tid; men skiftebrevens gode oplysninger om slægtens ældre led gjorde det fristende at føre slægtens og gårdens historie så langt op i tiden.

Aftægt, fledføring og tjenestefolk.

Den forsørgelse af ældre eller svage, der altid har været nødvendig, hvilede i ældre tid i særdeleshed på ejendommene, store eller små. Aftægt blev fordret og givet ved fæsteskitte, og en jordejendom var aldrig så ringe, at den ikke kunne behæftes med aftægt til det ældre slægtled. Det var jo i og for sig en helt naturlig ting. I et sogn som Lem var der i 1700-tallet kun nogle få huse uden jord, om der i det hele taget var nogen. Markbogen af 1683 nævner nogle enkelte gadehuse uden jord; men i regelen var der da fra en halv til et par tønder land til disse huse. Det var ikke tilstrækkeligt til familiens underhold, men husene var også beregnet til arbejdsmænd eller håndværkere, og var der blot antydning af fæsteret, kunne der også blive plads for en om end meget beskedne opholdsbestemmelse.

Om antallet af aftægtsnydere kan der ikke gives nogen klar oplysning, da folketællingen af 1787 ofte har glemt at få dem med. Der nævnes 14 mennesker over 70 år, men kun ved 5 er det antydning, at de nyder ophold. Da bønderne fra sidst i halvfjerdserne begyndte at blive selvejere, træffer vi tit en opholdsbestemmelse indført i skødet.

Aftægt til svage børn af gården var lige så naturligt som forsørgelse af de gamle. Vi har set et eksempel på noget sådant i Bjerre, hvor Mourits Eskesen døde 1825 som ugift i en alder af 74 år.

Er særegen form for forsørgelse var *fledføring*. Der overgav man alt, hvad man ejede, til forsørgeren, og gav sig helt ind under hans myndighed imod forsørgelse på livstid. Fledføring var kendt over hele landet i Valdemarstiden og før. Alle de gamle landskabslove kender formen og har regler, der skal følges.

Den der fledfører sig, kan aldrig tilbagekalde det, siger *jyske lov*; men først

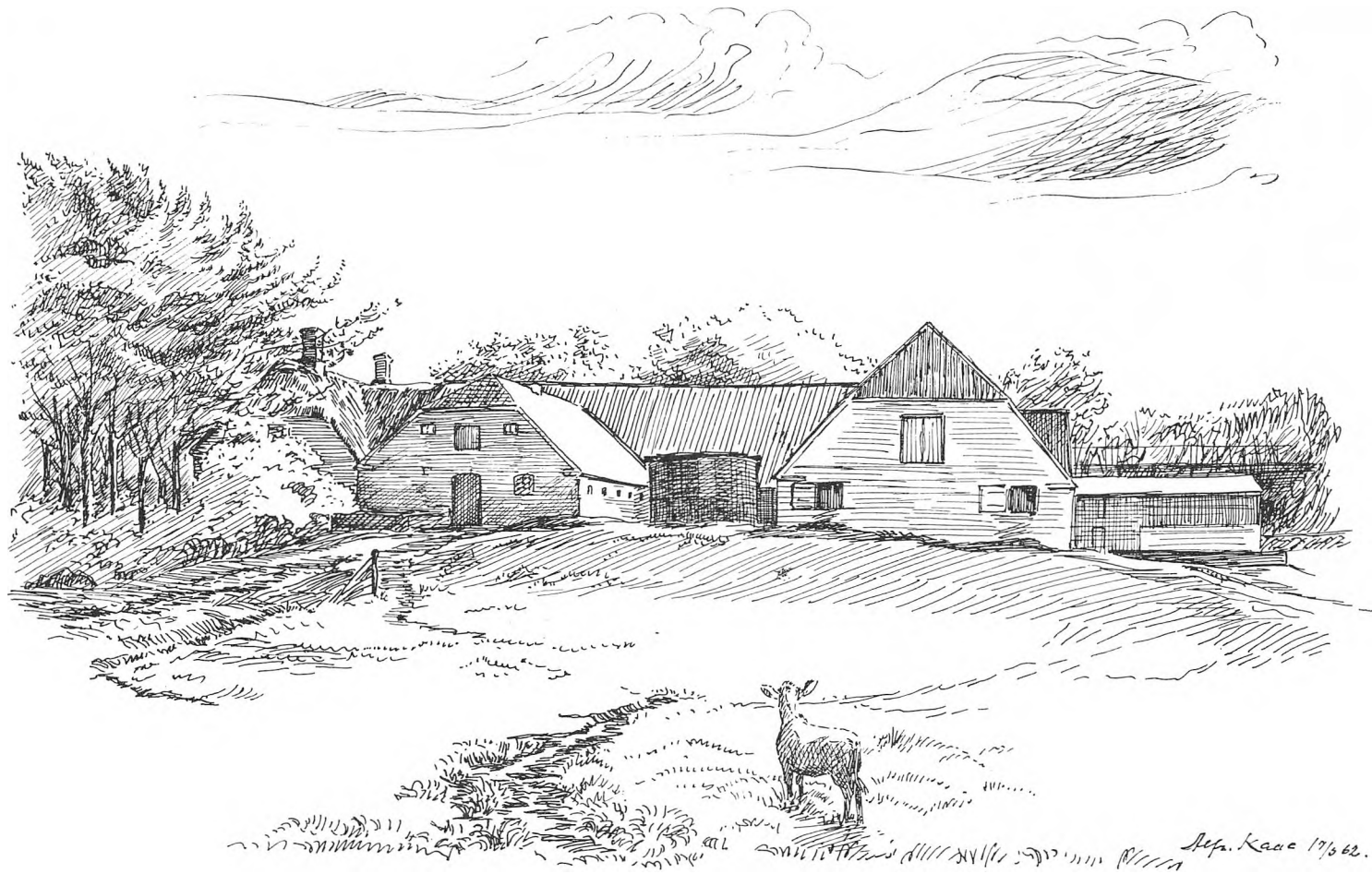

Fig. 37. Nybjerg set fra landevejen. De gamle gårde skifter udseende. Avlingen er forøget meget, kreaturholdet er sat op. Der skal skaffes mere plads.

skal han lovbyde sig til sine arvinger. Vil ingen af dem modtage ham eller hende, da må de fledføre sig til andre. Det fremgår med tydelighed af jyske lov, at fledføringer er helt under husbondens værge, undergivet ham som en ufri træl. De ældre sjællandske og skånske love er ikke så strenge. Her kan han sige sig fri, når han vil, men taber da de penge, han gav, og Eriks sjællandske lov siger, at husbonden skal sørge for fledføringen med mad og drikke.

Fledføring blev først afskaffet ved lov i 1926. En fledføringskontrakt findes fra året 1794. Den er oprettet imellem Bodil Thuesdatter og Jørgen Michelsen i Hindhede. Kontrakten har to punkter, der handler om, hvad hun gør og hvad han forpligter sig til. Den er ikke særlig lang, og da den ikke er så almindelig, kan vi godt tage den med:²⁸

1) »Da jeg Bodil Thuesdatter for alder og svaghed ikke kan fortjene min føde og jeg ingen børn har og ingen venneslægt som kunne modtage mig, så haver jeg derfor overgivet mig til Jørgen Michelsen i Hindhede og hans arvinger som fledføring. Han modtager mig nu med det lidet, jeg ejer, og efter min død måtte kunne efterlade, det være sig penge eller penges værd, imod at betale min gæld, min begravelse og at forsørge mig med, hvad jeg behøver min livstid både føde og klæder.

2) Dette haver jeg J. M. indgået for mig og arvinger, som forbindes at opfylde det efter loven i alle måder.«

Derefter underskrev parterne sammen med Peder Christensen, Nymølle, der var værge for hende.

Både aftægt og fledføring forudsætter, at der gensidigt kunne ydes noget. Havde staklen eller den gamle intet at give hverken jord, hus eller penge, så måtte han sætte sin lid til, hvad gode mennesker ville give ham. Der var nok i sognene et fattigvæsen, der styredes af præsten og et par mænd, og som kunne ligne »ædendes varer« på sognemændene; men det fungerede ikke særlig effektivt og skulle helst gå på frivillige gaver.

Denne fattigforsørgelse eller almisseordning var meget primitiv efter vore begreber; men den var der, og den forudsatte ligefrem, at almisselemmerne selv tog noget af arbejdet på sig ved at gå rundt og bede om lidt i Guds navn. Indensogns betlere sagde man ikke nej til; men kom de også fra andre sogne i stort tal, så syntes man, at det var lige hårdt nok, at man også skulle føde dem; men man sagde vistnok alligevel nødigt nej til en stakkel. I visse egne kørte man ligefrem staklerne fra by til by for at de kunne komme omkring og betle. Det var kørsel, der gik på omgang.

I visse tilfælde var tiggerne især før og omkring 1700 forsynede med breve, der opfordrede folk til at hjælpe dem. En tid kunne den slags tiggerbreve udstedes af præsterne, siden dog kun af herredets mænd på tinge efter anbefaling af præsten.

Tiggeriet var i virkeligheden meget almindeligt, og selv om man sædvanligvis tog vel imod betlerne, kunne det blive en plage, og for de fattige kunne tiggergangen være tung og ydmygende.

Folketællingen af 1787 siger om 12 fattige mennesker i alderen fra 40 til 86 år at de nyder almisse af sognet, »men har ej kunnet derved subsistere, af (den) årsag, at de fleste af sognemændene er for tvende års kornmisvækst selv forarmede, så nogle har været nødt til at betle uden for sognet, andre at sælge af deres

kreaturer for korn at købe.« Det er sognepræsten, som giver dette lidt mørke billede af sognets tilstand.

Der var en hel del tjenestefolk i sognet. Kvindernes mangehånde arbejde i gårdene gjorde det nødvendigt at holde en pige eller to efter gårdens størrelse. Alt karlearbejde udførtes med hånden, og der skulle mange hænder til. En gård som Lembjerg fordrede 4 arbejdsfolk og 2 hyrder; men i bol og smågårde gjorde man selv arbejdet så vidt muligt.

I hele sognet var der 76 tjenestefolk ved folketællingen i 1787. Der var næsten lige mange karle og piger. Tjenestefolkene gik som hjemme i gårdene, og man skiftede ikke ret gerne karl og pige hvert år.

Der skete selvfølgelig enkelte uregelmæssigheder, som da Maren Kolstrup i 1733 løb af sin plads i en gård i Hanning, hvorhen hun var fæstet som hyrdepige fra *Pejrstå* til *Mikkelsdag*. Allerede den 11. april løb hun hjem. Hun har vel været ved at gå til af længsel efter dem hjemme; for det hedder sig, at hun rændte »uden ringeste føje eller årsag«, og det var måske ikke det værste; men hun var så kommet op til Knud Faurbys at tjene, uden at det var ordnet med Niels Pedersen i Skårup, som hun skulle have været hos, og det var værre. Det trak op til en sag med erstatning og sådan; men det kom dog til forlig efter nogen tids snak, og pigen fik lov at blive.

Det skete også, at de unge folk rottede sig sammen og blev lidt for grovkornede på hovmarken mod en, de ikke kunne lide. Som dengang i 1761, da Lisbet i Refstrup stævnedes nogle af de andre hovfolk for at »have beskyldt hende på hendes ære,« og tre syndere måtte krybe til korset og bede om godt vejr og bekendtgøre, at de aldeles ikke havde noget at beskyldte hende for.

Karsbæk kloster.

Som kloster havde institutionen *Karsbæk kloster* ingen lighed med den katolske tids klostre. Det skulle da være, at adelen før reformationen anså nonneklostrene for at være steder, hvor man kunne indsætte ugifte døtre til forsørgelse på livstid mod en rimelig betaling eller gave.

Karsbæk kloster var et adeligt jomfrukloster i lighed med de større og velkendte. Kun var der her tale om en lidet omfattende stiftelse, hvortil dog hørte Nymølle og tre smågårde eller bol i Karsbæk by.

I matriklen af 1664 står Nymølle og de tre smågårde opført som tilhørende *Ditlev von Buchwald* til Tviskloster og Gram. Tviskloster tilhørte i tiden fra 1597 til 1691 de adelige slægter Trolle, Ulfeld, Mormand og Buchwald. Af disse boede *Claus Ulrich Mormand* og hans hustru *Else von Buchwald* en tid på Nymølle; men de ejede allerede 1683 det gods i Lem som Ditlev v. Buchwald havde i 1664. Det er nok sandsynligt, at møllen og de tre små gårde er bleven givet dem af slægten Buchwald for at de kunne have et sted at være i al tarvelighed, så længe de levede.

Hvornår de fattige adelsfolk flyttede ind i Nymølle, ved man ikke; men i kirkebogen har provst Allerup noteret for den 6. juli 1693, at han sengeberettede *Claus Ulrich Mormand*. Det vil sige, at han gav ham den hellige nadver hjemme, hvor han lå syg. Han døde vistnok kort efter. Hustruen Else Buchwald overlevede ham i nogle år, og hun skal have oprettet Karsbæk kloster i 1696 ved et

gavebrev, der ikke mere kendes, men efter »Hoffmans Foundationer« IV, s. 604 skænkede hun godset til et »bestandigt sæde for en fattig adelig jomfru, som ingen anden opholdssted havde.«

Præsten i Lem, hr. Niels Bollerup, fortæller i 1766 i sin indberetning til bisoppen, at i Karsbæk havde været et kloster stiftet af en adelsmand ved navn Claus Mormand, som der boede og fradøde, men testamenterede det med sin tillagte ejendom til tvende fattige adelsjomfruer sl. *Ide Lange* og *Ellen Kirstine Lange*.

Helt nøje besked om klosterets oprettelse kan ikke gives. Derimod må vi igen nævne, at provst Allerups anden kone *Birgitte Cathrine Kaas* boede i klosteret, da trolovelsen blev indgået og at hun arvede 50 rd. efter Else Buchwald. Jomfru Kaas har formodentlig været i huset hos fru Buchwald og haft sit hjem der. Hun var i Karsbæk i 1694, da præsten midt om sommeren blev tilkaldt for at berette hende, mens hun lå i sengen.

Hun kom imidlertid op igen, og i 1698 bar jomfru Birgitte Cathrine i Karsbæk en lille pige til dåben. Det var Niels Graversens datter Mariane. Det næste, kirkebogen fortæller om hende, er, at hun i 1699 blev trolovet i Karsbæk og kort før jul viet i kirken til provst Allerup.

Hvem der blev hendes efterfølger i klosteret, ved man ikke, måske de to jomfruer *Ide* og *Ellen Kirstine Lange* flyttede ind sammen. Jomfru Ides navn findes ikke andre steder end i pastor Bollerups indberetning 1766. Ellen Kirstine Lange nævnes derimod mange gange. Første gang er, da hun i 1714 bar Jens Odderbechs drengsbarn Bertel til dåben.

I 1718 var provst Allerup til trolovelsesgilde i jomfru Ellen Kirstine Langes hus i Karsbæk. Det var hendes pige *Anne Lasdatter* fra Bork, der blev trolovet med korporal Lauge Madsen af Myhlers kompagni. De skulle bo i et hus ved Rekkergård. En lille halv snes år senere er der igen trolovelsesgilde og vielse i Karsbæk kloster. Denne gang er det en adelig jomfru, velbårne *Margrethe Cathrine Grewe*, der blev trolovet med Christian Erichsen Colding fra Ringkøbing. Efter trolovelsen, der fandt sted den 4. marts 1727, blev jomfru Margrethe syg, og den 27. juni blev hun af præsten berettet og viet til Chr. Colding; hun døde formodentlig kort efter, men derom tier Allerups kirkebog.

I 1731 indtraf en hændelse, der var noget af en katastrofe for det lille gods, som jomfru Lange styrede. En af gårdene blev ødelagt af ild. Branden opstod, da folkene var i kirke første påskedag. Salshuset brændte helt, og laden, der var bygget i salshuset, blev revet ned af tililende naboer, for at den ikke skulle brænde. Den var altså også ødelagt; men træværket var dog reddet og kunne sættes op igen. Da indtægterne til klosteret var små, søgte jomfru Lange om lettelse i skatterne for at få stedet bygget op igen.

Af de få oplysninger, vi her har fået, kunne det se ud til at klosteret har haft fire adelige jomfruer som beboere: *Birgitte Cathrine Kaas*, *Margrethe Cathrine Grewe*, *Ide* og *Ellen Kirstine Lange*. Jomfru Ellen skal være død i året 1743. Hun har da tilbragt en meget lang tid i klosteret, for hun har nok været der i nogle år, før vi træffer hendes navn i kirkebogen som bæremoder for Jens Odderbechs søn, og det er ikke så sært at de fleste meddelelser om klosteret kun nævner hende som beboer.

Om hendes fattige omstændigheder virkelig har været årsag til klosterets ned-

læggelse, kan vi ikke helt være sikre på; men amtmanden og stiftsøvrigheden har formodentlig fundet stiftelsen for ringe og besværlig at holde opsyn med, hvorfor de har nyttet godsets dårlige tilstand, der måske var forårsaget af for ringe tilsyn, så de kunne søge og få kongens tilladelse til at sælge godset. Ved kongelig reskript blev det afgjort, at den kapital, der kom ind ved salget, skulle henlægges til Lemvig hospital og renten deraf hvert år gives til en fattig adelig jomfru.

Salget af klostergodset fandt sted ved auktion, og godsejer, købmand Laurits Rindum, udvidede ved den lejlighed Holmgårds gods med hospitalets hartkorn, der var på td. 9-7-1-2. Han betalte det med 492 rd. 2 mark, hvis rente 4 0/0,

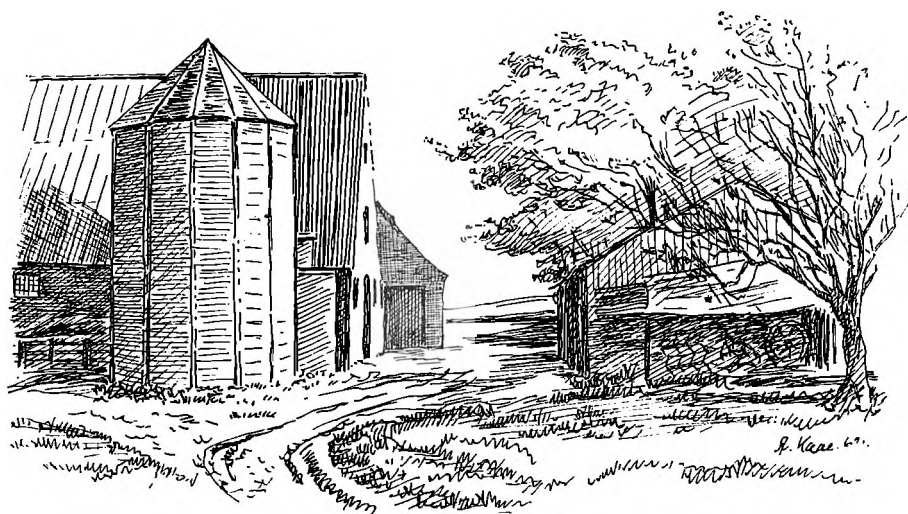

Fig. 38. Silotårnet indgår i den moderne gårds avlsbygninger. Her er det ved N. Albert Nygaards gård i Karsbæk.

som er 19 rd. 4 mark 2 skl., hospitalet årlig skulle uddele efter bestemmelsen i det kongelige reskript.

Lemvig hospital blev oprettet 1634, og i 1749 blev det påny opført. Nu findes det ikke mere, og hvor dets kapital er ført hen, kender jeg ikke.

Nu kunne det være helt naturligt, om folkene i Karsbæk ville have at vide, hvilke ejendomme i byen, der var klostergårde.

Så vidt jeg kan se, skulle det være matrikelnumrene 23, 24 og 25, men ingen af dem har undgået forandringer i areal og hartkorn i tiden, siden overgangen til selveje.

Den vestligste af gårdene var den største og havde i 1683 et areal på 19,5 td. land dyrket. Den blev da drevet af *Jørgen Jensen*, som dog boede i en af de andre gårde. Det er den gård, der brændte i 1731, og på det tidspunkt hed manden *Christen Jensen*. I tiden 1770 til 1833 var der to mænd *Niels Jensen Bækbo* og hans søn *Jens Nielsen Bækbo*. Niels købte gården til ejendom og fik skøde 1797.

Jens Nielsen Bækbo døde 1833, og hans kone, *Maren Thomasdatter*, døde året før. Indtil den tid havde gården sit gamle hartkorn. Den blev solgt til *Søren Pedersen*, der dog året efter flyttede til Dejbjerg, og så fik *Christen Christensen Bloch* gården; han havde allerede på den tid naboejendommen Quab, som han

havde købt af *Anders Chr. Graversen*. Senere fik Chr. Blochs søn *Anders Chr. Christensen* begge ejendomme, og det er nok ham, der har lagt dem helt sammen. Klostergården havde som gammelt hartkorn td. 1–7–0–2, den fik matr. 23. Quab har lidt mindre, den fik matr. 22. I firserne fik *Chr. Nielsen* fra Nygård den og efter ham fulgte sønnen *N. Albert Nygaard*, som nu er ejer.

Den næste klosterejendom er en del af den gård, der for nogle år siden ejedes af *Villum P. Christensen*, mtrn. 24. I gården var *Christen Nielsen* fæster på landmålingens tid. I 1705 blev *Bent Nielsen* gift med *Karen Nielsdatter Dalgård*, som var datter af Niels Jensen i Dalgård 1688. De blev vistnok afløst i 1728, da *Anders Graversen*, der var søn af Gravers Møller i Nymølle, blev gift med deres datter, *Kirsten Bentsdatter*. Dette ægtepar fik i tidens løb en halv snes børn, af hvilke *Kirsten* kom om i naboejendommen mod øst og blev gift med *Peder Poulsen Stamp*. *Karen* blev gift med *Hartvig Jensen* og kom til at bo i Quab. *Gravers Andersen*, født 1745, blev gift med *Apolone Andersdatter*, og de fik gården omkring 1770. En af deres drenge, *Anders Christian Graversen*, fik Quab efter *Hartvig Jensen*. *Bent Graversen*, født 1777, fik gården på den måde, at han købte den for 70 rd. ved auktionen på Holmgård efter Niels Rindums død. Hans kone *Ane Christensdatter* skal være født på Holmsland. Bent døde 1845, men havde allerede året før afgivet gården til sin datter *Maren* og hendes mand *Niels Knudsen*, der var murer. Han havde da i en række år boet i et hus ved gården, muligvis på noget jord, som Bent havde købt og som nu blev lagt til gården. Først i halvtredserne solgte Niels Knudsen gården til *Hans Madsen*, der var gift med hans datter *Mariane*; men de flyttede 1854 til Hanning, og så tilhørte gården en del år *Søren Mikkelsen*. I 1856 købte *Christen Pedersen* fra No præstegård gården. Han havde sammen med sin broder Niels Klausen været med i treårskrigen. Fra 1906 nød han en årlig hædersgave for krigsinvalid. Han døde 1911, men da havde hans søn *Villum P. Christensen* haft gården i atten år. Han afstod den i 1947 til sin søn *Knud Christensen*, men lever stadig i gården.

Den tredje klostergård er mtrn. 25, også den har fået mere jord end den havde oprindeligt, idet der i slutningen af 1700-tallet er lagt en mindre ejendom til. *Jørgen Jensen* havde gården i fæste i 1683, da Mormand ejede den. Hvem der ellers havde den i klostertiden, ved jeg ikke; men 1758 fik *Peder Poulsen Stamp* den, efter at han havde giftet sig ind i den Gravers-slægt, som stammede fra Nymølle. I 1797 fik han skøde på gården for 80 rd., han afstod den 1805 til *Jens Madsen*, der vistnok solgte til *Gravers Nielsen Brøllund* 1826. Gravers Brøllund var født på Holmsland. Hans søn *Niels Christian Graversen* fik gården 1865. En søn af ham, Hans Graversen, i Skjern, udgav 1943 en bog »Det åndelige liv i Lem sogn«, hvori Jens Toft fortæller om kirken og Hans Graversen om præsterne og de religiøse rørelser. Her giver han ud fra et indremissionsk syn et noget ensidigt billede af provst Allerup, bygget på provstens stilling i striden med den stærkt pietistiske præst i Stauning og hans tilhængere i Skjern. Under den første verdenskrig havde *Lauge Jørgensen* gården; han var broder til Jeppe Jørgensen i Nymølle. Efter ham fik sønnen Ansgar Jørgensen gården, der igen var blevet noget formindsket ved udstykning. Efter Ansgars død i 1961 driver hans enke gården.

Nymølle var i 1683 kun en lille mølle, men den var nok alligevel det bedste aktiv, som Karsbæk kloster ejede. Den nævnes første gang i 1610, da mølleren hed

Anders Mørk. Det siges, at Claus Ulrik Mormand og hans hustru Else Buchwald boede i møllen, men klosterjomfruerne boede i Karsbæk.

I 1705 har *Gravers Christensen* møllen, Allerup siger dette år i skattemandtallet, at han er vanfør, har hustru og børn og giver både skat og landgilde. Hustruen hed *Kirsten Andersdatter*. Deres søn *Anders* fik en af klosterets gårde, *Christen* kom til at bo i Bjerregård. Desuden havde de datteren *Maren*. Den næste fæster vi kender er *Hans Christensen*. Han er der i 1735, mens klosteret endnu eksisterede; men man ved ikke, om han holdt ud til 1761, da Christen Jensen fik møllen i fæste for 10 td. mel. Han sad og klarede sig godt. Det kan vi se deraf, at han købte Ølstrup kirke sammen med Jesper Hansen i Gammelmølle. Hans søn *Peder Christensen*, født 1757, blev møller efter sin fader 1790, og han førte møllen ind i en helt ny udvikling ved at omdanne den til papirmølle; men papirmøllen skal vi vende tilbage til senere. Peder Møllers broder *Jens Christensen* var smed og boede i Kroghuset ved Nymølle. Det var ham, der som ældre ungkarl blev gift med Palle Madsens søster i Lille Kærgård.

Klapbro igen.

Rybjerg blev købt af *Peder Madsen Lillelund* i 1728; omkring 1743 fik hans søn Niels Pedersen Lillelund godset. Denne mand fik i 1752 privilegium på at tage bropenge ved Klapbro. En vogn skulle derefter give 1 skl., undtagen den var af Lem sogn, som efter gammel hjemtingsdom og landstingsdom hver hjemfører 1 læs tørv til Rybjerg af Lem hede; så har de fri kørsel i et år; men da en del Lem-boede er uvillige til at køre tørven, så får han nu kgl. bevilling til opkrævelsen – dog med Lemboernes tørvekøren at agte – samt amtets tjenere og betjente.

Det vil sige, at de Lemboere, der kørte tørv, måtte slippe over broen uden at give den skilling. Amtets tjenere skulle altid køre frit over broerne.

Der havde for en snes år siden været optræk til en proces om tørvekørselen mellem den daværende ejer af Rybjerg, amtmand Grubbe Kaas, og beboerne i Lem Kærgård; men så havde Morten Jepsen Tarm til Rækkergård udstedt en attest, som for en tid fik sagen til at falde. Morten Tarm vedkender sig at have kørt et læs tørv årlig som en gammel rettighed af Klapbro. Han siger også, at hans kones første mand Søren Nielsen i seks år havde kørt tørv. Nu var dette brev imidlertid ikke kendt længere, og i Niels Lillelunds tid prøver bønderne igen at skyde åget af nakken.

Nu havde de agt disse tørv i over 200 år; og det vil sige, at et par millioner tørv var gået over broen til Rybjerg – ja, mændene i Kærgård mente jo, at de aldrig havde kørt tørv, og Christen Lauritsen Faurby påstod også, at han ikke havde været med til at køre. Jep Degn havde også nægtet at køre, men gik dog hurtigt ind på hvert andet år at køre et læs tørv af sine egne, og det gik Niels Lillelund med til.

Mændene i Kærgård hed den gang *Niels Michelsen* og *Chr. Andersen*, og de førte en hel del vidner på, at de ikke havde kørt tørv i umindelige tider. Et af vidnerne havde tjent Morten Tarm og mener, at når han kørte over broen, gav Tarm en skilling til brovogteren.

Der blev spurgt, om vejen over Svingelen forbi Vennergård altid var forbar,

og svaret var, at i isbrud kunne man ikke godt komme over, og det kunne også blive så stærkt højvande, at de ikke kunne køre over, og så var vejen om ad Klapbro jo nødvendig, mente Lillelund. Da der også spørges, hvilken vej der var den rette adelvej, om ikke det var vejen over Klapbro, så lød svaret afgjort: »Det er den stærke adelvej begge to.« Et par vidner siger også, at det undertiden kneb at komme over ved Klapbro, når der var højvande.

Efter at Lillelund var mødt frem med Morten Tarms brev i hånden tilbød han forøvrigt forlig. De to mænd i Kærgård sagde da, at dette tilbud skønnede de på, og de tilbød at give 8 skl. årlig for at køre over broen, eller også give et læs tørv.

Dette kunne Lillelund dog ikke gå ind på, men ville de give 12 skl., så kunne de slippe for at levere tørv. Efter nogen tøven, sagde de to mænd ja til det, og så faldt retssagen.

Året efter købte Lillelund Vennergård, og så var vejen over Svingel under samme gods. Klapbro blev dog ikke glemt. I 1765 bekendtgjorde godsejeren Mads Optius, at han har fået samme kongelige bevilling som Lillelund til at tage 1 skl. i brotold. Dog skulle de kørende folk i Lem i stedet for brotold age de sædvanlige årlige tørv til Rydbjerg.

Det hjalp dog ikke længere end til 1772; da måtte Optius til at søge syv bønder for retten, fordi de ikke kørte det læs tørv hver sommer. Dommen står ikke i tingbogen, men Optius' sagfører erklærer, at han vil appellere dommen. Den kongelige bevilling var ikke til at komme udenom. Bønderne måtte køre tørv endnu i lange tider.

Optius og Klippe holder udsalg.

Udsalg af fæstegårde og herregårdsjord blev meget hyppige gennem sidste halvdel af århundredet. Derved svandt godserne efterhånden stærkt ind her i amtet, så der ved udgangen af århundredet kun var nogle få stykker tilbage. Bønderne blev selvejere på godt og ondt og måtte lære at stå på egne ben.

Det første gods i amtet, som således blev opløst, var Gudumkloster, og det var ingen anden end provst Allerups dattersøn og eneste arving, *Johan H. Vedel*, der foretog denne handling, hvad så end bevæggrunden kan have været. Flemming Jerk siger i Hardsyssels årbog 1958 s. 107 at »for Vedel var udparcelleringen kun et led i en økonomisk spekulationsmanøvre«, uden at han dog søger at føre noget bevis for sin udtalelse. Det kan sikkert heller ikke bevises. Med lige så stor ret kunne det hævdes, at Vedel handlede af menneskekærlighed mod sine bønder, selv om dette heller ikke kan bevises. Det skete i 1757. Langsomt fulgtes hans eksempel af andre.

Mads Optius til Vennergård og Rybjerg fik i 1768 bevilling til at frasælge sit bøndergods og udparcellere sine gårde. Det lykkedes ham dog ikke at få det hele solgt, inden han gik fallit 1779; men nogle bønder i Lem greb til og købte deres gårde. Flere købte enge, hvoraf Optius solgte otte til en værdi af henved 600 rd. til bønder i Lem.

Christen Strandgård og *Jens Jespersen* købte begge deres gårde i Nørby på auktion, som Optius holdt. Strandgårds ejendom har nu mtrn. 13, den kostede 85 rd. Jens Jespersens gård er mtrn. 12, den kostede 180 rd. Desuden havde Jens købt en eng til 90 rd.

Det lykkedes ikke for Optius at klare sig igennem, og da han gik fallit, blev

der igen solgt gårde. *Laust Møller* i Gammelmølle købte et hus til 45 rd. *Christen Simonsen* i Dalgård købte sin gård for 95 rd. Henne i Lambæk købte *Iver Sørensen* sin gård Lambæk Green, og *Christen Thomsen Post* købte den gård, han sad i; den kostede 140 rd. Det er Byskovs gård.

Optius var dog ikke den eneste herremand i nabolaget, der solgte gårde. *Lucas von Klippe* på Lundenæs solgte også ud. Ved auktion 1771 købte *Michel Nielsen* i Kærgård sin gård, hvortil Agerbo hørte, og året efter afhændede han Agerbo til fæsteren *Mads Bertelsen*. Begge gårdene kostede ved auktionen 835 rd., og Mads Bertelsen gav 65 rd. for Agerbo.

Også *Mads Christensen* i Lille Kærgård købte sin gård ved samme auktion. Den kostede 350 rd. Ved en auktion i Skjern Brohus den 15. september 1774 købte to bønder i Lambæk deres gårde. Den ene var *Laust Jørgensen* i den halve Storgård, mtrn. 28, han gav 100 rd. for gården. Fæsteren i den anden halvdel af gården, Moust Christensen, blev først selvejer i 1795. Den anden Lambækmand, der blev selvejer, boede som fæster i Sigvald Rindums gård mtrn. 29. Manden hed *Peder Jørgensen*, og han var broder til Laust Jørgensen i Storgård, hvor deres fader Jørgen Pedersen havde været fæster.

Af de elleve mænd, der nu var bleven selvejere, var der en enkelt, som selv havde haft sin gårds bondeskyld i eje. Det var Michel Nielsen i Store Kærgård. Denne gård har aldrig været fæstegård, selv om dens herlighed hørte under kongen og senere under Lundenæs gods. I matriklen 1688 er dens hartkorn delt i: herlighed td. 4-2-3-2¹/₅ og bondeskyld td. 1-0-0-0, hvilket giver i alt td. 5-2-3-2¹/₅; men da Michel Nielsen køber gården til selveje, er det kun herlighedshartkornet, han køber. Bondeskylden ejer han selv. Derfor siger skødet, at hans gårds hartkorn er td. 4-3-2-2. Hvordan den lille forskel på knap 1 skæppe hartkorn er fremkommet, ved jeg ikke; men den kan ikke repræsentere bondeskylden, der var otte gange så stor.

Vi skal senere vende tilbage til overgangen fra fæste til selveje. Der gik en snes år endnu, inden resten af bønderne i sognet fik købt deres gårde.

Forskellige hændelser.

»Det brænder i Lambæk!« råbte en af Moust Jensens folk. Moust boede i Dal, han var oppe i heden sammen med sine folk. Det var sidst i april 1752, og det blæste meget, det var nærmest storm, og alt var tørt. Moust og hans folk rendte fra deres arbejde. De så snart, at ilden kom fra Janus Henriksens hus. Inden de nåede helt derned, så de, at tagværket faldt sammen, og så var der ikke noget at gøre for dem. De gik tilbage til deres arbejde i heden.

Jørgen Pedersen i Lambæk og Anders Hindhede havde været der så tidligt, at de fik en seng, en lille kiste og nogen småsager reddet ud gennem et hul, de måtte slå i den klinede væg.

Konen i huset havde været ene hjemme, og da de to mænd kom, løb hun i huset og råbte og skreg. Hun blev slemt forbrændt på hænderne og i ansigtet. Der var 16 fag hus, som blev lagt i aske.

Henad aften kom Moust Dal for at se, hvordan det stod til. Da var Janus kommen hjem. Han og konen jamrede sig over deres ulykke, og Moust lovede at komme med sin vogn og køre dem hen til Mogens Agerbo. Næste tingdag stod

Janus Henriksen og de nævnte mænd på tinge og fortalte og vidnede, at sådan var det gået. Janus søgte så ved hjælp af et tingsvidne at få tilladelse hos amtmanden til at besøge godtfolk i amtet om en frivillig gave i denne sin trang og påkommende armod. Han havde ikke forsikret, og det var der ingen, som havde.

Ulven levede endnu i midten af den sidste halvdel af århundredet og havde tilhold i moser og heder. I de gamle tingbøger træffer man dem omtalt; thi der var udsat præmie for at skyde dem. Fik en mand ram på ulven, så måtte han føre den for tinget og fremvise den, så han efter loven kunne få sin præmie. Om sådanne præmier er tjent her i sognet, ved jeg ikke; men i 1733 indfandt Anders Jacobsen af Barde sig på tinget med en ung ulv, han havde fanget på Barde hede og dræbt. Ulven blev »hængt ved tinghuset«, hedder det, og herredsfogeden sagde, at han ville hjælpe ham med at få det, han kunne kræve. Endnu i 1770 møder en mand fra Lille Ahle i Vorgod op med 7 levende og 2 døde ulveunger, han havde taget i heden, hvor et par ulve havde været i hans fåreflok.

Og hør så, hvad en rigtig levende Lem-bo endnu kan fortælle om ulve – formodentlig i Lem. Det er *Niels Faurby*, der fortæller. Da han var en lille dreng, levede hans bedstefar endnu, og han var født omkring 1825. Hans far igen havde været soldat under Napoleons-krigene, hvilket lyder meget troværdigt, da han var født 1789. Den gamle mand fortalte også til sin lille sønnesøn, at hans egen bedstemoder, der var født 1745, kunne fortælle om ulve. Han havde dog næppe selv hørt hende fortælle, for hun døde inden han var fyldt to år. Hun hed *Ane Andersdatter*, og hun fortalte, at hun havde set, at hendes faders følhoppe blev revet ihjel af ulve. Den plejede ellers at gå sejrrig ud af kampen med dem. Så langt rækker folkemindet, og det lyder slet ikke utroligt. Hun har da i hvert fald været voksen kone, da manden i Ahle fanger de 9 ulveunger.

Landstrygere var lige så lidt elsket som ulve. De ville undertiden også tage selv. Et lidt mærkeligt eksemplar af racen var *madam Kryger*. Hun havde en tid i året 1791 lagt sig ind hos Moust Bækbo, og da hun blev sigtet for tyveri, skulle sognefogeden, Peder Refstrup, og Niels Hykkelbjerg stævne hende til forhør i Ringkøbing, Moust Bækbo skulle også møde.

Og så fortæller tingbogen en lang historie om madammen, at ingen kender hendes næringsvej; men alle vidste, at hun vandrede rundt fra gård til gård. Hun havde to børn, hvoraf den ældste var seks år. Hun havde i lang tid holdt til i Skjern hos Chr. Thomsen i Ganer og havde indyndet sig hos hans datter, der var forlovet med en nabokarl. Sammen med pigen havde hun fjernet nogle ting, blandt andet en bryggerkedel af kobber og nogle sengeklæder. Det var kørt til en mand i Dejbjerg og siden til Moust Bækbos gård.

Da tingene blev borte, blev hun eftersøgt og fundet i Laust Ganers bagerovn, hvorfra hun blev trukket frem med magt og brugte en meget skiden mund; men nu var hun stukket af igen sammen med pigen og et læs af de ting, der var forsvundet.

Der blev skikket folk ud at lede efter kvindfolkene. Pigen forlovede, Søren Holm, og en anden mand drog af sted samt et par mænd mere. Kvinderne blev fundet ved Filskov på vej til Vejle. Det var desværre Niels Stokholm i Lem, de havde lejet til at køre med dem, ligesom Moust Bækbo havde kørt kedlen og noget mere til Lyager. Heldigvis blev madammen bremset, inden der skete alt for meget.

Spillemænd, nej instrumentalmusicanter, var der også i sognene på den tid; men bestillingen var, som så meget andet i enevældens tid, et privilegium. Indehaveren af privilegiet for herredet var Diderich Lucasen Klock i Holstebro; han kunne vel ikke komme så langt ud, og derfor gav han i 1750 Jens Strongesen og Morten Pedersen i Bækbo fuldmagt til at forrette instrumental music i Lem, Dejbjerg og Hamning.

»*Møens hvile*« var omkring 1737 navnet på et hus i Lem. Det var et villanavn, og huset var bygget til en standsperson, nemlig herredsfoged og byfoged Møen. Det lyder meget tiltalende, og navnet er fuldt af godt humør. Hvor huset lå, aner jeg ikke. Det var på 6 fag og blev vurderet til 20 rd. Inventaret i huset tydede ikke på andet end en sommerbolig. Der var et sengested, en reolhylde til papirer, en bordplade hvilede på fire pæle i jorden, en peberkværn, hvad den nu skulle gøre godt for, et træfad og enkelte andre ting samt nogle få fjæl. Desuden var huset låset med 2 hængelåse, da det blev undersøgt på grund af fogedens totale pengemangel.

Der var fornemme personer, som krævede Møen for penge. Amtmanden var den fornemste; men også en mand som byskriver Niels Berg i Ringkøbing havde penge i foretagendet. Han havde en obligation på 70 rd. i huset, og det var mere, end det nu blev vurderet til. Man var dog af den opfattelse, at huset var blevet tømt for mere værdifuldt indbo.

Der var imidlertid ikke mere at opdrive. Herreds- og byfogeden var forsvundet og kunne ingen forklaring give. Hans hustru opholdt sig i præstegården, men hun sagde, at hun ikke vidste, hvor hendes mand var.

Amtmandens fordring var oprindelig på 86 rd., som han påstår, at Møen har krævet ind og glemt at betale på amtstuen, skønt han havde fået et forskud i kassen. Om det er denne gæld, Møen har søgt at rydde væk ved at gøre lån hos Niels Berg, er vel sandsynligt, og det må beklages, at han ikke formåede at opfylde sine forpligtelser, idet han restede med temmelig mange penge. »*Møens hvile*« i Lem og Møens position i amtsbyen var tilsyneladende i enhver henseende bygget på sand; men som en slags kuriøs Lem-bo må han med i denne bog.

Naturkatastrofer.

Indtil Hvide Sande kanalen blev sikret med sluser i 1931 var oversvømmelser langs fjorden og på de lave engarealer i grunden årligt tilbagevendende hændelser. Nu er arealerne her fra Stauning til Velling skærmet af diger og afvandet. Når fjordvandets saltholdighed ikke skiftede alt for voldsomt, tog engene vel ikke så stor skade, hvis ikke oversvømmelserne kom i høbjergningstiden; men der kunne komme oversvømmelser ved stormfloder, som gik op over de lavere agermarker og gøre stor skade. En sådan stormflod indtraf i 1701. Genealogen Thorvald Lodberg har for nogle år siden givet en beskrivelse over skaderne i et par artikler i »Ringkjøbing Amts Dagblad« betitlet »Orkaner og oversvømmelser i Vestjylland 1701 og 1703«.

Af disse artikler fremgår det, at stormfloden i 1701 særlig rasede i Stauning og Skjern. I 1703 var der også »flodex«, men da var det et frygteligt tordenvejr ledsaget af haglbyger og svære tordenskyll, der lavede ulykker. Det kom på anden

pinsedag, da rugen var ved at rejse sig og forårskornet var ved at komme op. Både haglskader og strømmende vandfloder gjorde stor skade i sognet.

For at få nogen lindring i skatterne lod Jøns Odderbech på Holmgård tage syn på de forvoldte skader ved 8 udmeldte synsmænd. Det var ret galt på præstegårdsmarken, hvor hele rugsæden blev slået ned, og vandfloden gik hen over markerne, gravede rønder og dækkede sæden med sand. De fleste steder i sognet blev rugen slået ned og delvis ødelagt. I følge synsmændene blev nogle steder næsten intet at høste, andre steder var der levnet en lille del; men en katastrofe var et sådant uvejr. Sognets brødkorn var delvis ødelagt.

I *Andbæk* var den halve rugsæd ødelagt, i *Degnbøl* var sæden bortskyllet og jorden overskyllt med sand. På *Duedal* mark var rugen også helt ødelagt. Halvparten af *Kærgårds* rugsæd var ligeledes ødelagt. I *Hindhede* var det næsten lige så slem som i *Degnbøl* og præstegården. I *Højmark* hos Niels Graversen og Chr. Jørgensen var rugen oprykket og bortflydt.

Synsmændene slutter deres indberetning med nogle frygtelige jeremiader: »I sådan jammerlig og elendig tilstand befandt Lem sogn sig, så det er vitterlig, at det vil trykke de fleste indbyggere både fra hus og gård- særlig da det kun er en skarp samling og græsløs hedeegn, har fæsterne ingen høbjergning eller græsning, såsom deres meste sæd består af rug, som nu er ganske ruineret. Den ringe del af lyng og havre er også af de grusomme og usædvanlig store hagl fra roden oprykket og løsslået, så vi ikke kan se, om der bliver noget at høste eller ej.«

Det var også galt ved møllebækken; herom siger synsmændene: »De to små møller er også udbrøt og gjort stor skade både på mølleværket, huse og dæmningerne.« Og så siger de til slut: »Vinduerne er overalt i sognet indslagne. Deres (Lem-boernes) grønne og græsning af vandflod og med sand overskyllt, græsset fra de tørre og bare agre fra roden oprykket, så vi ej andet kan slutte end idel ruin for det arme sogn, såsom jorden ikke kan komme til rette eller blive frugtbar, før den i en rum tid bliver udhvilet.«

Til dette syn efter pinsesyndfloden føjer Jens Odderbech en ansøgning om frihed for alle kongelige kontributioner i 3 år, og deri siger han, at de fleste af bønderne bliver nødt til at betle om deres brød, med mindre kongen vil give dem lettelse i skat. Og i betragtning af det, vi før har hørt om skatternes forholdsvise kontante betaling i forhold til landgilden, kan vi godt se, at det ville være en svær lettelse med blot et par års skattefrihed.

Om kongen hørte sine undersåtters klage, ved vi ikke. Det blev da ikke til 3 års lettelse, for allerede i 1705 klager pastor Allerup i skattemandtallet for det år over sognets slette tilstand efter det »forskrækkelige Guds uvejr og umanerlige store hagl« det foregående år. Uvejret fulgtes af en meget tør sommer, og det gjorde ikke sagen bedre. Præsten trygler ligefrem om skånsel for sig selv og bønderne. De fleste havde ikke avlet deres halve udsæd.

Nu havde både synsmænd og herremænd og præster udstødt høje klageråb og sikkert ikke gjort tilstanden bedre end den var. At sognet var en »skarp samling og græsløs hedeegn«, er en overdrivelse, der næppe kan betegnes som mild. Men de ødelagte rugmarker betød smalkost for mange og tiggeri for lige så mange. Der er ikke grund til at tvivle på, at sognets tilstand i de første par år efter en sådan katastrofe var yderst trykkende især for den fattigste halvpart af folkene.

Også i vor tid har hagluvejr hærget. Hvem der mindes haglvejret i 1939 vil forstå lidt af ulykken i 1703.

Fig. 39. Den nordvestlige gård i Faurby.

REFORMTIDEN

»Kongen bød, stavnsbåndet skal ophøre, landbolovene gives orden og kraft, at den frie bonde kan vorde kæk og oplyst, flittig og god, hæderlig borger, lykkelig.«

(Thomas Thaarup på Frihedsstøtten).

Endnu står der glans om den reformtid, der slog igennem den dag, kronprins Frederik for første gang deltog i statsrådet den 14. april 1782. Den 16-årige kronprins rejste sig og indledede statsrådsmødet med at oplæse et dokument, i følge hvilket kongen afskedigede den konservative Ove Høeg Guldbergs regering og dannede et nyt statsråd.

Inden nogen kunne forhindre det, havde kongen underskrevet det skelsættende dokument, og bondereformernes tid var indledet, idet de mænd, der var ivrige for reformernes gennemførelse, nu fik vigtige stillinger og senere fik plads i den store landbokommission.

De forhold, som skulle revideres, var i det væsentligste bøndernes forhold til herremændene og så deres forhold indbyrdes i fællesskabet. Hoveriet og fæstevæsenet skulle ind under ordnede forhold, selvejet gøres lettere, og fællesskabet i landsbyerne ophæves ved en udskiftning af landsbyjorden.

Struense tog fat på hoveriet i sin korte regeringsperiode og afgjorde, at dette arbejde ikke skulle ligge i det uviste, så det kunne forøges efter godsejerens vilje, men være fastsat. Hans efterfølger, Guldberg, indførte dog straks de gamle tilstande.

Der blev nu først lavet en slags forsøgsmark omfattende 1300 gårdmandsfamilier og 2500 husmandsfamilier i Nordsjælland, og da resultatet faldt godt ud, tog man straks fat i den store landbokommission. Formålet med de store og skelsættende reformer, var dels at gøre bondens liv menneskeværdigt og derved løfte ham både i åndelig og økonomisk henseende til gavn for ham selv og hele landet. Og dette ser vi jo tydeligt udtrykt i indskriften på *Frihedsstøtten*.

Også impulsive udbrud fra frihedsmændene giver umiddelbart indtryk af, med hvilken glæde de tog fat på arbejdet, så det sønderrev de bånd, hvormed bondestanden havde været bundet. Vi kan således nævne det kendte brev fra Christian Reventlow til hans søster, som var gift med den tyske digter grev Stolberg:

»Guds velsignelse, frihedsbudskabet er udkommet! Der ligger udplyndringen, lænkerne, åget, de lange piske, træhestene, den spanske kappe, – borte er de! Hurra! hurra! . . . Hvem der siger et eneste hånsord mod Frederik VI, ham skal drengene håne på gaden. Hurra! hurra! Der ligger det gamle kram!«

Godsejeren, grev Christian Reventlow og hans fæller i kongens råd har set deres gerning i et strålende lys. De ville skabe et nyt Danmark – og de gjorde det. Og her er vi ved statsstyrets egentlige begrundelse for de store bondereformer. Statens, samfundets vel.

Hele jordbrugssystemet var efterhånden drevet ud i så utålelige tilstande, at det mistede sin effektivitet. Landet led derunder. Reformen måtte der til også for helhedens skyld. Og reformvennerne stolede sikkert på, at den frie bonde ville blive en flittig og dygtig borger i det nye samfund, som de ville bygge op.

Hoveriet.

Mens vi i almindelighed ser på stavnsbåndets løsning som den fornemste af reformerne, så var de praktiske reformer nok mere øjeblikkelig mærkbare for bønderne. Bare sådanne småreformer som frigivelse af kornhandelen, tilladelse til at bønderne måtte holde stude på staldfoder, hvilket havde været forbeholdt godsejere og borgere, mærkedes med det samme. Jeg ved ikke om forbudet mod at have staldøksne havde været strengt praktiseret. Vi har da hørt om stude mange steder; men det har måske ikke været rigtige fedestude. Også oprettelsen af en kredittkasse med formål at yde lån ved overgangen til selveje, var en praktisk foranstaltning, der var til at tage og føle på. På samme måde måtte bønderne opfatte en forordning om, at gårdene skulle synes og takseres ved overgang fra en fæster til en anden, så det altid kunne ses i hvilken tilstand, gården var modtaget, og hvor meget fæsteren her havde at svare til ved sin afgang.

De mange forordninger om hoveriet var lige så følelige. De endte med hoveriforeninger eller fastsættelse af hoveriet, så bønderne vidste, hvilke pligter de havde. Vi har allerede før udtrykt den mening, at f. eks. hoveriet under Holmgård var vigtigere for gården og en større byrde for bønderne end landgilden. Reguleringen var mærkbar for begge parter. Det første gennemgribende forsøg på at fastsætte hoveriet blev foretaget af Struense i 1771, efter at der et par år før af regeringen var udfordret hoverireglementer af godserne med lignende formål. Struense ville have hoveriet fastsat til 8 spanddage og 16 gangdage pr. tønde hartkorn, men hans forordning blev ophævet, da Guldberg kom til magten, og først hen i halvfemserne blev hoveriet endelig reguleret og fastsat for gårdmændene ved oprettelse af hoveriforeninger og hoveriforordningen af 1799, og endelig kom i 1850 en lov om opløsning af hoveriet.

Generalhoverireglementet for Holmgård har vi gennemgået, så vi fik et indtryk af, hvad de 9 plove havde at gøre.

For Lundenæs, der havde 25 bønder i Lem sogn, findes et generalhoverireglement af 1770, skrevet af forvalter Kålund i Dalagergård. Han meddeler, at god-

sets bønder i Skjern gør ugentlig hoveri, de var ugedagstjenere. De bønder, som boede længere borte, havde nogen hoveritjeneste i hø- og kornavlingens tid og nogle kørsler af forskellig slags. En del af disse såkaldte frihedsbønder tog dog kun del i ægtkørslerne, her var ingen helt fri.

For Lem sogns gårde lå det som følger: Knud Christensen i *Lambæk*: 2 spand-dage, 2 gangdage og ingen hoveripenge, Jørgen Pedersen i *Storgård* det samme, *Lambæk Green*: 2 gangdage, Peder Jørgensen i *Lambæk*: 2 spanddage, 2 gangdage, Frans i *Mølgård* det samme, Gustavs enke: 1 gangdag, Laurs Madsen i *V. Tredie*: 2 spanddage og 2 gangdage, *Hjöllund*: 1 gangdag, Mads Andersen i *Højmark*: 2 gangdage, Hans i *Karsbæk* ligeså, *Quab* det samme, *Kløvdal* også 2 gangdage (det var degnen), Mathias Jonssen i *Øster Lem*: 1 spanddag og 1 gangdag, Peder Mortensen: 2 spanddage og 2 gangdage, Thomas Jepsen og Ole Toft hver 1 spanddag og 1 gangdag, Chr. Andersen i *Faurby* det samme, Jens Søndergård: 2 spand- og 2 gangdage, Mads Agerbo: 1 spanddag og 1 gangdag, Anders Mølgårds enke og Peder Olesen, som er to huse, gør hver 1 gangdag, Mikkel Nielsen i *Kærgård* og Mads Christensen i *Lille Kærgård* har intet arbejde, Moust Jensen i *Bækbo* gør derimod 2 spand- og 2 gangdage, mens Jens Nielsen i *Bækbo* er fri for disse arbejdsdage.

Det siges, at gårdene i Lem ligger 2–2½ mil fra Lundenæs, og alene af den grund kunne det ikke så godt lade sig gøre, at de havde ugedagstjeneste. Med hensyn til hoveriet var de 25 mand altså heldigere stillet end dem, der hørte til Holmgård.

Til Vennergård hørte 6 ejendomme. På nær Christen Strandgård i *Nørby*, der arbejdede en dag om ugen, havde de ikke ugedagsgerning men forrettede visse arbejder: Jens Pedersen i *Refstrup* gjorde 3 dage i slet, 1 dag i høst med opbinde og kørte 6 læs tørv, Jens Jespersen i *Nørby* bjergede ⅔ dags slet, Christen *Dalgård* bjergede ⅓ dags slet og 1 dag i agerhøet, Rasmus Jensen agede 6 læs tørv, og Chr. Thomsen i *Lambæk* kørte ligeledes 6 læs tørv og gjorde 2 dages høstarbejde.

Under *Brejninggård* gjorde *Lembjerg* og gårdene i *Fårborg* ikke noget hoveri; men der står i reglementet, at hoveriet og landgilden er slået sammen og svares i penge. Det var for *Lembjerg* 10 rd., *Fårborggård* 3 rd. og *Højmose* 2 rd.

Hindhede hørte til *Dejbjerglund* og gjorde fuldt hoveri af en halv plov, skønt der var et godt stykke vej at køre til herregårdsmarken.

Udskiftningen.

Endnu stærkere end reguleringen af hoveriet virkede udskiftningen af sognets jorder. Det er vel overhovedet den reform, der var mest omvæltende i sognene, da den skulle gennemføres for alle i sognet eller ejerlavet på en gang, mens selve je som oftest ikke kom samtidig for et helt sogn.

Nu må det straks siges, at i Vestjylland var udskiftningen ikke så revolutionerende som østerpå, hvor markfællesskabet var så indviklet.

Det første, man foretog sig her i Lem, var at fastlægge sogneskellene til *Ølstrup* og *Dejbjerg*; så blev der for første gang tegnet et kort over sognet. Al jord blev vurderet, og så kunne man skride til fordeling af jorden.

Det første møde om sagen blev vistnok holdt den 16. juli 1794 hos *sognefo-*

ged Peder Jensen i Refstrup. Til stede var amtmanden og landinspektør Daniel Wesenberg foruden alle lodsejere. Her blev udskiftningen vedtaget, og så blev der tegnet kort. Da dette var fuldført, blev vurderingen foretaget. Da næsten hver gård havde sin mark for sig selv, var her vistnok ikke så store vanskeligheder.

Vigtig var derimod en god vurdering af hede, græsning og eng. Engvurderingen blev tinglæst den 17. november 1795 og var underskrevet af 15 selvejere og 48 fæstere. Engene blev vurderet efter lispund hø og deltes i forskellige klasser. Græsning blev sat sådan, at til et hoveds græsning regnedes 1 tønde land god forte lig med 2 tønder land god agerjord og 3 tønder land hede. Forte er oprindeligt et stykke fælles grønning langs gaden i landsbyen og er det ord, vi kender som fortov; men efterhånden er det, ligesom navnet vandrer ud af landsbyen sammen med det græssende kvæg, så vejene ud fra landsbyerne og de græsarealer, kvæget i fællesskab gik og afgræssede, får navnet forte. Forte og fællig blev navnet på de fælles græsningsarealer. Forten i Lem må være lave arealer i kær og engsider, hvor de vilde græsser har groet frodigere end på agermarken.

Trods alt var jordfordelingen en ømfindelig historie. Mange egnes udskiftning, som fandt sted ret tidligt, blev derfor ikke gjort særlig grundigt. På den tid, det skete her, skulle en landinspektør medvirke, og han havde en ikke ringe myndighed, idet han var fremmed og ikke som en godsejer havde særlige interesser at pleje.

Midt under forberedelserne indkalder således amtmanden til åstedsmøde på opfordring af landinspektøren, der har forskellige spørgsmål og fordringer at stille, før han giver sig i lag med at lave den generelle udskiftningsplan for sognets jord, og han vil have svar på spørgsmålene.

Mødet blev holdt på Holmgård 26. oktober 1795. Et af spørgsmålene lød sådan: Hvad er et hoveds græsning? Og Wesenberg svarede selv: Når det er bekendt, for hvor mange hoveder hele Lem sogns fælled står for, hvor mange hoveders græsning hver enkelt jordbruger derudi er delagtig, så behøves ingen anden bestemmelse derfor. Har derimod nogen et bestemt antal hoveders græsningsret i fælleden og andre ikke, da bør bestemmes, hvorledes et hoveds græsningsret sig forholder i kvadratmål i forte eller hede. Ved taksationen har jeg derfor ladet sætte den regel, at et hoveds græsning er 14.000 kvadratalens god forte eller 42.000 alen god hede.

Et andet spørgsmål er Rybjergs græsningsret. Er Rybjergs ret til tørvegravning i Lem hede også en græsningsret, eller er det en særlig ret uden for den første?

Har Klaptoft og Astrup i Velling den af dem påståede rettighed i Lem sogns fælled. »Jeg erindrer, at deres krav blev kraftigt afvist ved sidste møde, og åen antaget som ret skel imellem Velling og Lem.«

Hvor mange selvejerhuse uden hartkorn findes der i sognet? Ved taksationen er antegnet et selvejerhus 56.000 kvadratalen god hede til ildebrændsel. Hvor meget hede skal møllerne have, hvor meget skal regnes til skolen og til en eventuel degnebolig.

Efter disse saglige spørgsmål følger så, at det må erindres, at honoraret for opmåling af sognet, 503 rd., må være betalt, »inden jeg gør Lem sogns beregning.« Ligeledes må Holmgårds ejere indestå for betaling for de gårde, der hører

til godset med regres til vedkommende købere. »Thi at foretage en sådan stor og vidtløftig og vanskelig udskiftning uden sikkerhed for betaling, derpå entrerer vist ingen, da man øyner, at de fleste nye købere (af bondegårdene) om ikke alle gør deres regning på kredittassen, som måske ilde nok vil strække til købesummen, mindre til landinspektorens udskiftnings regning.«

Disse punkter kræver landinspektøren klart svar på inden han fortsætter med sit arbejde. Det er helt pudsigt at se denne heloffentlige og halvt private atmosfære i fortrolig sammenblanding. Svarene kendes ikke, men må have tiltalt Wesenberg, da han tager kraftigt fat på arbejdet.

Den 8. og 9. marts 1796 fremsætter han delingsplanen; nu var honoraret for

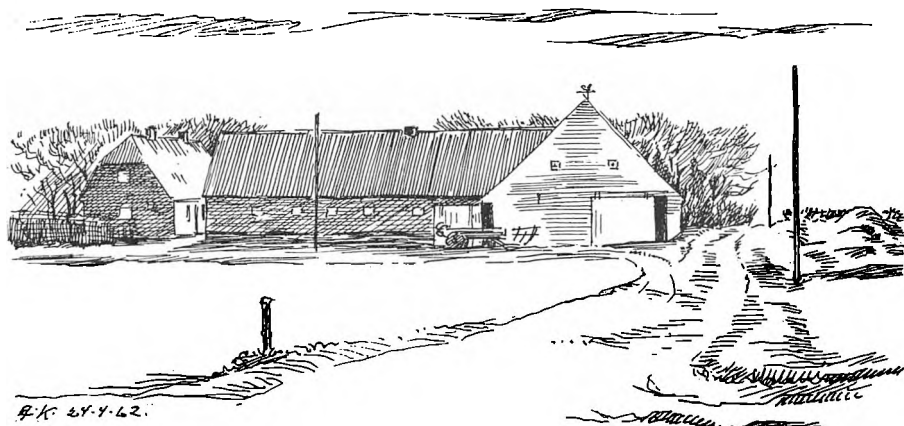

Fig. 40. Gård i Refstrup ved vejen til Holmgård.

opmålingen indgået. Arbejdet med gennemgang og drøftelse tager to dage, og det kan ikke forundre, da lodsejerne har adgang til at udtrykke sig, og der er en del ting, de gerne vil have rettet. Mødet foregik som de fleste andre åstedsmøder på Holmgård. Daniel Wesenberg gennemgår nu de forskellige byer og gårdsamlinger, og viser, hvordan han mener at den smule agerfællesskab, der findes, kan bringes til at forsvinde, så gårdene får agermark for sig selv. Undertiden stiller Wesenberg det til beboerne, om de vil have skellene reguleret. Således hedder det om gårdene i Bechbo, at de får deres forrige mark, med mindre de forlanger skellet liget ved Kolstrup, der får samme tilbud. Ved præstegården måtte der byttes om på noget, idet der lå nogle agre af Øster Lem imellem præstens agre, og således videre. Kun små ændringer var nødvendig i agermarken.

Om forte og hede siges, at hver by nogenlunde får efter dens hartkorns størrelse, at den først og fremmest skal have det, der ligger ved dens agerlodder, og så skal det manglende tages, hvor der er overskud, og ikke der, hvor det er dem belejligst; thi det sidste ville let komme til at se ud, som om nogen blev foretrukket for andre.

Om engene skriver landinspektøren: »Jeg ved, at mange ville forlange at få bækenge for bækeng og kæreng for kæreng; men derpå kan jeg ikke indlade mig, da forskellen mellem dem er ophævet ved taksationen, og bækengen kan falde lige så ringe som kærengen. Desuden er bækengene ansat lovlig højt til

høavl. De kan ej heller få så stor forbedring som kærengene, hvor vandets bedre afledning kan gøre en stor forandring.« Wesenberg vil finde det rettest at tage hensyn til bækengenes beliggenhed; den vil han følge noget nær, og så for resten iagttage den strengeste billighed.

Den 23. april samles man for at undersøge specielle spørgsmål, efter at der var afsat mærkepæle i de nye skel, så folk kunne se, hvor de i fremtiden skulle have deres ager og eng og hede. Der har været en kikken, det kan vi være sikre på.

Ved mødet blev nu alle anker hørt, og der blev givet svar og vægtige grunde. Kærgård-mændene mener sig at være ringe holden med forte i forhold til det, de før har haft. Wesenberg oplyser, at de har fået det, som deres hartkorn svarer til, ja endog lidt mere i stedet for hede. Han søger dog at få en forhandling i gang med Refstrup om at afgive lidt forte mod at få hede til gengæld. Refstrup holder dog på, at de ikke kan afgive noget af fortene; men Wesenberg snakker videre og laver en lille handel. Det var nu engang en del af hans arbejde, og sådan tyggede man sig igennem hele delingsplanen, indtil alle var om ikke tilfredse, så dog overbevist om, at den handel, de lavede, var så god, som den efter omstændighederne kunne være. Og var den ikke helt tilfredsstillende, kunne de siden selv købe og sælge.

Mest afgørende var forandringen i heden og græsningen. Der blev nu sat skel, hvor der aldrig før havde været skel imellem naboer og bymænd. Vi har jo hørt, at man dårligt nok kendte sogneskellene. Her blev hede og kær nu delt i mit og dit.

Overgangen til selveje.

Som i de fleste vestjyske sogne blev bønderne her selvejere ret tidligt. Overgangen skete i tiden 1771–1800 og er i særdeleshed knyttet til den store gods-slagtning, der fandt sted på den tid. Uden at komme ind på årsagerne til og forløbet af denne bevægelse, der bragte vestjyske bønder ind i en ny leveform og gjorde dem til selvejere, må vi dog omtale den række hændelser, som førte Lemboerne ind i selvejernes lag, hvor de helt måtte stå på egne ben og klare deres egne sager.

Lundenæs var tidligt på året i 1771 blevet solgt til Lucas von Klippe, en hollandsk herremand og kancelliråd. Han var i pengetrang og holdt auktion allerede den 17. og 18. december samme år. Ved den auktion købte fæsterne i *Lem Kærgård* deres gårde. I 1774 solgte Klippe ligeledes ved auktion to gårde i *Lambæk*, og da Klippe gik fallit, overtog Niels Rindum og Albertin til Slumstrup godset, som de solgte til Hansen på Lønborggård. Rindum tog dog en gård i *Lambæk* fra, og den solgte han i 1790 til Ole Olesen Pige. Andre gårde lagde han til Holmgård.

Rybjerg og *Vennergård* blev i 1764 af hofjunker Holger Sehested solgt til Mads Optius, der var født på Lydumgård. Han solgte efter udparcelleringstilladelse en hel del eng til bønderne. Efter at han i 1771 havde afhændet *Vennergård*, solgte han ved auktion 1776 et par gårde i *Nørby*, og endelig blev der på auktion i hans fallitbo den 5. maj 1779 solgt 5 gårde og huse i Lem.

På *Dejbjerglund* frasolgte kammerråd Petersen i 1791 det meste af bondegodset. Ved den lejlighed blev *Hindhede* købt til selveje. På samme måde solgte

ejeren af *Vennergård* i 1792 en gård i *Refstrup*, og fru Albertin til *Brejninggård* solgte 1794 *Stenhusted*, *Fårborg* og *Bjerre*.

Holmgård blev adsplittet og delt, da Niels Rindum døde. Ved auktionen den 27. november 1795 blev der solgt 36 gårde og ejendomme i Lem, året efter blev *Gammelmølle* solgt, og så blev hovedgården delt i 1797. Af godskomplekser der blev solgt må vi også igen nævne *Lem kirkes jorder*, som byfoged Søren Bork solgte i 1799 efter bevilling, som en slags sonegave til det lille sognesamfund, fordi han måtte nedrive dets vartegn, det høje kirketårn.

Ved alle disse forskellige salg og auktioner blev der tinglæst skøder på over et halvt hundrede ejendomme i Lem; men der var en del flere, hvis skøder ikke

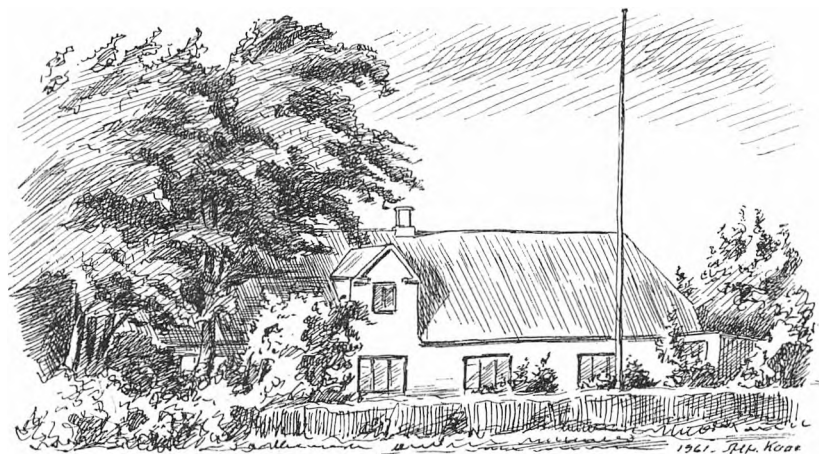

Fig. 41. Bjerregård.

er tinglæst inden 1803. I 1796 var der 73 tiendepligtige hartkornsejere, som på det tidspunkt købte sognets kongetiende og udlignede betalingen imellem sig. Der må altså mangle en snes skøder i mit materiale. Det kan komme af, at man ikke altid lod skøderne tinglæse eller undertiden ventede temmelig længe med det.

I nedenstående liste vil man med nogen sandsynlighed kunne finde årstal for købet af den ejendom, hvori man er interesseret, køberens navn og prisen. Desuden fremgår det, ved hvilken auktion salget er sket, og hvilket gods gården havde tilhørt. De nuværende matrikelnumre skulle hjælpe til at lede på sporet; men de trådte først i kraft 1844. Derfor må det siges, at det ikke må forstås sådan, at de præcist gælder for den jordlod der hørte til gården, da den første gang blev købt. Der blev handlet med jord i sognet, enge, heder, markstykker, så man i visse tilfælde slet ikke kan finde de gamle ejendomme, og næsten ingen gårde havde deres gamle hartkorn samlet til 1844.

Skøde udstedt	By- eller gårdnavn	Købers navn	Gammelt hartkorn	Pris i rd.	Nuv. mtrn.
<i>Fra Lundenæs solgtes ved auktion 1771:</i>					
1773	Kærgård	Michel Nielsen	4-3-2-2	835	39
1773	Agerbo	Michel Nielsen	2-4-0-0		
1772	Kærgård	Mads Christensen	3-1-1-0	350	58

Skøde udstedt	By- eller gårdnavn	Købers navn	Gammelt hartkorn	Pris i rd.	Nuv. mtrn.
<i>Fra Lundenæs ved auktion 1774 og 1779:</i>					
1775	Lambæk	Peder Jørgensen	2-3-0-2	135	29
1775	Lambæk	Laust Jørgensen	2-2-2-2	100	28
1791	Lambæk	Ole Olesen	4-5-0-1	250	26 og 70
<i>Fra Vennergård og Rybjerg 1776-79:</i>					
1777	Nørby	Jens Jespersen	2-0-0-1	180	12
1777	Nørby	Christen Strandgård	1-3-0-2	85	13
1779	Hjöllund	Anders Jensen	1-6-3-1	75	37
1780	Green	Iver Sørensen	0-6-2-2	55	74
1780	Dalgård	Christen Simonsen	2-0-2-1	95	19
1780	Nørby	Laust Møller	et hus	45	
1780	Lambæk	Christen Thomsen Post	1-6-2-0	140	73 og 90
1794	Refstrup	Peder Jensen	4-6-0-0	350	35
<i>Fra Dejbjerglund 1791:</i>					
1791	Hindhede	Jørgen Michelsen	4-6-0-0	770	
<i>Fra Brejninggård 1794:</i>					
1796	Stenhusted	Jens Nielsen	0-7-0-2	100	
1796	Fårborg				
1796	Bjerre	Jeppe Thomsen	9-0-2-1		43 og 44
<i>Fra Holmgård ved auktion 1795:</i>					
1795	Bækbo	Anders Husted	1-4-0-0		
1796	Nørbygård	Jacob Andersen	3-4-3-2	300	15
1796	Boling	Laust Hansen	3-2-3-1	300	34
1796	Bjerregård	Christen Mogensen	4-4-1-2	300	
1796	Dal	Iver Christensen	1-5-1-2	175	
1796	Toft	Christen Olesen	2-7-2-1	140	53
1796	Andbæk	Gregorius Andbæk	2-2-3-2	275	
1796	Hykkelbjerg	Niels Andersen	5-1-1-2	450	
1797	Nygård	Jens Christensens enke	2-7-0-2	300	32 og 33
1797	Nygård	Christen Knudsen	2-3-0-2	300	32 og 33
1797	Refstrup	Laust Sørensen	4-6-3-1	300	35
1797	Søndergård	Jens Thomsen	6-1-0-2	360	
1797	Højmark	Jens Christensen Bollerup	1-3-1-0	61	58
1797	Lambæk	Laust Jespersen	1-5-2-1	115	71
1797	Gammalgård	Jens Andersen Duedal	4-2-0-2	300	10
1797	Duedal	Peder Andersen Duedal	2-1-1-0	150	16
1797	Lambæk	Mads Christensen	2-2-2-2	125	27
1797	Højmark	Christen Christensen	1-4-1-0	80	59
1797	Bækbo	Jens Christensen	2-7-2-1	250	61
1797	Degnbøl	Jens Pedersen	6-0-2-2	500	
1797	Gammalgård	Niels Lauridsen	4-0-2-2	600	11
1797	V. Tredje	Niels Lauridsen	3-0-0-1		
1797	Bækbo	Moust Jensen	3-5-1-1	270	62
1797	Ø. Lem	Villum Pedersen	3-2-3-1	300	49

Skøde udstedt	By- eller gårdnavn	Købers navn	Gammelt hartkorn	Pris i rd.	Nuv. mtrn.
1797	Ø. Lem	Laust Nielsen	1-4-0-1	140	50
1797	Ø. Lem	Laust Thomsen	1-2-2-2	80	54
1797	Ø. Lem	Jørgen Jepsen degn	0-6-1-2	125	55 og 56
1797	Ø. Lem	Morten Pedersen	3-0-3-1	300	52
1797	Ø. Lem	Peder Andersen	1-4-0-1	100	48
1797	Ø. Lem	Jens Pedersen Hindhede	2-3-0-0	150	51
1797	Karsbæk	Gravers Hansen	0-5-1-2	40	69
1797	Karsbæk	Villum Lang	2-7-1-2	75	21
1797	Karsbæk	Peder Poulsen Stamp	2-4-2-0	80	25
1797	Karsbæk	Niels Jensen Bækbo	1-7-0-2	55	23
1797	Nymølle	Peder Christensen	3-5-3-2	420	
1797	Refstrup	Anders Pedersen	6-2-0-0	530	36
1797	Kolstrup	Jens Nielsen Kolstrup	4-3-2-1	300	
1797	Karsbæk	Bent Graversen	1-5-3-1	70	24
1797	Karsbæk	Anders Chr. Graversen	1-0-2-2	70	22
1800	Tudskær	Laurs Christensen	0-2-2-2	82	83
1800	Norden bækken	Ane Iversdatter	0-1-1-0	49	

Fra Holmgård efter auktion 1796:

1796	Gammelmølle	Hans Lauridsen	3-7-2-0	800	
1796	Nørby	Hans Lauridsen	1-1-3-1		
1796	Norden bækken	Hans Lauridsen	0-0-3-2		

Fra kirkeejeren Søren Bork:

1799	Bækbo	Jørgen Mastrup	1-0-0-2	130	89
1799	Faurby	Jens Nielsen	1-3-2-1	170	46

Hovedgården, Holmgård, blev delt i to lige store dele, og deraf fik *Anders Pugflod* Nørre Holmgård, og *Niels Jensen* fik Sønder Holmgård. De delte gårdens marker, enge og heder ved frivillig overenskomst, og ved matrikuleringen 1844 fik Sønder Holmgård mtrn. 1 og Nørre Holmgård mtrn. 2 i Holmgårds ejerlav.

Prioritering.

Man kunne nu godt spørge, hvor bønderne fik penge fra til disse mange ejendoms-køb. Landinspektør Daniel Wesenberg rørte lidt spydigt ved spørgsmålet under udskiftningen. »De fortrøster sig nok til kredittkassen,« sagde han; »men der bliver næppe penge til overs til at betale udskiftningen.« Ordene blev sagt netop på den tid, da Holmgårds gods blev solgt. Vi har lagt mærke til, at skøderne ikke er udstedt samme år, som auktionerne holdtes. Årsagen er den simple, at købesummerne skulle lægges på bordet ved modtagelsen af skøderne. Derfor måtte bønderne have lidt tid til at få skaffet penge frem; thi kun de færreste havde så mange penge liggende, at de kunne indløse gården kontant.

I skiftet efter Niels Rindum står dog, at Christen Nielsen og Anders Jensen Husted i Bækbo ved auktionen den 26. november 1795 indbetalte deres købesummer, men Christen Nielsen hører vist til Dejbjerg Bækbo.

De to mænd, der købte hovedgården, skulle hver give 3600 rd. for deres part.

Af købesummen lånte Anders Pugflod af de to arvinger Ole og Karen Rindum 3499 rd., mens Niels Jensen lånte 3500 rd. af Ole Rindum. De to gårdsparter var således belånt så højt, som Wesenberg tænkte sig.

Egentlig var det et skred i udviklingen, der skete, da bønderne købte deres grde, idet købesummerne må ses som en kapitalisering af de ydelser, godset før havde fået af gårdene. Bøndernes pengeomsætning var ikke ret stor; men nu skal de skaffe mange penge på et bræt, hele gårdens værdi. Der var ingen sparekasser, banker eller kreditforeninger at låne i. *Den kongelige Creditkasse* kunne ikke opfylde de mange krav om lån. I Lem har jeg kun fundet en enkelt gård, der fik sit

Fig. 42. Gården Smalhale i Øster Lem.

lån i kreditkassen. Det var hos Jens Christensen i Bækbo, og lånet var kun på 45 rd. og udgjorde næppe en syvendedel af hans samlede prioritetsgæld.

Derimod blev der gjort et meget stort lån i kreditkassen, og det kom næsten alle i sognet tilgode. Ved auktionerne over Niels Rindums dødsbo købte Mikkil Andbæk og Peder Christensen i Nymølle *sognets kongetiende* til uddeling på alle tiendepligtige ejendomme. Købesummen 4010 rd. blev lånt i kreditkassen, og lånet pålignedes derefter ejendommene efter deres hartkorn. På den måde blev *Den kongelige Creditkasse* alligevel den almindeligste långiver til sognet.

Af andre institutioner, der ydede lån til beboerne i Lem, kan nævnes *Ribe hospital*, *Ringkøbing kirke* og *Ringkøbing fattigkasse*; de tegnede sig hver for et lån, men der blev til disse institutioner endvidere indgivet fem låneansøgninger, hvis skæbne jeg ikke kan følge. Ligeledes blev der indgivet to ansøgninger til *overformynderiet* om lån i børnepengene, men de kan heller ikke følges. Man ville gerne have lån i disse offentlige institutioner.

En anden gruppe af långivere var købmænd og borgere i Ringkøbing. *Peder Tang*, der var både købmand og godsejer, havde fire lån på i alt 3500 rd. stående i sognets gårde, *Ole og Karen Rindum* gav de store lån til køberne af Holmgård, *Bertel Rindum* havde et lån på 500 rd., *Jesper Thaarup* har et på 250 rd., *Ole Bertelsen* har et på 100 og byfoged *Søren Bork* et på 86 rd.

En tredje gruppe er møllerne. *Peder Christensen* i Nymølle gav to lån, foruden at han tit og mange gange træffes som kreditor uden mindste pantesikkerhed. *Møller Bech* i Klapmølle gav to og *Peder Therkildsen* i Røgind mølle et lån.

Udensogns gårdmænd optræder med fire lån. Desuden er der nogle ugifte yngre kvinder, der på samme måde fik deres arveparter efter forældrene udsat som lån med første pants ret. Der er fem sådanne lån fra 120 til 549 rd. Der er også to mænd af sognet foruden nymølleren, som giver hver et lån. Foruden disse långivere, der ikke optrådte som sælgere af de prioriterede ejendomme, var der tre eksempler på, at sælgerne lod en del af købesummen stå mod pant i gården.

Der er ikke regnet med prioriteter i form af aftægt. De allerfleste lån, som her er undersøgt, er givet ved køb af fæstegårde til selveje især i årene 1796 og -97, da Holmgårds bøndergods var solgt og købesummerne skulle skaffes. Der er undersøgt 43 lån og låneansøgninger fra 1775 til 1808.

Lånebeløbene, som blev ydet, fordeles sig som i nedenstående oversigt på de forskellige grupper af långivere:

fra Den kongelige Creditkasse	4.055 rd.
– institutioner	1.400 –
– borgere i Ringkøbing	11.435 –
– møllere	495 –
– udensogets gårdmænd	648 –
– ugifte damer	1.358 –
– to mænd i sognet	346 –
– tre sælgere	313 –

I tallet for kredittassen er også medregnet det store lån til køb af kongetienden. Summen i tredje række indeholder også lånene til de to mænd, der købte hovedgården. Det er forøvrigt ikke alle sognets prioritetslån her er medtaget men et noget tilfældigt udpluk af pantebøgernes mange tinglæsninger. Og alligevel tror jeg, at listen giver et ret godt indtryk af, hvor man hentede penge, når man ikke selv kunne klare de store udbetalinger, der skulle præsteres ved købet af gården til selveje.

For at se lidt om lånenes størrelse i forhold til købesummerne kan vi opstille en lille liste:

Laust Sørensen, Refstrup	gav 300 rd., lånte 248 rd.
Jens Thomsen, Søndergård	– 360 – – 500 –
Niels Lauridsen, Gammelgård	– 450 – – 600 –
Villum Pedersen, Poulsgård	– 300 – – 250 –
Laust Nielsen, Ø. Lem	– 140 – – 150 –
Laust Thomsen, Ø. Lem	– 80 – – 83 –
Niels Andersen, Hykkelbjerg	– 450 – – 456 –
Chr. Olesen, Toft	– 140 – – 146 –
Jens Dal, Dal	– 175 – – 182 –

I forhold til købesummerne er lånene ret store; men forholdet mildnes lidt, når vi får at vide, at f. eks. *Villum Pedersens* gård af vurderingsmænd var sat til en værdi af 625 rd., og gården var brandforsikret for 210 rd. Holmgårds mar-

ker vurderedes i 1798 til henholdsvis 6337 og 6207 rd. for nordre og søndre gård, hvilket var det dobbelte af de priser der var givet for gårdene. Laust Sørensen i Refstrup, der gav 300 rd. og lånte 248, fik i 1797 sin gårds jord vurderet til 819 rd.

Lånene var altså ikke så store i forhold til gårdenes værdi, som vi ved første øjekast måtte formode. Alligevel kunne de være trykkende nok, og den kommende tids mange udparcelleringer af bondegårde kan måske til dels være en følge af for høj prioritering; thi i den følgende tid må det nye selvejersystem stå sin prøve, ved at vise, om bønderne var modne til forandringen. Foreløbig så det ud til at tiderne var gode, og ingen kunne forudse den landbrugskrise, man skulle igennem i den første fjerdedel af det kommende århundrede.

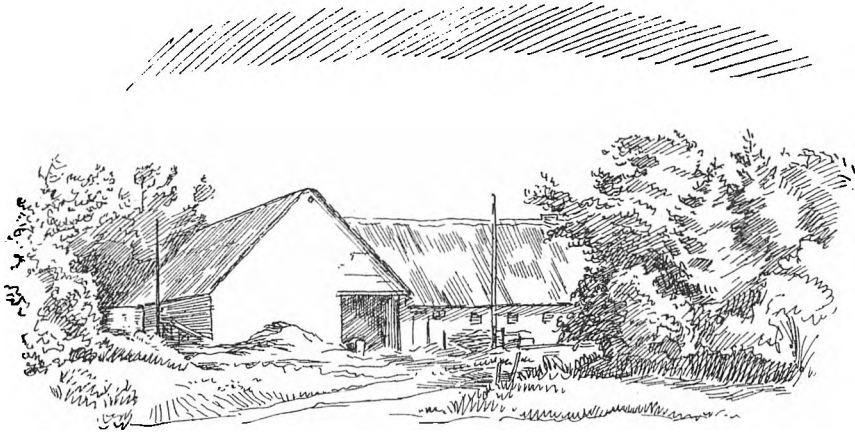

Fig. 43. Nygård ved V. Tredje.

NYE TIDER

Alle tider er nye tider; men i landbrugets historie er der en betydningsfuld nytid, efter at de store landboreformer var gennemført sidst i 1700-tallet. Man skulle indleve sig i det nye; man fik også deltagelse i sognets indre fællesskab om opbygning af et kommunalt sognestyre. Den første halvdel af 1800-tallet er ligeledes en forberedelse til det almindelige folks deltagelse i statens styrelse, først gennem adgang til at vælge De rådgivende Provinsialstænder i trediverne og senere, efter grundloven 1849, at vælge den lovgivende forsamling.

Udviklingen gik langsomt. De ivrigste syntes, at det gik alt for langsomt; men imens stavnsbåndets slægtled afløstes af nye slægtled, groede det nye trinvis frem, i bedrifterne, i hjemmene, i de enkelte, i sogne og amter, i det fælles samfund. Vi skal se på noget af det, der skete her i vort sogn, i vort lille samfund.

De to Holmgårde.

Da *Anders Pugflod* og *Niels Jensen* købte hovedgården i 1797, blev der udstedt et skøde til dem hver på deres halvdel. Så kunne de selv udskifte deres fællesskab, hvad de da også gjorde. På gårdens marker lå fem afbyggersteder eller fæstehuse.

Norre Holmgård blev *Anders Pugflods* part, idet udskiftning af jorden fandt sted med det samme. Hvornår bygningerne blev delt i to gårde, kan ikke siges. *Anders Pugflod* solgte derefter en del parceller. *Benjamin Gynther* havde et afbyggersted, hvoraf han svarede 5 rd. i landgilde; nu købte han det, og det blev efterhånden gjort større ved flere jordkøb. På den måde blev gården *Korsdal* oprettet. En anden parcel solgtes til *Kristen Knudsen* i *Nygård*. Et afbyggersted, hvor før *Peder Gammelgård* boede og svarede 4 rd. i landgilde, blev solgt til *Jens Christensen* af *Velling* for 199 rd.; det havde 3 skp. hartkorn. En mand ved navn *Peder Stefansen* købte en parcel for 98 rd. Var der et hus, havde han selv

bygget det. Han kaldte det *Tuerberghus*, og det lå vist oppe ved Nygård og Korsdal. *Jacob Nygård* købte *Sønder Tavlager*. Desuden solgte Anders Pugflod nogle parceller til folk i Ringkøbing. Det er vistnok mest hedeparceller, dog fik byfoged Bork samtidig med sin hede et hus, hvor Gravers Gammelgård boede. Købmand Bertel Haelby, prokurator Timmerman og Anton Falch fik hver 29 td. land hede, som kostede 101 rd. for hver parcel. Bork måtte give 221 rd. da han fik Gravers' sted med.

Anders Pugflod var fra Holmsland. Han havde en hel del at gøre med folk i sognet. Hans ældste datter, *Maren Pugflod*, blev 1799 gift med *Joen Knudsen*, og de fik *Trediehaug*. Joen var født i Nygård, 1819 mageskiftede han med *Jac. Andersen Duedal*. En yngre datter som hed *Kirsten*, blev i 1802 gift med degnen *Jørgen Jørgensen*, der tog sin afsked i 1816, da den nye skolelov skulle gennemføres; han havde købt noget jord fra Degnbol, og Kirsten boede i 1834 som enke i *Lille Degnbol*. Den yngste af søstrene *Kirsten Marie* blev i 1805 gift med enke-mand *Johan Lassen*, der kom fra Stauning; men han var født i Skjern.

Johan Lassen fik N. Holmgård i 1809 for 2000 rd. og så rejste Anders Pugflod igen til Holmsland, hvor han havde købt Harboesgård i Gammelsohn. Som mange folk i store gårde, handlede Lassen med stude, og han fik ikke holdt op, inden pengene blev helt tossede. I nogle år fra 1814 førte han sag imod Lang på Vennergård om en studehandel. Det gjaldt 36 stude, som Lassen havde solgt til Lang for 2400 daler parret. Lang handlede vistnok for både sig selv og en anden, og han nægtede at modtage studene. Der blev sagt, at Lang havde budt 16000 rd. for at lade handelen gå tilbage. Sagen om studene førtes lige til højesteret, men hvordan den endte, kender jeg ikke. I 1819 måtte Lassen sælge gården til *Anders Chr. Jensen* for 3200 rbd. sølv, hvorefter han flyttede hen i Gammelgård og senere til Mølgård, hvor han døde 1869.

Anders Chr. Jensen fik tilladelse til at udstykke gården; men inden det skete, gik gården til tvangsauktion i 1824. Den blev købt af *N. Strandbygård* til St. Skindbjerg, og da han døde, gik gården over til hans svigersøn *L. Chr. Ramsing*; men i 1838 rejste denne familie til Tvis, og så fik *Knud Larsen* gården. Både Knud og hans kone *Maren Christensdatter* var fra Stadil. De havde gården i mange år. Knud Larsen døde i 1862. Gården blev da overtaget af svigersønnen *Anders Peder Jensen*, som 1858 blev gift med *Ane Knudsen*. Hun fødte sin mand 14 børn. En datter blev gift med *Hans Højbjerg*, der fik gården; men de byggede senere oppe ved Nygård og solgte til *Knud Kjærsgård*, hvis kone er fra Gl. Hindhede. De har gården endnu.

Den søndre Holmgård gik altså i 1797 til *Niels Jensen*, der vistnok også var fra Holmsland. Han var en ældre mand, og i 1801 overlod han gården til sin søn *Jens Nielsen* og dennes hustru *Maren Christensdatter*. Niels Jensen havde desuden to søstre, hvoraf *Kirsten* i 1807 blev gift med *Anders Christian Færgemand*. Det var nok ham der 1819 købte N. Holmgård, hvor det gik ham galt. Den anden datter hed *Maren*, og hun blev gift med *Christen Christensen* af Kongensholm. De kom til at bo i Hanning Hedegård.

Jens Nielsen havde kun et barn, en dreng, som hed *Niels Jensen*, og han skulle selvfølgelig have gården efter sine forældre. Han var født 1808, i 1822 blev han konfirmeret, og i 1827 døde han. Forældrene var da omkring de halvt hundrede begge to. Det var strengt for dem at undvære deres store dreng.

Laura Buch Skrumsager, der var født i gården 1849, har fortalt følgende lille rørende træk om, hvad der så skete.

»De gamle sad nu der med gården og alt, hvad de havde samlet til sønnen. Hvad skulle de nu? Så skete det, at de i sønnens efterladte papirer fandt udkast til et frierbrev til »velædle og skønne jomfru Kirsten Hansdatter på Krogsgård i Tjæreborg sogn.« I papirerne fandtes intet om, hvordan Kirsten havde modtaget frieriet, eller om brevet overhovedet var bleven afsendt. Forældrene skønnede, at sønnen havde holdt meget af den unge pige – og hvem var vel så nærmere til at arve dem end sønnens udvalgte?

Da de havde overvejet sagen grundigt, lod de gå bud til Krogsgård i Tjæreborg, til jomfru Kirsten, om sådan og sådan, og dersom hun nu ville flytte ind på Holmgård og blive hos dem, så længe de levede, måtte hun arve gården og alt deres.

Kirsten flyttede så ind som datter i huset. Det var ved efterårstide det skete, og just ved den tid holdtes de store kreaturmarkeder i Tønder, og her blev den mærkelige arvehistorie fortalt i værtshuset »Æ Hummelkø« (Hummelkærren), hvor mange markedsgæster var samlede fra hele Vestjylland. Og der siges, at mere end en af gæsterne, som hørte den historie, stille listede ud af stuen for så ubemærket som muligt at få en hest sadlet og komme på vej for at fri til Kirsten. Hun var af en kendt og velhavende handelsslægt og en meget smuk og kvik pige, så der var intet at betænke sig på, og der var mange, som deltog i den frierfærd. Kun en af dem blev nævnt ved navn; det var en handelsmand fra Sønderjylland ved navn Per Torp, og det var måske nok ondskabsfulde tunger, der fortalte, at han var med på ridtet til Holmgård. Han skal endda have været iblandt de forreste, indtil han nåede Hykkelbjerg. Da holdt han stille og slog med al sin magt højre hånd ned på sadelknappen og råbte: »Å, det ær jo sand, æ er jo gywt!«

Ingen af bejlerne nåede at vinde Kirsten Hansdatter. Nogen tid efter, at hun var kommen til Holmgård, udbrød der en ondartet tyfus på gården. Der døde et par tjenestefolk og desuden bortrev sygdommen de to gamle. Også Kirsten blev syg og døde. Hun blev jordet den 7. maj 1832 kun 25 år gammel. Hun har da været på gården, hvortil hun kom i februar 1828.

Fortælleren siger, at hun kunne huske som barn, at der var fire grave fra Holmgård på kirkegården; de var ikke kønne. En træramme omsluttede hver grav, det lignede nærmest en dørkarm.

Efter disse ejere købte møller *Niels Buch* på Ringkøbing mølle gården til sin yngste søn *Niels Laurits Buch*. Han blev 1833 gift med *Maren Stokholm*, hun var født i Gudum; men da hun blev gift, boede hendes fader, Poul Stokholm, på Sindbjerggård i Redsted. Ægteparrets ældste søn *Niels Buch* kom til at bo på Lyngholm i Thy, han var hestehandler. *Maren Buch* blev 1856 gift med *Jørgen Christensen Brejnholt*, Damgård på Mors, og deres datter Maren blev gift med konsul L. D. Lauritsen i Esbjerg, der grundlagde rederiet »J. Lauritsen«. Den yngste pige i flokken var *Laurine Nielsine Marie Buch*, der blev gift med J. Skrumsager i Københoved i Sønderjylland. Det er hende, som har fortalt historien om Kirsten Hansdatter. *Jens Stokholm Buch*, født 1846, fik gården efter sin fader, som døde 1872.

Jens Stokholm Buch blev aldrig gift. Han var en af Vestjyllands kendte handelsmænd og eksportører. Allerede før han blev konfirmeret, var han sønderpå

med drivsvin, og han blev ved at drive svinehandel ved siden af handelen med stude og heste. Hjemme på Holmgård var han en stiltfærdig og vellidt mand, der var god til at have sine folk, og han var ikke ræd for at række en hjælpende hånd, hvor det var tiltrængt. Hans søster Laurine eller Laura, der kom til Sønderjylland, var i mange år hjemme hos ham. Den sidste gang, de så hinanden, var i december måned 1917. På den tid var grænsen lukket, og de stod hver på sin side og vekslede nogle ord. En tysk gendarm stod ved siden af hende for at passe på. Den gamle handelsmand boede på det sidste hos en af sine forhenværende karle, Søren Jensen i Refstrup, og der døde han i januar 1918. Hans efterfølger var *Chr. Jepsen Christensen* fra Lambæk. Han vendte senere tilbage til Lambæk. I 1920 brændte gården. Så købte *Jeppe Jørgensen* den, han byggede den op og solgte. Siden har der været flere ejere. Den nuværende ejer, *Erik Thomsen*, er fra Skjern; men han kom fra en gård på Herningegnen.

Udparcellering.

Det er før nævnt, at der blev handlet meget med jord, efter at bønderne var blevet selvejere. Engene var meget efterspurgt og derfor lette at sælge. Hede-parceller kunne også omsættes. Her skal vi se på nogle udstykninger af gårde. Årsagen til, at man udparcellerede, var nok i almindelighed pengeforlegenhed; men i visse tilfælde er det sikkert ren og skær spekulation. Man så jo hvordan herregårdene blev udstykket af spekulanter, og søgte i de små at eftergøre det.

Thomas Christensen Fjord havde 1790 fået skøde på *Christen Knudsens* ejendom i Lambæk. I skødet står at han er fra Klegod i Nysogn. Den gamle ejer fik ret til at bo i et særskilt hus og nyde ophold. Der medfulgte et par stykker eng i Velling mærsk, så hartkornet var steget fra td. 1-6-2-0 til 2-0-2-0. Købesummen var også steget. Da gården blev købt til selvejer var prisen 140 rd., nu derimod 358 rd. Fem år senere indleder Thomas Fjord udparcelleringen i Lem med at holde auktion over gården. Auktionen holdtes den 5. maj.

Peder Jensen Bøeg fra Ølstrup fik hovedparcellen.

Peder Jørgensen i Lambæk fik to parceller agermark.

Christen Knudsen i Nygård fig en eng i Lemkær.

Mads Christensen i Lambæk købte aftægtshuset, noget jord og en eng. Han var nemlig aftægtsmandens søn. Thomas Fjord forsvandt fra sognet.

I den modsatte side af sognet havde *Jens Nielsen* ved auktionen på Holmgård i 1795 købt sin gård, *Kolstrup*, for 300 rd. Endnu før han fik skødet udstedt, solgte han ved auktion den 30. januar 1796 fjorten parceller, hvorved indkom 384 rd. Resultatet af udstykningen blev dette, at mens der før kun havde været en familie i Kolstrup, så var der ved folketællingen 1801 ikke mindre end fem familier, og det er knap nok, at man kan se, hvilken af de nuværende gårde der var den oprindelige, men det var vistnok den sydlige gård, mtrn. 60, mens *Jens Pedersen Gadgård* den yngre fik en gård ud af det, der i 1844 blev mtrn. 86. Der blev også et par mindre ejendomme.

Brødrene *Jacob Andersen Duedal* og *Jens Andersen Duedal* købte i 1795 fra Holmgård henholdsvis *Nørbygård* og *Gammelgård* mtrn. 10. Da de døde knap efter begge to, lod arvingerne i 1797 den 21. oktober Nørbygård udparcellere og sælge i otte parceller. Deraf købte *Hans Christensen Stampe* fra Skjeldmose i

Stadil godt halvdelen med hovedparcellen. Fra ham og *Kirsten Jeppesdatter*, der også var født i Stadil, stammer beboerne i Nørbygård lige til de allerseneste år. Bech i Klappmølle købte en eng, Jens Jespersen i Nørby købte 22 agre, Peder Andersen Duedal købte en agerparcel, Chr. Bjerregård købte et stykke agerland med hede, Jens Nygårds enke ligeledes ager og hede, Peder Bjerg i Lambæk købte enge i Lemkær, Niels Sørensen i Brorstrup købte *Knobben eng* som var 3 dagslet. Senere solgte Jens Jespersen og Chr. Bjerregård deres parceller til Hans Stampe.

Niels Lauridsen i Gammelgård købte ved auktionen på Holmgård i 1795 både halve Gammelgård (mtrn. 11) og den gård i Vester Tredje, der i ældre tid kom til Tredje og siden fulgte den til Holmgård, og det blev sidstnævnte gårds skæbne.

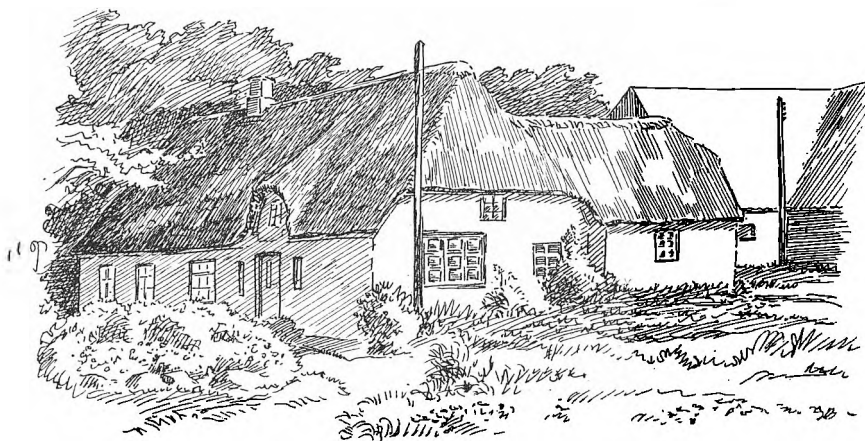

Fig. 44. Den østlige Gammelgård.

Aldrig så snart Niels Gammelgård havde fået skødet, tog han fat på at dele *Vester Tredje*. Den 30. juni 1797 gav han skøde på en tredjedel af gården til *Iver Graversen* fra Velling. Samme dag udstedes skøde til *Johan Christopher Frich* af Klaptoft på c. en halv tønde hartkorn af gården, og Frich låner endda Niels Lauridsen 90 rd. samtidig med pant i »et mig tilhørende sted i V. Tredje, som jeg har beholdt tilbage fra det, som er solgt fra.« Sådan står der i skøderne; men dette med en tredjedel skal bare forstås sådan, at gården deles i 3 dele, og de er bestemt ikke lige store:

Iver Graversen fik hartkorn td. $1-0-0-\frac{2}{6}$.

Frich i Klaptoft fik hartkorn td. $0-4-1-\frac{4}{6}$.

Selv beholdt han hartkorn td. $0-3-3-0$.

Sammenlagt er det gårdens hartkorn. *Iver Graversen* fik bygningerne, og kan hans ejendom følges, har vi der resterne af den gamle selvejergård.

Dette er næsten umuligt på grund af tidlige delinger før 1844 at følge gården; men i 1815 gav Iver Graversen skøde på sin ejendom til datteren *Ane Iversdatter* og *Jens Christensen Krogsgård*, og de havde den til omkring 1840, men så handlede de og fik mtrn. 11 Gammelgård med noget jord fra en V. Tredje-gård, mens *Niels Mathisen* og *Knud Nielsen* fik den ejendom, Iver Graversen havde haft, og den får i 1844 matrikelnummer 31, og dens hartkorn var gl. $1-0-0-0$,

nyt 0-6-3-1¹/₄. De havde ejendommen sammen en del år, så afløses Knud af Hans Jensen, mens P. Smith i Nymølle får et stykke af jorden. I 1901 ejedes mtrn. 31 a, d af Søren Andersen som en selvstændig ejendom, der senere lagdes ind under mtrn. 30 a, som Niels Chr. Pedersen havde i 1936.

Af den fordums selvejergård, der hørte til hovedgården Tredje indtil Erich Blick måtte give den i Jep Tarms hånd, kan man kun følge disse jordstykker, der har mtrn. 31. Hovedmatrikelnummeret 31 a er vel det sted, hvor den gamle selvejergård lå. Erich Blick siger, at den lå *vesten til Tredje*; men der ligger andet Vester Tredjes jord umiddelbart øst for. Det ser ud til at de tre gårde i Vester Tredje har ligget i en klump, og øst for deres marker har hovedgården Tredjes marker ligget.

Niels Lauridsen nøjes ikke med at udstykke sin gård i Vester Tredje. Et par år efter tager han fat på sin part af Gammelgård. Den 28. juni 1799 holder han auktion over parceller fra gården.

Hr. Feld, sognepræsten, købte tre enge.

Jens Gravensen i V. Tredje noget agerland med et hus at flytte.

Simon Hahne i Stauning fik en eng i Stauning mærsk.

Jens Kolstrup fik eng i Lemkær.

Jens Bech i Klappmølle fik 8 td. land græsjord.

Jens Jespersen i Nørby den lod agermark, sælgeren havde fra V. Tredje.

Peder Nielsen Schanderup fik hovedparcellen med htk. 2-2-0-27/₈ for 50 rd., der forøvrigt senere blev delt.

Af den lange række gårde, som dannede byen *Lambæk*, lå de to største mod vest, *Storgård* og *Vestergård*. Allerede i fæstetiden var disse gårde delt, således at de hver havde to fæstere. Ved overgangen til selveje, er der således 2 Vestergårde og 2 Storgårde. Den samlede Vestergård blev købt i 1791 fra Lundenæs med skøde til *Ole Olesen*, der 1793 giver skøde til *Hans Jensen Skuldbøl* fra Haning, idet han forbeholder sig nogle få agre og enge, der ved hans og konens død går tilbage til gården. Hans fik gården for 340 rd.

Enten det nu har knebet for ham, eller han har ment, at gården var for stor, så udstykkede han grundigt. Ved auktion i marts 1797 solgte han:

Til Ole Olesen (den forrige ejer) en hel lille ejendom på 7 skp. hartkorn. Om der var hus på det, siger skødet ikke.

Til Jens Krogsgård i Høllet, Stauning, sælges en moseeng.

Peder Jørgensen i Lambæk fik *hovedparcellen* med gårdsplads.

Lars Jespersen i Nørby fik en eng i Lemkær.

Laust Jensen Gråkær fik to enge i Lemkær.

Jens Nielsen Hjelm fik en lod ager og hede mod syd.

Niels Gammelgård fik en eng i Lemkær.

Det var hele den store gård. Hans Jensen tjente en god slump penge, idet auktionen gav 1011 rd.

Peder Jørgensen blev ikke ved at ligge med hovedparcellen ret længe, allerede i 1799 solgte han den til *Søren Madsen* af Ølstrup præstegård for 508 rd.; det samme han selv havde givet for den. Til gården hørte en parcel i Nørhede og en i Vesterkær. Denne gård har nu mtrn. 26. Jens Nielsen Hjelm's lod blev også en ejendom; den har mtrn. 77 og ligger oppe syd for byen. Ole Olesens aftægts-ejendom blev til mtrn. 70 vestligst i Lambæk.

Laurits Sørensen købte 1797 sin gård i V. Refstrup med hartkorn 4-6-3-1 for 300 rd. Den hørte under Holmgård helt fra bispetiden, mens en nabogård, som også kaldtes V. Refstrup, hørte under Vennergård. Laurits Sørensen udstykkede sin gård i 7 parceller, der blev solgt ved auktion 1798 i februar måned og indbragte 1422 rd. Køberne var:

Købmand Th. Thomsen, Ringkøbing, der fik et stykke hede.

Peder Jørgensen Mastrup købte agerland og eng htk. 1-3-3-2.

Jørgen Mikkelsen i Hindhede fik lidt ager og hede.

Jens Jensen Agerbo fik ager og eng.

Anders Jensen i Refstrup fik hede og græsning.

Peder Jensen i V. Refstrup fik hovedparcellen med htk. 1-4-3-0 og nogle bygninger; han lagde det til sin gård, og på den måde fremkom mtrn. 35.

Købmand Chr. Husted i Ringkøbing købte noget hede ved siden af det hans kollega havde købt ude i Lambæk hede.

Fra reformationstiden og meget længere tilbage havde bisperne og kongens lensmand og siden ejeren af Holmgård gået og passet på, at gården skulle bevares; men aldrig så snart var Laurits Sørensen bleven selvejer, før han så, at der vist kunne laves penge ved en lille rask udstykning, og så røg gården fra hinanden i stumper og stykker til gru for en stakkels lokalhistoriker; thi alene af de få eksempler fra halvfemserne kan man se, hvor hårdt der i visse tilfælde udstykkes. Når der så i udstrakt grad handledes med engene, så vil man forstå, at det ikke er så let at følge gårdene, især da moderne matrikelnumre ikke var i brug på den tid.

*Der kommer nye ejendomme på Holmgårds mark,
i Nørhede og andre steder.*

Det er klart, at udparcellering og salg af hedeparceller må danne grundlag for opkomst af nye ejendomme. I 1796 var der 73 ejendomme, der delte sognets kongetiende. Her var hverken Holmgård eller præstegården med. I 1818 var der 90 mænd, som svarede præstetiende. De samme gårde savnes. I 1866 var der 108 skatteydere med ejendom. Præstegården og alle ejendomme under Holmgårds hartkorn er med; derimod mangler en del af de helt små huse med jord. I 1870 var der 115 skatteydere med jord.

Ejendommenes tal steg altså ret stærkt gennem den første halvdel af 1800-tallet. Vi kan godt rundt om i sognet nævne nye ejendomme: *Græstoft* mellem Ø. Lem og Faurby, *Nybjerg*, 2 i *Kolstrup*, 2-3 ved *Tudskær* og *Refstrup*, 2 ved *Vester Tredje*, 2 ved *Gammelgård*, i *Nørby* en tre, fire stykker, ligeledes nogle mellem *Lambæk-Karsbæk* og *Højmark*.

Der var også disse afbyggersteder, der blev solgt fra Holmgård af Anders Pugflod og Niels Jensen. Hertil kan regnes en gård som *Korsdal*. I 1705 var det et hus under Holmgård. I 1793 kom der som fæster en ung dygtig mand, der stammede fra Varde-egnen; han hed *Benjamin Gynther Henningsen*. I 1806 blev han selvejer. Han havde vistnok været gift, før han fik *Karen Madsdatter Bonde* fra Bousø i Stauning. Han købte en hel del parceller, så han fik dannet en gård. Han var tømrer og tjente penge ved at være med til at bygge broer. I nogle år var han sognefoged. Han døde 1811, og da havde boet 1548 rd. til arvingerne. Karen

Bonde fødte ham 3 sønner og 5 døtre, der siden formerede slægten og bragte det særprægede navn ud i sognet. Hun giftede sig igen, og med sin nye mand, sognefoged Niels Jensen, fik hun et par børn, hvoraf det ældste kom til at hedde Benjamin Gynther Nielsen.

Af pigebørnene fra Korsdal blev *Maren Benjaminsdatter* i 1817 gift med Anders Jensen fra Bjerre, søn af den gamle Eskeslægt. De fik en søn, Benjamin Gynther Andersen, som fik gården efter dem. *Anne Marie Benjaminsdatter* blev gift 1827 med degnen Jens Drongesen, og der kom så snart en Benjamin Gynther Jensen, der dog døde som 2-årig. *Anne Benjaminsdatter* blev gift med Anders Jensen fra Gammelgård i 1823, de boede i Tredjehauge og havde ikke held til at fremdrive nogen Benjamin, flyttede senere til Ø. Refstrup. *Benedicte Benjaminsdatter* giftede sig 1827 med Morten Pedersen, de fik samme år et barn men rejser vist fra sognet. *Kirstine Benjaminsdatter* blev gift med Mads Jensen i Bækbo i 1850, og straks året efter meldte sig en ny *Benjamin*, denne gang uden Gynther. Mads har måske ikke kunnet lide det ejendommelige navn. Familien flyttede til Ølstrup.

Af drengene kom *Henning Gynther Benjaminsen* til Rindum og blev papirmøller. Han havde lært faget i Nymølle. *Mads Bonde Benjaminsen* fik Korsdal; han giftede sig med Mette Jensdatter, og de levede jævnt og stille uden at formere de svære navne. Deres to sønner hed slet og ret *Niels* og *Jens* og datteren *Karen*. Jens fik Korsdal i 1876.

Tæt øst for Klappbro ligger to ejendomme, en ved hver side af vejen. Den syd for vejen bærer på målebordsbladene navnet *Nygaard*, den er fremgået af udstykning omkring 1840.

I Nørby blev gården *Gråkær* samlet. Laust Jensen i Gråkær havde i 1796 slet intet hartkorn. I 1818 har *Jørgen Pedersen* i Gråkær omtrent en tønde hartkorn. Gråkærhus har været kendt og beboet siden 1707; men det er Jørgen Pedersen, eller Jørgen Broslager, som han også kaldes, der har samlet gården. Han var fra Lambæk, søn af Peder Jørgensen i Mariane Lunds gård og født 1774. Broslageren var stenhugger og byggede mange vejbroer. Ved amtets brolicitationer nævnes Jørgen Pedersen tit sammen med Benjamin Gynther, og jeg har Jørgen stærkt mistænkt for at være en af de mennesker, der har ødelagt de store stenaldergrave som langdysser og jættestuer her i sognet ud fra mottoet: »De står her og gør ingen verdens nytte!« Måske har Benjamin troligt hjulpet ham, for han havde også til tider en stenbro at sætte. Således satte han stenbroer i 1804 ved Gammel mølle og Bundsbæk mølle, ved Marup og Thårupdal.

Også *Degnbol* blev udstykket. I 1801 sælger *Jens Pedersen Lille Degnbol* til degnen, Jørgen Jørgensen; og senere hen – i 1867 – deles den store *Degnbol* i Ny *Degnbol* og Gammel *Degnbol*.

Nord for kirken og ned imod Lambæk og Karsbæk opstod nogle nye ejendomme, vistnok som vi så det ved Vestergård i Lambæk, hvor Jens Nielsen Hjelm fik et stykke ager og hede, som han fik en ejendom ud af. Gården *Hamborg* stammer også fra den tid.

Endnu mere opmærksomt må vi fæstne os ved, at der kom folk og slog sig ned i de øde hedeegne mod nord. Da de nuværende matrikelnumre blev givet i 1844, fandtes i Nørhede 3 selvstændige ejendomme, der fik deres egne numre uden tilknytning til ejendomme nede i sognet. Det er mtrn. 64, *Hvidehus*, 65 og

68; det sidste er *Hatkærhus*, og det ligger midt i den Hatkærhede, hvorom man tvistedes så bravt hundrede år før.

Hvidehus havde været beboet længe. I 1836 døde her aftægtsmand Peder Hansen. Han havde haft ejendommen allerede 1818. Den *Niels Pedersen*, der havde huset, til den gamle mand døde, var nok hans søn. Han rejste vist til Brejning, og så kom *Jens Kjeldsen* fra Dejbjerg og var der et par år; så stak han af til Rindum. Hans efterfølger er *Ole Sørensen*. Han og konen *Marie Christensdatter* døde som aftægtsfolk i *Hvidehus* henholdsvis 1869 og 1867. Ole var forøvrigt noget murer. Han efterfulgtes af *Gravers Lauridsen*.

I et andet hus ved Røgind boede fra 1823 *Mads Laugesen* og *Ane Jensdatter*, han kaldes også Mads Kolstrup. Det er mtrn. 65 nord for *Hvidehus*. De havde vistnok boet i *Vestervadshus*; Mads var brystsvag, og det var konen nok også. Hun var ellers datter af gmd. *Jens Nielsen* i Kolstrup. De havde reden fuld af børn. Der var da en halv snes stykker, af hvilke godt halvdelen overlevede forældrene. De havde det meget fattigt, og i 1831 overtog fattigvæsenet huset og familien. Konen døde i 1843 og han i 1844. Børnene rejste bort efterhånden. *Thomasine* rejste 1838 til Stauning, *Lauge* 1840 til Egede, *Kirsten* 1850 til Ringkøbing, *Birte Marie* 1845 til Dejbjerg og *Mariane* 1846 til Brejning. Kommunen ejede ejendommen til langt op i vort århundrede, men huset forsvandt. En af beboerne efter *Mads Kolstrups* død var papirmagersvend *Niels Andersen*, som også havde mange børn, også han fik almisse.

Så er der skærslipperens hus, *Hatkærhus*. Her boede skærslipperen *Jens Knudsen* enke i 1818. Fire år senere får skærslipper *Jens Bendtsen* og hans kone *Marie Kirstine Madsdatter* en lille dreng døbt, og endelig er der i huset i 1831 en skærslipperkone, der hedder *Ane Kirstine Nielsdatter*. Da griber fattigkommissionen ind. Huset overgår via kreditoren *Peder Klit* i Ølstrup og fattigvæsenet til *Ole Jespersen* i Langerhuse. Han skal forsørge enken et år; men han må ikke indtage folk som indsiddere eller afbyggere, og vil han sælge, så har fattigvæsenet første bud. Skærslipperenken nævnes endnu i 1834 som almisselem. I 1843 dør *Ane Kirstine Nielsdatter* 71 som almisselem, hun var enke efter husmand *Jens Knudsen*, og det må være den oprindelige skærslipperenke; men allerede fra omkring 1832 havde *Simon Nielsen* huset. Han havde da solgt sin gård i Lambæk og var flyttet op i heden. Han mistede sin kone på samme tid, men fik sig dog snart en ny, *Maren Nielsdatter*, fra Holmsland. *Simon* var fra Hee og født 1790. I tolv år stred han i heden for sig og sine, så kunne han ikke mere. Han endte sit liv i en rebende; men *Maren* blev ved, til hendes attenårige søn *Mads Christian Simonson* blev voksen. I en alder af 21 år giftede han sig med en pige fra Skjern. De boede hos moderen og fik fem børn, hvoraf det ene døde som lille, de fire andre døde af skarlagensfeber omtrent på en gang i en alder fra to til otte år. Så vidt jeg kan se, fik *Mads Christian* ikke stedet som ejendom. Det gjorde *Niels Nielsen*, der med sin kone *Ingeborg Andreasdatter* kom til Nørhede i 1846 og fik vist stedet lidt senere. De havde det til sidst i halvfjerdserne. En af deres døtre, *Else Marie*, blev gift med *Niels Bjerregård Christensen*, og de boede nogen tid i *Hatkærhus*. Jeg har tidligere ment, at de havde huset, men de har nok blot været indsiddere, idet huset i 1869 ejes af *Rasmus Nielsen*.

Ved udskiftningen af sognets jord fik *Holmgård* et stort hedeareal i Nørhede ved begge sider af hovedvej 15 fra Ølstrup-vejen og østpå. En stor del af den

hede er nok også frasolgt inden 1844. Det gælder tilsyneladende for mtrn. 9, 16, 15 og 13 under Holmgård, og det er næsten al jorden fra Ølstrup-vejen i øst hen til Nørhede plantage. Der var næppe bygget huse på alle parcellerne på dette tidspunkt. Mtrn. 9 ligger nærmest ved Ølstrup-vejen. Den var allerede i 1868 delt i to ejendomme.

Niels Christian Peder Iversen havde da mtrn. 9 a. Han og *Margrethe Christensdatter* bor i Nørhede allerede 1861, og de er muligvis de første, som bygger på hedelodden, der havde 1 album hartkorn. Det er *Højhus*.

Nummer 9 b Holmgård ejedes i 1868 af *Peder Hollænder Nielsen* og *Juliane Margrethe Lauridsdatter*. Trods Hollænder-navnet var han fra Nørhede, hvor hans forældre, kludesamler, almissemænd og stoderkonge eller sognebetjent *Niels Lorentsen* og hans hustru *Mette Marie Olesdatter* boede vistnok fra 1831. Hollænderen var dog ikke født her. Peder Hollænder blev gift 1855 og er bosat her allerede året efter, da de har en lille pige i kirke. Hans efterfølger er formodentlig *Niels Christensen* og *Ane Andersen*, der bor i Nørhede 1866.

Den næste Holmgårds-lod har mtrn. 16. Her var det, at kludekræmmeren *Niels Lorentsen* boede fra 1831. Han døde i 1842, og enken sad med stedet sidst i tresserne. Så følger mtrn. 15 Holmgård. Her boede fra 1850 *Niels Christian Nielsen*, som 1884 blev afløst af *Iver Larsen*, der var svigersøn til *Niels Christians* anden kone. Holmgård, mtrn. 13, er den sidste af disse her nævnte ejendomme; den ejedes 1868 af *Iver Koed* i Rindum. I 1895 var det gammelt hus, som var bygget af *Niels Nielsen* fra Hatkærhus, og der var dyrket en halv tønde land. Det år flyttede en ny familie ind. Det var *Hans Pedersen Refstrup* og *Maren Margrethe Lauridsen*. Han var fra Dejbjerg og hun fra No.

Vi skal senere vende tilbage til disse hededyrkere og deres arbejde. Kun skal her siges, at de slægter, som dyrkede hede og bosatte sig midt i lynghavet i første halvdel af århundredet, levede under meget trange og fattige kår. De allerfleste nåede kun at få sat et simpelt hus og dyrket en lille smule jord, så de kunne avle lidt brødkorn. En ko og nogle får græssedes mest i heden, men de var nødvendige for mælkens og uldens skyld. Mændene og undertiden konerne med måtte gå på arbejde hos fremmede for at tjene til familiens nødtørftige underhold. Blev de syge eller udygtige til arbejdet på grund af alder, måtte de ty til fattigkommissionen og lade sig indskrive som almisselemmer og i nogle tilfælde overgive hus og ejendom til kommunen som vederlag, og i alle tilfælde gjorde kommunen sine krav gældende, når almisselemmerne døde. Fattigkommissionen og senere sogneforstanderskabet fik på den måde nogle huse rundt om i sognet, hvori de kunne indsætte familier, som med lidt hjælp kunne ernære sig.

Nymølle papirfabrik.

Et af de få kendte fæstebreve, der er udstedt fra Holmgårds gods, er *Peder Christensens* fæstebrev på Nymølle 1788, hvori der står at han er søn af *Christen Jensen*, der godvillig oplader møller til ham. Den står for td. 3–5–3–2 mølleskyldshartkorn, og landgilden er på 10 td. rug betalt i to terminer. De skal leveres enten på Holmgård eller i Ringkøbing. Mølleren skal holde stedet ved hævd og husene i god stand, ligesom han skal holde maløværket i forsvarlig stand ude og inde. Derimod skaffer godsejeren kværnstenene tillige med tømmer til vand-

dammen og vedligeholder dæmningen; men han skal vares ad i tide, »at jeg på belejlig tid kan ordinere dets klargørelse.« Så længe Peder Christensen holder dette fæstebrev skal det blive »uryggelig stående sin livstid.«

Så var der da kommen en ny møller. Chr. Jensen havde været en dygtig og velstående mand. Møllen var nu et helt anderledes godt sted, end den var i klostertiden. Peder Christensen skulle gøre Nymølle endnu mere værdifuld.

Ved auktionen efter Niels Rindum 1795 købte Peder Christensen sin mølle for 420 rd., skødet er udstedt den 5. september 1797. Ved samme auktion købte han sammen med Mikkel Andbæk sognets kongetiende for 3200 rd. i kommission for sognets lodsejere. Desuden køber vor møller i 1796 Store Kærgård af Michel Nielsen for 1000 rd.

Han var ugift, til han i 1817 ægtede sin husholderske *Birgitte Madsdatter* fra Agerbo, hun var da 40 år, og der kom ingen børn i deres ægteskab. I folketællingen 1801 var der foruden mølleren tre piger, to karle og møllerens broder Jens, der var smed. Birgitte og Peder Christensen traf i 1818 den bestemmelse, at den, der levede længst, skulle overtage hele boet.

Det er kineserne, der har lært europæerne at lave papir af plantetaver. De kendte kunsten ved vor tidsregnings begyndelse, og den kom til Europa gennem araberne først i middelalderen, men i vort lille afsides land fik vi ikke nogen papirfabrik før 1573. Navnet til papir er dog ikke kinesisk, men det ægyptiske papyrus. I Jylland var der først i 1800-tallet kun en enkelt papirfabrik.

I 1807 fik Peder Møller kongeligt privilegium på at anlægge og drive en papirmølle med de samme rettigheder, som den slags møller sædvanlig nyder, »dog at han til møllens drift holder en i papirfabrikation udlært kyndig mand, forsåvidt han ikke selv deri har fornøden kundskab og duellighed.«

På denne kongelige tilladelse byggedes nu papirmøllen, og Peder Christensen drev den til sin død 1830. Han omkom forøvrigt ved et uheld. I kirkebogen står, at Peder Christensen, 74 år, dannebrogsmænd, ejer af papirmøllen i Lem, fandtes den 24. april død i et klæghul på klitten. Han havde været til auktion, og om aftenen i mørket ville han gå hjem. I kirkens våbenhus står der en stor ligsten over ægteparret.

Peder Christensen skal have været en ejendommelig mand. At han har haft både handlekraft og dygtighed er uden for al tvivl. Hans kone skal også have været særpræget. Der fortælles om hende, at hun en gang ville gå til marked. Aftenen før gik hun tidlig i seng, for hun ville af sted i god tid. Da hun vågnede, var det højlys dag, så hun fik travlt med at komme op, og først, da hun skulle til at gå, opdagede hun, at solen endnu ikke var gået ned. Efter mandens død solgte hun Nymølle og Kærgård og flyttede til Tredjehauge, som hun ejede, og det siges, at hun engang blev taget ved næsen af en karl, hun ville fri for militærtjeneste ved at tilskøde ham gården; men bagefter ville han ikke af med den, så hun måtte købe ham ud. Sine sidste år tilbragte hun i Dejbjerg Bækbo; hun døde der som aftægtskone i 1854.

Papirfabrikkens drift i den første periode kendes delvis gennem en gammel regnskabsbog som museumsforstander, dr. H. P. Hansen i 1916 købte hos Søren Grimlund i Hoven, og nedenstående oplysninger stammer delvis fra denne bog og er taget efter en stor artikel Hansen skrev til en jubilæumsbog, »Bøger og Byer«, som blev udgivet i 1949 af A. Rasmussens bogtrykkeri i Ringkøbing på

trykkeriets 75 års dag. Artiklen hedder »Papirfabrikker i Vestjylland« og handler altså ikke alene om vor mølle.

Vi kan da efter artiklen fortælle, at allerede et år, før det kongelige privilegium kom, havde mølleren påbegyndt indretningen af møllen. Ved majdagstide 1806 ankom *Frederich Steiner*; han kom til at bo i Bakhuset vesten møllen, fik kone og børn, som han til sidst løb fra og lod fattigvæsenet tage sig af. Han kom vist fra Randbøl papirfabrik og kaldes papirmagersvend eller fabriks-mester; men papirmølleren var ikke tilfreds med ham, skønt han gik for at være fagmand. Han må dog have været med til at indrette møllen til det nye formål.

Vi tager nogle oplysninger af regnskabsbogen. De viser, at lønningsmåden var noget ejendommeligt. Det kom måske af, at der i møllen var købmands- eller høkerhandel, og lønningerne gik delvist igennem butikken. Afregningen for de andre papirmagersvende var noget lignende. I bogen noteres også, når en af svendene var fraværende, og det skete, at de tog en fridag eller to og rejste til marked.

Der siges i bogen, at Steiner kom over Saxen og fik straks 10 rd. Forhen for sin rejse hertil fik han 10 rd. Denne sidste bemærkning kan tyde på, at han havde været her før, og det er ikke utænkeligt, at han havde været en tur i Tyskland for at se på papirmøller. Han var måske tysker, jeg ved det ikke; men han havde været på møllen i Randbøl og havde sin kone derfra.

Af lønningslisterne for Steiners vedkommende ser vi at varerne dominerer. 1806 får han en spinderok til 1 rd. 4 mrk., vadmæl til klæder fik han af Chr. Nygård for 5 rd. 2 mrk. 8 skl., som fabrikken har betalt, desuden fik han noget lærred, 3 ol sild, et pibehoved og 2 pottes petroleum. Han får også hø og en ko betalt; den var købt af Niels Lambæk. Han afdrager på købesummen af huset, han får rug og byg og gryn og lidt rede penge, ja endog 1 pund kaffebønner.

Ved regnskabsopgørelsen i januar 1818 har mølleren eller fabrikanten været meget utilfreds med sin papirmester, der har forvoldt store tab ved sin udygtighed. P. Christensen laver da en lang fortegnelse over tabene, vel med den tanke, at de skal godtgøres af Steiner, og de giver os et lille indblik i, hvordan fabrikken gik. Det ser ud til, at P. Christensen i alt for meget måtte forlade sig på sin papirmester og at fabrikken ikke blev ret godt ledet. Derimod har handelen sikkert givet udbytte. Specifikationerne over skaderne omfatter alle årene fra 1806–18. Optegnelserne lyder sådan:

»Specifikation over de virkelige skader ieg har lidt ved Steiners tilværelse, siden hand kom her ved maj Dags tiid 1806. Hvad tab ieg har lidt ved verkets opførelse vil jeg for det meeste forbi gåe Da hand for det meeste var Ubrugelig ved dets opførelse kunde næsten intet Udrette ike heller var hand som mester af begreb til at indrette noget på Egen Haand og hvad han selv årettede måte omgøres, stolende på at når hand kom til at giøre Papiir han Da kunde være mester og tålede dend skade 600 rd.

Ved begyndelsen opløst i Vand 6 a 7 pd. Berliin løb bort uden Nyte 24 rd.

Dend første buste filter ved halv slidtingen ladet oprådne 7. Decb. 1809 40 rd.

Ved Klage om Ny filter som blev bestilt fra flensborg hvorover han fordervede mig 200 Riis Papiir at ieg maa tabe Paa hver Riis 1 rd. Er 200 rd.

Lod dem raadne op efter 200 Riis tobachs Papiir var giort over dem Da de var først tienlig til brug hvilken skade er 400 rd.

1809 d. 25. Juni fordervet mig de fineste Klude ved maalingen blev fyldt med rustpletter og Da ieg vilde tale med ham om et og andet var svaret, Du forstår det ike følgerlig måe hand som mester modtage dend lidende tab paa 70 Riis a Riis 1 rd. er 70 rd.

Borttaget uden mit Vidende nogle stk. Pæle fra Vandammen på 1½ alens længde.

I octob. 1809 af fiine Klude forfærdiget 14 Riis, forderved giort skade på hver Riis 8 mrk. er 18 rd. 4 mrk.

Ved majj 1810 Drog hand mig Uafvidende til Brobygrd i fhyen, tog sig hyre at opføre Et Papiir Fabriig, hvorved vores Contract Er fra hans siide forspilt og Ugieldende, og sagde for mig hand vilde til Randbøl efter sin kones arv og vilde bestille et Par svende.

Den 1. Septb. omallunet 45 Riis No. 3 skade for 30 rd., 17. Octobr. omallunet 100 Riis No. 1 dertil 14 Pd. allun og arbejdsøn og føde, skade derved 30 rd., 13. Nov. omallunet 60 Riis. Dend derved lite tab 20 rd.

Hand vilde modtage en Dreng imod derfor at nyde Diceur 25 rd. Drengen har for ham indtet måtte Udrette andet end Præsse og nedtage Papiir, Alt har seet fra hands siide Ud til fordervelse og ødelegelse fra første tiid af.

1811 d. 16. septb. begyndte at Plånere. På 300 Riis hvoraf det meste blev bedervet, led skade omtrent 3000 rd.

14. Julli 1817 bedervet ved kun 40 til 50 Riis af 70 Riis Verdie, skade 240 rbd.

22. decb. taget skade ved 40 Riis No. 1 a Riis 4 rd. er 160 rd., foruden at 97 Riis No. 3 er omallunet 24 rd.

1818 bedervet . . . 77 Riis skade for 300 Rbd.«

Steiners synderegister blev næppe større på fabrikken, han stak af fra det hele. Fattigprotokollen siger i 1819, at fabriksmester Steiners familie må understøttes under hans fraværelse, og i foråret 1820 hjælpes konen med et par skæpper byg til sæd, og beboerne må gøre hendes forårsarbejde. Til Ringkøbing marked skal Marcus Agerbo købe 20 alen lærred til særke til hende og de seks børn, 1 til hver, hun skal selv sy dem, og så skal hun forevise dem, når de er færdige. Marcus skal også købe 2 snese hvilling og 2 torsk til hende, og det skal betales af de penge hendes mand sendte.

En af sønnerne Hans Jeppe Steiner blev gift med Margrethe Jensdatter, og deres datter igen Caroline Frederikke Steiner blev gift med Kristian Jensen, der fik navnet Steiner. De satte bo i No ude i Hjordmose, og der dyrkede de jord op og skabte en ejendom. Deres navne står på en sten i hedeopdyrkernes mindepark.

Eskil Sørensen Steneberg er navnet på en anden af papirfabrikantens fagfolk. Han kom vistnok fra en papirmølle i København i efteråret 1808, han »arbejdet til Jul 13 uger og 5 dage« og fik foruden penge 1 pund tobak, petroleum for 3 rd., senere vadmel for 20 rd. Han var flittig gæst på markederne som Steiner og andre af arbejderne; men det var vel de fleste mandfolk på de tider. Steneberg blev gift 1810 med Ane Madsdatter fra V. Tredje. De havde et barn før ægteskabet, og siden kom der 13 til, og da den mindste var 2 år, døde Eskil Steneberg kun 48 år gammel. Han havde en ejendom på Holmgårdsmark i 1822, men i 1820 var han indsidder i Mølgård. Det kan ikke undre, om der var fattigdom i hans hjem. Fra fattigprotokollen kan der hentes nogle oplysninger om hans økonomi. 1818 ydede han til fattigkassen 4 pottes mælk, tidligere gav han også lidt

korn. 1819 også 4 pottes mælk, 1820 intet, 1822 får han som lån godt 1 tønde rug og 1 tønde byg. 1824 fik han en ligkiste til sit barn, og 1827 betalte fattigvæsenet en ligkiste til Steneberg med 2 rd. 32 skl. I 1832 blev hans enke begravet på fattigvæsenets regning, og det tog sig af de ukonfirmerede børn; således gik Christian Stenebergs løn på 2 rd. i fattiggassen, mens den yngste pige, der hed Severine sattes til Jens Green for 4 skp. rug og 3 skp. byg. Til dødsboet indgav fattiggassen en fordring på 40 rd. Huset blev forøvrigt købt af fattigkommissionen, der ville bruge det til Chr. Ibsen.

Drengen *Lars Severin Steneberg* fik senere en ejendom i Lambæk. Han arbejdede vist på fabrikken, som hans fader havde gjort. I 1840 solgte han ejendommen i Lambæk og flyttede til Græstoft i Ø. Lem.

Der er ingen grund til her at nævne alle de mange navne på papirmagersvende, der kom og gik, en del af dem havde rent tyske navne. I 1810 kom *Ewald*, og året efter holdt »ærlig og velagte sr. *Frederich Ewald* og dydige og gudfrygtige *Anne Madsdatter*« bryllup. De boede i *Hamborghus*. Hun var datter af Mads Agerbo. Ewald blev snart papirmester, men han blev ikke gammel; han døde 1826, og enken blev siddende ved ejendommen; en af deres døtre, *Birgitte*, blev gift med Jens Hansen, der fik ejendommen. Han kaldes undertiden Kusk, og han har nok været papirkusk på Nymølle, siden en af deres piger fik navnet *Birgitte Mølle*; det var opkald efter Peder Christensens kone. Frederikke Ewalds søn *Jens Peder Frederiksen* blev 1844 gift med *Kirsten Andersdatter* af Nørbygård. De fik *Bjerregård*, hvor de boede i mange år. En af deres sønner hed Frederik Ewald Jensen.

Peder Christensen fik i 1810 kongelig bevilling på at han måtte have »3 udmålede reserver, der er fri for udskrivning så længe de er i lære og tjeneste ved fabrikken,« men de skal udskrives, hvis de forlader fabrikken inden 28 års lægdsrulle. Dette har mølleren naturligvis benyttet til at skaffe sig billig arbejdskraft, og han nævner samme år tre lærlinge: *Mads Christian Lauridsen* fra Esbølle, *Troels Lauridsen* fra Lustrup og *Ancher Lauge Anchersen* fra Fåre mølle.

Den sidstnævnte med det særprægede navn var født i Give. Han blev i 1820 gift med skræderpigebodil *Kirstine Andersdatter*, der var født i Kolstrup 1796 og datter af Anders Vestergård Knudsen, der i 1790 blev fradømt Vestergård, idet han var fattig og ikke kunne klare skatterne. Nu kom datteren til at sidde som selvejerkone i en del af faderens gård, for Ancher Lange Anchersen købte den ejendom i Vestergård, der kom ud af Ole Piigs aftægts hus vesterst i Lambæk mtrn. 70. Her sad han først som ejer til 1860 og derefter som aftægtsmand til sin død i 1866.

En anden af Peder Christensens lærlinge *Troels Lauridsen* blev gift i 1813 med *Kirsten Hansdatter* fra Velling, han var husmand i Lambæk bol, men flyttede 1828 til Skiveegnen og købte sig en ejendom der. Han var nok ellers kommen billigt ind i bolet efter Mads Iversen, da de kalder deres første dreng Mads.

Råvarerne til papirfabrikationen var klude fortrinsvis af lærred; men til dårlige sorter kunne det blandes med uldne klude. Kludene blev opkøbt af *kludekræmmere*, som var noget af det allerringeste af hele kræmmerlauget. De kørte rundt enten med en hjulbør eller en trækvogn og købte klude og ben. Benene gik til en benmølle og kludene til papirmøllen, ingen af delene kostede noget videre, og helst betalte kludekræmmeren med forskelligt småkram, som han havde i sin

kramkiste. Det var nåle, syringe, hægter, tråd, hosepinde, bændler, lakrids, krydderier og lignende.

For papirfabrikanterne var disse kludekræmmere vigtige handelsforbindelser, både fordi de leverede råmateriale til virksomheden og fordi de aftog handelsvarer, pap og papir. Foruden de fattige omløbende kræmmere havde P. Christensen også forbindelse til fastboende modtagere og leverandører, som oftest købmænd og handelsmænd. En hel side i møllerens regnskabsbog begynder således:

Kludesamlernes navne:

Peder Nielsen, Hestlund i Bording sogn.

Christen Fleng, Holstebro.

Jens Andersen, Tved, Hygom ved Lemvig.

Hans Ohlsen, Birk i Tarm.

Peder Idom.

Hans Amtstue i Staby.

Peder Jensen og broder.

Peder Gade.

Zakarias i Holstebro.

Peder Venchel i Lemvig.

Rasmus Degn i Ikast.

N. Bech, Kjellerups i Århus.

Peder Nielsen i Hodsager.

Peder Brounberg, sognefoged i Bording.

Chr. Jacobsen, Assing.

Peder Pedersen, i Hoven sogn, pas til nytår 1813.

Anders Tvod i Hygom.

Jens Pedersen, Stenholt, Sinding, pas til påske 1815.

Niels Sørensen, Pårup, Funder sogns attest.

Mere står der ikke på bladet, resten er klippet af, men på andre blade findes flere navne med regnskab over, hvad der er leveret og betalt. Her gengives nogle af disse navne og enkelte uddrag af regnskabet. Man får derved et vist indtryk af Peder Christensens forretning i de første år som papirfabrikant.

Mads Smedsgårds søn i Bøvling leverer 22 lispund à pund 9 skilling, 31 lispund à grove 5 skl., 46 lispund à 9 skl., 19 lispund à 5 skl. Foruden kontanter får manden pap for 6 rd. Derefter leverer samme mand 73 lispund gode, 25 lispund grove og 4 lispund strikker (man brugte optrevlet reb).

Troels Lambæk er nok den nylig omtalte lærling. Han leverer 1821 en del klude. Ved en post grove klude på 28 lispund står »selv hjemkørt« og ved en anden post på 67 lispund står »fragår til vognlige 2 rd.« Troels for samtidig som en del af betalingen 2 bundter skrinter (klatpapir eller makulatur, dårligste vare).

Zakarias fra Holstebro fik i august 1811 4 ris papir nr. 2 à ris 11 rd. 3 mark og 6 ris nr. 3 à 10 rd.

Knud Kølback fra Herning leverer 1818 5 lispund middel og 7 pund grove klude. Har før fået 1 ris papir nr. 2, og 1819 sendt ham 1 ris nr. 2.

Laue Hansen, Kyvling i Lønborg leverer 3 lispund klude og køber 8 bøger papir.

Hans Amtstue fra Staby låner i 1813 20 rd., får senere pap og penge og leverer 33 lispund klude, 1 lispund tou. 1814 får han bænder, knappenåle, synåle, og da skylder P. Chr. ham 340 mark. Senere fik Hans et par karter og noget papir, og så giver mølleren ham anvisninger til nogle købmænd i Ringkøbing på godt 55 rd.

Christen Jacobsen i Aulum fik 1813 småkram for 39 mark, hvorfor han senere leverede klude. Der nævnes videre *Chr. Gadegård* i Humlum, *Jens Tiim* og *Jens Boutrup*.

Peder Brounberg, der er sognefoged, leverer 24 lispund klude og får lidt papir og penge i 1814. *Niels Johansen* i Tvillum fik 1 daler tilgode for »ulden« og *Peder Siigård* fik flere gange en ris papir, skønt han tilsyneladende kun enkelte gange leverer klude.

Peder Nielsen i Hestlund i Bording, *Greis Ulhee* og *Christen Jensen Brink* fra Hee leverer mindre partier og får delvis papir som betaling. *Rasmus Degn* i Ikast leverede i 811 klude for 96 rd. og fik papir for 108 rd. Han har nok leveret papir til herredskontoret i Hammerum herred, det var den gang på herregården Højris.

Christen Poulsen fra Hveisel var storleverandør af klude og havde ofte penge stående nogen tid, da det nok til tider kunne knibe med kontanter. I 1815 har han 288 rd. tilgode. Han fik både papir og tobak.

En mand i Randers betalte papir med blikstøj, penneknive og en ragekniv, og *Christen Gade* fik i 1818 som betaling 100 synåle.

Der kan ellers ikke findes mange oplysninger om Nymølle i den tid. *Thv. Lodberg* skrev i 1940 i Ringkøbing Amts Dagblad et par artikler om møllerne i Lem og fortæller, at fabriksbygningen i Nymølle var kun på en etage og $3\frac{1}{2} \times 10$ alen stor. *Gr. Begtrup* skriver i sit værk, *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, bd. 7, s. 140 i året 1812, at fabrikken bruger om året 2000 lispund linned og 1500 lispund uldne klude samt 1500 lispund opslidt tov og reb. Han siger, at der behøves 7 karle til driften, men der mangler duelige folk. Fabrikken vandmærke var to løver med ejerens navn over og møllens navn på. Selv om fabrikken måske ikke gik særlig godt, klarede Peder Christensen sig dog igennem statsbankerottens krisetid.

Snart efter hans død kom der en bestyrer, den 19 årige *Christen Sørensen* fra Lyhne, og i 1833 solgte Birgitte Madsdatter møllen til hans fader, degn og kromand i Lyhne *Søren Christensen*. Han fik nu bevilling til at drive papirmøllen og toldfrihed for de varer, han skulle indføre, som allun, berlinerblåt, saksisk smalt (farvestof), vitriol og engelsk gips.

Christen Sørensen blev ved at være bestyrer, til hans fader døde i 1838 og fabrikken blev solgt til P. Smith. Han var udlært som møllebygger. Han blev gift med en pige fra nabogården *Gråkær*, *Kirstine Jørgensdatter*, hvis fader var Jørgen Broslager. Fabrikationen blev vist drevet som i P. Christensens tid. I 1834 var der foruden bestyreren og en husbestyrerinde, en papirmester, en dreng, to tjenestekarle og en møllersvend, for mølleri drev man stadig. Virksomheden frembragte med 5–6 arbejdere årlig 150 ris skrivepapir, 150 ris kardus og 1500 ris makulatur. Den kunne ikke engang forsyne tobaksfabrikkerne i Ringkøbing

med det fornødne karduspapir. Efter salget til Smith flyttede Chr. Sørensen ud af møllen, og kort efter købte han Lars Severin Stenebergs ejendom i Lambæk, hvor han anlagde en kartoffelmelsfabrik, der senere skal omtales.

I Chr. Sørensens bestyretid var der en ret stor købmandshandel; af salgsvarer kan nævnes i flæng foruden papir af alle slags: tjære, bomolie, kaffe, rom, cikorie, salt, sirup, jern, sukker, kalk, humle, krydderier, skind, kønsplaster, lakrids, hagel, brændevin, mjød, svedsker, træsko, seletøj, kløverfrø. Det var Anders Stampe der købte frøet.

Fig. 45. Nymølle. Vejen går stadig ned gennem møllegården. Herskabsbygningen er opført af P. Smith. I fløjhuset til venstre har der været butik.

På den tid får vi at vide, hvad arbejderne fik i løn. Papirmesteren fik 12 skilling, Niels Andersen får 10 skilling, og »Jens Sørensen her i møllen« får 5 skilling om dagen; men så har han vel haft frit ophold, og de andre fik nok kosten. *Kirsten Nielsdatter* var husholderske i to år, det sidste år fik hun 12 rd. 3 mrk. i løn, et får på foder og græs, de træsko hun brugte og 2 specier i fæstepenge. Det første år fik hun kun pengelønnen, så bestyreren må have sat pris på hende.

Møllens papirvogn var overdækket med et sejl; den kørte lange ture med papir, således til postmester *Andrup* i Lemvig, til *A. S. Kragelund* og *Bechmann* i Holstebro. Om den også kørte helt til Thisted til købmand *A. Kopper* kan måske betvivles, da overfarten ved Oddesund ikke var god; måske er varerne sendt med skib fra Lemvig eller Struer. Derimod er det en selvfølge, at *Husted* i Ringkøbing fik leveret papir til sin tobaksfabrik, og megen »Ringkøbing Kardus« er pakket i poser af papir fra Nymølle. Også *Jacob Rindum* og *Laurids Buch* benyttede karduspapir fra Nymølle. På Chr. Sørensens tid var *Husted* hovedaftager. Fra august 1838 til august 1839 aftog han 257 lispund papir, mest kardus, og 9

hundter makulatur, der formodentlig brugtes til indpakning, mens kardusen var til skråtobakken. Karduspapiret kostede 1 rd. pr. lispund.

Pjaltekræmmernes forsyning med småvarer var stadig af vigtighed. *Niels Lorentzen* i Nørhede var iblandt dem. *Anders Christensen* i Nørby, Velling, levede 1838: 500 sorte hægter, 1000 par fortinnede hægter, 1200 par og 1000 par. Han har formentlig været fabrikant. Fra Nålemager *J. Fischer* i Holstebro fik man nåle, hosepinde og klude.

Nymolles blomstringstid falder dog under den følgende ejer. Møllen blev i 1839 købt af Peder Smith fra Gjellerup og købmand H. Chr. Banch af Bærslund i Rind for 5.600 rd. sølv. Banch trak sig året efter ud af kompagniskabet, og så fik P. Smith bevillingen for sig alene.

Peder Jensen Smith var født på Blåbjerg i Mejrup 1815, men da hans fader døde 1823, kom drængen til en slægtning i Gjellerup. En mand, der havde tjent Smith som ung, fortalte, at Smith blev opdraget »på sognet«, og da han var konfirmeret, rystede hans husbond på hovedet og sagde: »*A fåsto'r el', hwa den dræng' ska blyw te, for han hå ing'en ting' løst te!*« Og så gav han ham en daler og lod ham løbe – ud i den vide verden for at finde lykken.

Han begyndte så at handle, han var pjaltekræmmer først, handlede vist også med uldtøj, men det var som almindelig vandrende kræmmer, han tjente sig op. Som alle andre kræmmere smuglede han så vidt mulig varerne over grænsen; så kunne de give større fortjeneste. Man fortæller, at hans første store fortjeneste var på nogle særlig lette og gode leblade, som han købte i Flensborg. Han bar et dusin hjem på sin ryg, og dem tjente han mange hundrede procent på.

I førstningen gik Peder Smith vejen ind i sine træsko, men til sidst var han kørende, og der fortælles da også, hvordan han kørte fra kontrollørerne med et læs ulovlige varer. Den slags historier gik der jo så mange af.

Oprindeligt gik fabrikationen af papir delvis ved håndkraft, dog har man nok brugt vandkraften til at sønderdele kludene med. Det blev gjort i et par maskiner, der blev kaldt *æ lild'e o æ stu'er swænsker*. Disse maskiner kaldes også *hollænderere*; de findelte massen og æltede den med vand, og hvad der ellers kom i. Når papirmassen var færdig, løb den ud i nogle rammer, hvorover der var udspændt åbenmasket lærred. Rammen blev holdt af to mænd, og når der var et passende lag, blev rammen lagt hen, så vandet kunne dryppe fra, og dette blev gentaget, indtil papiret eller pappet havde en passende tykkelse. Der krævedes mange rammer.

Når papirmassen i rammerne var halvtør, så den kunne tages op, blev papiret hængt på snore ligesom vasketøj; men det var i et tørrerum, hvor der var varme. Pappet blev dog lagt ud til tørre; det blev kørt ud i lyngen nord for gården og bredt ud. Om natten blev det samlet i stakke og dækket, og faldt det i med tordenregn, løb alle af møllen for at samle pap sammen.

Smith moderniserede fabrikken med dampkraft og fik en papirmaskine, der lod massen glide ud på et rullende bånd, hvor pap og papir blev skåret i passende stykker.

I 1846 lavede man:

656 ris skrivepapir
1780 ris hvid kardus
98 ris blå kardus

2947 ris grå kardus

1363 ris pap.

Der var i 1855 en halv snes arbejdere, hvis løn lå mellem 40 og 50 rd. halv-årlig plus kost og ophold. Foruden vandkraften var der to vindmøller, hvoraf den ene især brugtes til at findele kludene på, eller som benmølle. Ja, en tid lavede man kartoffelmel på den. Den anden var en kornmølle og lå oppe på bakken syd for gården.

I 1850 er *Carl Frederik Moberg* papirmester, og så er der tre papirsvende, en papirdreng og en papirkusk. Foruden disse er der to møllerkarle og desuden to karle og to piger og så en bogholder. *Smith* var på det tidspunkt enkemand og havde husbestyrerinde.

Hans første hustru var datter af *Mads P. Rahbæk*, Dalagergård, og hed *Christine Rahbæk*, hun døde af nervefeber 1848, hvorefter *Smith* ægtede hendes søster *Ottelie Marie Rahbæk*. Der var mange børn i de to ægteskaber. Sønnen *Janus Smith* var i 1880 maskinist hos sin fader, og i 1890 var han papirfabrikant og havde en husstand på 20 personer.

Ved brandforsikring 1889 var Nymølle vurderet som følger:

Fabriksbygningen	9.200 kr.
Oplagshus	100 -
Tørvehus	200 -
Materialhus	400 -
Materialhus	300 -
Dampskorsten	1.400 -
Skur til stengangen	200 -
Skur til oplag	300 -
Maskiner	29.880 -

41.980 kr.

Da fabrikken brændte i 1893, blev der ødelagt maskiner for 19.526 kr., og i 1898 er der fjernet maskiner for 7.500 kr. fra Nymølle. Fabrikken var forøvrigt delvis nedbrændt i 1874, og da var det, at der blev indlagt dampmaskine.

Om *Smith* skriver *H. P. Hansen*: Folk, der har kendt *P. Smith*, skildrer ham som en stovt bonde, en god mand, der satte en ære i at bruge sit jyske mål og hverken lade det ydre eller indre påvirke alt for meget af finere sæder trods rigdom. Han blev en både rig og anset mand, hvorfor han kom med både her og der. Han var en tid meddirektør i Den vest- og sønderjyske Kreditforening, han var med til at oprette Ringkøbing bank i 1872 og sad i bankrådet til sin død; han var også i en årrække medlem af amtsrådet.

I 1882 købte *Smith* Brænderigården ved Brejninggård med 1200 tønder land, og samtidig købte han Spjald-gården, som han dog forpagtede ud. Brændevinsbrænderiet drev han ikke, men han havde købmandshandel i Brænderigården. I 1887 tog han bopæl på denne gård. Han gav sig til at dyrke hede og fik oprettet fire gårde. Han døde i Brejning efter en tur til Ringkøbing 1897, men han blev jordet i Lem.

Papirfabrikken havde sønnen *Janus Smith* drevet i nogle år før branden, den blev ikke bygget op som fabrik igen. Der var for lidt vand til rådighed, hvorfor

Janus Smith i 1893 købte *Clasonsborg*, og her lavede han pap og karduspapir i nogle år til han købte *Brunshåb* ved Viborg. Der var to svigersønner, som fik Nymølle, men de solgte den snart. Haven med de store træer er plantet af Peder Smith, der også byggede det stuehus, som står endnu. Fra begyndelsen af århundredet har slægten Jørgensen haft Nymølle. Først *Jeppé Jørgensen*, så hans søn *Andreas Jørgensen*, der i 1961 byggede et hus syd for gården, hvor han og hans hustru nu bor, mens deres søn *Vagn Jørgensen* har overtaget møllegården.

Lambæk kartoffelmelsfabrik.

Da Nymølle blev solgt til Peder Smith, blev den unge bestyrer Chr. Sørensen ledig. En tid drev han møllebyggeriet men købte så den lille ejendom i Lambæk. Ved bækken lavede han først et lille mølleværk med underfald på ca. 2 al. og indrettede det til stampeværk eller valkeværk; men der var for lidt kraft; han fik så strømmen taget noget længere oppe og fik et overfaldshjul på 4 alen, og det blev senere forstørret ved uddybning af bæklejet. Selv med det fald var kraften dog ikke stor nok, hvis der skulle arbejdes døgnet rundt som ved stampning. Der var for lidt vand.

Christen Sørensen fik så lavet en lille rivemaskine til kartofler, så han kunne lave kartoffelmel for dem, der ønskede det. På den tid gjorde man selv *amdam* som kartoffelmelet kaldtes. Han kom i forbindelse med papirfabrikant Drewsen i Silkeborg og fik leverancer af kartoffelmel til hans fabrik, efter at han først havde leveret en prøvesending. I en lang årrække fra 1845 leverede han nu mel til Silkeborg, og derved blev han i stand til at forbedre og udvide værket, ja, han hjalp sin ældste søn til at oprette en lignende kartoffelmelsfabrik i FINDERUP. Han fik også råd til at gøre ejendommen større, idet han efterhånden tilkøbte en del parceller. Hans søn, *Søren Lambæk*, har lavet en liste over den mængde kartofler, der blev gjort til kartoffelmel i tiden fra 1845 til 1891, og deraf fremgår det, at de bedste år ligger imellem 1854 og 1885. Da ligger mængden af de behandlede kartofler mellem 800 og 2000 tønder årligt. Enkelte år er tallet dog lavere f. eks. i 1882 da der kun opgives 82 tønder.

Omkring århundredskiftet blev det tyske kartoffelmel så billigt, at den hjemlige produktion helt standsede; men fabrikken havde i tidens løb omsat mange kartofler for egnens kartoffeldyrkere.

På sine ældre dage plantede Chr. Sørensen en hel del i heden. Han gik selv og puslede med dette og havde stor glæde af at se træerne gro til. Han nærede også en brændende interesse for biavl og var med til at indføre den tyske metode med løse tavler i stedet for de gammeldags bikuber, hvor bierne hvert år skulle dræbes, for at man kunne få honningen ud. Landboforeningen fik sat en biavlerforening i gang, og der gjorde han et stort arbejde. Landbruget drev han derimod ikke så hårdt på.

Hans kone var også fabrikant. Hun vævede som så mange andre koner; men hendes vævning var ikke helt almindelig. Først vævede hun vadmél; men da hun blev gift, gav hun sig til at væve håndklæder, servietter og duge, tit med fine mønstre. Hendes mand måtte hjælpe hende ved at få de svære mønstre sat op. Vævningen er ualmindelig fint udført, og kundekredsen til disse forholdsvis dyre

ting gik fra Ringkøbing til Skjern, fra Brejning til Borris. Omslaget på denne bog gengiver et stykke af Kirstine Jørgensdatters vævning, en hørlærreds dug.

Forsørgelse og dagligt liv.

Under de forandringer i landboforholdene, vi har læst om, er det sådan, at driftsformen stadig er gammeldags; der skal dog laves lidt flere penge i bedriften til at betale renter med og til at udbetale den gæld, der var på ejendommene. Ved at læse i de opgørelser, der findes i skifteprotokollerne, ser man, at kreaturholdet måske øges en smule, men avlsredskaberne er de samme. I husene er der til en ekstra stue; men det kunne der også være i 1700-tallet. *Klæderne* er der tilsyneladende heller ikke stor forandring på i den første snes år af århundredet. Læderbukserne var stadig almindelige; sribede brystdug, ja sribede bukser træffes.

I Andbæk findes en stor samling af klædningsstykker, hvoraf det ældste, en dåbskjole af sølvbrokade, må være fra midten af 1700-tallet eller måske ældre. Af kvindetøj er der huer til børn og voksne, der er trøjer med og uden ærmer og hele kjoler med høj talje fra omkring 1820–40. Der er hovedlin og tørklæder, der er slag og kysehatte fra midten af århundredet. Af mandstøj er der to par knæbukser, det ene par af gult plyds. Der er også et par lange blå bukser. Der er sribede veste og en rigtig gammeldags sribet brystdug, en del hvidt til at tage om halsen samt manchetter med kniplinger, en pæn strikket hue i hvidt og blåt med kvast og floskant. Desuden findes der en hel serie af blå skødefrakker eller kjoler. De ejendommeligste stykker er nogle tunge skospænder af sølv, der bærer *Gregorius Andbæks* navn og stammer fra sidste halvdel af 1700-tallet, og det er muligt, at knæbukserne og nogle af vestene også kan være fra hans garderobe. —

Af de fortegnelser over tøj, der findes i skiftobrevene, kan man ikke altid se, om klædningsstykkerne har fået et andet udseende fra før i tiden, men indtrykket er, at leveformen og driftsformen kun havde forandret sig ubetydeligt, og naturalhusholdningen bidrog til dette. Pengeomsætningen var lille, og det prægede det daglige. Kvindens gerning i gårdens husholdning var stadig den grumme vigtige at forædle produkterne til menneskets brug. Det gjaldt både føde og klæder og andre nødvendigheder.

Endnu sidst i halvtredserne træffer vi det gamle præg. Dog kan vi da finde en svingplov og en svenskharve, som i *Mads Christensen Bondes* og *Mariane Knuds datters* dødsbo i Karsbæk 1859. De havde også en kartoffelmølle til at rive kartofler på. En besætning på 5 køer og en kvie, 10 får og en gammel so var nok for at en flittig familie kunne sidde i jævn velstand i en lille gård til et spand heste. Det var naturalhusholdningens fortrin, at avl og besætning og derfor også huse og avlsredskaber ikke forlangte de store investeringer. Og det var en lykke for vort landsbysamfund, at det ikke fra formynderskabet blev væltet lige ind i et industrialiseret samfunds pengeøkonomi. Det meste af århundredet skulle hengå som en modningstid, inden den store omvæltning kom med mejerier, slagterier og maskiner.

Det følger heraf, at al forsørgelse af gamle, svage og umyndige så vidt muligt hvilede på ejendommene. Produktionen var ikke så stor, at der kunne trækkes

ret mange penge ud af gårdene ved generationsskifte. Der var mange ulemper forbunden med dette; men det havde også mange menneskelige fordele. Rundt i gårdene sad der adskillige aftægtsmænd og -koner. Der var også svagelige ugifte, der sad på aftægt efter deres forældres død.

I 1811 døde aftægtsmand *Niels Andersen* i Hindhede; hans datter *Apollone Nielsdatter*, der var søster til ejeren *Jørgen Hindhede*s kone, skulle forsørges imod at gøre lidt gavn i huset, hvad hun med en god vilje vil forrette, og hvis ejeren og hans kone dør eller de sælger gården, skal hun nyde værelse med kakkelovn, lys og brændsel, opvartning i sygdomstilfælde og fuldt nøje fastsat ophold. Det afhang helt af de menneskelige kvalifikationer, om forholdet til *Apollone* føltes godt og naturligt, eller man gensidig var ked af det.

Meget ofte siges i opholdskontrakterne, der i almindelighed var skrevet på grundlag af anerkendte formularbøger, at de gamle vil gå til bordet med de unge; men vil de hellere adskilles, sker det altid efter nøje forskrifter efter stedets ydeevne. Det kunne til den daglige husholdning være, som da *Thomas Post* og hustru overlod stedsønnen deres ejendom i *Lambæk* på 2 td. hartkorn:

- 3 tønder rug og 2 tønder byg årlig,
- 2 pottes mælk daglig (1 sød og 1 sur),
- 1 lispund smør årlig,
- 2 lispund tør fisk af torsk eller hvilling,
- 2 lispund tørt kød,
- 1 lispund tørt flæsk,
- 1 vol hønseæg.

En gammel enkekone vil måske hellere blive ved at gå i huset. Sådan med *Abelone Christensdatter* i Gammelmølle 1793, da hendes stedsøn *Hans Lauridsen* fik møllen. Hun forlanger: Vores fulde mening og vilje er, at jeg skal blive gående i møllen hos min stedsøn, søge dug og disk med hannem, og således nyde min underholdning, og da at være assisterlig med hjælp, råd og dåd i huset, så vidt mine kræfter vil tillade.

Noget nyt er selvejertestamenter, hvori ejeren og hans hustru træffer testamenteriske bestemmelser. Heri kan træffes bestemmelser som hos *Jens Thomsen* i Søndergård, der 1821 i testamente siger at hans søn *Jens Jensen* skal have gården; men »overdragelsen sker først ved min dødelige afgang.« Her vil den gamle ejer have råderet over sin gård, så længe han lever. Lignende bestemmelser fremkom også en gang imellem ved ældre tiders fæsteoverdragelse. Endvidere fastsætter *Jens Thomsen*, hvor stor en arvesum hans andre sønner skal have udbetalt, nemlig 50 rd. sølv. Den yngste søn, *Mikkel*, bliver måske skreven til soldat, og i så tilfælde skal han have ekstra 40 rd. sølv. Tre søstre skal *Jens Jensen* udbetale med søsterdele, som er halvt imod sønnernes. Desuden skal de nyde føde, klæder og opdragelse, til de er 18 år, og så skal de have en sengs klæder og en malet fyrikiste med beslag. Søster *Ellen Marie* var svagelig og skulle have pleje og tilhold i gården; men er hun trængende ud over et års tid, skal der afkortes i arven; trængter hun dertil, skal hun have ret til at blive i gården med alting frit; men så arver broderen hendes del.

Som vi før har set, kunne der opstå tilfælde, hvor der ingen arvinger var. Det skete i *Lambæk*, hvor *Jørgen Laursens* enke *Kirsten Marie Christensdatter*

var bleven gift med *Christen Andersen*. Da de havde været gift et halvt årstid såvel, var han gående til Ringkøbing; men på vejen hjem omkom han i heden i frost og snevejr. Så siger skifteprotokollen: Det vides ikke, hvem der er hans arving, for han skal være bleven funden som barn i Borris sogn, uden at nogen kendte sig ved ham og således som hittebarn blev optaget og forsørget, til han kunne klare sig selv.

Og klare sig kunne han. Han havde fordringer på et beløb af 100 rd. Opløsningen findes ikke, men kunne man ikke finde hans arvinger, måtte hustruen vel have arveretten.

Forsørgelse er ellers et ord, der kan dække over mange forhold. Gammelt tro tyende fik som af arilds tid undertiden lov til at gå i gårdene som medlemmer af husstandene. Der er et tilfælde i Lambæk. *Hans Lauridsen* i Gammelmølle og hans kone fik i 1793 en datter, Ane, samme år, som de havde overtaget møllen. Denne datter blev aldrig gift, men fik i 1831 en lille pige med en karl i Nymølle. I 1843 kom Ane til at tjene hos Chr. Sørensens i Lambæk. De kaldte hende aldrig andet end *An Møll*; hun fik 2 rigsdaler curant i løn om året, det var 6 kr. 40 øre; men så forlangte hun, at hun ville have to fridage hvert efterår til at gå omkring i Ølstrup og Lem og samle uld. Det var en skik, fattigfolk havde, og *An Møll* måtte jo forsørge sit barn. Da pigen blev konfirmeret og kunne klare sig selv ved at tjene, blev Ane ved med sin skik, og da man talte med hende om, at nu behøvede hun vel ikke at samle uld, sagde hun: »A vel ha mi tow!« Og hun blev ved en tid endnu. Hun døde i 1876.

Den gamle piges husbond førte regnskab over hendes indtægter og udgifter. Trods den lille løn klarede hun sig tilsyneladende godt og var tilfreds med pladsen, da hun blev der til sin død. Regnskaber for hendes indtægter og udgifter findes endnu for en række år. I 1847 har hun ved årets begyndelse en beholdning på 8 daler 5 mark 4 skilling. I årets løb betalte husbonden for hende:

Twist 3 mark

Farve 2 mark 4 skilling

Til M. Stamp 5 mark 4 skilling.

Det blev en udgift på 2 daler 8 skilling, og Ane havde ved årets slutning 6 daler 4 mark 12 skilling.

Af regnskabet kan ses, at det er de stadig tilbagevendende udgifter: twist, farve og væverløn. I 1849 har hun dog flottet sig med tre gange at få i alt 5 mark 3 skilling til et klæde, og hun har købt 5 alen lærred for 2 mark 8 skilling. I 1852 har hun fået 3 pund fyld for 4 mark 8 skilling og twist til et halsklæde, og så har hun betalt 1 mark i skræderløn og 4 skilling til tråd.

1853 fik hun 1 mark 4 skilling til klæde og en hue.

1854 1 par sko 5 mark 8 skl. og et skrin 1 daler 14 skl.

1855 1 par strømper 15 skl., medicin for 1 daler 1 mark.

1858 1 hat 2 mark, twist 4 rd. 3 mark, 1 rd. kontant, og så fik hun af sparekassen en præmie for lang og tro tjeneste, den var på 10 rigsdaler. Hun havde da været i pladsen i 15 år. Præmien er nok fra Ringkøbing sparekasse, der blev oprettet i 1844.

1860: arv 7 rd. fra Lønborg. Kassebeholdning 22 rd.

I 1866 fik hun løn for sidste gang, hun var da 73 år; men hun fik lov til at blive i gården, så længe hun levede. Da hun døde som en meget gammel kvinde,

havde hun godt 15 rd. i behold, og de blev brugt til kiste og en hæderlig jorde-færd.

Det kan godt være, at Chr. Sørensens kone har haft en del til overs for Ane Mølle. Hun var født i Gråvær 1817, havde selv prøvet en del, og hun kendte Ane godt; men forholdet er nu alligevel en hæder for begge parter, og ikke mindst for konen i gården.

Søren Lambæk, der var født 1843 i Lambæk og søn af Chr. Sørensen, i hvis hjem den ovenfor omtalte Ane Mølle tjente, har fortalt en del om livet i bøndernes hjem, sådan som han kunne huske det vel især fra sit eget hjem, som eksempler på nøjsomhed, flid og ihærdighed.³ Han siger, at det er nok rigtigt, at Vestjylland er den fattigste del af landet, og som følge deraf har det været en nødvendighed, at beboerne måtte se så godt som muligt at få tiden udnyttet for at frembringe det nødvendige til livets ophold.

Når dagens arbejde var gjort, samledes man i stuen om efteråret og om vinteren. Karlene snoede simer, hvoraf der skulle bruges mange. Når lyset blev tændt, og de var færdig ude, kom de med et lille bundt rughalm, der blev lagt på gulvet, og så begyndte de at sno nogle strå sammen ved at trille dem i hænderne, og derved frembragtes dette toslåede halmreb, der var så uundværlig ved alt tækkearbejde.

Pigerne kartede og spandt. Uld og uldgarn var stadig råmateriale til det meste gangtøj og sengetøj. Der blev også lavet lidt hørgarn, for der var nogen, som selv avlede hør. Hørgarn var brugeligt til vævning af lærred og dækketøj, mens affaldet, blågarnet, kun brugtes til grove lærreder. Vadmelstøjet skulle stampes, før det blev farvet.

Lyset i stuen kom ofte fra en tranlampe, der var en udhulet jernplade, som blev hængt op på et søm ved bjælken. I lampen blev hældt noget tran af fiskelever, og vægen var marv af et siv. På museet i Ringkøbing kan man se disse tranlamper. De gav ikke meget lys og oste slemt; et tællelys var en herlighed ved siden af dem.

Nogle af mandfolkene kunne også lave *limer* af pileris eller revling. Forskellige *løb* af rughalm syede de sammen med flækkede pilekviste; men der blev også lavet mange forskellige kurve af pileris.

Jeg tror ikke, at der blev lavet potter i Lem, men i vort nabosogn var der et sted, hvor de lavede sorte potter. Derimod var der en mand i sognet, der lavede knapper til herretøj, og nogle lavede hægter. Til vævene blev der lavet *rør*, som garnet gik igennem. De blev også lavet her i sognet.

Når der blev slagtet et kreatur, blev huden sendt til garveren, hvis man ikke selv kunne lave det i stand. Når det færdige skind kom hjem, så kom skomagere med sine læster og tog mål, og han sad så i hjemmet og lavede sko, ligesom skræderne gik rundt og syede både mands- og kvindetøj.

Som eksempel på energi og udholdenhed fortæller Søren Lambæk videre om en kone, han havde kendt, og som døde i 1866. Hun havde en søn, som var i kongens tjeneste i København, og hun *gik* der over for at tale med kongen om at få ham fri af tjenesten, så han kunne hjælpe hende med ejendommen. Det lykkedes dog ikke for hende. Da sønnen var færdig med *kongens tjeneste*, tog han plads i København, men var en lille tur hjemme, og så fik hun i løbet af otte dage spundet, vævet, valket, farvet og syet et sæt nyt tøj til sin dreng. Hendes sønne-

søn fortalte, at da han var syv år, gik hun med ham til Tønder, hvor han tjente på *Tregårde* og passede gæs. Han sagde, at hun flere gange havde gået den vej.

En gang ville hun til Holstebro marked for at købe et kreatur. Vejen gik over Brejning, Raunsbjerg og Agerfeld. Hun traf da på heden nord for Lambæk sammen med et par mænd, der også skulle til marked. Da de så hende, sagde de til hinanden: »Hvordan skal vi blive fri for hende; for hende kan vi ikke gå efter.« Men det slap de nemt om ved, for hun løb fra dem, og hun mødte dem igen i Agerfeld med to kreaturer, hun havde købt. – Ja, måske de to mænd har været inde i Brejning, i Raunsbjerg, i Nør Omme og i Askov for at få en tår øl og et par enkelte snapse, før de kom til Agerfeld kro, hvor konen fandt dem.

Fattigkommissionen og de fattige.

»Anno 1803 den 9. december var forsamlet i Lem præstegård kommissionen for *de fattiges væsen* efter reglement af 5. marts 1803. Kommissionsmedlemmerne var *sgnepræsten Feld*, *politimesteren byfoged Bork*, største lodsejer i distriktet *Niels Jensen* fra Holmgård og de udnævnte mænd: *Peder Christensen* af Nymølle, *Peder Nygaard* af Boling og *Benjamin Gynther* af Korsdal.

Forsamlingen var sket efter tillysning fra prædikestolen, og det blev lovlig og ordentlig udgjort, hvem der behøver almisse og hvor meget – hvad enhver distriktsbeboer dertil bør yde, det blev ansat således som efter følger, så kommissionen formener, at forordningen til dato er opfyldt.

Men denne kommission ønskede, at alle vedkommende ville være enige om:

1) at alle tavlepenge i kirken lægges i blokken offentligt under hele menighedens påsyn.

2) at der ved hvert bryllup ombæres en tallerken for de fattige, og hvad der falder modtager største lodsejer til sognekassens fordel.

3) at enhver tjenestekarl burde afgive af sin løn 12 à 16 skilling årlig ligeledes til sognets fattig-kasse.

4) at der ved hver handel med fast gods blev afgivet en kendelse til de fattige, som synes i det mindste at kunne være 8 skilling af hver 100 rd.

5) Når nogen myndig mand tilfalder arv, mener man, han vil af sig selv være så billig deraf at give en kendelse til sognets fattige kasse af $\frac{1}{3}$ %.

6) Når nogen mand ser enden af en ubehagelig ting til hans fornøjelse, imod hans forventning, det være sig trætte med anden mand, en uheldig rejse eller i andre måder, om han da ville give til de fattiges kasse, ønskede man det skete offentligt til præsten til sognekassens fordel. Sådant kunne også være anlediget af overstået sygdom, af en eller anden overlægs heldige udførelse, af en forhvervet god fordel og i flere måder.

De fattige, som nyder understøttelse.

1. Ane Christensdatter, gl. pige, næsten blind, 60 år: 1 td. rug, 1 td. byg.
2. Kirsten Dalgaard, gl. pige, næsten blind, 60 år: 1 td. rug, 1 td. byg.
3. Ane Højlund, 40 år, ugift, svagelig, har et lille hus: 1 td. r., 1 td. b.
4. Margrethe Gammelgaard, 60 år, pige, har mangel på begreb. $6\frac{1}{2}$ skp. r. og $6\frac{1}{2}$ skp. b.

5. Ellen Kolstrup, 40 år, pige med mangel på begreb: 5 skp. r., 5 skp. b.
6. Anne Agerbo, 65 år, manden forlod hende: 1 tønde af hver slags.
7. Karen Refstrup, 60 år, svagelig pige: 1 tønde af hvert.
8. Sofie Karsbæk, svag, ugift, 76 år: $\frac{1}{2}$ tønde af hvert.
9. Jens Refstrup, 60 år, ugift, ufør og mangel på begreb: 2 tønder af hvert samt 1 daler 48 skilling.
10. Hans, 10 år, søn af 6 indtinget hos sognefoged Peder Refstrup for 6 rd.
11. Jens Villadsen, krøbling, sidder i enden af skolen med 6 børn: 1 td. af hvert.
12. Laurits Tredje i Lambæk m. kone og 3 børn: 3 skp. af hvert.
13. Thomas Handerups enke: 2 skpr. af hvert.«

Ligningen kom derefter til at lyde på: 10 td. 6 skp. 1 fdk. rug, 10 td. 6 skp. 3 fdk. byg og 8 rd. 14 skl., og beløbet skulle fordeles på 82 skatteydere. Der var beregnet for lidt penge; men man regnede med nogle frivillige gaver jævnfør de fire »at-er« og de to »når« i ønskelisten.

»I kirken er en blok, hvortil præsten, største lodsejer Niels Jensen i Holmgård og kommissionsmedlem B. Gynther hver har en nøgle. Blokken blev åbnet i dag, og der var 7 rd. 3 mark 12 skl., som Niels Jensen modtog. Men for at have lidt til uforventede tilfælde, oppebæres de pålignede penge.«⁴

Protokollen er selvfølgelig undertegnet af den samlede kommission, og således indledtes det begyndende kommende selvstyre, med overslag og ligning.

Opkrævning og uddelingen af det pålignede fandt sted ved forskellige mænd, kvartalsvis forud efter præstens anvisning. Den højeste skatteyder var Niels Jensen i Holmgård, han gav 5 skp. rug, 5 skp. byg og 48 skilling.

Det første års regnskab over de indkomne penge ser således ud:

Indtægt:

Blokken	12 rd. 3 mark 11 skilling
Ved bryllupper	2 - 1 - 10 -
Peder Møller ved handel	0 - 1 - 0 -
Iver Dal ved handel	0 - 0 - 8 -
Jens Jespersen ved handel	0 - 0 - 8 -
Ved handel	2 - 4 - 10 -
Hr. Feld ved handel	0 - 3 - 0 -
Opkrævet	8 - 0 - 14 -
Fra Mikkel Kærgårds og hustru Ane Espersdatters stervbo efter testamente	20 - 0 - 0 -
Ialt....	47 rd. 1 mark 4 skilling

Udgift:

Heri blandt andet til protokollen	1 rd. 1 mark 8 skilling
Til Frederiks hospital, opfostringshuset	
m. m.	2 - 2 -
Hele udgiften var	11 - 5 - 4 -

Efter den recept gik kommissionens arbejde til 1842, da et valgt sogneforstanderskab overtog kommunens forvaltning. Det er ganske morsomt, at der en tid efter den første regnskabsaflæggelse og offentliggørelse af næste års ligning måtte holdes et møde, hvori der blev behandlet en klage fra sognemændene, der

forlangte oplysning om ligningen og nedsættelse, da man mente, at kassebeholdningen var for stor.

Det første punkt er man helt sikker på at have opfyldt, da ligningen var sket i »alle vedkommende sognemænds nærværelse,« og siden har listen cirkuleret imellem dem ved sognefogeden. Man mener heller ikke at kunne give afslag, da der kunne indtræffe uforudsete tilfælde.

Det var præsten, der var formand, politimesteren var medlem, men kunne lade sig repræsentere af sognefogeden. Største lodsejer var født medlem, og de øvrige medlemmer blev udpeget af kommissionen. Overslaget og ligningen blev som regel behandlet på et møde lidt før jul, da regnskabsåret begyndte til nytår. Det var det eneste faste møde. Udover dette møde blev kommissionen kun sammenkaldt i særlige tilfælde, som her ved klagen, da mødet holdtes den 5. maj.

De mænd, som blev udnævnt til at opkræve skatten og uddele almisserne, kaldte man *oldermænd*. De fik at vide, hvilke almisselemmer de skulle dele ud til, og hvor de kunne hente de pålignede varer hos skatteyderne.

Den ovennævnte klage har trods afvisningen vistnok alligevel haft en virkning. Der kan godt gå flere år, hvor man undlader at ligne penge. Det var f. eks. tilfældet i 1823, -24, -25, -26; men kommissionen vil gerne have en kassebeholdning. Det skete, at man, som vi har set i Nørhede, overtog en lille ejendom, for at have et sted at henvise en fattig familie til eller have kontrol med eventuelle indflyttede familier. Der kunne også være andre måder, hvorpå man gerne ville disponere over en sum på en gang.

I 1814 tilstod man Bodil Larsdatter 100 rd. curant til et hus, der skulle bygges om hos Niels Jepsen i Mølgård. Niels skal arve alt efter hende, hvis han forsørger hende, så hun ikke får fattighjælp. Huset skal han dog have alligevel. Her er kapitalanbringelsen en hjælp til et aftægtsforhold.

Man havde ganske vist en stue i enden af skolehuset oppe ved kirken; den kunne bruges til fattighus; men der var ikke plads nok. I 1816 enedes man om at bygge et selvstændigt fattighus sønden kirken på kirkens jord. Det skulle være på 6 fag, 12×7 al. med 2 værelser, 1 ildsted, loft over 4 fag og hjal over 2. Der skulle være et fag vinduer i hver stue og i det fælles køkken et enkelt vindue med en rude. Dette hus kostede 298 rbd. navneværdi. Degnen førte opsyn med byggeriet.

Det var planen at en lidt vanskelig dame, Mette Lønborg, skulle ind i huset; foreløbig skulle hun bo i enden af skolehuset. Peder Degnbol var hendes oldermann og måtte påse, at hendes almisser blev leveret hende forsvarlig og i små portioner efter bedste skøn. Man talte også om at udvide fattighuset i skolen med nogle fag.

Enkelte fattiglemmer lejede man ind hos folk; men der var altid nogen, der ikke var så nemme at have, og det var dem, der kom i fattighuset ved kirken. I 1821 flyttede Stenebergs familie ind i den nordre fattigstue ved skolen og Mette Kærgård i den søndre, og man lejede Karen Lauridsdatter til at passe hende dag og nat. Dør Mette, får Karen husly og ildebrændsel et halvt år for at passe skolekækkellovnen. 1830 er Mette Lønborg og Anne Gadgård i fattighuset. Da de er krøblinge, har de Kirsten Bjerg til opvarterske. Til de tre regnes med: 6 td. rug, 4 td. byg, 6 rd. 48 skl., 118 snese klyne, 90 snese hedetørv, 48 pund smør og 730 pottes mælk. Allerede i juni kan Mette Lønborg ikke holde ud at være i

huset, hun bliver så henliciteret; før i tiden har hun boet i skolehuset eller har gået på omgang.

Klager over kommissionens dispositioner kom der en gang imellem. Den alvorligste blev indgivet i 1827, da Johan Lassen, der var flyttet fra Holmgård til Gammelgård, skrev en klage til ministeriet, hvori han sagde, at sognepræsten, pastor Holm, i forening med fattigkommissionens medlemmer selv forbeholdt sig de fattiges penge, som var lignet på sognefolkene.

Forhistorien var denne, at der en del år i forvejen, mens Riber var præst, var flyttet en familie til Hee, hvor den havde købt en lille ejendom. Manden hed Anders Pedersen Refstrup. På ejendommen hæftede en obligation på 30 rd. sølv. Efter nogle års forløb blev kapitalen opsagt, og i krisetiden var det umuligt for Anders Refstrup at rejse de penge. Han måtte gå fra ejendommen og med sin familie falde det offentlige til byrde. Lem var hans hjemstedskommune, og fattigkommissionen besluttede at låne manden 50 rd. sølv, så han kunne blive ved ejendommen og ernære sig uden hjælp fra fattigvæsenet, hvad han hidtil havde gjort.

Fattigkassen lå imidlertid ikke på det tidspunkt med så mange penge. Sognefogeden Niels Jensen i Korsdal og Jørgen Pedersen i Gråkær tilbød så at udrede pengene, dels af deres egne midler og dels ved hjælp fra andre, så de fik obligationen og fik pengene udbetalt efterhånden af fattigkassen.

Kommissionen mente at fremgangsmåden var fuldt lovlig, og den havde fået amtmandens samtykke til ordningen. Man måtte nu til at ligne lidt penge for at få obligationen ud af verden.

Lassen var altid noget krakilsk, han har snakket med andre ligesindede, og de fik lavet sammen, at præsten og andre kommissionsmedlemmer pålignede penge til sig selv, og at præsten ikke gjorde ordentlig regnskab for tavlepengene. Ministeriet pålagde selvfølgelig omgående præsten og fattigkommissionen at rense sig ved sagsanlæg.

Der blev afhørt vidner, og man kan danne sig et skøn over, hvordan snakken var gået i sognet. At nu havde kommissionen igen lignet penge på yderne; men de fattige fik nok ingen af dem; man kunne nævne både den og den, der havde fået penge, ja selv havde indrømmet det og sagt, at de kunne betale dem tilbage, hvis det ikke var deres med rette. Og så ankede man over, at regnskab og ligning ikke var kommen til folks kundskab. For den, der ikke kendte sagens forhistorie, kunne det se slemt nok ud.

Johan Lassen blev dømt som 3 markes mand ved Bølling herred, han appellerede til overretten i Viborg. Også her kendtes sigtelserne mod pastor Holm og kommissionen døde og magtesløse; dommen blev dog mildnet en lille smule. At blive 3 markes mand var vanærende. Den endelige bøde blev sat til 50 sølv-daler til Ringkøbing amts fattigkasse og 12 som salær til fattigkommissionens sagfører foruden udgifter til retsgebyr, skriverpenge og stempelpapir.

Også senere træffes Johan Lassen som klager, det var dog en almindelig skatteklage, hvori han siger, at han er pålignet alt for meget, hvad han ikke fik noget ud af. I 1832 kom der en klage over ligningen fra otte mænd i den sydlige del af sognet; den var skrevet i et sprog, så præsten udbad sig en mere forståelig skrivelse. De sendte i stedet en skrivelse til amtet og senere en ny til kommissionen. Klagen gik ud på, at ligningen var stærkt forhøjet. Det er vistnok igen

et hus, der er købt, nemlig papirmester Stenebergs hus, og så skulle der rede penge til.

Man brevvekslede nu med amtet om ligningen og fik den godkendt, dog med den anmærkning, at præsten skal ansættes af 15 i stedet for af 11 td. hartkorn og Johan Lassen af 10 td. i stedet for af 8. Disse forhøjelser måtte formanden for kommissionen tage, idet han som Johan Lassen frafalder at besvære sig hos kancelliet. Præsten skriver imidlertid til amtet, ikke så lidt fortørnet, »at kommunen måtte udbede sig dette at være det sidste eksempel af en sådan natur.«

Fra 1836 er der en fortegnelse over de huse eller ejendomme, hvor fattigvæsenet har penge indestående. Det drejer sig om følgende:

Mads Laugesen Kolstrups hus ved Røgind,

Hans Jensen Gadegårds hus,

Chr. Lauritsen Tudskærs hus i Lambæk,

Niels Lorentsens hus i Nørhede,

Rasmus Sørensens hus i Lambæk,

Chr. Hustedes hus i Øster Lem,

Laurits Jensen Siirs hus i Ølstrup.

Ølstrup og Lem hørte sammen, men havde hver sin ligning. Her er taget et hus med fra Ølstrup.

Vi har set lidt på kommissionens arbejde og på kritikken af dette. Økonomi i de fælles anliggender har altid været udsat for kritik, og sådan skal det også helst være. Vi skal nu ikke tro, at fattigkommissionen var udtryk for nogen slags ødselhed. Den holdt udgifterne nede, så godt det lod sig gøre, men søgte også at være lidt forudseende og afværge større udgifter.

Man så gerne, at de fattige bjergede så meget sammen som muligt. Det var jo en gammel skik, at de fattige gik rundt og bad om en almisse, og det brugtes stadig. Dog ville man ikke have fremmede stakler på sin egen ager. Man havde selvfølgelig intet imod, at Mette Lønborg og hendes lige strejfede over sogne- og herredsgrenser, men fremmede betlere holdt man ikke af, og de skulle være godt skåret for tungebånd eller have andre frygtede egenskaber for at bjerge sig.

Det tidligste man i fattigkommissionens papirer mærker modviljen mod de fremmede tiggere er i 1806. Der var en mand, som hed *Mads Bertelsen*, han var løbet fra sin kone Anne Agerbo. Hun var fast almisenynder, og nu gør Mads også krav gældende; men da han opholder sig i Stauning, gør man ophævelser og mener, at han kunne få husly hos konen, og trængte han til mere, så kunne »han tjene hele Lem sogn ved at bortjage betlere, der kom fra andre sogne, hvorfor han kan få løn, og kan lønnen ikke slå til, må han have fødevarer,« som jeg tror ham og hans kone må være enige om at fortære, siger pastor Feld.

Mads måtte hjem til konen, og kommissionen gik ind på at betale deres husleje til Anders Refstrup med 1 rd. om året. Hvornår han begyndte at jage betlere, siges ikke; men i 1808 sættes hans løn derfor til 6 rd. om året. Så skal han da også tilholdes med flid at forrette dette embede, ellers skal han efter fjerdingårs opsigelse have embedet forbrudt eller tiltales af politiet. Allerede året efter knappede man ham en daler af i lønnen med den motivering, at han ikke opfyldte sine embedspligter. Der er dog grund til at tro, at Mads har været lovlig undskyldt. Han døde 1810 og efterlod fattigkassen alt, hvad han ejede, 16 rd.

Embedet som *sognebetjent eller stodderkonge* gik over til *Mikkel Varhede*,

og i 1817 blev *Jens Villadsen* sognebetjent med en løn af 3 skp. rug og 3 skp. byg. Man må formode, at Jens ikke har brugt hele sin energi op for en årlig løn af den størrelse, ellers er han død af sult inden årets udgang. Det kommunale pristal blev da også sat op med 33 %, idet *Jens Gregersen* i 1818 blev sognebetjent for 4 skp. rug og 4 skp. byg; men så blev han ganske vist året efter sat i skat til 1 fjerdingkar byg og 4 pottes mælk. Det er altså – som vi ellers går og tror – slet ikke Kampmann, der har opfundet metoden med, at en lønforhøjelse må følges af en pengeopsugning til de offentlige kasser. Den metode kendte pastor *Axel Riber* godt i 1818. Jens Gregersen boede i Lambæk. Om han holdt ud til 1828 vides ikke; men dette år klager fattigkommissionen sig over det tiltagende betleri af »mange ørkesløse personer og omstrejfer, på hvem tillige mistanke om begået tyveri hvilede.« Man fik da *Christen Lauritzen Møller* i Lambæk til at være sognebetjent i et halvt år fra 1. juli. Han skulle i den første måned gå rundt fire dage om ugen og i de andre måneder to dage eller på opfordring. Som løn skulle han have 2 td. rug, og var man tilfreds med ham, kunne han opnå en halv tønde mere. Kommissionen må have været nogenlunde tilfreds med Chr. Møllers virksomhed. I 1830 fik han 2 td. rug og 1 td. byg for hele året, og så fik han samme år Ølstrup lagt ind under sit distrikt som et annex til 1 td. rug og 1/2 td. byg.

Niels Lorentsen i Nørhede fik dog embedet i 1831, og her kunne kommissionen forene det nyttige med det behagelige, idet Niels var hårdt trængende og havde fire børn. Han fik som løn 2 td. rug og 2 td. byg i det håb, at han så kunne klare dagen og vejen. Ret megen politivirksomhed kunne der vel ikke laves for lønnen.

Det er nok rigtigt med de mange omløbende folk og med talen om tyveri. Der er en periode under og efter den svære landbrugskrise, hvor fattigdommen var trykkende og hård. Al fremgang holdtes nede af de strenge tider, for hvilke man kun kendte et middel, at spænde livremmen ind, og det blev troligt fulgt fra kongens gård til bondens; men alle, der i forvejen var fattige, blev skubbet endnu længere ud i elendigheden. De måtte til fattigkassen, tigge eller stjæle.

Tyveri var stærkt tiltagende, derom er der ingen tvivl. Tyverisager blev almindelige på herredstingene. Det er i den periode, at de såkaldte mestertyve huse-rede. Man fortalte senere meget fantasifulde historier om dem, og mange af historierne er rigtige nok. Jeg ved ikke om Bølling herred havde nogen mestertyv, men naboen Hing herred havde. Han havde efter sigende et helt komplot med sig, og de kørte rundt og tømte folks *overstuer*.

Småtyverierne blev dog ikke forfulgt, datidens politivæsen var primitivt, og folk fandt sig i, at der forsvandt et par skæpper rug fra tærskeloen, eller at der blev klippet et får på marken. Derimod ville Mette Kærgårds nabo ikke finde sig i, at hun »tog fejl« og slagtede hans lam i stedet for sit eget, og det er der vel ikke noget at sige til.

Somme gik vel også til Jørgen Brink og fik af ham et hemmeligt råd ud af den bog med de røde bogstaver, for den havde han jo, og der er også et par råd, som kunne drive en tyv hjem med det stjalne.

Nu skulle så Niels Lorentsen se, om han kunne holde orden på de fremmede uønskede personer, og for at være med til på nogen måde at afhjælpe ondet med de mange omløbere, af hvilke utvivlsomt en del var arbejdssky samfundsborgere, gik man glad med til at støtte oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt i herredet,

idet kommissionen tegnede pastoratet for to pladser. Foreløbig blev det nu ved snak. –

Niels Lorentsens hus i Nørhede blev overdraget kommissionen i 1833, da hans prioritet var bleven opsagt. Hvor længe han var sognebetjent, kan jeg ikke oplyse.

Sogneforstanderskabet.

Ved kongelig anordning af 1841 den 13. august blev der indført *sogneforstanderskaber*, der skulle afløse skole- og fattigkommissionerne og således administrere sognekommunens skolevæsen, fattigvæsen, vejvæsen. En skolekommission blev nok bibeholdt, men den havde ingen ligning og regnskaber som før. Den økonomiske side af skolevæsenet overgik til forstanderskabet, der skulle bestå af sognepræsten, de lodsejere, som havde mere end 39 td. hartkorn, og 4–9 andre mænd, som blev valgt af og blandt dem, der ejede mindst 1 td. hartkorn, var forpagtere af mindst 6 td. eller ejere af en bygning assureret for mindst 1000 rd. sølv. Herredsfogeden kunne deltage med stemmeret. Sognepræsterne var ikke længere fødte formænd; men de skulle stadig forestå sager, der før havde hørt under kommissionerne og forelægge dem for forstanderskabet. I praksis var præsten altså formand for fattig- og skolekommission. Ved landkommunalloven af 1867 ophørte denne ordning, da sognerådene helt overtog kommunens sager, og præsten kun bevarede sit formandsskab i skolekommissionen, der nu i det væsentlige var tilsynsførende.

I 1855 kom der forøvrigt også nye regler, idet præsternes deltagelse i forstanderskabets møder indskrænkedes til sagerne for fattig- og skolevæsen.

I Lem blev pastor *Hans H. Esmarch* formand for sogneforstanderskabet, og i 1855 blev han valgt ind i det, og var formand til han udtrådte ved valget i 1859. Hans efterfølger, den første bonde i formandssædet, blev sognefoged *Lars Sylvestersen* i Faurby, der 1863 efterfulgtes af *Morten Søe* i Ølstrup, der også var sognefoged.

Ved et af sine første møder vedtog forstanderskabet at opfordre sognefolkene til, hver mand for sig, at anholde betlere. Sognebetjenten nævnes ikke mere. Ligeledes tog man venlig stilling til et fattig-arbejdshus ved Bølling-Nørre herreders ting- og arresthus. Huset blev dog foreløbig slet ikke bygget. I 1848 vil man indlægge en mand på arbejds huset i Ribe, hvis der er plads til ham. Resultatet blev, at han kom i dårekisten ved Ribe hospital.

Man fortsatte med understøttelse i form af korn, smør, mælk, tørv og lidt penge. I 1850 bygger man et nyt fattighus, det skal ligge på Ane Hindhedes jord ved Anders Degns skel. Huset skulle være på 12 fag. Brønden skulle kastes af Anders Mogensen, der skulle have 15 mark for de første 6 alen og så yderligere for hver alen 3 mark 12 skl. Han skulle selv udtage stenene og skaffe mosset til at pakke med. Det hus står endnu nede ved Lille Degnbol. Det var det gamle skole-fattighus som blev afløst af dette.

Ved valget til sogneforstanderskabet 1844 blev *Ole Christensen Toft* medlem og valgt til at være skolepatron. Han var medlem af forstanderskabet til 1847. Som skolepatron sørgede han for skolens praktiske forhold og havde et regnskab at føre. Han var sikkert en meget dygtig mand og grundigt inde i kommunal

praksis; men han kunne åbenbart slet ikke enes med pastor Esmarch, der var formand for forstanderskabet og måske syntes, at Ole Christensen havde for meget at sige med hensyn til skolen. Han fik ham da også sat fra bestillingen som skoleforstander; men det gik ikke af i stilhed.

Den egentlige årsag til, at Ole Christensen efterhånden blev forstanderskabets kritiker, kender jeg ikke; men jeg formoder, at der ligger helt personlige divergencer mellem præsten og ham til grund. Det begyndte vist allerede, mens Ole Christensen sad i forstanderskabet.

I 1846 klagede han til amtet over, at det fri hartkorn – herregårdshartkornet – ikke på lige fod med det øvrige hartkorn bidrog til kommunens naturalpræstationer. Det er altså en klage over ligningen, som amtet dog afviste.

Senere får vi at vide, at det drejede sig om, at de ejendomme, der havde fri hovedgårdstakst, ikke kørte ildebrændsel til fattighuset. Esmarch mente ikke, at de kunne tvinges dertil; amtet svarede på en fornyet klage fra Ole Christensens side, at fri hovedgårdstakst var fri for kørsel med brændsel i almindelighed, men ikke med det kvantum, de selv skulle levere. Senere resolverede amtet vistnok efter en ministeriel afgørelse, at man godt kunne påligne det forhen frie hartkorn kørsler som de andre beboere.

Medens den sag drøftedes, har præsten for øvrigt beklaget sig til amtet over Ole Christensen som skolepatron; men det kunne amtet ikke tage hensyn til. Forstanderskabet forlangte nu, at skolepatronen skulle fratænde og aflevere sine regnskaber; dette forlangende lod amtet gå til ministeriet. Samtidig har Christensen indsendt flere klager til ministeriet, som i efteråret 1850 bestemte, at med hensyn til Ole Christensens fjernelse fra deltagelse i Sogneforstanderskabets møde, skal gås frem efter anordningen. Præsten havde bedt patronen give møde og aflevere, men Ole Toft kom ikke. Heller ikke den 12. november mødte han, og så besluttede man at melde sagen til herredsfogeden. Endelig mødte han den 25. Han nægtede dog at aflevere sine regnskaber med mindre forstanderskabet skaffede to vidner til at være nærværende, »da han selv ikke kunne formå tvende mænd til at møde med sig, og han for sådanne karle ikke ville aflægge regnskab for det, ham var anbetret.«

Af dette kan vi forstå, at striden har været meget bitter. Endelig den 2. december afleverede Ole Christensen sine papirer og sin kassebeholdning til forstanderskabet. Ministeriet bifaldt siden udelukkelsen.

Ole Christensen vedblev dog med at indsende klager over forskellige ting og ligeledes at gøre forslag til forstanderskabet. I 1852 klagede han over den måde, hvorpå præsten havde holdt eksamen i skolen. To år efter foreslog Ole, at man omlagde snekastningsdistrikterne, og at der blev valgt en værge for Ane Marie Degnbol. Klagen skule have været behandlet på mødet den 29. januar, men den blev henlagt til den 11. marts. På den førstnævnte dato omlagde man dog snekastningsdistrikterne og valgte en værge for Ane Marie. Så kunne man jo efter at have behandlet klagen i marts mødet henvise til, at sagerne allerede var besørgt, da klagen blev behandlet. Samme efterår skete noget lignende. Ole androg om nogle foranstaltninger angående hunde. På forstanderskabets næste møde kan protokollen meddele, at »allerede i går på kirkestævne var i den henseende foranstaltet det videre fornødne, som man anså sig berettiget til.« Præsten har igen skyndt sig at udføre det påklagede.

I 1857 er det noget med ligningen, Ole klager over. Amtsrådet svarede på hans klage og forespørgsel, at det ikke kunne billige den brugte fremgangsmåde ved ligning af ildebrændsel, ligesom præsten har at bidrage til skolevæsenet såvel efter hartkorn som efter formue og lejlighed. Ud over dette kunne amtssrådet ikke indlade sig, og præsten erklærede sig villig til at rette den fejl, som havde ind-sneget sig.

Året efter får Ole forstanderskabet til at dele sig på et forslag, han indgav. Det drejede sig om det gamle degnekorn og flere naturalier. Ole androg om, at det for fremtiden blev pålignet i penge. Flertallet anbefalede Oles forslag; men præsten, Buch på Holmgård og Smith i Nymølle holdt på, at det ville være i strid med de gældende anordninger.

I 1855 kom der nye regler for valg til forstanderskaberne, hvorefter præsterne ikke mere var fødte medlemmer af disse, men skulle vælges. Esmarch blev valgt ind dette år; men ved valget i 1859 gled han ud, og i hans sted blev sognefoged *Lars Sylvestersen* formand, og i 1860 ved mødet den 19. marts kom Oles sidste klage; det var forskellige ting ved skatteligningen, han klagede over, og så mente han, at fattigkornet burde være indkøbt i stedet for, at det var pålignet in natura. Amtsrådet vil dog ikke give ham medhold.

Morsomt nok er det, at da Oles klager holdt op, blev han efterfulgt af – pastor Esmarch, der i foråret 1861 klagede til skoledirektionen over, at forstanderskabet ikke for 1860 havde villet mulkttere for ulovlige skoleforsømmelser. Hertil svarede dette, at det kun for så vidt var rigtigt, som man ikke for august måned har villet fordoble mulktterne.

Sogneforstanderskabets virkefelt var større end de gamle kommissioners. Alle-rede i 1842 fik Lem sogn sit første *vejregulativ*, der siger, at ved de indgrøftede veje skal grøfterne renses, og det oprensede jævnes på vejen; hvor der ikke er grøfter, skal de sumpige steder indgrøftes og fyldes. Følgende veje anses for sogneveje:

- 1) Fra søndre landevej til Kærgårdene, Korsdal, Nymølle og til nordre landevej.
- 2) Fra kirken til Klappbro.
- 3) Fra Klappbro over Gammelmgård til Røgind bro.

Bivejsfortegnelsen af 1847 har de samme tre veje, idet nummer 2 er forlænget til Hanning sogneskel. Omkring 1850 blev amtets landeveje lagt, som de nu ligger fra Røgind gennem sognet mod Herning og Skjern.

Efter P. Smiths forlangende gjorde man samme år broen ved Nymølle i 6 alens bredde. Smith ville give 5 rigsdaler for også at få broen lavet noget bredere i vandgangen, men det ville man ikke.

Bivejene var udstykket, så hver mand havde sit vejstykke at holde. I 1852 skal de vedligeholdes med lyng. Sognet havde også et stykke af amtsvejen til Herning at gøre i stand.

Også for vandløbene blev der i 1859 lavet en fortegnelse, så de vigtigste kom under offentligt tilsyn. Det gjaldt Møllebækken fra Gammelmølle, åen fra Røgind mellem Lem og Velling, vandløbet fra Faurby bækenge forbi Boling og mellem Lemkær og Vibkær til Velling skel. Ligeledes optoges vandløbet i den østre og søndre vejgrøft gennem Vibkær og grøften, som derfra leder til Velling, og endelig et vandløb fra *Skjærriis Vejle* forbi Holmgård enge til skelgrøften mellem

Lem og Velling og denne til udløbet i Velling sogn. Vandsynsmændene skulle årlig syne dem.

I 1862 blev der udnævnt brandfogeder. Sognet blev delt i et søndre og et nordre distrikt. Mod syd varetoges hvervet af Benjamin Gynther Nielsen med Anders Chr. Nielsen i Degnbøl og Thobias Christensen i Refstrup som hjælpere. Mod nord var det Christen Sørensen i Lambæk med Jens Peder Evald og Jesper Nielsen i Lambæk som hjælpere. Der havde dog været brandsynsmænd før; men det er den første udnævnelse, som protokollerne omtaler. Man vil ikke gå så vidt at købe en brandsprøjte.

I tilfælde af svære smitsomme sygdomme kunne såvel fattigkommission som forstanderskab blive pålagt at deltage i bekæmpelsen eller mildne følgerne. I 1832 var der en svær tyfus, som hærgede. Vi har hørt, at der var flere dødsopfre i S. Holmgård. Sygdommen varede i omtrent to måneder. Der døde fire af de personer, som var under fattigforsorg, og der måtte optages et lån, for at fattigkassen kunne betale udgifterne. Da et fattiglem døde, kneb det med at få liget fjernet og jordet. Kommissionen gav da fire fattiglemmer bud om at gøre det for betaling, efter at man havde indhentet tilladelse hos amtet.

Under treårskrigen havde sogneforstanderskaberne fået henstilling om at indrette sygestuer til brug for kolerapatienter, hvis denne sygdom skulle komme til udbrud. Det skete dog ikke den gang, men i 1853 var der kolera i København, og efter ordre fra justitsministeriet skulle sogneforstanderskaberne nu virke som sundhedskommissioner. Her enedes man om, at to mand skulle gå rundt i Ølstrup og fire i Lem, hvor de måtte pålægge beboerne at våge over renlighed og frisk luft i deres huse, og i det hele påtog man sig at holde et vågent øje med, at renlighed blev overholdt i pastoratet. Man søgte også at få lejet en sygeplejerske. Kolera var en meget frygtet sygdom.

Der kan måske være grund til at nævne, at foruden kopper og tyfus, var de almindelige børnesygdomme da som nu meget smitsomme. En særlig hård difteritis hærgede Lem i nogle år. Fra 1865 til 1868, men især i de to første år, døde der mange børn og enkelte unge. Alene i de to år døde der 22 drenge og 15 piger af ondartet halssyge. I de samme år blev der født 28 drenge og 24 piger.

Sogneforstanderskabet havde pligt til at fremme, hvad man den gang kaldte »god politi«, og deri ligger vel, at man havde pligt at tilholde sognefolkene at holde love og anordninger. Når der således blev læst et cirkulære fra herredskontoret, men skrevet af toldinspektør Gyldenkrone i 1843 og handlende om forbudte brændevinsapparater, ja så stod forstanderskabet over for problemet om at holde »god politi«. Skrivelsen meddelte, at man havde vedtaget at lade mulktter og konfiskationsbeløb af de forbudte redskaber tilfalde fattigkasserne i de tilfælde, hvor forstanderskabet gør sig fortjent ved opsporingen af den nu ulovlige hjemmebrænden. Toldvæsenet vil have kvartalsvise indberetninger. I almindelighed ville forstanderskaberne ikke optræde som angivere. Derimod ser man i flere sogne, at de giver advarsler.

I Lem lod man på kirkestævne i 1845 læse, at de beboere, som solgte brændevin eller skænkede for betaling, ville blive meldt til øvrigheden, og året efter blev Niels Knudsen i Kolstrup advaret mod at sælge brændevin. Der har således været nogen ulovlig handel og udskænken af brændevin.

Om forholdene under de to krige kan der også gives nogle enkeltheder fra

sogneforstandernes protokol. Treårskrigen indledtes med den tragikomiske *slavekrig*. Den 29. marts 1848, som senere kaldtes »den gale onsdag«, lød der vilde rygter op gennem Jylland om, at oprørerne havde sluppet 603 slaver og røvere ud af tugthuset i Rendsborg, og at de var på vej op gennem Jylland. Rygter om plyndringer løb som en lynild fra herred til herred. Jo længere man kom mod nord, desto vildere lød rygterne. I Thisted Amtsavis den 2. april fortælles, at slaverne var i Salling, og at der havde stået en blodig træfning ved Skive. Op gennem Midt- og Vestjylland gik rygterne fra sogn til sogn, at nu var slaverne allerede i nabosognet.

Fig. 46. Albjerg er ikke nogen gravhøj, ikke engang en klit. En mærkelig isoleret bakkeknudd omgivet af enge. I baggrunden ses Hindhede gårdene.

Amtmanden i Ringkøbing, grev Schulin, sendte på selve »den gale onsdag« et trykt opråb ud til alle sogneforstanderskaber om at oprette folkevæbninger. Man skulle straks samle alle sognets mænd, optegne de frivillige og bede dem møde med våben, så der kunne holdes øvelser.

Stemningen var dystert, og amtmandens skrivelse måtte virke til handling. Det gjorde den også. Her i Lem samlede pastor Esmarch de våbenføre mænd til øvelse ved kirken. Mærkelig nok har han ikke skrevet noget om det i protokollen. Der var nok overhovedet ikke tid til at holde møde på reglementeret måde. Både præsten og de andre tog øvelserne meget alvorligt, og først da man opdagede, at rygtet intet havde på sig, kunne man tage roligt på det daglige arbejde. I og for sig er der slet ikke noget sært i, at rygterne blev troet, og at de satte hele Jyllands befolkning i ængstelse, så man i hast væbnede sig for at værne hus og hjem. Rundt om i de jyske museer findes opbevaret en hel del af de primitive våben, som blev lavet til dem, der ingen bøsser havde. »Den gale onsdag« blev husket længe.

Om treårskrigen findes ellers kun enkelte notitser; hjælp til de indkaldtes familier måtte ikke få virkning som fattighjælp. Fra 1864 har man derimod en

hel del oplysninger. En bazar i Ringkøbing blev holdt til fordel for de indkaldtes familier. Lem sogn fik 50 rd. til uddeling, de gik til nedennævnte mænds familier:

Iver Pedersen i Nørhede,
 Jens Pedersen Gammelby, Nørhede,
 Niels Chr. Iversen, Nørhede,
 Peder Chr. Madsen, Lambæk,
 Jens Chr. Christensen, Lambæk,
 Christen Mortensen, Øster Lem,
 Ole Christensen, smed, Vestervad,
 Niels Villumsen, Degnbol.

Og så blev sognemændene inddelt til at gøre forårsarbejdet for de indkaldte husmænd.

Da Jylland om foråret blev besat af tyskere og østrigere, blev sognene pålagt en hel del ydelser. Således skulle Lem hver 4. dag levere i Vejle 4½ td. havre og 366 pund kød som kvæg. Havren leveredes i Hjortsballe kro og kvæget i Vejle. P. Smith overtog de to første havreleverancer. Otte dage efter, at man havde fået denne ordre til leverancer, kom der nye regler. Nu skulle der leveres 4 stk. kvæg til mindst 300 pund stykket den 12. juli; hen hen i august skulle der igen leveres hver 4. dag kreaturer til en slagtet vægt af 366 pund. Da gik de til Ringkøbing. I krigsskat fra Lem-Ølstrup måtte man give 1306 rd. i august.

I første halvdel af august havde sognet indkvartering af fjendens soldater, og de var temmelig nærgående og tog selv, hvad de ville have af brød, flæsk, kød og smør. Pastor Esmarch tilkendegav, at han havde mistet for 29 rd. Sogneforstanderskabet vedtog at godtgøre de udplyndrede de tre fjerdedele af værdien.

Da krigen var omme, godtgjorde staten delvis kommunerne deres udgifter med obligationer, som så kunne afhændes. Kommunen her solgte obligationer for 700 rd.; om der kom mere som erstatning, ved jeg ikke.

Skolekommissionen og skolen.

Det var et oprigtigt ønske hos bondereformernes foregangsmænd, at frigørelsesarbejdet skulle fuldendes ved en ny skolelov. Der blev også ret tidligt nedsat en kommission til at give forslag, men forordningen om skolen kom først i 1814.

I den gamle skole havde børnene lært at læse, og så havde hovedfaget ellers været religionsundervisning. Reformvennerne indså, at der måtte en vældig forandring til: Læsning, skrivning, regning, religion, lidt historie og geografi samt gymnastik. Det var programmet for den nye skole, og det gjaldt i hovedsagen fra 1814 til 1958. Det var både et stort og et godt program, og den nye skole kom til at øve en enorm indsats i folkets liv.

For at gennemføre skoleprogrammet måtte man skaffe lærere, som havde en passende uddannelse, og give dem en løn, så de kunne bruge deres tid til skolearbejdet, og desuden skaffe bedre lokaler til undervisningen. Der stillede med andre ord en hel del krav. Uheldigt var det at komme med disse krav, netop som statens pengevæsen slog den store kolbøtte ved bankerotten i 1813. Men regeringen drev på. Der skulle nedsættes skolekommissioner i hvert pastorat svarende

til fattigkommissionerne af 1803. Denne kommission skulle have sit regnskab og sin ligning. Præsten var formand.

Den første skolekommission består af *pastor Riber, Peder Christensen* (skolepatron), *Jens Nielsen, Jørgen Hindhede* og *Sylvester Larsen*. Den tog fat i 1817 og fik i forening med fattigkommissionen godkendt et forslag om at give det gamle og meget brøstfældige skolehus en hovedstandsættelse, så det blev muret i grundmur. Til det gamle skolehus, der som vi husker havde fattighus i den anden ende, skulle tillige bygges tre fag til fattigstuer, og så skulle det lille hus sønden kirkegårdsdiget rives ned. Det nye hus skulle så bruges til skole og fattighus. Udgiften dertil blev 554 rigsbankdaler curant. Heri indregnet 9 rbd. til borde og bænke.

Den 26. april 1818 blev den nye skoleplan approberet af kancelliet. Den havde følgende indhold:

I. Hovedskolen ved Lem kirke.

Til denne skole hører alle sognets børn af øverste klasse samt børnene af nederste klasse fra Højmark, Nygård, Korsdal, Holmgård, Hindhede, Degnbol, Dal og præstegården.

Skolelæreren, som tillige er kirkesanger, nyder udi løn de forrige degneindkomster:

Degnekorn 3 td. $5\frac{3}{4}$ skp. rug
3 td. $2\frac{1}{4}$ skp. byg

Offer og småredsel som forhen.

Lysepengene går til skolekassen (dem havde degnen haft fra 1741).

Skolepengene og den såkaldte ringekjærv bortfalder.

Tillæg at ligne på distriktet: 2 td. $2\frac{1}{2}$ skp. rug
6 td. $5\frac{3}{4}$ skp. byg

Efter kapitelstakst: 7 td. 0 skp. byg

Brændsel: 12 læs moseklyne à 20 sn., 12 læs hedetørv à 12 snese.

Bolig og græsning efter forordningen. (Indtil dette kan skaffes, svares til skolelæreren som vederlag årlig 5 td. byg efter kapitelstakst).

II. Nordre hjælpeskole for nederste klasse.

Til dette skoledistrikt hører børnene af nederste klasse fra Lambæk, Nymølle, Karsbæk, Nørby, Gammelgård, V. Tredje og Ø. Tredje.

Til skolen lejes omtrent ved Bjerregård en stue, indtil en skolestue kan blive opbyggt. Skolen holdes i 4 vintermåneder for de små børn, som den øvrige tid af året søger hovedskolen. Læreren lejes med amtsskoleinspektionens samtykke af skolekommissionen, som er berettiget til at love ham udi løn 4 tønders byg til kapitelstakst foruden fri kost og ophold hos distriktets beboere. En højere løn kan ikke tilstås uden skoledirektionens tilladelse.

Det til skolestuen nødvendige brændsel bliver at levere.

III. Søndre hjælpeskole for nederste klasse.

Til dette distrikt hører Øster Lem, Faurby, Andbæk, Kolstrup, Bækbo, Lembjerg, Søndergård, Tudskær, Kærgård og Refstrup.

Skolen holdes omtrent ved Lembjerg. I øvrigt gælder alle de for nordre skole ovenanførte bestemmelser.

Da der ved udskiftningen er tillagt skolen en hedelod, som er for langt borte til at dyrkes, kan de beboere, der ønsker det, her tage det ildebrændsel og hede-tørv, som skal leveres, så længe lodden dertil kan være tilstrækkelig.

Sådan skulle det nye skolevæsen indrettes. Da den godkendte plan forelå, var det for sent at leje biskolelærere, og man lod det gå i den gamle skure den første vinter. Næste år blev man også fri; men så blev der da lejet biskolelærere eller hjælpelærere. Nordre skole blev lejet ind i Gammelgård og søndre hos Sylvester Larsen i Faurby. Som lærere fik man to unge af sognet *Bertel Jens Christensen* og *Lars Sylvestersen*. Lærerne fik hver 3 rd. slesvig-holstensk curant, og hele arrangementet kostede 23 rd. curant. Og dog syntes man, at det var for dyrt i disse knappe tider; i 1823 søgte og fik man lov til igen at nedlægge hjælper-skolerne, der dog igen blev sat i gang 1826 i Faurby og Bjerregård.

I 1827 fik man godkendt en skolegangsplan, hvori det fastsættes, at ældste klasse får 126 dages skolegang; i vintertiden skal de gå 6 dage om ugen i månederne november til februar; i marts kun 3 hele eller 6 halve dage om ugen, i april 2 halve eller 1 hel. De første 14 dage i maj var fri, resten af sommertiden som april, men dog således, at der var ferie i juli, høslet, og september, høst. Yngste klasse skulle i nov.-febr. gå 6 dage, marts 5, april 2 hele el. 4 halve, resten af sommeren 1 hel eller 2 halve med juli fri.

Børnene fra Fårborg og Højmose gik til Finderup, og forældrene var fritaget for bidrag til Lem skolekasse.

Blev den gamle degneslægt ved med at være degne, eller som det nu hed *skolelærer og kirkesanger*? Den kunne for så vidt godt have vedblevet i embedet efter den nye ordning; thi om *Jørgen Jørgensen Koustrup* hed det sig, at han var en duelig mand, som efter en forbedret indretning kunne virke med held. Han foretrak imidlertid at tage sin afsked, og hans efterfølger måtte betale ham en årlig pension på 9 td. byg. Han boede jo nede i Lille Degnbol.

Den nye lærer fik man helt friskbagt fra præstegårdsseminariet i Borris. Han hed *Jens Drongesen* og var født 1795 i Borris. Han blev ansat i 1816 og samme år blev han gift med *Anne Elisabeth Mortensdatter*, der også var fra Borris. Hun døde i 1826, og Drongesens anden hustru var *Anne Marie Cynther* fra Korsdal. Det blev altså Drongesen, der skulle starte den nye skoleform. I 1825 fik man tilladelse til at indføre »den indbyrdes undervisning«. Ved forårseksamen 1823 var man godt tilfreds med børnenes læsning og regning, men »deres begreber om religionens lærdomme var mindre fuldstændige og tydelige på grund af lærerens manglende evne til at katekisere.«

Mange børn forsømte skolen, måske på grund af den lange vej; men flere forældre var aldeles ligegyldige med børnenes skolegang. Almissemønstre, som lod deres børn forsømme og ikke betalte mulkerne, kunne kun afsone disse på »vand og brød«, og man ville ikke gerne have dem ind at sidde, da fattiggassen så fik ekstra udgifter.

I 1836 havde Jens Drongesen visitats af provst Abel fra Holmsland, og denne mand skrev om skolen i Lem, at øverste klasse læste meget godt i bog, hvortil brugtes Ny testament, kun måtte udtalen ved: men, man, en, end og flere ord nærmere bemærkes; der stavedes godt, af enkelte endog meget godt, og sprog-

læren var ikke ubekendt. I lærebogen læstes på et par piger nær godt udenad og forklaredes i det hele ret godt, dog af drengene bedre end pigerne; dog viste især den øverste og 4. fortrinlig eftertanke. Bibelhistorien menes at ville vinde ved at kombineres med lærebogen. Skrivning var god og regning på tavle var meget godt både opsat og forklaret, også i hovedregning var enkelte godt øvede, men ellers lykkedes heri forsøgene mindst.

Visitatsen holdtes sidst i september, så hjælpeskolernes lærere var fri. Drongesen havde også de små. Om dem skriver provst Abel, at enkelte regnede i 4 species og var i ret god begyndelse i skrift og læsning; men bihjælperne måtte omhyggeligen tilholdes deres pligter, dog opstilledes børnene med nogenledes færdighed.

De sidste ord henviser til undervisningsmåden. Ved den indbyrdes undervisning deltes børnene i hold, der af bihjælperne førtes fra den ene tavle eller tabel til den anden og der læste, stavede og regnede under anførsel af bihjælperen. Når skolemesteren gav signal, skiftede alle børnene til nye tabeller. Hvis den indbyrdes undervisning blev strengt gennemført, var der altså en hel del øvelse med de forskellige grupper. Metoden var en tid påbudt.

Et par år efter denne visitats forflyttedes Drongesen til Øse ved Varde og senere til Gadbjerg, hvor han døde 1876. Hans efterfølger var

Hans Jørgensen fra Grindsted, også han var fra Borris seminarium. Han havde været lærer i Tågelund og Bølling i Egtved, inden han i 1838 kom til Lem, hvorfra han i 1846 flyttede til Vilslev ved Ribe. Hans kone hed *Maren Jensdatter* og var ligeledes fra Grindsted.

Skoledirektionen fordrerede nu, at læreren forsynedes med bolig og jord efter anordningen. Læreren havde hidtil dyrket en jordlod, der hørte til præstegården.

Den ville man nu købe og bygge bolig og udhuse på. Jorden var på 10 td. land med 11 td. land hede, og det siges, at huset skal ligge 50 alen fra kirken og 300 alen fra skolen. Der var nogle gamle bygninger, hvor Drongesen vist havde boet. Der var ingen andre bygninger så nær ved kirken. Der var en have, som var anlagt for 16 år siden, »hvilket for læreren var en behagelighed i den træløse egn.« Stedet havde den ulempe, at der i et par sommermåneder savnedes vand; men det savnede de fleste naboer også. Da måtte man hente vand c. 800 alen borte, vistnok i Degnbol.

Våningshuset skulle være 22½ al. lang og 9 al. vid med en højde af 3½ al. til loftet. Bygningen skulle være en stens grundmur, hvilket var billigere end bindingsværk. Gulvet skulle være af mursten. Udhuset blev 18×18 al. med plads til 2 køer og 6 får. For at slippe for at levere foder, ville man købe et passende stykke eng til degnelodden.

Da man nu havde fattet den plan, forlangte ministeriet, at der også blev bygget en skolestue ved boligen, og i sommeren 1839 blev der så opført både skolestue og beboelse. Året efter vil den nye lærer gerne have en brønd. Den 23. oct. 1847 meddeler provst Gad, at lærer Jørgensen er kaldet til Vilslev, og hen på efteråret kom hans efterfølger.

En artikel, der fortæller os ikke så lidt om tidens skoleforhold netop her i Lem på Hans Jørgensens tid, findes i Hardsyssels Aarbog 1961, side 50 under overskriften: En brydningstid i dansk skole for 100 år siden, af J. Heltoft. Det er en lidt bearbejdet selvbiografi af *Morten Mortensen*, der har været lærer i

Nysogn og senere i Uldum. Han var født i Højmark 1835 og var søn af Maren Thomasdatter og Morten Mortensen. Da Morten var fem år gammel, begyndte hans mor at stave med ham, for man skulle kunne læse, inden man kom i skole. Moderen sad om aftenen ved sin spinderok og drengen ved siden af med sin ABC og sin pegepind. Let var det ikke for den lille fyr, og han måtte ofte høre, at han var en *rigtig trykhals*. Engang så han, at moderen fik tårer i øjnene, fordi det gik så tungt, og da besluttede han, at nu ville han tage fat for alvor. Den første skoledag kom (1842). Morten havde været flittig, for han kunne ramse store stykker op af Balles lærebog. Men en anden nybegynder overgik ham, han kunne foruden lærebogen fem sider af Thonboes bibelhistorie udenad. Morten kom derfor til at sidde nederst, og hverken han eller hans moder var i godt humør, da de gik hjemad.

Efterhånden blev Morten dog glad for at gå i skole, for han klarede sig godt i dansk, regning og skrivning. Værst var det med hjemmearbejdet til religions-timerne. Selv de yngste elever fik ret store lektier for i bibelhistorie og lærebog. Tidlig om morgenen og sent ud på aftenen sled han i disse bøger. Intet under derfor, at de blev hans skræk, ja, at han næsten kom til at hade dem. Faderen syntes ikke om dette ramseri og gav udtryk for, at det burde være tilstrækkeligt, når børnene lærte *æ grund* af det, der stod i bøgerne, men moderen sagde, at bøgerne skulle læses udenad, det forlangte degnen; kunne man ikke lektierne på den måde, kom man til at *sidde inde* om middagen, og det var en skam, som ikke måtte overgå hverken drengen eller forældrene.

Engang blev Morten dømt til at *sidde inde* tre dage i en uge, fordi han ramsede »hvilket« i stedet for »hvilken«. Han slap dog fri alle tre gange, måske fordi hans lærer ikke gerne ville gøre hans fader imod. Da Morten kom ind om mid-dagen og lovede bod og bedring, fik han lov at gå, men først efter at have fået en alvorlig formaning til nøje at skelne mellem de betydningsfulde ord: hvilken, hvilket og hvilke.

I virkeligheden var degnen Hans Jørgensen en munter og god mand, og prygl hørte da heller ikke til dagens orden. Men legemlig afstraffelse var jo nu engang almindelig brugt både i hjemmene og i skolen, og skete der brud på ordenen i Sønder Lem skole, kom tampen eller riset i brug, og da var der uhyggeligt i skolestuen.

Engang havde degnens egen søn og en anden dreng nogle spilopper for i undervisningstiden. De troede ikke, at degnen så det; men det gjorde han, og så måtte de selv gå ud i haven og hente et stort ris. Dernæst skulle de trække deres veste af, og så blev riset formelig slidt op på dem. Det hjalp ikke, at de skreg og bad. Og degnens søn fik ikke de færreste slag.

De fleste af børnene frygtede dog ikke mest en afstraffelse af den art, den fik dog ende. Men undertiden blev en synder dømt til at stå frit på gulvet med højre arm lodret i vejret, holdende en lineal i hånden. Når han efter lang tids forløb endelig blev benådet, kunne han næsten ikke bruge armen.

Og alligevel var degnen vist en af den tids flinkeste skolemænd. Mange af hans elever holdt af ham, og da han skulle flytte til et andet embede, var det en sorg for Morten.

Hans eftermand var drikkældig og mødte ikke sjældent beruset i skolen, men da var han som regel i godt humør. Mere uhyggeligt fandt børnene det, når han

blev hidsig, for så stampede han i gulvet og råbte og bandede. Undervisningen var under al kritik. Børnene blev proppet med en hel masse uforståelige ramser, som de skulle kramme ud med ved eksamen. Troen på ramseriets nødvendighed og betydning var imidlertid så dybt indgroet i folks bevidsthed, at man også anså denne mand for at være en dygtig lærer.

Christen Christensen Kjelstrup. Han var fra Faster og havde læst på seminariet i Lyngby. Han kom fra Trans. I 1850 skriver provst Anchersen, at pastoratets skoler hører til de bedre i provstiet og sognepræsten har virket med lyst og held for at føre skolerne frem til dette mål og holder børnene til stadig skolegang. Sognepræsten var Hans H. Esmarch, og trods de brændevinshistorier, der senere fortaltes om ham og hans degn, må der da også være udrettet noget imellem snapsene. Og da gode historier om præster og degne vistnok havde en vis tilbøjelighed til at blive bedre og bedre med tiden, så må vi nok, når vi læser dem hos Evald Tang Kristensen, huske på, at historierne sikkert var yndede og fortalt mange gange, før de blev skrevet ned.

I sommeren 1860 blev der klaget over degnen med krav om, at han fik sin afsked. Han var ikke så gammel, at det var alderen, som trykkede. Det har nok været brændevinen, der tog overhånd. Han søgte sin afsked, vistnok efter præstens råd, og der blev tillagt ham kaldets halve indtægt i pension. Han flyttede til Hanning.

Jens Madsen Baadsgaard blev kaldet 1860. Han var født i Hansted i Thy 1823, var med i treårskrigen, blev dimitteret fra Ranum i 1853, blev så lærer i sit hjem sogn og siden i Thisted og Lemvig. Hans hustru var *Else Jensdatter* fra Gjettrup. Baadsgaard tog sin afsked i 1892 og døde som en meget gammel mand i 1913. Han var vistnok en komplet modsætning til sin formand, from og stilfærdig. Man siger, at da han kom til Lem, sagde pastor Esmarch til ham: »Den, der kan gå gennem Lem uskændt, han kan gå gennem Helvede ubrændt; men De er jo en gammel krigskar. De kender parolen: tre skridt fra livet!« Dermed vil den gamle præst nok fortælle den unge lærer, at forholdene i sognet var noget vanskelige og at han gjorde bedst i at passe sig selv.

Advarslen var slet ikke nødvendig. Baadsgaard var allerede et modent menneske. Han var i sine yngre år påvirket af en gammel gudfrygtig mand. Peter Dige, som også havde haft betydning for Kr. Kold. Her i Lem begyndte han at holde gudelige forsamlinger i skolen. Der fortælles, at pastor Esmarch en aften kom kørende forbi, da der var møde. Han stod da af vognen og gik ind for at høre lidt på det. »Det lyder sgu kønt,« sagde han, da han gik. Han havde altså ikke noget imod sin lærers virksomhed på dette område. Den havde også sin betydning, selv om han ikke blev nogen fører for bestemte retninger. Dem var der også i sognet i hans tid. På sine gamle dage flyttede han igen til Thy, og der skal en missionær i Indre mission have erklæret, at Baadsgaard havde intet med Guds rige at gøre. Den gamle lærer måtte da erfare, at pastor Esmarchs ord også gjaldt i Bjedsted.

Den nuværende »gamle skole« blev bygget i 1862 og 1892. Der var to skolestuer i 1862. Baadsgaards løn var i 1867 beregnet til 543 rdl., og kun Skjern 827, Borris 611, Brejning 577 og Stauning 544 rdl. var højere i Bølling herred. I 1876 var reguleringssummen for førstelærerembedet i Lem 1452 kr. 53³/₄ øre, og det var en overordentlig god løn på den tid.

Samtidig med, at der i 1862 byggedes to skolestuer i hovedskolen, blev den søndre og nordre hjælpeskole nedlagt. *Jens Sylvester Larsen* blev lærer ved første klasse i hovedskolen. I 1866 kaldes han førstelærer i nederste klasse med 60 rd. og samtidig er *Peder Chr. Frederiksen* andenlærer ved samme klasse for 25 rd., begge for vinteren. Der var den morsomme ordning, at første klasse var delt i to dele, der undervistes i samme skolestue.

Præsterne og den første vækkelse.

Christian Feld 1790–1812 var en præstesøn fra Vammen. Han havde været skolelærer ved en kongelig skole i 19 år i Udby, inden han tog præsteeksamen. Havde været skibspræst i flåden, inden han fik præstekaldet i Lem. Han siger selv, at han kom til en elendig forfalden præstegård, som han måtte opbygge fra grunden. I 1801 fik han den vurderet til 2330 rd., og da var de værste mangler afhjulpet. Felds hustru var *Inger Kathrine Obenhøus*, hvis fader var præst i Vilsted og Vindblæs. De havde kun et barn som overlevede dem, datteren *Elisabeth Hedvig Feld*, som blev gift med en købmand i Ringkøbing ved navn *J. Christoffer Schilchtkrull*. *Pastor Feld* anlagde i 1790 en ny kirkebog, og han blev den, der førte fattigkommissionens arbejde ind i sit leje her i sognet. Endnu i hans tid var Lem alene om præsten. Anneks sognet Ølstrup kom først til i 1814 under eftermanden. *Pastor Feld* døde i 1812.

Axel Riber fra 1813–23. Han var søn af pastor Peter Riber i Nærrå. Han var et højt begavet menneske. I en halv snes år var han adjunkt på Herlufholm skole inden han kom til Lem, hvor han altså snart fik Ølstrup som anneks. Fra 1823 var han præst i Åle, hvor han døde i 1852. Han blev i 1816 gift med den ganske unge *Mette Kirstine Buch*, hvis fader var ejeren af Rybjerg, agent Buch i Ringkøbing. En af hans efterfølgere skriver om ham, at hans åndelige standpunkt var ikke forskellig fra hans tids; men han elskede dog Kingos salmebog, og det gjorde ham ondt, at den på mange steder blev ombyttet med den »evangelisk kristelige«.

Om præstegården skriver Riber i 1813, at den er som i 1801. Marken strækker sig i øst hen til diget, der går skel mod Stokholm. Så langs diget mod nord forbi gården Dal, indtil heden begynder. Grænsen mod nord er grøften omkring Dals menmærke og så til den såkaldte nordre bæk, der løber over Korsvad langs imellem præstegårdens og Degnbols jorder. Siden længere i vest forbi den præstegården tilhørende Meldhede og præstegårdens eng, hvilken strækker sig mod vest til Hamborgs liden englod, hvor en dyb bred grøft viser grænsen. Mod sønden begrænses præstegårdens ejendom af den såkaldte sønder bæk, dog afbrydes dens eng af Faurbygårdens tvende englodder, hvor grøften viser grænsen. Der hvor engen ophører, er bækken igen skel til Faurbygård, hvor præstegårdens jord dog går lidt over sønden bækken til diget, der strækker sig mod øst til Stokholms mark.

Indløsningssummen for præstegården var 500 rd. sølv. Der hører et lille bol til præstegården, det er på 9 td. land og ligger nord for kirken. Det er bortfæstet. Her boede nok i sin tid den skræder, der sammen med sin kone lavede halløj, da herredsfogeden ville pante Mads Christensens får. Senere blev her bygget skole, som vi allerede har set.

Riber har gjort en hel del ud af haven. I 1814 blev den udvidet og omgivet med et nyt dige, hvorpå der blev plantet hyld og pil. Mange æble- og pæretræer blev plantet af kærne, hvorefter de blev podede og i 1822 udplantet i haven. Da Riber rejste, stod præstegården tom et årstid inden den nye præst flyttede ind, og så var haven ret tilgroet, hvorfor pastor Holm lod den omlægge og kulegrave. I 1833 anlagdes sønden bækken en anden have mest bestemt til vilde træer og træ-opelskning. Der blev med andre ord anlagt en lille planteskole, og præsten fik årlig 10 rd. af rentekammeret til driften. Fra denne plantage er uddelt, dels gratis og dels for betaling flere tusinde nåletræer, skriver pastor F. Holm.

Folkmar Holm fra 1823–38 var præstesøn fra Fyn. Hans hustru *Helene Maria Linnich* var fra Altona. Holm kom til Lem-Ølstrup som en helt ung mand på 25 år. Herfra rejste han til Tved ved Randers. Han var vistnok en noget stridig natur. Hans injuriersag mod Johan Lassen har vi omtalt. Mod Søren Christensen i Nymølle førte han proces om tiende af nogle marker, og fik den tilkendt. Han var vistnok i det hele lidt striks med at få sine indtægter, hvorfor omtalen af ham i Tved er præget af dette. Her fra Lem har man ligeledes nogle mindelser om den strenge præst. En mand i Øster Lem skrev således en smædevis om ham, hvori han siger, at det var bedre, præsten byttede sin sorte kjole men en rød soldaterkjole. Hans Graversen, der for en snes år siden udgav »Det åndelige liv i Lem sogn« siger, at pastor Holm i sine senere år i Lem var påvirket af Mynster, og at folks misfornøjelse med hans strengthed måske skyldes, at han har revset deres levevis.

Pastor Holms have og plantagen syd for bækken blev ikke plejet af hans eftermand; Esmarch var en dygtig landmand, men han lod altså efterhånden dette andet passe sig selv. Pastor Bech skriver om ham, at han måtte til at lave den i orden. Der blev opført diger mod nord og vest, hvorved svinggården øst for stuehuset forsvandt. Der blev plantet en hel del løvtræer, mest birk, elm og eg; men nogen egentlig udvidelse af haven og de omgivende plantninge blev der ikke foretaget. Holm havde her gjort sit arbejde meget grundigt.

Hans Haagen Esmarch fra 1838 til 1865. Han var født i København 1801; men navnet stammer vist fra landsbyen Esmarch i Ditmarsken. Samme år, som han kom til Lem, blev han gift med *Anna Christine Jensen* fra Odsherred. Af deres fem børn blev den ældste søn *Christiane Frederik Esmarch* i 1865 gift med sognefoged *Lars Sylvestersens* datter *Johanne Kirstine Larsen*. De boede i Sædding.

Stuehuset i præstegården fik lov at stå endnu i Esmarchs tid, mens der af og til lavedes lidt ved udhusene. Eftermanden siger, at Esmarch holdt præstegården i fortrinlig drift. Han købte for egen regning et stykke eng i Velling mærsk, og det var til stor gavn. Gården drives med to spand heste og et spand stude og er bedst med 30 høveder.

Esmarch befandt sig – trods sin udtalelse til lærer Baadsgaard – vist helt godt i Lem. Han hørte til den rationalistiske præstetype. Mange af disse var idealister og gjorde et stort arbejde for deres sognebørn på landvæsenets område og var vist egentlig også ivrige for højnelsen af menighedernes levevis. De var i særlig grad morallærere.

Hvis man tør fæste nogen lid til den mundtlige overlevering, var Esmarch en forgrovet type på en rationalistisk præst. Det kan være et smukt træk hos ham,

at han en sommersøndag, da der ikke kom nogen til kirke, sagde til degnen, at han priste dem, der passede deres hø. Fortællingerne om ham dvæler ellers altid ved hans hang til at drikke og hans vane med at bande: »Fanden slå mig«. Det fremgår imidlertid af historierne, at han ikke kunne lide at høre sine sognefolk bande alt for ukristeligt. Han var flink at tjene ved, sagde en af hans gamle karle. At der netop i Esmarchs tid begyndte en dybtgående religiøs vækkelse iblandt nogle af sognets familier, har vel nok bidraget til, at billedet af ham er blevet tegnet noget grelt. Det indrømmes dog, at han kunne holde nogle gribende ligtaler.⁵

Religiøse forhold.

Det pietistiske lægmandsrøre i Skjern og Stauning på provst Allerups tid vandt ikke indpas i Lem, så vidt man ved. Derimod kom der omkring midten af forrige århundrede en stærk vækkelse. Trods mangel på pietistisk vækkelse kan man ikke sige, at det religiøse liv intet betød. Provst Allerup siger således om en kvinde, der døde i Faurby kirkebol 1724: »Hun var et sand Guds barn,« og om hendes mand siger han senere, at han var en gudfrygtig mand. Årsagen til denne udtalelse var, at manden havde døbt et nyfødt barn, da man frygtede for, at det skulle dø. Efter hvad provsten også siger omkring 1740, har folkene i sognet været flinke til at tage sig af deres børns katekismus hjemme. Det har jo nok mest været mødrene, som tog sig af børnene på den måde. Da man ikke havde specielle læsebøger, har man sikkert mest brugt katekismus, salmebog, bibel eller en huspostil at læse i.

Hans Graversen, der skrev om vækkelserne i sognet i bogen om det åndelige liv i Lem, er som flere vækkelsehistorikere lidt tilbøjelig til at se bort fra den faktiske tilstand og den kendsgerning, at der dog i snart tusind år har været en præst i sognet. At der har været dødvande og tørketider er nok uimodsigeligt, at somme præster har været tørre og udygtige er nok også rigtigt. Men far og mor kom stadig med det lille barn til dåb og siden til oplæring og bekræftelse, foruden hvad de læste og lærte barnet i hjemmet. Deres kristendomsform mindede vel nok om den gammellutherske »tugt og herrens formaning«. Deres sædvaner var også noget for sig selv, gammeldags måske. Vi har set det ved trolovelsen, der opfattedes som ægteskabsstiftende, og først blev afskaffet i 1799. Også på ædruelighed så man fra gammel tid med helt andre øjne end vore. »En god rus,« »en ærlig rus« blev hverken anset for syndig eller umoralsk. At brændevinen, som den blev almindelig brugt, virkede nedbrydende på mange og var årsag til meget ondt, er så rigtigt som noget; men det var lægprædikanter og afholdsagitorer, der gjorde det til *synd* at drikke og lærte at »der sad en djævel i brændevinsflasken.« Almuelivet levedes i så mange måder helt efter næsten midaldrelige former, og skulle der komme et nyt folk med ansvar for sig selv og næsten ud af hele det frigørelsesarbejde og oplysningsarbejde, som blev begyndt i 1700-tallet, så måtte der vel også anden »sæd og skik« til, en anden moral. Og når de forskellige vækkelser havde gennemrystet folk en tid, så var moralen, sæd og skik blevet anderledes både hos tilhængere og modstandere. Kristendomsformen blev også noget anderledes efter som vækkelsens retning var.

Den vækkelse, der kom til sognet i pastor Esmarchs tid, var dels hernhutisk og dels af ældre indremissionsk retning. Den er skildret ret levende af Hans

Graversen, der var født i Karsbæk, som søn af Niels Christian Graversen. Både hans fader og hans moder var optaget af vækkelsen, der havde et af sine arnesteder i Hindhede, hvor gamle *Jens Hindhedes* moder *Ane Jensdatter* fra Kirkegård i Hanning var stærkt præget af hernhutisk fromhed. Sønnen blev en af vækkelsens stærkeste personligheder. Han gik senere over til »bornholmerne«, og Hans Graversen siger, at han leverede »bornholmerne« både deres kristendom og deres kreaturer, og det var gode varer begge dele; han var nemlig også en dygtig landmand og havde god forstand på kreaturhandel. Han var en meget afgjort, levende og varm kristen.

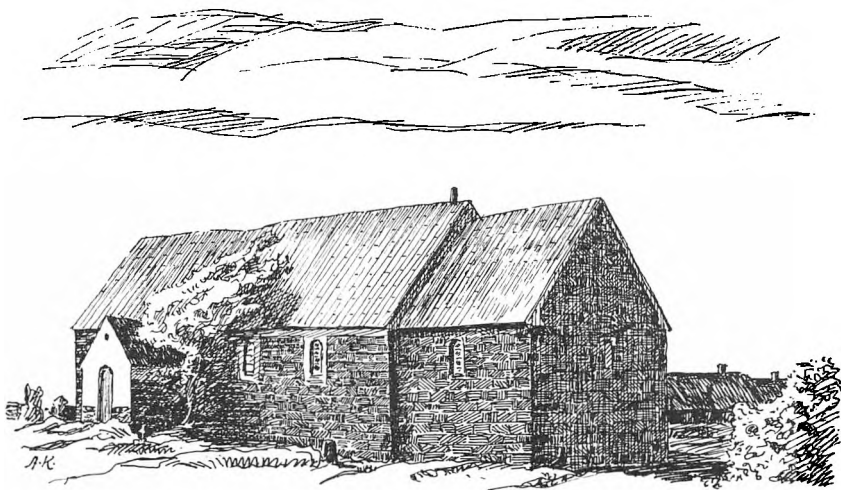

Fig. 47. Lem kirke før den i 1924 igen fik et tårn.

Et andet centrum for vækkelsen i tresserne var *Jens Bertel Mortensens* hjem i Fårborg. Ved Baadsgaards møder blev *Niels Pedersen* i Hykkelbjerg vakt, og det fortælles, at han sagde til sig selv, når han syntes, det var nødvendigt: »Pas nu på, Niels Hykkelbjerg, at du ikke bliver en hykler.« *Dorthe Hansdatter* i Søndergård var fra Dejbjerg, var vistnok påvirket af hernhuterne. Hun havde en søstersøn *Jens Nielsen*, der blev gift med Thomas Nielsens datter *Mette Catrine*, også de hørte til de vakte.

Af dette kan vi se, at vækkelsen i Lem sogn i Esmarchs sidste tid har været ret omfattende, og der fortælles intet om, at han gjorde noget forsøg på at lægge sten i vejen for den.

Jørgen Brinks cyprianus og anden folketro.

Trolddomsbogen cyprianus kan godt tages som et modstykke til en alvorlig kristentro. Den var ren mekanik: gør sådan og sådan på den og den måde, så sker det, du vil. I regelen udtales så den hellige treenheds navn enten G. f. G. s. G. h. ånd eller f. s. h. ånd Det bruges også latiniseret Pæ. Fe. Se. sprit. Djævelens navn bruges nogle gange som: diabolus eller dællebus og teufel. En del af indholdet i den stedlige cyprianus-bog stammer formodentlig fra middel-

alderen, andet er tydeligt af tysk oprindelse, og endelig er nogle stykker taget efter Erich Pontoppidans *Euruculum* eller fejekost, som han udgav i 1736. Den er skrevet for at udfejle de gamle papistiske rester, som endnu på den tid levede hos folk; men den kunne altså også bruges til det modsatte. Der er også et enkelt stykke med noget fransk.

Jørgen Jensen Brink var født i Staby omkring 1790. Han blev gift i Lem 1826 med Maren Jensdatter. På den tid tjente han i Dejbjerg. I sine unge dage havde han været med i Napoleons-krigene og opholdt sig i Frankrig. Han kom til at bo i Kolstruphus, hvor han døde i januar måned 1868.

Jørgen Brink ejede en *cyprianus*, og man troede, at han kunne lave forborgne kunster. Han havde også den berømte *Henrik Smeds lægebog*. H. P. Hansen i Her­ning fortæller, hvorledes Jørgen slap af med *cyprianus*.⁶ Det blev fortalt, at da Jørgen lå for døden, havde han noget, han skulle have åbenbaret, og lærer Baadsgaard gik hen til ham og sagde: »Du kan godt betro dig til mig, hvis du har noget, der piner dig.« Da bad han Baadsgaard om at række over sengen og tage en bog, der lå øverst i et grønt hængeskab, og så fortalte han, at det var en *cyprianus* og at han kun havde brugt den to gange. Den ene gang brugte han den til at gøre godt med og den anden gang til noget ondt, og nu bad han degnen tage bogen. Man troede, at havde ejeren gjort noget ondt ved bogens hjælp, kunne han ikke slippe af med den. Der var nogen, som sagde, at den ikke kunne brænde. Andre mente at den skulle kastes i rindende vand, så blev den væk, eller at den skulle sælges til en mindre pris, end man selv havde givet for den, og endelig kunne man give den bort; men de fleste var rædde for bogen. Man kunne give den til præsten; for han havde gået i den sorte skole og studeret magi. En hel del *cyprianusser* havnede derfor hos præsterne. Det gjorde Jørgen Brinks *cyprianus* også.

Lærer Baadsgaard turde ikke se i den slemme bog, men gav den til præsten Henrik Bech, som sendte den til sin ven professor Svend Grundtvig, der gav den til »Dansk folkemindesamling«, hvor den endnu ligger, og man kan godt få den at se, hvis man tør. Den er næppe så farlig nu som for hundrede år siden.

Det fortælles også, at pastor Bech efter Jørgens død fik bud, om han ikke ville komme at se Jørgens bøger; men præsten lod sige, at de skulle brænde dem. Der blev så fyret op i bagerovnen, og resten af Jørgen Brinks bibliotek gik op i luer. *Cyprianussen* var dog allerede sendt til Svend Grundtvig, inden Jørgen døde.

Da Jørgen Brinks *cyprianus* er den ejendommeligste af alle de skriftlige kilder, jeg har gennemgået til sognets historie, skal den omtales nærmere. Den danner en lille bog på 101 blade, der er samlet i 9 læg og syet på et omslag af skind, der ved den ene side er forsynet med en lap, som kan lægges over den lukkede bog. Lappen er forsynet med en rem, der kan slås omkring bogen, så den kan bæres i lommen som en tegnebog. Læderomslaget har engang været en del af en tegnebog. Der er huller efter syning både foroven og forneden i kanterne.

Et par steder i bogen står Jørgen Brinks navn og årstallet 1836; det sidste læg i bogen er skrevet på bagsiden af to breve fra sønnen Jens Christian Jørgensen, det har årstallene 1844 og 1847. Bogen er nemlig skrevet i hånden fra den ene ende til den anden. I følge registret på blad 99 regnede ejeren med, at den indeholder 3 dele eller 3 bøger; men så er de tre sidste blade med sønnens breve ikke med.

De læg, hvoraf bogen er sammensyet, er meget forskellige i tykkelse, og papiret er uensartet. Den første bog er de første 13 blade, der er skrevet med en fremmed, men meget flot håndskrift. Dette første læg er på to sammenhæftede ark af to forskellige papirsorter. Det har et omslag af gråt karduspapir med et sort stempel, der kundgør, at papiret har været brugt som indpakning for tobak. Der står Ringkjøbing tobaksfabrik nr. 4 og navnet Laurids Buch. Omslaget danner blad 1 og 18, mens de to læg er blad 2–13. Det er sandsynligvis den første begyndelse til bogen. Bladene 14–17 og resten af bogen har Jørgen selv skrevet; men hvordan han har fået de blade med den fremmede skrift, siger han ikke noget om.

Resten af læggene er uensartede i sidetal. Det er, som de er gjort færdige, efterhånden som papir kunne skaffes. Dog slutter en nummerering på 7. lægs sidste side. De tre bageste blade danner et selvstændigt læg.

Bogen indeholder 378 numre således fordelt, at bogens første afsnit med den fremmede hånd har 32 stykker. De er fulde af røde bogstaver, som er lønskrift, der forklares på en side. Det er mest forvanskning af latinske bogstaver. De er ikke brugt i nogen som helst trylleformel. Man får nærmest indtryk af, at de røde forvanskede bogstaver kun er der for løjers skyld.

Stort set er bogen en lægebog; men vi må undtage de første 32 stykker, de er som der står: adskillige små kunster. Af disse kan vi nævne: hvorledes gøre en ædru mand straks blidsfuld, hvorledes gør man en drukken ædru igen, hvorledes gør man, at folk ej kan få smør, hvorledes gør man det godt igen; men der er også stykker om at mane og signe og vise igen og stille løbske heste, og i nogle af de stykker lægges vind på at patienten viser tillid. Ved at *signe en som er belagt med indvortes krampe eller slige tilstande* siges: »Fast i 24 timer, og før end du vil kurere den syge, skyl din mund i rent kildevand og drik en god snaps godt rent kornbrændevin efter din natur, og lad din ånd nu så vidt mulig forene sig med Guds ånd og ræk den syge den højre hånd og se ham venlig og med et kraftfuld øje ind i hans ansigt og byd ham, at han igen ser stift på dig og se til, du opvækker troen i ham.« For signen mod udvortes sygdom træffes lignende forberedelser med fasten, bøn og tillid, derefter går man til den syge og vækker tro og tillid hos ham, for »hvis tilliden mangler, hjælper din kunst ikke. Efter at du nogle gange har fæstet dit tillidsfulde øje i hans ansigt og begynder at mærke hans tillid igen og en vis længsel efter at nyde din hjælp, da ræk ham den højre hånd og sig: »Med Gud hjælper jeg dig,« og stryger ham siden på de steder han smerten haver med begge dine tommelfingre, og vogt dig, at du ej tvivler, så kan det hjælpe.«

Sådanne suggestive kure har nok givet resultater. Især hvis udøveren havde de egenskaber som første afsnit siger, man skal have for at bruge bogen. Han skal helst være af natur et stille menneske, være en person, der selv kan udgranske noget, have den egenskab, at han undertiden har åbenbarelsen, det er et sikkert tegn på omgang med ånden, er fast og urokkelig i sine forsætter, arbejder på det gode ved hver lejlighed, være fri for alle rænker, være en ren sandhedselsker, være fri for at elske de jordiske ting alt for højt, kunne tie med sin videnskab, har alle sine tanker henvendt til Gud, han må aldrig bruge sine kunster til at døde mennesker; jo bedre og mere retskaffen, han er, jo mere kraftfuld og frygtelig er han.

Kvinder kan også lære kunsten; men det anbefales ikke, »da de er af blødere

natur og sjældent blive gode, fordi de er arrige og hævnerrige. Det er ikke rådeligt.«

Efter denne stort anlagte indledning kommer så de banale »små konster« og de mere alvorlige med at signe, mane og vise igen. Der er noget *enfoldigt* og *naivt* over dette første afsnit, men også noget værdigt og højtidsfuldt. Lad os tage et sidste eksempel:

»Hemmelig samtale med de usynlige væsener eller andre, forbered dig dertil ved faste og bøn, FAST XXIV TIMER og gå derefter UD på et ENLIG STED og hold dig i et hellig andagt. Når du ikke din hensigt, vend da ufortrøden tilbage uden at indlade dig i uformodentlig samtale med nogen og tag dig en god SNAPS, som du selv synes, du kan ørke og gå atter til den plads, hvor du kom fra, og dit ønske skal ufejlbarlig opnås, dersom din tro og tillid er stærk og kraftfuld.«

Det øvrige af bogens indhold er ligesom mere rodet sammen imellem hinanden. Her står f. eks. et stykke om at vise igen i en spand vand, så følger en beskrivelse af, hvorledes helgener males med klæder og tilbehør og så kommer: Råd mod orm: Den første orm der går fra et menneske, tag den, brænd den til pulver og giv den samme menneske det pulver fastendes ind i sirup, så plages han aldrig mere af orm.

Vi vil tage nogle flere prøver på indholdet, og prøverne kommer imellem hverandre som de står i bogen:

Om at døve sværd.

Vorherre J. here sand
han døved alle de sværd han overså
gjorde han sit hellige kors oppå
med sine 10 fingre med sine 12 engle
med sine 5 vunder bandt han æg og åd
som stene alt det, den fornemer
så den bider hverken på kød eller been.
In. nom. de P. e. F. Sæspritia amen.

Om at vise igen (tyv).

Tag en sennepskværn og sig: den sennepskværn løber afret om. I diable nomin. med den glød ligeså skal den tyv ej have ro inden han bær hjem igen det, han har stjålet. (Sennepskværnen var et træfad, hvori man med en stenkugle knuste sennepsfrøene, når man med en slyngende bevægelse fik stenkuglen til at trille rundt i fadet).

Mod Jeder (bullenskab).

Jeder skal forsvinde i jeders mund
som dug for dånn
kull på ånn
og salt i rinden vand
det tror vi i Jesu Christi navn, amen.

Om syge svin.

Auf mau cauf
auf mau cauf fau
auf mau cauf fau gauf.

Det indgives svin i en dejg af vand og rugmel.

At en trolld ingen sag skal få med dig.

Slå en stor saltkiærn i nakkegruben på den, og når den går ud af døren, da slå en liden ildgnist efter den i nomine diabolis, er probat.

En dual drik at gjøre.

Tag horn, galde og brændevin, bland det sammen og giv ham det at drikke, han sover da i 3 ganske dage.

Rotter og mus.

Sig: »Sontatus gregorius haver sået, jomfru Maria skåret, vor herre Jesus haver det samme båret, viig nu alle rotter og muus herfra og hen til nabo. N. B. S. S. af hans årsgrøde skal I have føde.«

Hyldebark og øllebrød sammenkogt at lægge ved en bolen hånd eller finger om aftenen.

Regnfang afplukkes i hundredagene, er bladene bekvemmest til destillation, er godt for sten, driver og orm af maven, at indtage først med sukker er godt for svanger kone.

Kål.

Børn, som spiser megen kål bliver snart store – kål er en medicin for maven og en doctor i huset.

Kålsaft er god for colica, for milt, lever og lunge, svindsot, podagra, lændestene, driver månedstider og giver mælk i brysterne.

At mæle (måle) for gigt.

Tag et stykke ulden garn så lang, at det kan nå over skaden som gigten er udi, mælle dermed over den syge lem, gjøre det engang stiltiden, bind det siden om et grønt piletræ 1, 2, 3 gange efter som garnet er lang til.

Af bogens indhold er over halvdelen af stykkerne noget med tryllemidler. Der er 57 stykker om medicinske urter og desuden andet til medicin, og der er c. 70 almindelige lægeråd uden tryllemidler.

Jørgen Brink har formodentlig ikke givet andre lov til at læse i bogen, og han har på det sidste været ængstelig for at have den. Det er ikke så mærkeligt; thi efter hans egen opfattelse må den have haft oplysning om overnaturlige ting og været en trolddomsbog og en gudsbespottelig bog.

For os er den et kulturhistorisk dokument, der fortjente en langt grundigere

gennemgang end her kan gives. Den fortæller os, at der trods Ansgar og Luther stadig i folkesindet brændte en masse lavreligiøse lygtemænd.

Det var noget sådant, som gav sig udslag i troldomsprocesserne i 1600-tallet mod Påske Rasmussen, mod Apolloni i Søndergård og deres lige ud over landet. Det var noget sådant der endnu for hundrede år siden skabte gru omkring de cyprianusbøger, som de *kloge mænd* og de *kloge koner* gemte på. Cyprianus var en slem og en farlig bog.

Trods den omtalte indledning, der gør et vist indtryk af noget ædelt, kan jeg ikke undgå at føle uhygge ved at læse i den. Ikke alene er der mange af lægerådene, man væmmes ved; men hele den magiske mekanik i Guds og djævelens navn står som klam os op fra de grå blade. Og man kan ikke undgå at blive påvirket af uhyggen, skønt man godt kan se, at alt dette besværgelsesvæsen ikke kommer en noget ved, og at det er en rest fra ældre tiders forestillingsverden. Det giver os dog med uhyggen et billede af de råd, vore forfædre undertiden i deres åndelige og legemlige nød tyede til, når de ikke kendte anden udvej.

Fra vuggen til graven var der for dem de tusinder af ting, der skulle gøres eller ikke måtte gøres, hvis ikke de usynlige fjender skulle få overmagten. Det begyndte, endnu før det lille barn blev født.

Frugtsommelige kvinder måtte være forsigtige på mange måder for at vogte deres ufødte børn. »Dersom en svanger kvinde ser en mus, vil hendes barn et eller andet sted på legemet få et modermærke af form som en mus,« sagde man i Lem og mange andre steder, og det var ikke ualmindeligt, at man gav et udøbt barn stål i vuggen eller i svøbet, så kunne det ikke blive forbyttet. »Tager en dreng eller en pige nytårsaften et lys foran ansigtet og går hen foran et spejl, vil han i spejlet se sin tilkommende,« sagde en gammel kone i Lem. Det står også i Jørgen Brinks cyprianus, hvor Lucia-remsen dog er med. »Det man drømmer den første nat, man ligger i en fremmed seng, det går i opfyldelse. Før man går i seng, skal man dog se ud ad vinduet.« Og der var mange ting: »Man må ikke stille et par sko på et bord; det betyder, at der vil ske uheld.« »Man må ikke se på nogen, mens man spiser; det betyder, at den man ser på, snart vil dø,« sagde man. Det betød også død, hvis man lagde en saks, så den dannede et kors eller hvis man kom til at lægge gaffel og kniv over kors på bordet. Man må jo heller ikke måle hænder med hinanden, det gælder livet for en af de personer. Hvis man ikke fik sin tilkommende at se i spejlet nytårsaften, så er det måske, fordi man har samlet på æsker, for så bliver man ikke gift. Ja, sådan lød det, og endnu banker vi under bordet for at afværge en ulykke, tænder ikke tre ved en tændstik uden at bemærke, at vi ikke er overtroiske. Folketinget bliver heller ikke indkaldt en mandag o.s.v.

Vil vi ikke så gerne indrømme, at der sidder lidt i os endnu af det, vi nu kalder overtro, så ville vore bedsteforældre nok vedgå, at de var ængstelige for visse ting. Der var en mand i Dejbjerg, der sidst i forrige århundrede fortalte til Evald Tang Kristensen, at en mand i Lem, Niels Knudsen, var noget klog og kunne hekse.⁷ Engang kom Niels Knudsen og ville have mandens fader med på jagt, men han turde ikke, skønt Niels Knudsen blev ved at sige: »Du skal komme over til mig, så skal a lære dig at skyde, så du skal aldrig skyde fejl.« Engang samme Dejbjerg-mand selv var på jagt, så han en hare komme ud fra Niels Knudsens kålgård, hvor der var et skår i diget. Den blev ved at løbe om for ved ham

og kige efter ham, og han turde ikke skyde, for han troede, det var Niels Knudsen selv eller en anden unaturlig hare.

Thomas Andbæk fortalte også Tang Kristensen et par træk, vi skal høre:⁸ Der gik en gammel nordmand her omkring. (I Danmark var nordmænd tit i besiddelse af overnaturlige egenskaber, i Norge var det lapper og finner, der gik for at kunne øve sorte kunster). Der var så mange muldvarpe her på egnen. Så klagede min oldefader sig til ham over det. Han svarede, te han kunne vise dem et sted hen, så de skulle ikke sådan gå over det hele. Så lavede han det sådan, te der i flere år efter ikke var muldvarpe andre steder end lige norden for de høje, der er her norden for. Samme nordmand spåede, te der i den midterste høj var begravet 60.000 daler.

Om en stjålen hest, der blev vist tilbage igen, fortalte han:⁹ Der var bleven stjålen en hest fra en mand her på egnen, og de kunne ikke finde den nogen steder, Så var de ved en klog mand, og han sagde, te en bestemt tid ville den komme igen, og så skulle de være til rede og lukke porten for den, ellers rendte den igen og så fik de den aldrig at se mere. Den kom også i fuldt firspring op for stald-døren til den bestemte tid, og så vendte den og ville rende igen; men da var de til rede og smækkede porten. – Jo, de kloge mænd kunne bruges ved mange lejligheder, men være alt for intime med dem, holdt man ikke af.

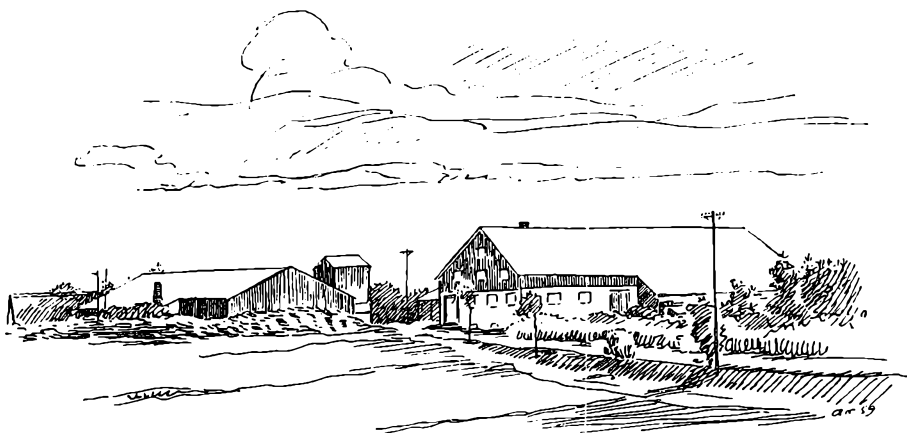

Fig. 48. Savværk i Nørhede.

OP MOD VOR TID

Efter det, vi i det foregående har læst om cyprianus og folketro, kan vi let skønne, at der i de sidste hundrede år er sket store forandringer. Den tid var endnu den gamle tid i mangt og meget. Forandringen begyndte vel egentlig i slutningen af 1700-tallet ved de store reformer. Skoleloven af 1814 havde sin store del i den omvæltning, som efterhånden fandt sted. De kristelige vækkelser havde ligeledes stor betydning i modningen af folket, enten det så var de pietistisk farvede lægmandsbevægelser eller det grundtvigske røre, der mest bares frem af præsterne. Højskolerne har været med til at frembringe kulturskiftet. Store og små kunstnere, stærke personligheder og truende begivenheder, har hjulpet hinanden med at sammensvejde et folk ud af en almue, og den proces er stadig i gang. Fælles minder, fælles oplevelser, fælles idealer, fælles skole, fælles kirke, fælles sprog og alt hvad dertil hører, har gjort os til det folk, vi nu er, med alle fortrin og mangler.

En stor del af vort kulturgods og vore idealer har vi fælles med vore naboer. En endnu større del af den maskinelle underholdning og kulturspredning synes vi at have fælles med en større del af den vestlige verden. Og den er undertiden ved at tage pippet fra os, der levede en vigtig del af vort liv før de store krige.

Kirker og præster.

Den gamle sognekirke stod i over hundrede år, som Søren Bork havde efterladt sig den, som en lidt for lang kullet bygning. I 1865 var den så småt ved at komme hjem til sognet igen, idet den på den tid blev ejet af otte forskellige personer, hvoraf halvdelen boede i Lem sogn.

Ejerne var enkemadam Tang i Ringkøbing, skolelærer Nielsen i Ringkøbing, murermester Rosengaard og værtshusholder Birkmose ligeledes i Ringkøbing. Ejerne i Lem var Christen Sørensen, ejer af kartoffelmelsfabrikken i Lambæk,

skolelærer og kirkesanger Kjelstrup, Maren, Peder Jørgensens og Jens Peder Evald. De fire kirkeejere i Ringkøbing havde tilsammen fire sjettedele af tienden, medens ejerne i Lem kun havde to sjettedele. I 1906 overgik kirken til selveje.

Under selvejet er kirken bleven plejet lige så godt som den blev, da sysselprovsten havde tilsyn med de stedlige kirkeværger. Det nuværende kirketårn blev rejst i 1924. Beboerne i sognet samlede 20.000 kr., og staten ydede 3.000 kr. Det er tegnet af arkitekt Flemming Gejl og er i gotisk stil som egnens tårne i almindelighed. Nu er indgangsdøren i tårnet.

Lem sydsogns kirke i stationsbyen blev bygget i årene 1929–31. Den er opført efter tegning af arkitekt H. Mindedal Rasmussen i Ollerup og indviet af biskop Westergaard den 7. juni 1931. Året efter blev kirkegården taget i brug.

Der blev nu lavet en ordning af gudstjenesten i de tre kirker: Lem, Lem sydsogn og Ølstrup, så der er gudstjeneste hver søndag i alle tre kirker. Præsten i Dejbjerg kommer til sydsognets kirke to søndage om måneden og til Lem sognekirke i Højmark én søndag. Resten af gudstjenesterne forestås af sognepræsten i Lem, således holdes tre gudstjenester hver fjerde søndag. Ordningen blev vistnok lavet efter forslag af pastor Mikkelsen.

Det skal tilføjes, at Lem i disse år får bygget en tredje kirke, *Helligkors kirke*, ved *Tolunde*. Pastor *Hakon Rabjerg* ejer her et stykke hede, hvor han bygger en kirke og et refugium. Arbejdet udføres delvis af frivillig arbejdskraft, formidlet gennem det økumeniske kirkearbejde.

Peter Henrik Bech (1865–80). »En høj spændstig skikkelse med hvide benklæder – vist noget ret usædvanligt på disse egne – kom vandrende ad den en-somme vej fra kirken.« Sådan skriver den daværende Dejbjerg-præsts søn Johs. Faurschou, og han fortsætter: »Dette besøg blev begyndelsen til et oprigtigt og inderligt venskab mellem de to præster. I mangt og meget var de modsætninger, Bech fyrig og livfuld, fader afdæmpet og stille ... Skønt jeg var barn, har jeg det indtryk, at der var en levende, frisk strøm i hans forkyndelse, der kom som en velgørende regn over agre, der gemte muldjord nok. Han havde en egen evne til at påvirke ældre og yngre, fik ungdommen til at komme til møder og søge til højskoler.«

Samme fortæller siger, at Bech kom til at fortsætte hvad Birkedal i Ringkøbing og Hassenfeld i Velling havde begyndt. Det må nok dertil også siges, at den vækkelse, som Baadsgaard og lægprædikanterne havde været årsag til, havde virket på en sådan måde, at religiøse spørgsmål var blevet fremkaldt i mange sind, selv om det ikke havde haft de af de pietistiske vækkelsesretninger så attråede omvendelser til følge.

Bech og hans hustru fik en god modtagelse, da de kom til Lem. De fleste vidste vel ikke andet om ham, end at han var en fordreven præst fra Stenbjerg i Angel. Men der må have været nogen, som har haft nærmere kendskab til ham, måske gennem familien Bruhn på Rybjerg. Han blev modtaget en forårmorgen ved diligenzen fra Herning, da den kom til Røgind kro og mølle, og blev budt velkommen ved et glas vin. Fra den første søndag var kirken fuld af mennesker fra Lem og fra omegnen. I et brev lader han os mærke sin glæde over velkomsten og de nye forhold:

»Her er luft så fri og frisk, så man næsten kan blive let endogså om hjertet ved at indånde den, og så de folk. Det er, som de boede på en anden klode end

mine hårde kolde Angel-boer. Når jeg kommer ind til folk, så skulle du høre en vestjysk velkomst. Jeg har aldrig hørt magen. De kommer mig ikke i møde, men bliver stående i stuen og rækker mig hånden med et trofast blik og en klang i deres *walkommen*, at jeg kunne græde af glæde derved.«

Vi må huske på, at han som dansk præst i Angel lige fra den tid, da han blev hjemsendt som løjtnant i treårskrigen, havde haft vanskelige kår at arbejde under. Han havde først været personlig kapellan i det næsten helt danske Hanved ved Flensborg, men blev så præst i Stenbjerg, hvor både sprog og sindelag var stærkt blandet. »Trods sprogtvisten og den politiske gæring var den største del af sognefolkene velsindede og blev det til det sidste, så jeg for så vidt levede lykkelige år i mit første embede, men åndeligt liv fandtes der kun hos enkelte,« siger Bech selv. At det var en vanskelig tid at være præst for angelboerne, da de fleste velstående gårdmænd var slesvigholstenske i sindelag og talte plattysk, siger sig selv. Der skulle gennemføres et sprogreskript, der i de blandede sprogområder indførte skiftevis dansk og tysk gudstjeneste og dansk skolesprog. Det ser ikke ud til at dette vakte noget større røre; men der indgik dog en protest-adresse fra Stenbjerg skov, og den afstand, Bech følte mellem beboerne og sig selv, har nok for en del sin årsag i det nationale.

Efter tilbagetoget fra Dannevirke blev alle dansksindede embedsmænd i Sydslesvig afskediget eller jaget bort. I Angel skete det endnu før og for en stor del af vilde bander sydfra. De drog fra sted til sted og overfaldt navnlig præstegårdene. I Stenbjerg råbte de på letforståeligt plattysk: »Nun willen wer ook den verdammten Prester von Stenberg utknippeln!« I to nætter barrikaderede de præsteboligen, der slap med knuste vinduer; men så fik de den tredje aften bud fra nogle venner, at nu måtte de se at komme bort. »Og jeg tog da mit spæde barn i dets vuggepuder og bar det under Guds varetægt i den klingende frost og knæhøje sne til en tro husmand i nabolaget. Min kone og datter fulgte med; men jeg måtte love min kone ikke at sove hjemme den nat og fik, efter at have bedt forgæves om husly, natteleje i en nabogård. Dagen efter bragte jeg min kone og mine børn i sikkerhed i Flensborg, men holdt så ud på min post, til jeg 1. april 1864 fik min afsked af den prøjsiske regering.« Vi forstår godt, at modtagelsen i Lem næste forår har gjort indtryk på præstefamilien.

Bech havde været gift i tre år med en præstedatter Hertha Louise Thomsen fra Nørborg på Als. Hun døde barnløs i Stenbjerg. I 1860 blev han så gift med *Maria Fischer*. Hun var fra Rudkøbing og var af jødisk slægt. 25 år gammel blev hun døbt af pastor Ferdinand Fenger i Eisinge. Hun var især knyttet til Vilh. Birkedal i Ryslinge samt til Fr. Barfoed, hvis broder Immanuel Barfod var en af Bechs nabopræster i Angel.

Pastor Bech var født og opdraget i et velstående københavnsk embedsmands-hjem; som latinskolediscipel blev han stærkt påvirket af Peter Rørdam, der senere blev en kendt grundtvigsk præst. Han gik til kirke hos Grundtvig og var ven med dennes søn Svend Grundtvig. Under sine studier ved universitetet i København fik han et års ophold ved universitetet i Berlin, hvor han særlig sluttede sig til *Henrik Steffens*, »lynildsmanden« med den vækkende tale.

Da treårskrigen udbrød, meldte han sig straks som frivillig ligesom flere af hans omgangsvener. Der var maleren Johan Th. Lundby, som blev dræbt ved et vådeskud, og Svend Grundtvig, den senere professor og folkemindesamler. Det

første år var han menig soldat; men i de to sidste var han løjtnant. I slaget ved Isted blev han såret og ført til lasarettet Flensborg, hvor Schleppegrell døde af sine sår i sengen ved siden af ham den første nat, han lå der.

Før krigen begyndte havde han ventet at få et embede ved den lærde skole i Haderslev. Det forhindrede krigen, og så havnede han da i 1851 som præst i

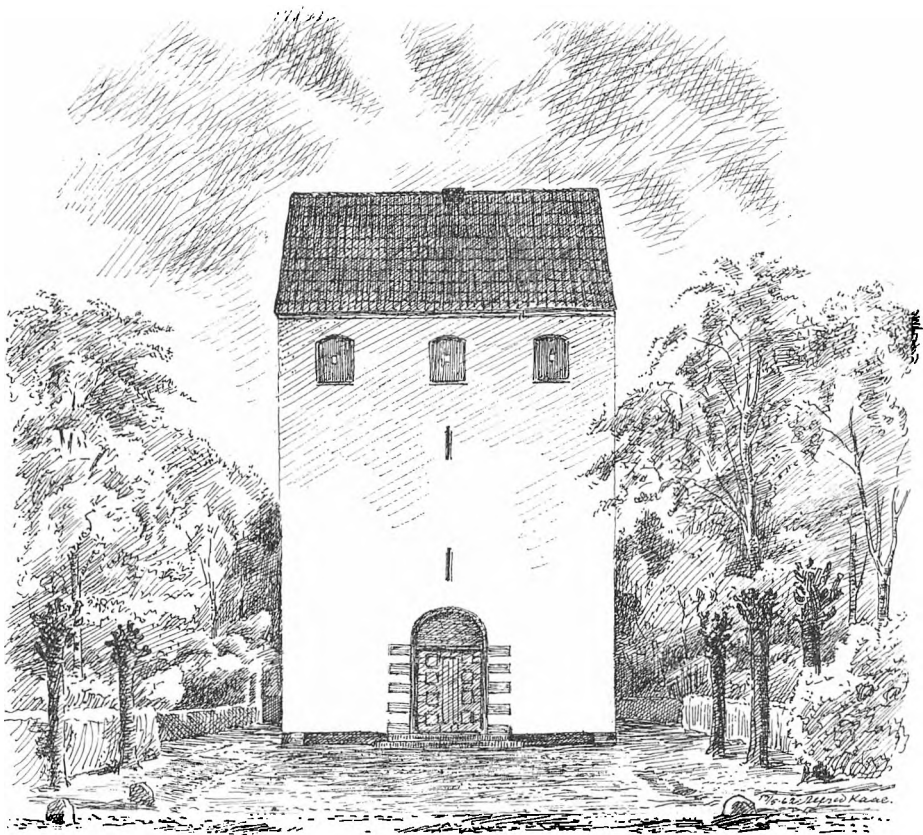

Fig. 49. Lem sydsogns kirke, opført i 1929-31.

Sydslesvig. Sådan var i korthed pastor Bechs liv, før han kom til Lem. Johs. Faurschou fortæller videre om ham:

»Egentlig folkelig kunne Bech ikke kaldes i sin fremtræden, idet han bar præg af den fine og aristokratiske embedsmandskreds, hvorfra han var udgået. Men han havde tidligt og med begejstring tilegnet sig Grundtvigs syn, måske påvirket af sin svoger pastor Gunni Busch i Brøndbyerne ved København. For dette livssyn blev han en varm talsmand, så det fandt genklang i vestjydernes hjerter.« –

Da han med sin familie kom til præstegården, boede pastor Esmarchs enke der endnu. Det nye præstepar fik et par stuer i vestenden af huset, men havde ellers fælles husholdning med fru Esmarch, hendes datter og sønnerne, som drev gården. Midt i det gamle salshus i præstegården var der en stor stue, der brugtes som dagligstue og spisestue. Her var et vindue til haven og to til gården. Væg-

gene var kalket hvide, og der var strøet sand på gulvet. Her mødtes de to familier til måltiderne. Esmarchs sønner kom ind fra mark og stald i skjorteærmer, hentede snapseflasken i hjørneskabet og spiste sammen med det nye præstepar, når deres moder kaldte til bords. Pastor Bech og hans kone var godt tilfredse, skønt de var anderledes vant. Om Esmarchs enke skrev han: »Hun er en åndløs, men hjertelig kone, og det er jo hendes *hjerte*, vi har brug for.«

Og da det foreskrevne nådsensår var omme, kunne de nye præstefolk indrette sig. I en halv snes år boede de i det gamle hus, inden de i 1875 fik opført en ny bolig. Både inde og ude mærkedes den kultur, der prægede de to mennesker som her havde deres hjem. Haven blev gjort i stand igen, der blev plantet mere, og den var en stor seværdighed på en tid, da der ikke var ret megen trævækst i Vestjylland.

Pastor Bechs prædiken drog folk. Skønt han var aristokratisk af udseende, lyste han af mildhed, og var jævn, uden at være nedladende. Mønigheden var lykkelig over ham. Han var en helstøbt personlighed, en ridderlig og fin natur med en klarhed i tanken, en fryghed i udtryksmåde, så han drog skarer til sig. Han kunne vidne om, at kristne mennesker som børn har at henfly til Guds nåde, der i kraft af dåb og tro giver barneret. Sådan skrives der også om ham.

Ikke alene samlede han mange om sig i sine to kirker i Lem og Ølstrup, men han samlede folk i skolerne til bibellæsning i begge sogne. Han havde også der den glæde, at der kom mange. Han skrev engang: »Det var ikke altid så rart at køre ud i al slags vejr, når godtfolk ellers tændte lampen og trak gardinet ned; men jeg fortryder det ikke, for nu er skolen så fuld i Ølstrup, at der ikke er plads til flere.«

Han fik afholdt møder med fremmede talere både i Lem og Ringkøbing. Og de skolemøder, der endnu holdes i Ringkøbing tredje pinsedag er sat i gang af ham. Han så det sikkert som et naturligt led i sin præstegering at bidrage til den åndelige rejsning, højskolerne havde sat i gang. Og hans gerning lykkedes, så den satte dybe spor. »*Bech var et Guds redskab til at bringe en ny tid med et rigere livssyn til Lem og Ølstrup; men han var dybt forankret i gammel luthersk krite-*ndoms« skriver en af dem, der kunne vurdere hans virksomhed.

Lige fra det første år viste han også de alleryngste sin kærlighed. Der blev holdt juletræ i præstegården. I mørkningen juleaften samledes efter tur børnene fra de forskellige byer til en julefest, hvortil de aldrig havde kendt mage. Juletræ var vistnok næsten ukendt på egnen den gang.

Der blev sorg, da præstefamilien Bech i 1880 flyttede til Tranebjerg på Samsø, hvor pastor Bech døde i 1887. Bech var ikke landmand. Han forpantede præstegården bort først til en af Esmarchs gamle avlskarle, Gravers Thomsen fra Andbæk, og senere fik Gravers Kjær Nielsen den.

Om pastor Bech er der skrevet en hel del. Først og fremmest er der forsøgt at give skildringer af ham i Rabjergs bog »Lem kirke og dens præster« 1944 og i H. Graversens »Det åndelige liv i Lem sogn« 1943. Disse skildringer er i hovedsagen bygget på nogle ældre skrifter; men dog er der også her optegnet minder. I 1923 gav Herman Bech en skildring af sit barndomshjem i Lem præstegård i serien »Minder fra gamle grundtvigske hjem«. I Hardsyssels årbog for 1919 har Johs. Faurshou fortalt om Bech i artiklen »Barndoms minder fra Ringkøbing-egnen«. Frimenighedspræst Clausen-Bagge har givet en karakteristik i »Grundt-

vigske banebrydere«, og endelig er der i »Historisk tidsskrift« 1887 en mindeartikel af højskoleforstander Ludvig Schrøder. Ovenstående rids er helt bygget på denne litteratur.

Bech selv udgav i 1869 en bog om sin ven og svoger Gunni Busch. Bogen hedder »Gunni Busch, et levnedsløb i en præstegård«, en forøget udgave kom i 1878. Desuden har han skrevet »Om dansk kristendom« i Højskolebladet 1885, nr. 30, og i Dansk kirketidende skrev han 1884 »Om den slesvigske sprogsag« og i 1866 nr. 15 »Om revision af vor liturgi«.

Peter J. S. Riemann (1880–86) skrev om sit arbejde, at han prøvede at fortsætte, hvad Henrich Bech havde begyndt, »arbejdet for virkelig at samle Herren

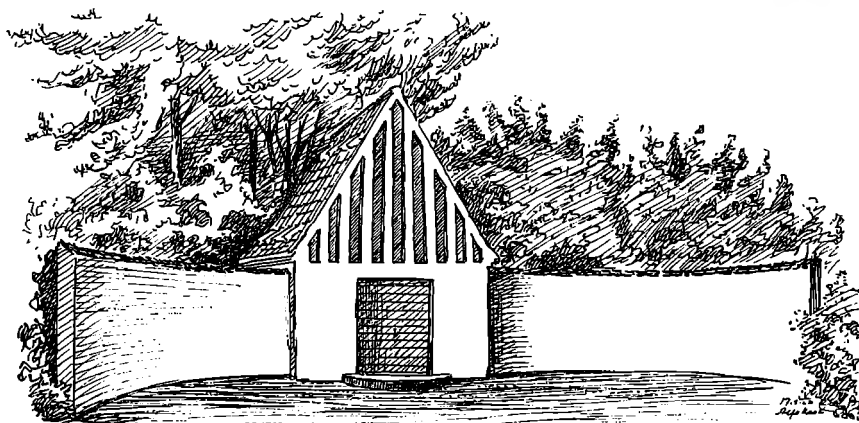

Fig. 50. Kapellet ved Lem sydsogns kirke.

(og ikke præsten) en menighed«. Riemann kom fra Blåhøj og Filskov. Han havde før den tid været højskolelærer i Askov og Emdrupborg, så kapellan i Åkirkeby og Sønder Omme-Hoven. At han kun blev i Lem-Ølstrup i seks år, skyldtes den store byggegæld på præstegården, siger han selv. Han flyttede til Nørre Nebel-Lydem og senere til Fakse, hvorfra han tog afsked i 1922, og så levede han i København, hvor han døde 1928.

Riemann sagde selv, at pastor Ludvig Helweg i Odense havde konfirmeret ham udvortes – indvortes mange gange og ikke mindst ved, at det var ham, der fik den unge theolog til Askov, hvor han var i to vintre dels som elev og dels som lærer. Riemann var en meget stor begavelse, men tillige var åndelig blufærdighed og sjælelig beskedenhed grundtræk i hans karakter. Hans Gravensen fremhæver, at han var ikke så barnlig en natur som Bech; der var noget mere høj-lærdt over hans forkyndelse, og han var heller ikke så jævn og ligetil i sin færd i menigheden. For ungdommen fik han dog stor betydning, de så op til ham, og hans gamle konfirmander talte med varme om ham. Der var ild og glød i hans tale. For de unge holdt han litteraturhistoriske foredrag, og han holdt også bibel-læsninger.

Sin åndelige stilling har han givet udtryk for i den lille bog »Om en kirkelig anskuelse«, hvori han levende og varmt forsvarede det syn, han har modtaget fra Grundtvig, over dåben og trosbekendelsen.¹

Han skelnede i det lille skrift skarpt mellem »at vidne« og »at forkynde«, at vidne er at tale ud fra sine egne oplevelser, at forkynde er at bygge både tanker og tale på den historiske Jesus af Nazaret og hans fortsatte liv og gerning ved Helligånden i menigheden. Dette er måske en af årsagerne til, at man ikke så umiddelbart forstod ham. Rabjerg skriver som også Graversen nogle meget smukke sider om Riemann i sin ofte nævnte bog. Man får indtryk af, at var han ikke så umiddelbar en natur som Bech, var han i sin styrke og renhed en værdig efterfølger.

En tid udgav han sammen med nordmanden A. M. Arctander »Nordisk høj-skoleblad« 1874; året før udgav han sammen med andre askovlærere en lille bog »Nytårsgave fra Askov«. Fra første færd fulgte han i levende medhu Løventhals mission i Indien, og fra 1901–26 var han formand for det forretningsudvalg, der herhjemme sørgede for indsamling af penge og udsendelse af missionærer. Da Ane Marie Petersen, som var Løventhals afløser, var hjemme i 1926 og der opstod nogen strid, trådte Riemann tilbage som formand, men han vedblev at følge missionen med venlige tanker. I nekrologen fra Porto Novo hæftet i juli 1928 skriver Ane Marie Petersen med Riemann som eksempel om de gamle grundtvigianere: »De havde det sande, åndelige frisind, som gjorde, at de forstod med hjertet.«

Valdemar Wahl (1886–1903). Præstesøn fra Ulvbjerg i Himmerland. Han skrev: »Tydelige minder har jeg fra min fødeby, hvor kirken lå over os på bakken og syntes mig et levende væsen, hvis store alvorlige øjne så ned over byen og sikkert opdagede alt, hvad der har med samvittighed at gøre – det var mig en skuffelse, første gang jeg så et kirketårn indvendig og blev var, at der intet levende var derinde, men kun mursten og kalk.

Efter at have prøvet soldatervæsenet i tre år gav han sig til at læse til præst. »Min bedste tid som student havde jeg det halve år, der gik forud for det år, da jeg læste til eksamen, da bestilte jeg intet andet i mit studerekammer end at læse de 4 evangelier og Apostlenes gerninger, og nu havde jeg lært at læse dem selv uden fortolkninger, læse, hvad der står og intet andet; det var kronen på værket af mit studium.«

Han traf i København *Marie Hagerup*, der blev hans første hustru. »Vi kunne tale alvor med hinanden om, hvad der lå os på sinde, tale om menneskeliv og kristendom, derfor blev der den hjemlighedens tryghedsfølelse imellem os, som skal til, for at det kan opleves, at det er gammen at sidde sammen, hvor arneflammen er kærlighed.«

Han blev nu først en tid kateket ved Trinitatis kirke, så kapellan i Jordløse, hvor han og Marie Hagerup blev gift. »Så kom jeg ved det, man kalder et tilfælde, til at søge sogneprestepladsen her, var eneste ansøger, og kom så den 19. april 1886 hertil. Da vi nærmede os Lem og kørte under Dejbjerg bakker, fik jeg øje på siv, der groede i dyrkede grønagre, dette syn havde jeg ikke set, siden jeg var på jysk grund sidst. Jeg viste min hustru det og sagde, nu kunne jeg se, jeg var hjemme. Det er just det ejendommelige ved disse egne, at der er så rigeligt med jorden, at kulturplanter ikke dækker det hele, men siv og lyng og andre mose- og hedeplanter gror rigeligt. Der er plads at røre sig for mennesker her, de kan alle få jord nok, de trykker ikke hverandre som på lerjorden østerpå, de kan opdyrke og gøre fremgang og arbejde på deres eget, behøver kun lidet at arbejde

for andre, derfor kan vestjyderne være så frie og selvstændige mennesker i økonomisk henseende.«

I Lem præstegård levede de to nu i nogle lykkelige år. Marie Vahl skal have sagt til sin mand i forlovelsestiden: »Du er mit arbejde, menigheden er dit!« Hun var ham da også en helt uvurderlig støtte; for han var i mangt og meget en underlig upraktisk og kantet person. Men de, der kendte ham, vidste, at han havde et hjerte af guld. Til hans store sorg døde hun 1893. N. A. Jensen har i bogen *Tre slægtled*, Tønder 1936 skildret hende.

Endnu i 10 år blev Vahl i Lem. En tid havde han selv avlingen. Han havde forøvrigt mange forskellige interesser ud over sin præstegerning. Han var overordentlig gavmild, og uhyre jævn, i klædedragt endogså mere end tarvelig, så han undertiden blev forvekslet med vagabonder, hvilket ikke fornærmede ham i mindste måde.

Flyttede 1903 til Arninge, hvor han blev gift igen og hvor han døde mellem jul og nytår 1919 uden egentlig at have været syg. Han havde netop om aftenen gjort en prædiken færdig til søndagen mellem jul og nytår og havde valgt temaet: »Herre, nu lader du din tjener fare i fred efter dit ord; thi mine øjne har set din frelse.« Om morgenen lå han død i sin seng.

Jeppe Sørensen (1904–14) født 1874 i Horstrup. Han gik i Vejle Latinskole, »hvor jeg blev tom i de år.« I København kunne han ikke ret finde sig hjemme i nogen kirke. Så var der en, der sagde: »Du skulle prøve at gå i Vartov kirke.« »Det var underligt for mig at komme der, næsten ikke en eneste ung var der den gang (senere kom de), men alle stole var fulde, og hoved ved hoved stod mænd og kvinder op ad midtergangen – og de sang! Gamle gråhærdede mænd sang af fuld bryst! Det greb mig, der blev jeg hjemme i kredsen. Og pastor Hoff's forkyndelse i forbindelse med K.F.U.M., der den gang var ved at vokse sig stærk i København, blev den afgørende hjælp for mig til at finde ind til Gud.«

I de år Sørensen var i Lem, stræbte han særlig ud over prædikegerningen at gøre noget for de unge. Hans hustru Rasmine Kannegård var svagelig, og selv kunne han ikke så godt holde til de lange ture til Ølstrup. Han besluttede da at flytte trods varme opfordringer til at blive. Han rejste til Brylle på Fyn, men kom senere til Holsted og derfra til Grauerslund, hvor han døde i 1932.

Valdemar Kelstrup (1915–23) var fra samme sogn som formanden og født 1876. Efter at han havde taget eksamen blev han kapellan i Nørre Alslev på Falster, hvorfra han kom til Sønder Felding; derfra kom han til Lem og Ølstrup. Han siger selv, at han her havde en lykkelig tid og kom i nær forbindelse med største delen af befolkningen i begge sogne. »Dog føler jeg godt, at der kunne trænges til en mere kraftig røst og en mere vækkende forkyndelse, end det er givet mig at føre,« skriver han, og han havde egentlig ikke tænkt sig at flytte, før det tårn blev bygget ved den gamle sognekirke og før der var blevet rejst en kirke i stationsbyen. Det gik dog anderledes. Kelstrup blev opfordret til at søge til Køng på Fyn, og der blev han til 1941. Han døde i Odense et par år efter.

Lars Christian Mikkelsen (1924–32 var søn af arbejdsmand Jørgen Mikkelsen i Gislinge på Sjælland og født 1885. Forældrene blev senere nybyggere på Lammebjerg. Unge Mikkelsen arbejdede ved landbruget til han var et par og tyve år. Så var han på højskole nogle vintre, var en tid lærer på Janderup højskole ved Varde, men da han syntes, han trængte til noget mere uddannelse, rejste han til

København og tog studentereksamen fra Wedels kursus. Han begyndte så at studere historie med tanken om at blive ved højskolen; men senere gik han over til teologien. Sit første præsteembede fik denne sjællænder i Stauning, hvortil han kom 1919, så flyttet til Lem præstegård var ikke så langt. Mikkelsen blev gift med Harriet Westergaard det år, han kom til Stauning. Både pastor Mikkelsen og hans efterfølgere er ret stærkt præget af, at de har været højskolelærere. Ungdommens tarv ligger dem stærkt på sinde. Chr. Mikkelsen flyttede til Højby på Sjælland.

Jens Marinus Lundby (1933–41) født 1897 i Vejrum, lærer på Løgumgård og i Vallekilde. Sin første plads som præst fik han i Vålse, hvorfra han i 1933 kom til Lem-Ølstrup. Gift 1927 med Anna Sylvest Hansen fra Odense. Fra Lem rejste præsteparret til Ryslinge valgmenighed og så til Hobro. Pastor Lundby nærede en dyb og oprigtig omsorg for sine sognebørn i Lem og Ølstrup, og han ofrede meget af sin tid for de unge, ikke alene i sognene, men også længere ud; vi er mange, der i taknemmelighed mindes ham som den samlende skikkelse i De danske Ungdomsforeningers hovedkreds for Ringkøbing og omegn både ved de store nytårsmøder i Ringkøbing og i hovedkredsens øvrige arbejde. Undertiden savnede han vistnok den umiddelbare gensidighed.

Markus Lund Skovsborg (1941–). Lund-navnet har tilknytning til Vestjylland, det stammer fra hans morfar, den i sin tid meget kendte M. A. S. Lund i Fjaltring og Trans, der havde en lignende betydning for grundtvigsk kirkeliv på sin egn, som Bech havde i Lem-Ølstrup. Traditionen tro hentede menighedsrådet en højskolelærer og gjorde ham til præst. Pastor Skovsborg har været lærer på højskolerne i Søllested og Testrup, gift 1936 med Ida Rubak. Skovsborg er født i Rind præstegård 1910.

Præstegårdsjorden er udstykket. Kommunen fik i forrige århundrede jorden nord for kirken til skolelod. I 1906 blev der solgt 81 tønder land, der blev delt ud i matrikelsnumrene l f, g, h, i, k, l, m, n, o, p. Af l f opstod *Toftgård*, der 1936 ejedes af *Sigurd Toft*. l g ejedes samme år af *Kr. Rabjerg*, og l h af *Th. Thomsen*. Resten af hjemmejorden er bortforpagtet, og avlsbygningerne er taget ned. En del af heden er plantet, resten er opdyrket og bortforpagtet.

Kommunale sager.

Skolerne og lærerne. Skolesagerne har siden 1814 været en vigtig del af det arbejde, som de kommunale råd har haft. Vi har i korte træk fulgt arbejdet i den tid, det var skolekommissionens og sogneforstanderskabets. Nu skal vi se udviklingen i sognerådstiden. Landkommunalloven af 1867 lagde alle kommunale sager under sognerådene, følgelig også skolevæsenet. Med hensyn til lærerindstilling og tilsyn bevarede skolekommissionen sin betydning. I 1906 blev Ølstrup skilt fra som en særlig kommune. Lem sogn er temmelig stort, og sidst i forrige århundrede skete der en kendelig forandring i bebyggelsen, dels ved at der blev station i sydvesthjørnet af sognet, og dels ved en tættere bebyggelse i hele sognets nordlige del. Det varede heller ikke så grumme længe, inden der kom krav fra stationsbyen og lidt senere fra Nørhede. Det var meget naturligt. Sognerådet var imidlertid længe stemt for, at *Højmark skole* skulle bevares som *centralskole* for de ældste børn; man ville ikke gerne udstykke skoløn alt for stærkt. Man hæv-

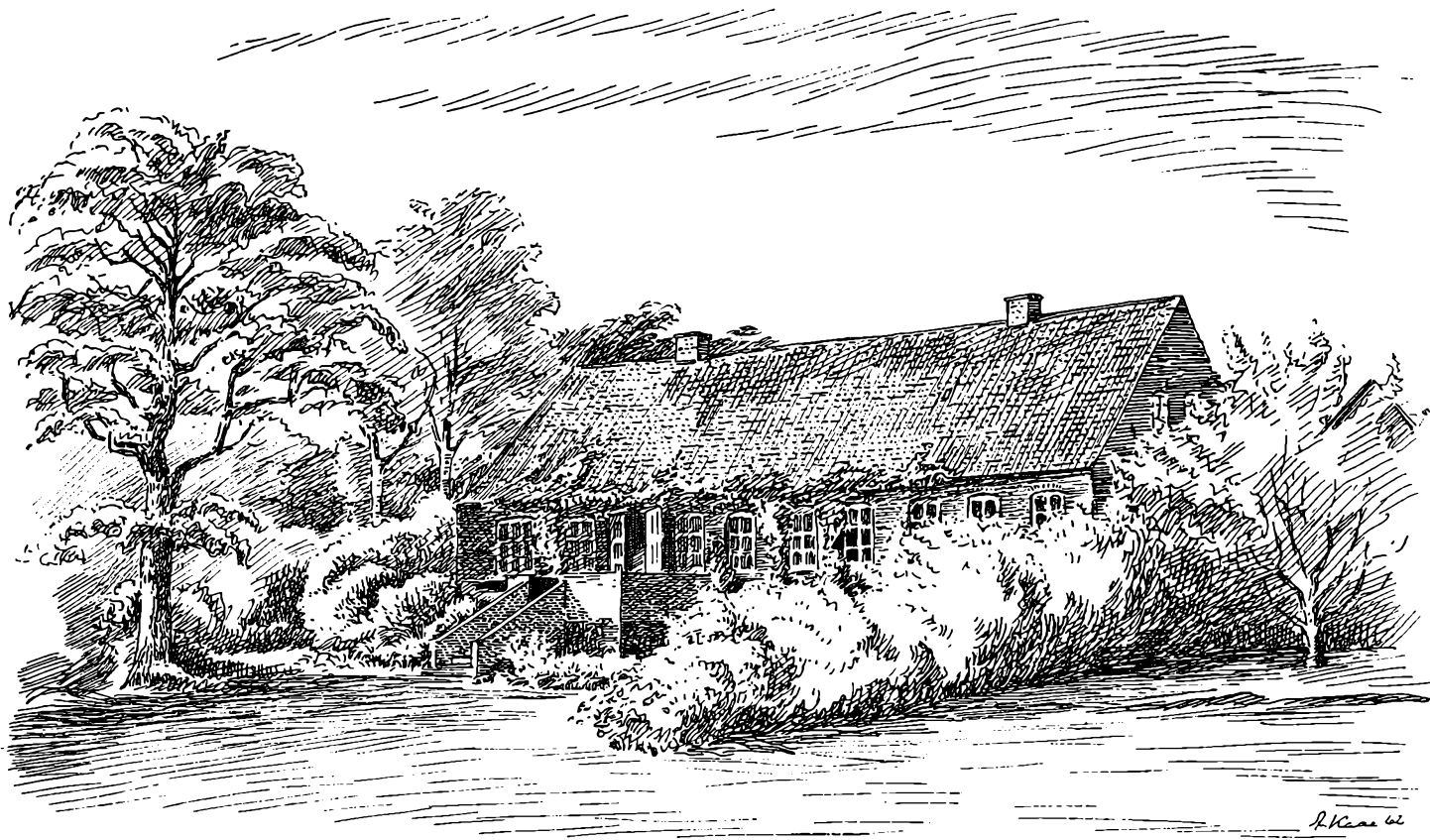

Fig. 51. Lem præstegård. Salshuset er bygget af Henrich Bech. Præstegården har nu ingen avlsbygninger. Haven og plantagen er et produkt af mange præstefamiliers arbejde.

dede, at det ville skade undervisningen. Måske var det også et økonomisk spørgsmål. Jeg har dog indtryk af, at det var mere princippet end økonomien, det gjaldt. Derfor blev striden ikke mindre hård.

Folkene i stationsbyen søgte flere gange at få deres ønske om en helt selvstændig skole sat igennem. I 1903 gik der en alvorlig ansøgning til skoledirektionen om en sådan selvstændig skole. Der måtte tages stilling til spørgsmålet. Der var omkring 60 børn i byen og omegnen.

Skolekommissionen ville ikke anbefale, og *sognerådet* ville nødig have, at »den fortrinlige centrale ordning« blev ødelagt. Man lod førstelærer *Agerskov* komme med en udtalelse om sin mening angående skoleplanen. Og *Agerskov* giver en redegørelse for udviklingen siden 1892. Denne redegørelse vil vi se på.

Agerskov siger, at i 1892 havde hovedskolen 2 klasser, og så var der poge-skoler i sydsogn, vestersogn og nordsogn. I 1895 fik hovedskolen i Højmark 3 klasser, der undervistes af førstelæreren og en vinterlærer fra Staby vinterlærer-seminarium. I 1896 fik man dog en seminarist, der i 1901 blev gjort til andenlærer. Da var hovedskolen yderligere delt i 4 klasser, og der var 2 pogelærerinder, den ene som regel med eksamen. Fra 1901 blev den ene pogelærerinde til forskolelærerinde.

Mens dette gik for sig ved hovedskolen, er pogeskolerne i udsiderne af sognet blevet fortsat, dog er der bygget en skole ved Kærgård, og der er ansat Hovenlærerinder. Disse skoler havde som regel børn til 9-års alderen. I nogle år var der også ydet tilskud til sommerskole i Kærgård, der i 1902 blev delt i to klasser. Han mener, at en særlig hovedskole i Kærgård vil forstyrre den ordning ved hovedskolen i Højmark alt for meget, og at den nye skolelov (af 1902) nærmest går i retning af at centralisere. Hovedskolen ligger midt i sognet, og stationsbyen har ikke længere end de andre udsider. »Hvad vil vore efterkommere sige om nogle år, når de ser, at vi havde betingelse for at skabe et godt skolevæsen, men forspildte den.«

Han benægter ikke, at der kan undervises i 2- og 3-klassede skoler, og at de i pædagogisk henseende måske er de bedste; men efter hans erfaring er sådanne ordninger uheldige for undervisningens skyld. Han mener den nuværende ordning gør ret og skel til alle sider, og så siger han til sidst, at »det skulle glæde mig, hvis omstændighederne skulle føje sig sådan, at stationsbyen alligevel engang får sit ønske opfyldt, om fremtiden kunne gøre mig uret med hensyn til de omtalte værre følger, men jeg tør desværre ikke hengive mig til et sådant håb.«

Derefter foreslår han, at de får en privatskole med tilskud, så kan de indrette sig, som de ønsker, og så må de selv ofre noget for at få ønskerne opfyldt. Desuden kunne andre udsider af sognet måske også komme med fordringer.

Agerskovs betænkning fylder 5 sider i skolekommissionsprotokollen. Mærkeligt nok indrømmer han selv, at det ikke er af pædagogiske grunde, han modarbejder en udstykning af skoledistriktet, men af hensyn til undervisningen – hvormed han vel må mene, at han befinder sig særdeles vel i den fireklassede skole og ingenlunde vil have den gjort treklasset, da undervisningen så måske bliver lidt besværligere for ham. Andet kan jeg ikke få ud af hans responsum. Sognerådet var glad for det. Det dækkede, hvad flertallet ønskede.

Året efter kom der da også en ansøgning fra 4 mænd i Nørhede, 2 i Ølstrup, 4 i Velling og 8 i No om en skole ved Røgind. Sognerådet rystede på hovedet,

men ville give et tilskud til en privat skole. I 1906 søger 12 beboere i Nørhede om en skole ved landevejen, rådet ryster stadig på hovedet.

I 1907 kommer stationsbyen igen. Skolekommissionen vil stadig ikke have skoledistriktet udstykket, rådet heller ikke. I 1908 kommer andragende om at få en 3-klasset skole. Sognerådet og skolekommissionen går da endelig med. Et mindretal søger ganske vist at prøve på, om man ikke kan beholde de største børn sammen. Den 11. februar 1908 vedtages en treklasset skole i stationsbyen, men det holdt hårdt. Det revnede og knagede i sognerådets fuger.

Søren Lambæk havde været formand i syv år. På mødet den 20. maj nedlagde han hvervet, idet han erklærede, at han ikke ville være formand, når han ikke havde flertallet på sin side. Derefter blev *Anton Hindhede* formand, og *Søren Lambæk* trådte helt ud af sognerådet. Den nye skole blev bygget på Kærgård bakke, den blev opført i tiden fra august 1908 til august 1909, og det blev en treklasset skole med gymnastiksal.

I *Nørhede* gik det sådan, at der i 1918 blev vedtaget at bygge en skole ved landevejen for børn til 10 års alderen. Skoledirektionen meddelte den 28. oktbr. at planen godkendtes. Her blev ansat en lærerinde. I 1929 meddeler ministeriet tilladelse til en biskole. I 1938 vedtoges at gøre denne skole til et enelærerembede, skønt der lige var kommen en ny skolelov, som anbefalede centralisering. Året efter blev lavet tegning til en ny pogeskole i *Nørby*.

I 1933 så skolerne sådan ud:

Højmark: 1 førstelærer, 1 andenlærer, 2 vinterlærerinder. Der var 109 børn i 4 klasser.

Lem stationsbyskole: 1 førstelærer, 1 forskolelærerinde og 1 vinterlærerinde. Der var 80 børn i 3 klasser.

Nørhede biskole: 1 lærer, der 1938 blev enelærer. Der var 23 børn i 2 kl.

Nørby pogeskole: 1 pogelærerinde. Der var 17 børn i 1 klasse.

Nu er sognets skolevæsen organiseret efter skoleloven af 1958. *Højmark skole* og *Stationsskolen* er centralskoler. De små skoler er nedlagt.

Højmark skole blev bygget helt ny lidt nord for den gamle skole, der blev omdannet til aldersrenteboliger og kommunekontor. Den blev taget i brug 1952. Den har 7 klasser med 175 børn, 4 lærere og 3 lærerinder.

Skolebilen kommer med en stor del af eleverne. Den starter fra *Højmark*, kører over *Fårborg* til hovedvej 15, som den følger til *Røgind*. Derfra kører den til *Nørby skole* og så til *Højmark*. Den kører 3 gange daglig.

Førstelærere i Højmark. Om den flere gange nævnte *Lars Lauritsen Agerskov* sagde *Jacob Hindhede*, at da han stod i sin fulde kraft, var han en lærer af Guds nåde. Han var født i *Rind* og broder til den i sin tid kendte overretssagfører, folketingsmand *J. K. Lauritsen*. Ligesom sin broder havde lærer *Agerskov* sans for humor. Da han i sin tid blev dekoreret med dannebrogskorset, og derfor måtte søge audiens på *Amalienborg* for at takke kongen, frittede hans brødre ham for at få at vide, hvordan audiensen forløb. *Agerskov* ville ikke ret ud med det; men efter noget plageri fortalte han følgende: »Jow, ser I, æ kong han sa': »Goddaw å walkommen *Lars*!« Å så linnede han æ dar ud te æ brøggers å råbt: »*Lovise*! ka do et ta å sæt vand over te kaffe, for *Lars* fra *Læm* er kommen!« Så var brødrene klar over, at mere fik de ikke at vide om den audiens.

Agerskov var gift med *Ane Sørensen* fra Voldbjerg. I 1927 tog han afsked og efterfulgtes af

Jens Strandbygaard Jørgensen. Han var født i Madum og udgået fra Silkeborg seminarium. I 1930 flyttede han til Thorning.

Skjalm Thormod Uhre (1931–). Var andenlærer ved skolen, før han blev ansat som førstelærer.

Stationsskolen kaldtes i ældre tid Kærgård skole. Den har nu 7 klasser. Desuden har man i 1961 påbegyndt en kommunal realafdeling, der også modtager børn fra Velling og Ølstrup. I øjeblikket har skolen 5 lærere og 3 lærerinder; men allerede til august 1962 skal der oprettes 2 nye embeder, idet realafdelingen jo kun er i sin vorden.

Førstelærere ved Stationsskolen:

Jens Laurits Jørgensen (1908–33). Han var fra Tårup ved Viborg, gift med Agnete Bæk fra Højslev. Jørgensen døde i efteråret 1933 og ligger begravet på sydsogns kirkegård. Hans efterfølger

I. Christensen (1934–41). Han er nu seminarielærer i Jelling.

Erik K. Eriksen (1941–46), nu konsulent for særundervisning, Vejle.

Pedersen (1946–52). Rejste til Herlev.

Johs. Villumsen (1952–). Født i Gårslev 1921. Skoleinspektør 1962. Hans hustru Karen Marie Møller Christiansen er fra Allerup på Fyn.

Foruden disse førstelærere har der været et meget stort antal lærere og lærerinder ved skolerne; men det vil føre for vidt at nævne alle disse navne.

Jeg må tilføje, at der i nogle år blev holdt skole i fattiggården og senere bygget et lille skolehus der, som forlængst er lagt ned.

Fattigforsorgen. Et af de mest typiske fællestræk i kommunernes fattigforsorg i sidste halvdel af forrige århundrede var oprettelse af *fattiggårde*. Det var en lærer og kirkesanger midt i det smilende Fynsland, der nød den tvivlsomme ære at have indført typen. Den første *kommunale fattiganstalt* blev bygget i Ringe for omtrent hundrede år siden. *Arbejdsgården* kaldte man fattiganstalten, og det var også den rette betegnelse. Det var en *arbejdsanstalt*. *Anders Jørgensen* hed den mand, der som fattigforstander i Ringe fik oprettet fattiganstalten. Modellen hentede han i hertugdømmets lignende anstalter.

Tanken var, at man ville have bedre opsyn med fattiglemmerne, især med børnene, man ville udnytte lemmernes arbejdsevne og skaffe de gamle og syge en bedre og billigere pleje. »Enhver, der ifølge fattiganordningen kan forlange midlertidig og fast understøttelse, må finde sig i at optages i anstalten,« hedder det i Anders Jørgensens forslag til regulativ, »arbejdets udbytte tilfalder anstalten.« Denne tvangsinlæggelse over en bank kviede ministeriet sig ved at godkende; men Jørgensen var stædig og fik sin vilje. Gården blev indrettet med store sovestuer for henholdsvis mænd og kvinder, ikke mange ægtefolk fik lov at bo sammen, og kun små drenge kunne sove i samme stue som moderen. Gården blev forsynet med arrest og ligstue.

Sådan var den model, som de danske sognes fattiggårde blev bygget over. Jeg ved godt, at formen efterhånden mildnedes; men her samledes dog de fordragne subsistensløse personer med hæderlige gamle eller svagelige, der ikke selv kunne skaffe sig udkommet. Og det var vistnok sådan i alle kommuner, at sognerådet kunne forlange, at man skulle flytte i fattiggården, hvis man havde hjælp behov,

og man kunne ikke flytte derfra igen, uden at man kunne sørge for sig selv og tilbagebetale hjælpen.

Det kunne jo se fristende ud, at man samlede de fattige i en gård og lod dem arbejde. Lem-Ølstrup fik også sin fattiggård. Flere gange var fattigkommission og fattigforstanderskab opfordret til at deltage i fælleskommunale arbejdsanstalter, uden at de blev realiseret.

I 1870, da *Morten Søe* i Ølstrup var formand, sammenkaldte man beboerne for at drøfte oprettelsen af en fattiggård; men der gik dog nogle år, inden planen blev fuldført. I 1877, da *Niels Chr. Graversen* i Karsbæk var blevet formand, tog man fat igen og holdt atter sognemøde, men først da *Jens Mikkelsen Hindede* blev formand, blev planen realiseret.

Der blev købt en gård i *Lambæk* tilhørende Chr. Møller Lauridsen, mtrn. 27 a. Gården kostede 10.400 kr. med en besætning på 2 heste, 7 køer, 2 unghoveder, 5 svin og 6 får. Det var i marts måned, og der var i beholdning 6 td. rug, 6 td. byg, 13 td. havre, 2 td. spergel og 16 td. kartofler. Man bedes lægge mærke til, at der var flere svin end vi før har truffet i nogen gård. Svineproduktionen var ved at komme i gang. Som bestyrerfolk antoges foreløbig sælgeren og hans kone. Den 1. april holdtes sognerådsmøde i fattiggården, for der skulle jo laves noget om. Den skulle være færdig til brug til *Mikkelsdag*. Inden årets udgang måtte man leje en ny bestyrer. Man lejede Laust Mikkelsen og hustru for 260 kr. fra nytår til november.

Så kunne fattiggården begynde sin virksomhed. Midt i maj måtte sognerådet *tilkendegive* Poul Madsen, som havde forladt fattiggården uden tilladelse, at om dette oftere skete, at han blev borte om natten uden tilladelse, skulle han indlægges på arbejdsanstalten, og kom han beskænket hjem, skulle han indsættes i stuearrest.

I 1885 måtte sognerådsformanden Jens Stokholm Buch true Maren Enevoldsen med tvangsarbejdsanstalten, dersom hun ikke vil godvillig tage i fattiggården, når det forlanges.

Blot med disse to tilfælde skimter vi noget af den praksis der brugtes og vel måtte bruges. Det skal dog fremhæves, at man ikke solgte de kommunehuse, som man havde, de blev stadig brugt. De fleste pensionærer var ældre enlige, og de blev der som regel, til de døde. Nogle flyttede bort og kom igen. Vi kan tage tilfældet *Jansen*. Maren Jansen ankom den 2. maj 1885 og flyttede dagen efter. Den 4. juni kom imidlertid Christen Jansen med sengetøj og gangtøj, en høvlebænk og lidt værktøj. Han døde i oktober samme sommer. En måned før hans død kom Maren med sine dyner, dragkiste og rok samt en stol. Da Christen Jansen var død, og der var gået en god måneds tid, flyttede hun igen med rok og bord og stol og gryde, potter, fæde, 2 par kopper, 1 spand, 1 asketrug, dyner og hølsklæder. I fire år var hun borte, men fjorten dage før jul 1889, kom hun igen med rok og asketrug og det hele. Besøget varede kun vinteren over. I juni 1890 rejste hun igen med alle sine ejendele. Det varede imidlertid kun 14 dage, så havde de Maren igen på fattiggården, hvor hun døde i 1892.

Christen Jansen kom i sin tid fra Vedersø og blev i 1856 gift med Ingeborg Svenningsdatter, der ejede et hus på Duedals mark; da hun døde af brystsyge i 1864, giftede Jansen sig med Maren Enevoldsen, der var fra Faster. Christen var

ikke fyldt 60 år, da han døde, og Maren var kun 55 år, da hun døde. De har nok begge lidt af den sygdom, hvoraf hans første kone døde.

Det var selvfølgelig meningen, at pensionærerne skulle bestille noget, hvis de kunne. Det har vist nærmest været som medhjælper ved gårdens arbejde. Nogle gange kan det dog ses, at der er lavet rislimer og klynkekurve, som blev solgt.

Loven om alderdomsunderstøttelse begyndte at virke i 1891. Den lov og loven om de fri fattiggasser, der begyndte i 1866, var forsøg på at mildne de fattiges kår på en mere lempelig måde. I 1891 bevilgede sognerådet 15 alderdomsunderstøttelser, og 1892 var der 20, som fik alderdomsunderstøttelse. Summerne ydedes efter skøn, og de var derfor ret forskellige, fra 20–150 kr. årlig. Til sammenligning kan tjene, at lærer Baadsgaard samme år fik 960 kr. i pension; men degneembedet i Lem var også godt aflagt.

I regelen var der vistnok god plads i fattiggården, ellers kunne man da heller ikke have holdt skole der. I 1906 solgte man en stor eng fra gården, og året efter solgtes hede for 30 kr. pr. tønde land. Man vil også forsøge at indrette en stue i gården som asyl.

Efter at alderdomsunderstøttelsen var indført, blev det efterhånden skik at bygge asylter eller alderdomshjem. Endelig vedtog man i 1910 at sælge fattiggården og bygge et asyl, der kom til at koste 10.450 kr., medens gården indbragte 15.500 kr., da den blev solgt til Lars Larsen i Nørhede uden besætning. Et stykke hede nord for landevejen blev solgt til Iver Larsen for 45 kr. pr. tønde land. Som økonoma ved asylet fik man *Else Bertelsen*.

Da det var vanskeligt helt at undvære et sted, hvortil man kunne henvise løse eksistenser, gik man i 1915 ind i fællesskab med flere andre kommuner om at købe fællesgården Årup i Torsted, der endnu virker som fattiggård. Asylet er nu blevet til *De gamles Hjem*, og i nogle lokaler i den gamle skole ved Højmark er der indrettet boliger for folkepensionister. Senere har stationsbyen også fået et »De gamles Hjem«.

Den moderne socialforsorg, som har sin oprindelse i Steinckes »socialreform«, der blev gennemført i trediverne, har lagt hele forsorgsspørgsmålet over i et nyt leje til lettelse for sognerådene og for dem, der er nydere.

Når man læser i de gamle protokoller for sognerådet, er der foruden skolen og forsorgen nogle sager, der falder i øjnene som tidstypiske. I 1898 vedtog man at anskaffe 24 spytebakker til fordeling til skolerne. Det er sikkert bekæmpelsen af tuberkulosen, der har givet sig udtryk i dette. I hvert offentligt lokale skulle der dengang ophænges en plakat med forskellige advarsler imod smitte, bl. a.: spyt ikke gå gulvet, spyt ikke på fortovet. Plakaterne var trykt på malede blikplader, og mange kan nok huske dem fra ventesalene.

I 1911 vedtog man at bevilge Else Marie Nielsens ansøgning om statshusmandsbrug. Det var fra halvfemserne og op til vor tid, at den slags ansøgninger fremkom. Der blev også bevilget en hel masse hedelån i årene før den første krig; hen mod slutningen af tyverne kommer grundforbedringslåne, som sognerådene også var med til at bevilge. Hedelån var for hedeopdyrkere, mens grundforbedringslån sigtede mere alment på ophjælpning af erhvervet. Som type var de af samme art som lån til landvinding, der især siden sidste krig har hjulpet til at forandre engene i vestersognet til agerland.

I 1912 gik sognerådet med til at garantere for et lån på 300.000 kr. sammen

Fig. 52. Lem sognekirke, som den nu ser ud fra sydøst.

med andre kommuner for Hanning med flere sognes mergelforening. Den, der har oplevet, hvilket under en ordentlig mergling kan frembringe på dårligt merglede jorder, forstår, at sognerådene blankt går med til at garantere, selv om det var mange penge i 1912.

I 1913 får formanden telefon. I 1915 kommer der til sognerådet *en tak fra herredsfogeden for tilladelse til at køre med bil* på kommunens biveje, og i 1918 holdt amtsvejsinspektøren møde med sognerådene på rådstuen i Ringkøbing angående billoven af 20. marts dette år.

I 1917 afslog man installatør Hansens ansøgning om at måtte vise levende billeder en gang om ugen. Man syntes, at en gang om ugen var helt overdreven.

I 1918 var der indkommen 53 ansøgninger om driftslån. Af hede-lån var der siden 1906 givet 92. I 1925 vedtoges, at beboerne ved landevejs-gaden i stationsbyen skal feje gaden ugentlig. 1925 vedtoges at køre de gamle fra asylet på en udflugt til Nymølle, og i 1926 vedtog man, at de skulle have en julegave. I 1927 får man meddelelse om, at sognefogeden skal have 10 kr. for hver borgerlig vielse. Der var kommen en lov om borgerlig vielse.

I 1931, den 26. november, fik sognerådet overdraget et legat oprettet af læge *Andreas Toft*. Det hedder Gårdejer N. P. Døgnbol og Hustrus Mindelegat. Det var på 100.000 kr., og af renterne skal hvert barn, der fødes i Lem, have 150 kr. på en sparekassebog. I 1932 fordelte man krisehjælp, for juli kvartal samme år fordeltes 4203 kr., der var 15.528 kr. at fordele; vinteren efter blev der uddelt i vinterhjælp 130 kødkort à 1 kr. Samme tid valgtes svineævn til fordeling af svinekort. Der var krise i landbruget, og der var mange arbejdsløse.

I 1936 holdtes udflugt for de gamle til Laugesens have i Brejning. I 1939 søger Nørhede transformatorforening om garanti for 50.000 kr. til hovedanlæg. Der var mindre elværker i Højmark og stationsbyen. Sognet er ved at være elektrificeret.

Formændene var indtil 1841 sognepræsterne. I sogneforstanderskabets tid til 1867 var *Esmarch* formand, til han gik ud i 1859; hans efterfølger blev sognefoged *Lars Sylvestersen* indtil 1865, da han efterfulgtes af *Morten Søe* i Ølstrup, der fik lov at gå på grund af sygdom i 1874. *Jens Poulsen* i Ølstrup fik hvervet efter ham. Fra 1877–79 var *Niels Chr. Graversen* i Karsbæk formand, så kom *Jens Hindhede* i 1880–82, og så fulgte *Jens Stokholm Buch* på Holmgård 1883–88. Så gik hvervet til *John Mortensen* i Højmark 1889–94. Han var også valgt for 1895, men han blev syg, og så valgte man *Mads Lambæk* for resten af året, derefter fulgte igen *Jens Stokholm Buch* for 1896–99. *Søren Lambæk* var formand fra 1901–08, da han trak sig tilbage på grund af skolestriden, og *Anton Hindhede* trådte til. Han blev siddende i mange år, til 1935, og blev efterfulgt af *Kristen Søndergård* fra 1937–42, hvorefter *N. Erik Toft* overtog formandsposten, som han havde til 1950, han blev amtsrådsmedlem. Næste formand var *Ejnar Korsholm* 1950–58, og så fik *Jens Sylvester Faurby* stillingen. Han danner nu i vor tid afslutningen på den række valgte formænd for kommunalrådet, som indlededes i 1859, da en af hans forfædre, Lars Sylvestersen, afløste pastor Esmarch i formandssædet.

Landbruget.

Overgangen til det intensive landbrug skete i disse år, i det væsentlige i to perioder, hvoraf den første falder i tiden fra 1880 til den første verdenskrig og den anden efter 1945. Midt i 1800-tallet var der ret gode tider. Den store landbrugskrise var overstået, og kornpriserne havde rettet sig. Der var en betydelig eksport dels af stude, smør og levende svin.

Så faldt kornpriserne på grund af, at fragten fra Amerikas og Ruslands kornmarker blev billigere; det betalte sig ikke længere at sælge kornet. I firserne skete det store omslag. Man beholdt kornet hjemme, ja gav sig til at købe det billige udenlandske korn, og så lagde man vægt på at frembringe dyriske produkter i større grad end før. Mens man havde sendt mange levende svin til Tyskland en overgang, så kom flæskeproduktionen til at gå til England, da Tyskland lukkede for de levende svin. Slagterier opstod, og det letsaltede flæsk kunne sælges i England. Tyskland blev derimod ved at aftage levende kreaturer. Æggene gik til begge lande, mens smørret i hovedsagen gik til England.

Det var altså forholdene ude i den store verden, der tvang os til at tage fat på en anden måde for stedse at bjerge føde og klæder og lidt til kaffe og tobak.

Vi kan ligefrem se lidt af udviklingen ved at betragte et par enkelte gårde. I *Karsbæk* døde 1859 *Mads Christensen Bonde* og *Johanne Knudsdatter*. Ved skiftet efter dem ser vi en gård indrettet med dyr og redskaber helt efter gammel skik. Gården har mtrn. 21. Den havde 3 td. hartkorn. Besætningen var på 2 heste, 5 køer, 1 kvie, 10 får og en gammel so. Og denne størrelse på besætning var vist helt almindelig til en gård med et spand heste.

Et par og tyve år senere har vi set, at den gård i *Lambæk*, der blev fattiggård havde 2 heste, 7 køer, 2 kvier, 5 svin og 6 får. Foruden rug, byg og havre var der 2 td. spergel og 16 td. kartofler. Spergelen brugtes især som kraftfoder til køerne. Spergelfrøet var ikke let at male, derfor blev det kogt og brugt enten malet eller umalet. Kartoflerne har også delvis været til foder, måske mest til svinene; for der var 5 svin, et efter ældre forhold uhørt stort antal svin på en gård, der ikke havde 2 td. hartkorn. Da det var i marts måned, er det ikke svin, der skal slagtes til jul. Det må være nogen, der skal sælges.

De syv køer voksede til otte i 1887, men så gik tallet ned til seks i 1891, året efter var man oppe på otte igen, men så gik der igen et par år med syv, og regnskabet over malkekøerne ender med otte i 1895 og syv i 1896. Tallet svinger altså en smule.

Noget af det interessanteste ved fattiggården er nemlig, at der blev holdt noget regnskab over bedriften, således over køerne. De havde ikke numre som nu om dage, for antallet var jo overkommeligt. I 1882 hed køerne: *Vejmand*, *Gråhals*, *Peder Lyager*, *Svøthjælmet*, *Hammelsing ko*, *Svot ko*, *Rødbroget ko*, *Østerlem ko*.

Køerne blev efterhånden fornyede. I 1886 var der af de oprindelige kun *Vejmand* og *Rødbroget* tilbage. *Vejmand* blev sat ud i 1887, da den havde fået 8 kalve, den gav det sidste år 4025 pund mælk. *Rødbroget* fik også 8 kalve; den blev solgt i 1889 for 125 kr.; den gav i 1888 6315 pund mælk. I 1887 gav hver ko som følger:

Rødbroget ko	gav 5805 pund mælk
Vogtermands ko	- 1458 - -
Vejmands ko	- 4025 - -
Grå ko	- 5760 - -
Holstebro ko	- 4425 - -
Jansens ko	- 4995 - -
Noklit ko	- 4635 - -
Hindhede ko	- 4315 - -

Den sidste af køerne, *Hindhede ko*, var en kvie, der lige havde kælvet. I de påfølgende år var dens ydelse: 3.885, 4.260, 6.180, 5.265, 4.965, 6.263, 5.460, 4.493, og i 1896 blev den solgt. Fra 1891 kælvede den i sildigt efterår, oktober-december, var altså, hvad man kaldte en tidligbærende ko. Den fik 9 kalve.

Noklit ko var købt for 110 kr. i 1886. Den var også tidligbærende og kælvede gerne en måneds tid før *Hindhede ko*. Fra 1888 gav den årlig: 4.710, 3.975, 5.100, 4.290, 5.580, 5.730, 5.062, 6.000, 5.176, 5.278 og 7.416 (1898). Så kan jeg ikke følge den længere.

Jansens ko kom i stalden samme år som Jansen og Maren kom på fattiggården, 1885, og havde da fået 4 kalve. Den fik 9 kalve og døde af mælkefeber i juli 1891 en måned efter den sidste kælvning. Ydelsen var fra og med 1885: 6.250, 4.995, 5.640, 5.827, 5.700, 1.815 (1891).

Holstebro ko var købt i 1884 for 145 kr. Den gav aldrig over 5.000 pund mælk og blev solgt for 190 kr. den 18. marts 1890. Samme dag blev der solgt en 11 måneders kalv for 100 kr. Koen har nok ikke svaret til forventningerne og blev nok solgt som kælvko.

Grå ko blev købt sidst på året 1886 og blev slagtet i 1896. I mellemtiden gav den fra 1887: 5.760, 5.670, 5.947, 7.215, 6.075, 5.070, 4.118, 5.505, 5.781, 2.092 (1896). Den var tidligbærende.

Vejmands ko gav kun et år over 5.000 pund mælk.

Vogtermands ko blev købt i 1884 for 145 kr., den havde da fået 4 eller 5 kalve; den fik 11 kalve, blev så fedet og slagtet i marts måned 1893. Dens ydelser var fra 1886: 4.425, 4.185, 4.590, 4.462, 4.800, 4.965 og 5.655 pund mælk.

Rødbroget var i 1882 en helt ung ko, der nylig havde fået 1. kalv. Den gav 1884: 4.635 pund, fra 1886: 5.805, 5.805, 6.315. Så blev den solgt for 125 kr. i 1889, da havde den fået 9 kalve.

Gennemsnitsydelsen for køerne 1886-97:

1886:	Gennemsnit for 7 køer	29.235 : 7 = 4.176	pund mælk
1887	- 8 -	38.145 : 8 = 4.768	- -
1888	- 8 -	40.579 : 8 = 5.072	- -
1889	- 7 -	34.363 : 7 = 4.909	- -
1890	- 7 -	40.020 : 7 = 5.717	- -
1891	- 6 -	32.020 : 6 = 5.336	- -
1892	- 8 -	37.549 : 8 = 4.693	- -
1893	- 7 -	32.904 : 7 = 4.700	- -
1894	- 7 -	33.560 : 7 = 4.794	- -
1895	- 8 -	40.135 : 8 = 5.017	- -
1896	- 4 -	21.743 : 4 = 5.443	- -
1897	- 7 -	37.741 : 7 = 5.391	- -

At kotallet i 1896 er så lille, kommer af, at 5 køer blev sat ud og et par har ikke givet mælk hele året. Tre nye køer blev sat ind.

Den gennemsnitlige ydelse pr. ko i de 12 år bliver altså 4.918 pund om året. Jeg har taget disse tal så udførligt med, fordi det er det eneste sted i sognet, hvorfra jeg har set noget i retning af et regnskab for køerne. Jeg må dog sige, at det ikke er noget moderne regnskab; men ydelsestallene er lavet på grundlag af 12 prøvemalkninger, nemlig en malkning om måneden.

Hvor stor smørproduktionen var, kan ikke med bestemthed siges. I 1886 blev der solgt 675 pund smør. Der er ingen tal for august; men i juli er tallene små, så der er rimeligvis lavet ost af en stor del mælk, og selv om det nu ikke kan være muligt, at der er lavet sødmælksost af al mælken, er der måske alligevel gået så megen sødmælk med til osten, at der ikke kunne blive smør at sælge i august.

Hvor stor mælkens fedtprocent var, kender man jo ikke. Skumningen af mælken var ikke så hård som nu, da mælken går gennem centrifugen. Jeg vil tro at man regner højt, hvis man regner med, at der kunne blive 1 pund smør af 30 pund mælk. De 675 pund smør repræsenterer da en mælkemængde på $675 \times 30 = 20.250$ pund. Efter ovenstående skulle der have været en årsproduktion af 29.235 pund. Det smør, der blev af 9.000 pund mælk må da være brugt i fattiggårdens husholdning. Det kunne blive 300 pund. Det er godt 400 g smør om dagen. Jeg ved ikke, om det kan være et rimeligt forbrug. Hvis der foruden bestyreren og hans kone og to børn, har været karl og pige samt seks pensionærer, så kan det blive c. 33 g smør til hver om dagen. Det er nok rimeligt. Kosten indeholdt på den tid en stor del grød, mælkebrød og øllebrød.

Ernæringsekspernten, lægen Mikkel Hindhede, der var født i 1862, siger, at i hans barndom og ungdom var kosten i Hindhede sådan:

Morgen: Surgrød (store byggryn kogt i kærnemælk) spist kold som levninger fra forrige aften, med varm mælk, derefter øllebrød med mælk.

Formiddag: Rugbrød, tykke skiver med tyndt smør og papirtyndt pålæg af ost eller pølse; dertil tyndt øl.

Middag: Stor portion af grød, vælling, kål eller sødsuppe. Som eftermad kartofler med stegt flæsk eller klipfisk. Flæsk og kød skulle skæres i meget små stykker. (Han har nok glemt pandekagerne).

Eftermiddag: Smørrebrød som om formiddagen.

Aften: Varm surgrød med kold mælk til.

En sådan kost fordrede ikke meget smør, især da man altid var omhyggelig med at bruge fedt til at smøre på brødet. Hvis man i stedet for surgrøden fik sødgrød kogt på håndskummet mælk, fik man en smørklat i grøden. Surgrød skulle der ikke smør til.

Der er ingen grund til at tro, at kosten på fattiggården har været mere smør- og fedtrig end i Hindhede. Det var nok omtrent det samme. De 33 g smør har nok kunnet slå til.

Som hjælp til at forbedre smørproduktionen og til fedning købte man lidt kraftfoder. I 1885 var indkøbt: 1280 pund hvedekliid, 775 pund linkage, 550 pund rapskage, 600 pund bomuldsfrøkage og 300 pund solsikkekage, eller i det hele 2225 pund oliekgær.

Til gården hørte en god eng i Velling mærsk. Man var også begyndt at dyrke roer. Fra 1882 træffer vi hvert år i regnskabet indkøb eller salg af frø eller planter. I 1882 sælges 1000 kålrabiplanter for 1 kr. I 1883 blev der købt turnipsfrø for 25 øre. Der har også været sået både kålrabi og hvidkål, idet der siges at være solgt 300 kålrabi og 100 hvidkål, og da de kun har indbragt 75 øre, må det have været planter. Året efter købte man kålrabifrø for 75 øre, mens man i 1885 købte kålrabiplanter for 2 kr. 20 øre, og i 1886 blev der købt 3 pund roefrø for 2 kr. 30 øre. Vi kan mærke, at nu er man blevet dristigere. De 3 pund frø var alt for meget at så i haven for at få planter. Frøet må nu være sået ud i marken, enten det så er sket med hånden eller man har fået en maskine til arbejdet.

Jacob Hindhede sagde, at roedyrkingen begyndte omkring 1880 her i sognet, måske nogle få år før. Til at begynde med købte man planterne hos en gartner, sagde han; men vi har set, at det ret snart blev sådan, at der var nogen, som selv kunne frembringe planter. Marken blev rillet op, for at planterne kunne stå pænt i rækker. Jacob Hindhede mente, at det var kålroer, der blev købt og plantet; men allerede i firserne havde Mads Lambæk forsøg med runkelroer, og de lykkedes. Det blev ret hurtigt almindeligt med roerne, idet folk ikke var længe om at forstå deres værdi som vinterfoder.

Oliekager kom i brug samtidig; rapskager brugtes meget som tilskud til turnipsfoder. I almindelighed fik man oliekerne hjem som store pressede flager, og så måtte man selv se at få dem knust. Jacob Hindhedes fader, Jens Hindhede, sad om aftenen og bankede rapskager itu med en hammer og med en sten som underlag. Det var metoden; sådan sad de og bankede *kå-g* alle steder, drenge og gamle mænd, indtil større gårde og købmænd fik kageknusere, der blev trukket med håndsving.

Man søgte selvfølgelig at spare på oliekerne, for det var jo penge ud af lommen, og Hindhede fortalte, at de gamle sagde: »Det skal nok svare sig at holde kørerne rene og strigle dem, det skal nok spare et pund kraftfoder.« Man gjorde gerne et sådant arbejde for at spare lidt på oliekerne. Priserne på klid lå omkring 5 øre pundet, for linkager 8 øre og for solsikkekager 6 øre for et pund.

Roesåningen med maskiner vandt ret hurtigt indpas, og arbejdet med rensningen var ret besværligt, indtil man fik radrenserer med rulleskær, der kunne tage flere rækker. *Avance-maskinerne*, der kom i gang efter århundredskiftet og både kunne bruges som såmaskine og radrenser, var lette og gode, de gjorde roedyndingen til en leg. Man fik dem endogså indrettet med et skær, så de kunne tage kålroer op og skære rodspidserne af dem. Nu får man efterhånden nye traktorredskaber til roearbejdet.

Mergling har man brugt også her i sognet allerede i 1700-tallet, men man merglede den gang ikke de høje marker, kun den fugtige og tunge jord. Der har formodentlig været gravet mergel flere steder i den ældste merglingsperiode. En af de mergelgrave, som da brugtes, lå på *Degnbøls* jord. Her fik mændene i *Karsbæk* og *Højmark* ved udskiftningen ret til at kaste *lim*.

Peder Jensen i Degnbøl mente senere, at de misbrugte deres ret og kastede, hvor de ikke havde lov til det. Han måtte ligefrem anlægge sag mod *Christen Bjerregaard* og de andre, da man ikke kunne få forlig. Sagen blev drøftet et par gange for retten i 1810; men så måtte folkene fra Højmark og Karsbæk falde

til føje, de fik deres rettighed indskrænket til de områder, hvor der før var kastet og stadig blev kastet lim. Dette område blev nærmere beskrevet således: I sønder går skellet ved bækken, i vester til bagdiget, i øster til haugedigen og i nør til pøtterne i søndre ende af agrene og høvejen. Der blev også afsat veje, som de skulle holde sig på, når de kørte lim. De fik en 6 alens vej fra limgravene i øster gennem mosen og derfra lige op til kirkestien, der gik ad ligporten; men de fik også en 3 alens vej nord om gravene og over nogle agerender. Hullerne skulle

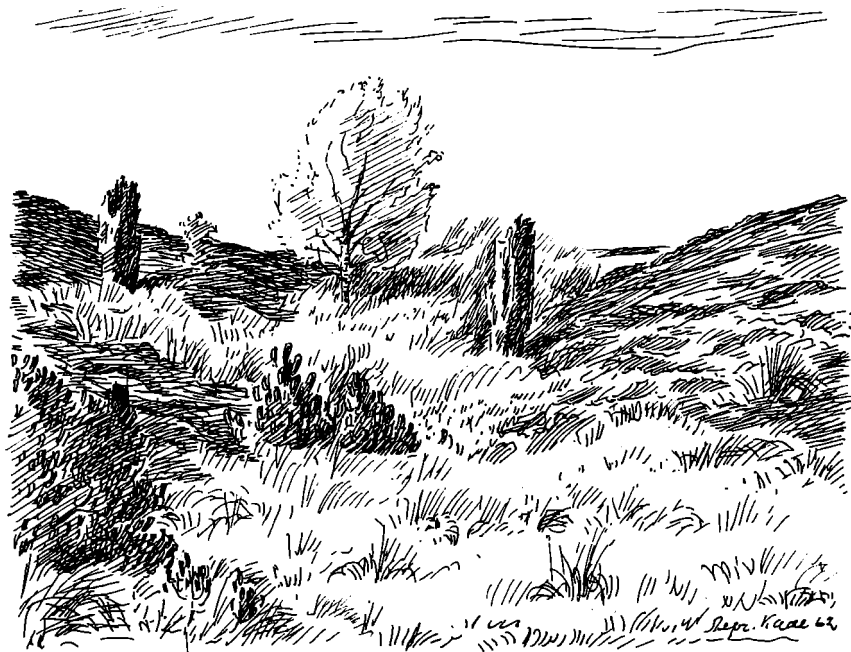

Fig. 53. Dalslugt i hedebakkerne øst for Andbæk.

de jævne, når de var færdige med limkastningen. Der har været mergelgrave mange steder i sognet, bl. a. i Nørhede; men netop egnen syd for Degnbol og vest for præstegården er udnyttet og udnyttes stadig. At Mads Lambæk allerede i firserne kunne dyrke runkelroer, tyder på, at hans jord har været merglet godt.

Efterhånden som jorden blev merglet og roedyrkning vandt indpas, voksede kornavlens. Gårdenes møddinger blev større og mere værdifulde, der blev gravet ajlebeholdere, man begyndte at udstrø mere kunstgødning. Fattiggården fik i 1884 2 sække kunstgødning sidst i august måned, det har nok været til rugmarken.

Medvirkende til den større produktion af smør og flæsk var den centralisering der fandt sted i firserne og halvfemserne med mælkebehandlingen og slagtingen af svinene.

Afdøde gårdejer *Jens Toft*, der var født i tresserne, har givet en kort beskrivelse af kvægbruget i hans fødegård Ny Degnbol i hans barndom i halvfjerdserne og først i firserne. Besætningen var her på 8 køer og ungvæg af sort- eller

gråbroget race, der efterhånden blev krydset med korthornskvæg uden at mælkeydelsen blev større i almindelighed. Ydelsen lå på højst 6.000 pund årligt, om trent som vi har set ved fattiggårdens køer. Den daglige ydelse var høj, når den kom op på 40 pund.

Lidt roefoder og lidt oliekgager fik køerne, men det meste kraftfoder var grutting og skoldet, malet spergelfrø, der havde ord for at være særlig mælkedrivende.

Jens Toft kunne ikke huske den gamle skik med at sætte mælkefadene på hylde inde i stuoen. Der var allerede nogen sans for mælakens afkøling, som jo var det modsatte af at få den opvarmet i stuevarme. Han kunne lige huske, at der blev indrettet en mælkestue med forsænket gulv og med et kølebassin, der kunne fyldes med koldt vand fra pumpen.

Mælken blev siet op i lave blikfade, der havde en bredde af omkring 20 tommer og var et kvarter dybe. I disse fade blev mælken sat i kølebassinets kolde brøndvand til afkøling. Fløden blev skummet af disse fade med en skummeske. »Jeg har nok set, min moder har brugt fingeren til at løsne fløden rundt ved fadets side og så blæste hun fløden af; men det var kun ved mindre lurfade, som brugtes i husholdningen, det kunne gøres. Blikfadene var for store.«

Man fik mest mælk af de tidligbærende køer. De kælvede om efteråret og gav mælk i den tid, da smørret var dyrest, og når så de kom på græs om foråret, så fremmede det ydelsen – man sagde, de kælvede to gange.

Vi malkede altid køerne inde, og her sad vi på den trebenede malkestol og malkede i en mælkebøtte af træ med jernbånd om, den havde ingen hank; men en af staverne var forlænget til et håndtag. Mælken siedes i en mælkespand af træ, der spidsede noget opad, den havde to jernører og havde for oven en trækrans til sien eller siklædet. Mælkespanden bares ind i mælkekammeret af to personer, hvorefter mælken kom i de flade blikfade til køling.

Når fløden var skummet, blev den syrnet med kærnemælk. Vor kærne var en stampekærne, og kærnestangens fod var korsformet. For at ikke fløden skulle skvulpe op over låget under kærningen, var der lagt et rundt udboret træstykke oven på låget. Andre steder brugte man en hornkrans som et pølsehorn. Hullet i kernens låg blev jo med tiden slidt større og større, og derfor måtte dette lille ekstralåg til. Jens Toft kan ikke mindes, at kærningen slog fejl.

Når kærningen var færdig, og der kom smør, blev det taget op med hænderne og lagt i smørtruget og blev æltet med smørske, indtil det havde den rette konsistens. Samtidig med æltningen kom der lidt salt i smørret, og så blev det slået i en smørbøtte, der blev stillet til rådighed af smørhandleren. Der blev vist kærnet hver anden dag, og bøtten afgik til smørhandleren hver 14. dag. Han havde en tid en rejsemejerske, der besøgte leverandørerne på omgang og hjalp dem til rette og gav dem gode råd for at forbedre smørret.

Det var dog ikke alle steder, det gik sådan til med afsætningen. *Svend Bendtsen* fortæller, at der i hans barndomshjem i Fæster, hvor de havde købmandshandel, også blev købt smør. Bønderne kom med deres smørstykker, *styksmør* kaldtes det; det var banket sammen i aflange stykker. Oppe under loftet var der en hylde, hvorpå smørret blev lagt, og når der var en passende mængde, tog hans fader en smørtønde, trak sine hoser af og rullede bukserne op, og så kravlede han i tøndens, hvor han med sine bare fødder æltede smørret godt sammen efter-

som han fik det langet ned i tøndene; det blev ved samme lejlighed både saltet og farvet, så det blev en nogenlunde ensartet masse.

Mælken nød man dels som *nymalket*, som *sødmælk* og som håndskummet, som *tykmælk*, der var syrnede med kærnemælk. *Råmælk*, de 9 første mål efter kælving, blev brugt til pandekager og andet i husholdningen, det blev ikke skummet, og ikke brugt uden at blive blandet i maden. Blåsur, *blå-se*, mælk var uspiselig. *Kærnemælken* brugtes for en stor del til at koge *surgrød* i, og den fik man varm til *nærer*, nadver, mens levningerne blev spist som mælkegrød næste

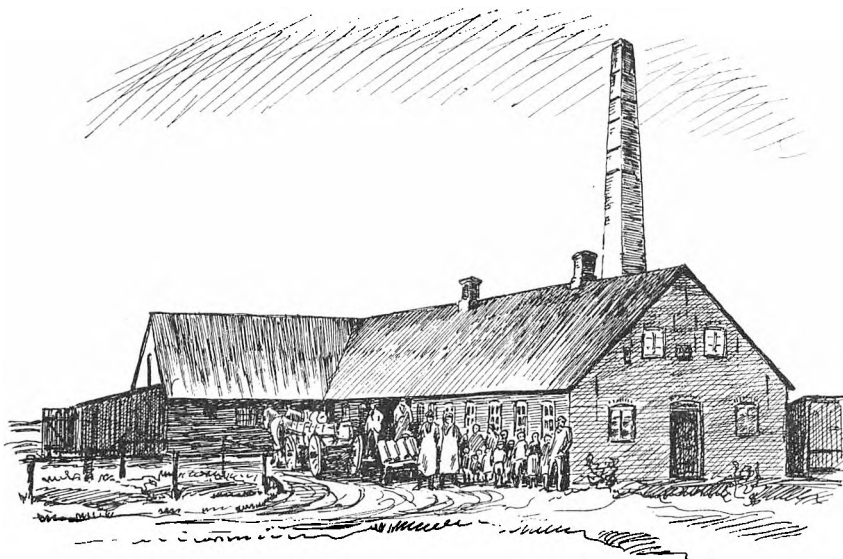

Fig. 54. Det første mejeri i Højmark, bygget 1885. Et læs smørdritler er klar til at sendes til England. Billedet er tegnet efter et gammelt fotografi.

morgen, som Mikkel Hindhede har fortalt os. Den håndskummede mælk brugtes til sødgrød og vælling og anden mælkevad som mælkebrød, hvoraf der blev spist meget.

Ost blev selvfølgelig også lavet hjemme, men det var næsten kun til hjemmets eget brug. Til de gode oste brugtes sødmælk, men det meste ost blev lavet af halvskummet mælk. Af kærnemælk lavedes *boddelost*. Der blev også lavet *myseost* af indkogt valle. Osteløbe brugtes til sødost, den lavede man selv ved at man tørrede den udstoppede kalvemave i skorstenen. Dernæst blev den skåret itu og gemt i en krukke med øl til senere brug.

Når ostemassen var løbet sammen, blev den krystet og lagt i et osteklæde, der blev lagt i ostekoppen, som var et lille trækår med et låg, der kunne presses ned i koppen ved hjælp af en skrue. Derved pressede man vollen af osten, der fik form efter karret. I bunden af karret var der boret huller, så vollen kunne løbe ud.

Det er ganske morsomt, at lerkar med huller i bunden er kendt fra oldtiden. I ældre jernalders hustomter finder man disse kar, der åbenbart har været brugt til at lave ost i. Man har blot ikke kunnet presse osten så hårdt, som i de ostekar, der brugtes i Degnbol for et lille århundrede siden.

I Højmark blev der bygget et mejeri i 1885; det var privatmejeri i en hel del år, indtil det blev andelsmejeri. *Kærgård mejeri* ved Lem station blev oprettet i 1886. Og så var det forbi med hjemmekærning og den hjemmelavede ost. Det var ikke alle koner, der var glade ved de nye mejerier. De tog en del af gårdens drift fra dem, og så fik de al den centrifugemælk hjem, den var ikke velset i køkkenet; men mændene satte sig jo hen og regnede i mælkepenge, kraftfoder, grovfoder, Lars Frederikssens fodringstabeller, svineleverancer o.s.v. og så tav de fornuftige koner; men surrogatet for det hjemmelavede smør måtte i mange år bære det ringeagtede navn »negerfedt«.

I en mejeristatistik fra bogen om *Ringkøbing Amts Mejeriforening* 1944 kan man se, at mælkeproduktionen fra 1903 til 1940 steg for *Højmark mejerikreds* fra 1,6 til 3,7 mill. kg og for *Kærgård mejeri* fra 1,7 til 3,6 mill. kg. De to mejerier havde i 1944 henholdsvis 138 andelshavere med 955 køer og 130 andelshavere med 1240 køer. Det var på en tid, da bekæmpelsen af kvægtuberkulosen efter en ret storstilet destruktion af syge besætninger var ved at have sejret. I de to mejerikredse var der 91 % og 88 % rene besætninger. Kun otte af amtets mejerikredse var helt rene, og de to dårligste lå nede på 30 % og 29 %. Disse tal siger os, hvor slemt sygdommen havde hærget. Efter prøverne i 1928 var kun 37,2 % af alle kreaturer over 2 år sunde.

Ved århundredskiftet var overgangen til den intensive drift næsten fuldført, og landbrugenes arbejde var lagt i den form, det beholdt til 1945. Forandringen var i og for sig stor. Kvindernes arbejdsbyrde var lettet, så de kunne bruge kræfterne til den omformning af huset, der så hårdt tiltrængtes. De lerstampede gulve forsvandt. De sandstrøede bræddegulve blev ferniseret. Alkoverne med halm og lyng i bunden blev brækket ned og gav plads for senge med madrasser. Det blev en katastrofe for lopper og lus. Den åbne skorsten blev lukket med en jernplade, og et komfur blev stillet ind i skorstenen. Inde i stuen måtte bilæggeren skiftes ud med en moderne kakkelovn, der havde kogerum. Stenpikningen i køkkenet blev erstattet af fjæl eller kold cement. I bryggerset gik det lidt langsommere; her stod ovnen og her blev slagtet og brygget og bagt endnu en tid. I den anden ende af huset, i *æ væ-ster stov* holdt det gamle sig også en tid, for det rum brugtes ikke til hverdag, men kun ved større gilder; her skulle danses engang imellem; men fernissen kom også her og gjorde stuen pæn. Dansen blev flyttet til kroen og forsamlingshuset. Var mændene bleven fremskridtsfolk, så var kvinderne det i ikke mindre grad på deres virkefelt.

Fra midten af tresserne begyndte de unge ved pastor Bechs påvirkning at søge på højskole. Hvem der var først, ved jeg ikke; men Jacob Hindhede fortalte, at han ville også gerne på højskole, da han var bleven voksen. Det ville hans fader ikke ret høre tale om. Han var jo en fører inden for den ældre kristelige vækkelse, som han levede i, og grundtvigianerrøret under pastor Bech huede ham ikke. Hvad gjorde Jacob så? Ja, han fik sin faders tilladelse til at rejse på Tune landbrugsskole. »Og det var jo omtrent det samme som at komme på højskole – og det var måske ikke helt rigtigt over for fader,« sagde han til mig engang, da han fortalte om det; men han lagde ikke skjul på, at det havde været en stor oplevelse.

Den unge slægt, der havde været på skole, tog med liv og lyst del i omformningen af landbruget. Der kom maskiner i gårdene. Tærskemaskiner der blev

trukket af heste eller af en husmølle eller en vindmotor, der også trak kværnen og hakkelsesmaskinen, indtil en petroleumsmotor omkring den første storkrig kom til afløsning, og lidt senere blev der bygget elektricitetsværker i Højmark og stationsbyen, og nu snurrer overalt elektromotorerne. Ved deres hjælp mekaniseres efterhånden arbejdsgangen i udhusene, ikke alene i behandlingen af kornet; roerne renses, foder og vand kan bringes frem og gødningen bort. Mælken suges af yverne, og dyrene bliver klippet og støvsuget. Ude i marken er det traktorerne, der ordner næsten alt. Det er årene 1940–45 der her gør det store skel, selv om årene før krigen med den store folkemangel på gårdene satte bevægelsen i gang. Nu kan det slet ikke mere betale sig at have en karl til at gå bag et spand heste. Det bliver alt for dyrt, og der er ikke karle nok.

I 1901 blev der oprettet en mistforening for heste i sognet. Den havde omkring 100 medlemmer, men i 1960 vedtog generalforsamlingen at ophæve foreningen, da medlemstallet var dalet til 23, og der ikke var håb om tilgang af nye. Det sidste år blev der kun erstattet 3 heste. Det var meningen, at medlemmerne skulle søge optagelse i herredsforeningen. Tilfældet er typisk for tiden.

Hedeopdyrkning.

Vi har i det foregående hørt, at der kom folk til Nørhede. De hjemlige hede-stumper blev efterhånden pløjet. Derimod lå der store arealer mod nord og øst i sognet. Det første par slægtled af de folk, der slog sig ned i heden, magtede ikke at rydde mere end plads til en ko eller to og et par kobbøl får. De var og blev »udmarkens folk«, eller »dem ude ved kærerne«. Betingelserne for den almindelige fremgang i hedeopdyrkingen var afhængig af andet og mere end et par solide næver. Der skulle veje og baner og helst også mejerier og meget andet til, før det eventyr tog rigtig fat, som »Kongenshus mindepark« er udtryk for. Hedelandet skulle så at sige være modent til opdyrkning. Vi kender det samme forhold i langt større stil fra opdyrkingen af de amerikanske prærier. Det var trafikårene, der gjorde landet dyrkningsmodent.

Nu var tiden kommen, og mændene var der også. I løbet af det sidste hundredår er langt den største del af heden dyrket. Det gik ikke af sig selv som nu, da en lejet plov kan vende op og ned på den øverste alen jord. Det var stadig et slid at dyrke hede; men der var fremtid i det for dem, der havde energi og som magtede sliddet. Lige op til den tid, da motorploven for en tyve-tredive år siden rigtig tog fat, blev hedyrkingen foretaget efter den gamle recept: afbrænding, skrælplojning, henliggen et års tid eller to, mergel, lidt dybere pløjning, harvning og såning. To eller tre år gik, inden der kunne sås og høstes.

I halvtredserne i forrige århundrede kom de skærvlagte landeveje, i halvfjerdsenerne kom banen og i firserne mejerierne og slagterierne. Det satte sit præg på egnens landbrug som helhed, det var forudsætningen for, at hedeponiererne rigtig kunne få løn for sliddet. Hvad gjorde det så, at mange af dem begyndte i en jordhytte. Der var fremgang i sigte.

Af mindeparkens arkiv kan vi fremdrage en hel række eksempler her fra Lem sogn, og da det er et så særpræget stykke kulturarbejde, vi kan få indblik i, må vi have så mange med som muligt. Det er særlig *Nørhedes historie*, det drejer sig om; men der er også beretninger fra andre dele af sognet, fra Fårborg

og Øster Lem; men ingen af den nulevende slægt er med, om de end har dyrket nok så megen hede.

Mtrn. 9 b Holmgård, hvor *Peder Hollænder Nielsen* boede, gik til *Niels Christensen* og *Ane Andersdatter*. Han var født i Ølstrup 1823 og hun i Lambæk 1827, datter af hmd. Anders Kristensen Bjerregaard. De blev gift i 1858, og da tjente de begge hos Niels Lauridsen Buch på Holmgård. Først var de en kort tid i Ølstrup, så fæstede de Søruphus i Torsted, men i 1865 kom de til Nørhede. De fik vist ikke Peder Hollænders ejendom lige med det samme, men de boede der. Foruden to pigebørn havde de en søn, *Chr. Andreas Nielsen*, han var født i Torsted 1861 og lærte til skomager. I 1885 blev han gift med *Ane Kathrine Lauridsen*, der var fra Brejning. De to unge mennesker overtog hans forældres ejendom. Den var på 63 tønder land, og der var 2 køer. Købesummen var 1000 kr. og aftægt til forældrene. Jord var der nok af; men det var mest lyng.

I de første år var deres største indtægt, hvad *Kræsten* kunne tjene som skomager og *Tri-ne* som væver, og med små midler begyndte de at dyrke hede op. Det gik småt, for der skulle lejes trækraft, når der skulle pløjes og køres mangel. Det lettere markarbejde kunne han gøre ved hjælp af de to køer. Da Kræsten kom så vidt, at han kunne købe en tredje ko, syntes han, at nu var han godt kørende, når han fik dem for alle tre.

Som årene gik, svandt heden, og besætningen voksede stadig. I 1890 måtte han sætte en ny lade og lidt kostald. De første heste fik han i 1893; det var et par små russere, og nu kom der fart i opdyrkningen. Stuehus og mere kostald blev bygget i 1898.

Efterhånden kunne de lade håndværket hvile og ofre sig helt for driften af ejendommen. De havde da kultiveret 35 tønder land, plantet i alle markskel og så opelsket en plantage på 5 tønder land, ligesom de havde lavet en have ved hjemmet. Ved Christen And. Nielsens død i 1927 var der på ejendommen 27 kreaturer og 3 heste. Jorden blev nu delt, og to døtre med deres familie kom til at bo der. Nu er der to dejlige små gårde, hvor Kræsten og Trine begyndte i megen tarvelighed med de to køer, det år mejeriet i Højmark blev bygget.

Kræsten ville gerne fortælle, og han var en mand med lune. Han sagde, at da han i 1890 byggede lade, da var der en gårdmand nede i Lambæk, der bemærkede: »Ja, nu bygger Kræsten sådan, at han kan have alt det foder, der avles på Nørhede, for selv får han den da aldrig fyldt.« Noget senere var han ved mejeriformanden for at høre om ikke mælkevognen kunne hente mælken lidt nærmere ved døren. »Å, skam med jer deroppe i æ Nørhede,« svarede formanden. »I leverer jo ikke mere mælk, end I kan bære her ned i en topotsflaske!«

Det kneb for folk nede i sognet at følge med i, hvad der nu skete i Nørhede. I flere slægtled havde man vænnet sig til at se på disse udmarkens folk med beklagende blikke, og man ventede, at de før eller senere ville falde sognet til byrde – og så skulle man nu virkelig til at regne med dem. Nu var tiden inde. I løbet af et par slægtled blev heden omdannet til kornmarker.

Iver Larsens og *Kirsten Lauridsens* historie er et andet af hedens eventyr. Han var søn af en tobaksarbejder i Ringkøbing. Efter konfirmationen blev han sendt ud på landet for at tjene. Der var to steder, han særlig omtalte. Det var møllerne i Voldbjerg og Videbæk. Der var han møllekusk, hentede korn ude i gårdene og afleverede de maledede kornvarer igen, og møllevognene kørte langt

omkring. Så blev han soldat og lå på »Trekroner« i 1870. Da han kom tilbage fra militæret, skulle han til at tænke på sin fremtid. Han var i grunden ikke rigtig vant til landbrugsarbejdet, han havde jo ligget og kørt med de møllevogne; men han tog alligevel plads som forkarl på Hammelsvang i Ølstrup, og der kom han til at tjene sammen med Kirsten, der var en husmandsdatter fra Billering i Brejning. De tjente sammen i to år, og så rejste hun hjem for at lære vævning; de ville giftes, de to. Iver blev i Hammelsvang et år længere, så købte han en

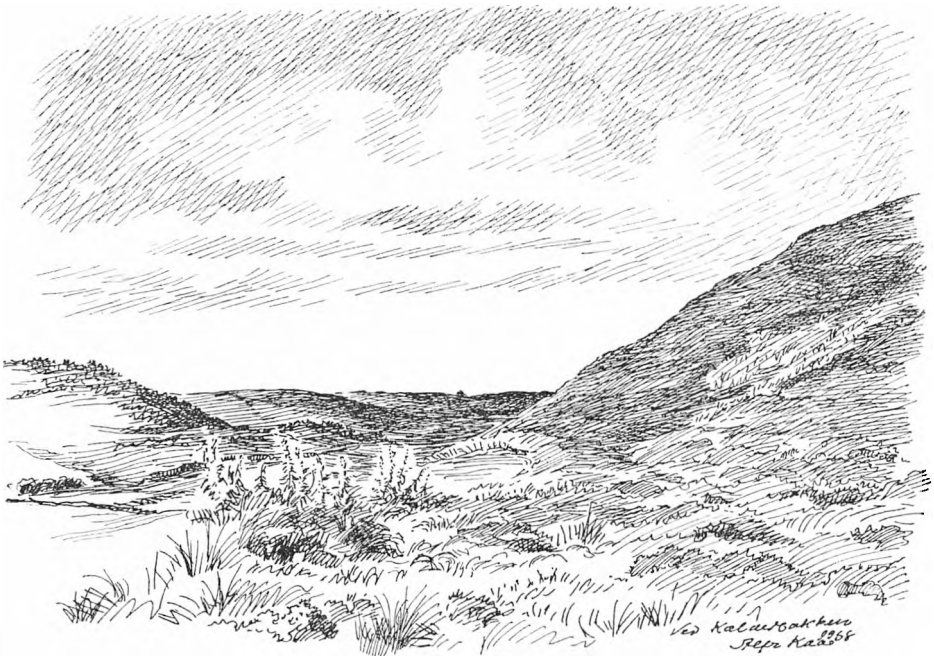

Fig. 55. Kælderbakken i Øster Lem hede. I 1638 nævner hr. Peder Jensen Thorsted navnene Kløvdal bjerge og Kløvdal kælder. Om kælderen siger han: »Kløvdal kiælder siges haffue veret en gammel røffuerkiælde.« Røverkælderen har nok været en sammensunken jættestue.

hedeejendom i Vesterbæk på 20 tønder land. Der var ingen huse, men Iver tog fat på at skaffe husly, han fik bygget et hus. Det var ikke ret stort: en stue, et køkken, en lille forstue, plads til 2 køer og lidt ildebrændsel, uden nogen luksus; men Kirsten flyttede ind som hans kone i 1876, og glade var de; for kunne de bare få et par køer mere, så kunne de se tiden i møde med fortrøstning, og der var jord nok at pløje; den var bare overgroet med lyng. Heden skulle pløjes. Iver havde jo godt nok ingen heste. Foreløbig måtte han ud på arbejde, hvor dette kunne fås.

Det var så heldigt, at han kom til at arbejde en hel del hos Ole Kristensen i Hovergårde. Der var jo et stykke vej at gå, og daglønnen var ikke ret stor den gang: 50 øre for at tærsk om vinteren og lidt mere om sommeren; men som regel faldt der lidt af ved siden af daglønnen. Når der blev bagt i gården, kom han altid hjem med et brød under armen, og hvad mere var, Ole og nogle andre

hjalp ham med trækraft, så han kunne få noget hede pløjet og merglet, og det lykkedes virkelig at få de to køer mere på stalden.

Kirsten sad og vævede og passede hjemmet, mens Iver stadig gik ud på arbejde; men så skete det, at hendes fader døde, og hendes moder solgte den lille ejendom, de havde, og flyttede til *Nørhede*, hvor hun giftede sig med *Niels Christian Nielsen*, der havde mistet sin kone; både han og Kirstens moder, *Mariane Mouridsdatter*, var noget op i årene, og en god halv snes år senere kunne de ikke mere. Så solgte Kirsten og Iver deres ejendom og overtog ejendommen i *Nørhede*, mtrn. 15 Holmgård. Den var på 30 tønder land og deraf var dyrket 5–6 tønder land, som besætning var der en ko og en kvie.

Iver fik noget arbejde hos Jens Løvstrup i Lambæk, som så gjorde hestearbejde til gengæld; for heden skulle jo pløjes. Sammen med nogle naboer arbejdede han mergel op på sin egen mark eller på naboernes. Og så blev der hvert år taget et stykke hede ind til dyrkning. Der blev også plantet i skellene og andre steder, hvor det tiltrængtes, og der blev lavet en lille kålgård til de nødvendige køkkenurter.

I 1894 fik Iver en hest at køre med, det var en stor skimmel. Den var kærkommen; Kirsten og Iver havde slidt for den i snart en snes år. Hun vævede stadig, og nu gav han sig til at køre mælk med skimmelen. Om eftermiddagen arbejdede han i grusgraven, og markarbejdet skulle han så gøre om aftenen og om søndagene. En stor flok børn voksede op i hjemmet, og fremad gik det. I 1895 byggede de et stuehus og tog det gamle i brug til køerne og svinene. De fik også købt et stykke eng i Velling fjordenge.

Da der var gået nogle år, blev skimmelen ombyttet med to russere. De kunne bedre magte ploven. Der blev hentet mergel i Ølstrup, og i 1910 var der ikke mere hede at pløje. For at arbejdet ikke skulle slippe op, købte Iver 16 td. land lynghede ved siden af; men det fik han nu ikke selv gjort ret meget ved. Han afstod ejendommen i 1913 til sin søn Niels Laurids Larsen, og så fik de selv et lille stykke jord, som landevejen havde skilt fra. Der var på den tid 2 heste, 8 køer og 5–6 ungkreaturer på ejendommen.

Den fremgang, der havde været, kom ikke af sig selv. Slides skulle der, og slidt blev der. Det havde de forrige slægtled også gjort; men nu kunne sliddet endelig bære frugt i de nøjsomme hedehjem.

Et af børnene fra Kirstens og Ivers hjem fortæller om sit barndomshjem: »Jeg husker så tydelig den gang, vi var små, om søndag eftermiddag, når der var vasket op efter middagsmaden og malket, som skik var på den tid, så var vi samlet i stuen, og så tog mor prædikensbogen frem og læste dagens tekst og prædiken; der var altid ro og stilhed, mens dette stod på. – Eller senere, når vi kom hjem efter at have været på højskole, så skulle vi synge i højskolesangbogen. Mor foreslog som regel Bjørnsons »Undrer mig på – « eller Grundtvigs »Jeg gik i marken og vogtede får.« Ja, der var mange. For mor med det vide udsyn og den store længsel, blev det en nydelse og oplevelse midt i det daglige arbejde.« Da Kirsten døde i 1917, flyttede Iver til Lambæk, hvor hans søn havde købt fattiggården, og der døde han i 1928.

Hans Pedersen (Refstrup) og *Maren Margrethe Lauridsen* var heller ikke Lem-boer. Han var født 1859 i Dejbjerg, men Refstrup kaldtes han, og det kan kun være efter Refstrup i Lem. Hun var født i No 1860. I 1895 overtog de en

ejendom på 30 td. land, hvoraf der var dyrket en halv tønde land, som lå omkring et faldefærdigt gammelt hus. Deres eneste rigdom ved overtagelsen var 5 drenge og 1 gammel ko. Ejendommen kostede 1200 kr. i indkøb, og 23 år senere afstod Hans Pedersen gården til sønnen *Alfred Pedersen* for 25.000 kr. Da var der dyrket 21 tønder land, og så var der tilkøbt en eng på 4 tønder land. Besætningen var 6 køer, 6 ungkreaturer og 2 heste.

Til at begynde med måtte de begge to gå på arbejde hos fremmede. Om vinteren arbejdede Hans i grusgraven og ved tærskning og i sommertiden mest ved mergelgravning, men i slet og høst svang han høleen. Til gengæld fik han så noget pløjning lavet i heden. Dog var han heller ikke bange for der at bruge

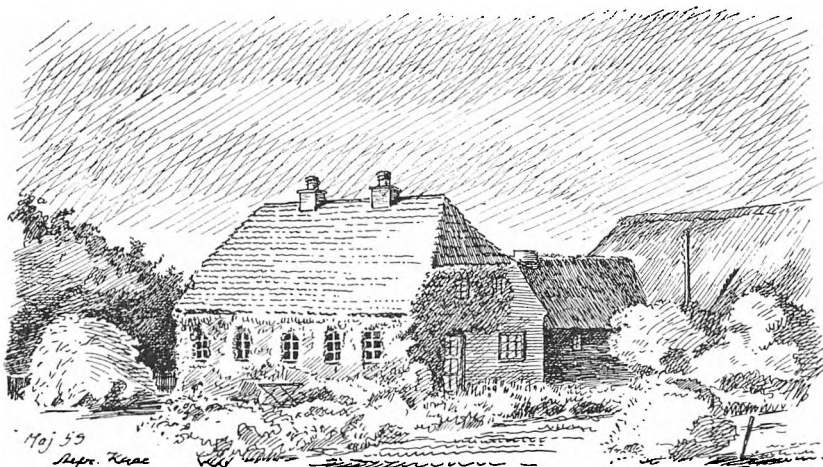

Fig. 56. Gård i Nørhede, mtrn. 9 e Holmgård.

spaden. Han gravede selv et stykke lynghede på en tønde land; så behøvede han ikke at bede om hjælp til det. Når han fik trækraft i gården, var det mest stuedene, som han kom med; dem kunne de bedst undvære. Sådan gik det i en halv snes år.

Han fik nu selv heste, han byggede kostald i 1915 og to år senere stuehus og lade. Nu kom der mere fart i opdyrkningen. Sønnen, der overtog gården, skriver: »Når jeg skal give en skildring af min fars arbejde med hedens opdyrkning, da kan jeg ikke gøre det uden at nævne min mors indsats; for hun tog sin part. De første år gik hun på arbejde for at hjælpe til at bjerge føden, og siden, da det begyndte at gro og grønnes, da måtte hun i mange år klare det derhjemme, så far kunne tjene en skilling til at koste på ejendommen.«

Ja, det var ikke nogen dans på roser at være en hedebonde og hans kone; men at arbejdet kunne lykkes, og der var fremgang i bedriften, det gav dem frejdighed og arbejdsmod.

Villads Knudsen var murer. Han og konen, *Kirsten Holm*, havde haft en lille hjemmen i vestersognet, men i 1896 flyttede de til Nørhede, hvor han udførte et stort arbejde med at rejse nye hjem. Han har da bygget 4 ejendomme op foruden det lille hus, som han flyttede ind i til sidst. Han sled trolig med murskeen og med ploven. I 1911 afstod han ejendommen på 30 td. land til sin ældste søn og

købte så et hedeareal, hvor nogle få tønder land var dyrket, og så byggede han der et nyt hjem. Året efter byggede han atter; den gang til en datter og svigersøn på et indkøbt areal.

Da han efter et par år havde fået sin nye ejendom i gang, afstod han den til sin yngste søn og flyttede selv lidt længere vesterpå, men dog stadig på Nørhede. Der byggede han så igen et nyt hjem, samtidig med at han fik bygget til en datter og svigersøn mere.

Sin ejendom beholdt Villads til 1924, da han afstod den og byggede sit lille hus, hvor han blev boende. Hans store indsats bestod vel nok mest i, at han sørgede for, at der blev så mange nye hjem rejst; for der hvor han byggede de små hjem, der ligger nu dejlige gårde, som giver gode afgrøder til gavn for os alle. Han var en af dem, der kunne se, at der var en fremtid i at dyrke heden.

I og for sig kunne man gå fra ejendom til ejendom hele Nørhede igennem. Man ville se de samme resultater af slægters hårde og vedvarende arbejde. Men de har også, de fleste af dem, oplevet noget af det, Skjoldborg taler om, stunder, da de som hans husmand kunne rette ryggen og skimte et mål, mens solen glimtede i spadens og plovjernets blankslidte stål.

Finderup Fårborg hed det i ældre tid, skønt det ligger i Lem. Muligvis har de tre gårde *Fårborg*, *Poulstrup* og *Stenhusted* hørt til Finderup sogn engang i middelalderen, før dette sogns kirke blev øde. I 1683 siger landmålingen, at deres eneste bekymring er vand, som de undertiden må hente i Lambæk. De gamle ejendommers dyrkede areal var ikke ret stort, og tidlig blev Poulstrup lagt under Fårborg, så der var en familie mindre at hente vand til i den tørre tid. Da tiden kom, blev der oprettet nye ejendomme, og heden blev opdyrket.

I *Damgård* boede omkring århundredskiftet Chr. Kolmose. Det var en ejendom på omtrent 60 tønder land, hvoraf halvdelen var opdyrket. Der var 5 køer, 2 kalve og et spand heste på gården, da den i 1904 blev købt af *Hans Pedersen*, og så var den nye tid kommen til Fårborg. I løbet af 18 år blev resten af jorden dyrket op, og besætningen steg til 12 køer, 10 unghøveder og 3 heste. Allerede nogle år før havde Hans Pedersen købt 80 td. land mere fra Fårborg, hvoraf de 45 var hede. Dette areal blev delt mellem to af hans børn, sådan at sønnen *Peder Lodahl Pedersen* fik mtrn. 1 i, m og datteren *Gertrud* og hendes mand *Kristian Hindhede* fik mtrn. 1 l, o. Sønnen *Julius Pedersen* fik *Damgård* i 1922.

Stenhusted fik vistnok navnet Højmose, fordi der i 1686 boede en mand der, som hed Chr. Højmose og formodentlig stammede fra Brejning. Chr. Højmose døde; men navnet blev desværre hængende, skønt gården endnu i 1757 nævnes ved sit gode gamle navn. Men altså: til *Stenhusted* – nej, undskyld, Højmose, kom i året 1912 en mand ved navn *Kristen Kold Jensen*. Han var født i Tim i 1881 og søn af skræder Kr. Jensen. Han blev forældreløs fra sit 17. år, tjente forskellige steder, var soldat og så var han på højskole. Han blev gift med *Karen Agerskov*.

Der var 144 tønder land til gården, men kun de 20 var dyrket, resten var lyng, lyng og atter lyng. Kristen Kold Jensen opdyrkede her et halvt hundrede tønder land. I 1918 byggede han lade, i 1925 stuehus og i 1926 kostald, mens der blev indrettet hestestald i et gammelt hus, som var der i 1912. Da han døde i 1950, var der i gården en besætning på en snes malkekøer, lige så mange ungkreaturer og 5 heste. Hvem skulle have tænkt det i 1683, da *Stenhusted* kaldtes

et øde bolsted med 27 agre skarp bygdjord, kold sand, et dyrket areal på 2 td. 5 skp. og 2 fjerdingkar.

Vi går ned til *Øster Lem*. Her begyndte *Anders Graversen* fra *Bølling* i 1909 på en lille ejendom på 6–7 tønder land. Han købte 30 td. land hede fra »*Mogensgård*«, og det fik han dyrket op på 2 td. land nær, inden han i 1922 måtte sælge ejendommen på grund af sygdom. Han gjorde her et stort arbejde i meget små og trange kår.

Jens Laurids Rindum var måske slideren over alle slidere. Han var født i

Fig. 57. Gård i Nørhede, en pyntelig indkørsel fra landevejen, mtrn. 9 b, 13 b Ø. Lem.

Karsbæk 1890, og hans kone var fra *Madum*. Hun hed *Marie Halkær* og var et år yngre end *Jens*. I 1915 købte han et stykke hede sydøst for *Lambæk*, hvor der den gang var lyng nok. Der var 30 tønder land, som han begyndte at arbejde med. Året efter byggede han og blev gift, »og fra den dag og indtil han blev så svagelig, at han ikke kunne arbejde mere, sled *Jens Rindum* hver dag. Hans motto var: Hvad man kan gøre i dag, det skal man aldrig opsætte til i morgen, og det var nok derfor, at han nåede så vidt, som han gjorde.« Sådan fortæller den levnedstegning, der ligger i mindeparkens arkiv.

Da den hede var opdyrket, begyndte han at købe ny hede, og så forpagtede han et stykke præstegårdshede, som han også dyrkede. Bygningerne blev udvidet, for kvægholdet voksede, og ejendommen blev dreven sådan, at han og *Marie* fik mønsterbrugspræmie derfor.

Sliddet var måske dog skyld i, at hans arbejdsdag ikke blev så lang. *Jens Rindum* døde i 1947. Da havde rydningsmanden dyrket 78 tønder land hede og bygget en gård, hvor der var 4 heste, 20 køer, 20 ungkreaturer og 100 svin for-

uden et stort fjerkræhold. Ved gården var plantet en stor og dejlig have, og der var plantet læ i marken.

Jens Laurids Rindum og alle de andre hededyrkere i Lem og ud over hele Jylland var det, Johan Skjoldborg gav ridderslaget med sin sang. Det var dem, som drager det første kulturens spor med plovjærnets sølvblanke klinger.

Christen Jepsen Christensen var født i Lambæk 1865 og arvede sit barndomshjem, hvortil der da hørte megen hede. Denne hede dyrkede han, købte mere hede, som også blev dyrket, og nu ligger der en gård længst mod øst i Lambæk. Den blev sat på det hedeareal Chr. J. Christensen havde dyrket. Det er en af de gårde, der har det største agerareal i sognet. Chr. J. Christensen solgte sin fødegård og købte S. Holmgård, men vendte senere tilbage til gården i Lambæk.

Om den hededyrkning, der har fundet sted siden motorploven kom frem, skal der kun siges, at jordbehandlingen er bleven en helt anden og bedre, end den var før, da man ikke fik alen brudt. Af den nulevende slægt er der mange, der har udført beundringsværdige arbejder i heden, og nu er der ikke ret megen lyng tilbage. Kun den, der dækker de ældste dyrkningsspor i sognet, får lov til at blomstre videre.

Den store hedebrand i 1897. Det var i rughøstens tid, og det var så tørt, at folk høstede den modne rug om formiddagen og kørte den ind om eftermiddagen for at undgå for stort et spild af kærner. Manden i Fårborggård tændte ild for at brænde et lille stykke hede, der skulle pløjes. Han regnede med, at han kunne styre ilden; men han blev skuffet. Det blæste stærkt af sydøst, og ilden »tog selv«. Folk ilede til med heste og plove, og da vinden løjede lidt af, fik man omsider ilden under kontrol; men dagen efter blæste det op påny, ilden tog fat igen, og da kunne man ikke styre den. Det var en mægtig brand. Man regnede dog med, at når den kom til Herning-landevejen, så standsede den nok af sig selv. Det gjorde den ikke. Der skulle mere til. Hen på eftermiddagen trak der heldigvis et tordenvejr op, og det gav sig til at skylregne. Det kunne slukke ilden.

Mange hundrede tønder land var brændt, og det så ikke godt ud. To år efter købte plantningsselskabet »Steen Blicher« 816 tønder land af den afsvedne hede for 13.500 kr., og det blev til *Nørhede plantage*. Der var mange, som havde hede-lodder at sælge, og de fik udbetalt 5 kr. pr. tønde land, mens de for resten af købesummen fik aktier i foretagendet. Plantagen har senere afstået 200 tønder land til opdyrkning. I nogle år arbejdede der om sommeren et hold fanger fra Horsens tugthus med at grave huller og render i heden. De boede i *Kidhus*. *Bertel Højmark* har i den sidste menneskealder været plantør i plantagen, indtil han for et par år siden flyttede til Lem stationsby.

Lem stationsby og dens næringsliv.

Efter den sidste sønderjyske krig søgte man fra regeringens side at løse den økonomiske afhængighed af Hamborg, der i lange tider havde hersket over storhandelen på Jylland, ja Hamborg var det sted, hvorfra størstedelen af den jyske eksport til England foregik med marskbønderne i Holsten og Sydslesvig som mellemmand. Der var nok nogen sejlads fra Hjerting, men udskibningsforholdene var dårlige.

Allerede i 1865 blev der i rigsdagen fremsat lovforslag om den sydjyske

tværbane og en havn ved *Strandby* eller *Esbjerg*. To lokaliteter, der lå hinanden nær. Banen og havnen var nærmest tænkt som vej for eksporten af levende dyr fra Østjylland.

Planen blev dog ikke gennemført. Havneprojektet var udført af en hollandsk ingeniør, *Beyernick*. Rigsdagen og regeringen lod da ingeniør *C. G. Bruun*, der havde været digekonduktør ved Husum, og som byggede Thorsmindeslusen, lave et nyt projekt. Bruun ville lave en dokhavn efter engelsk mønster. Havneanlægget blev stærkt kritiseret; men *Estrup*, der nu var blevet indenrigsminister, gik ind for det med hele sin stædige energi og fik det gennemført, idet loven blev vedtaget den 24. april 1868.

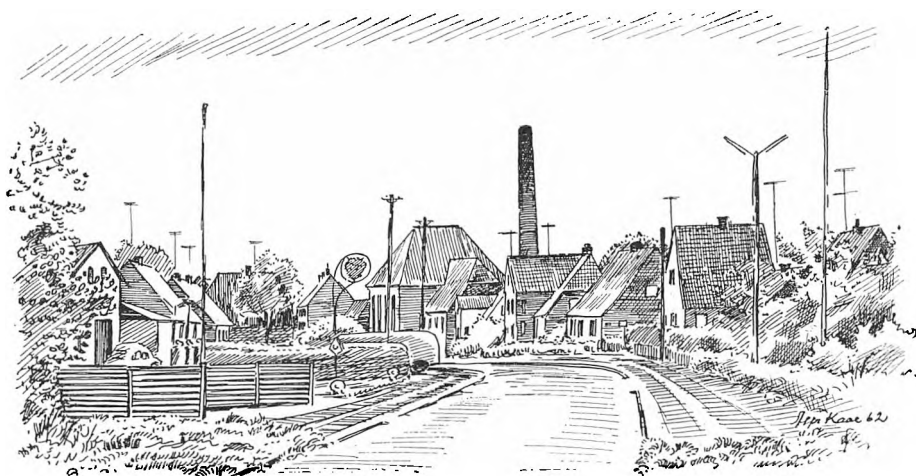

Fig. 58. Lem stationsby fra øst. Den store skorsten hører til Kjærgård andelsmejeri.

De første forsøg på inden for det danske monarki at få en hurtig englandsforbindelse uden om Hamborg var forøvrigt banen fra Kiel til Altona c. 1844, og banen fra Flensborg til Husum og Tønning 1854. Den sidste var anlagt af den engelske *Samuel Peto*, en af datidens kendte jernbanebyggere.

Estrup nøjedes imidlertid ikke med en tværbane og en havn i Esbjerg. Han fik trods megen modstand sat igennem, at den vestjyske længdebane fra Esbjerg til Struer samtidig kom under arbejde.

Esbjerg havn kunne åbnes for skibe i 1874, og fra 1875 drev Det forenede Dampskibsselskab regelmæssig rutefart til England. Samme år blev længdebanen åbnet for trafik. Lem station trådte i virksomhed som den eneste station mellem Skjern og Ringkøbing. Velling og Dejbjerg var kun holdepladser.

Da banen skulle laves, var der i Hanning og Lem nogen stemning for, at den skulle have haft en anden linieføring fra Skjern og nordpå. Man ville have haft den gennem Hanning mellem Hanning Hedegård og Landting og så ind mellem Faurby og Nybjerg i Lem. P. Smith i Nymølle ville have haft stationen til at ligge ved S. Holmgård.

Jens Laurids Jensen eller *Jens Laustsen* var født i Rabjerg 1869; som ældre mand flyttede han til Lem station, hvor han døde på De gamles Hjem 1958. Han har skrevet nogle barndomserindringer, der er trykt i Hardsyssels årbog 1960

side 48 og følgende. Deri er et lille afsnit, som hedder: *Tiden da jernbanen blev anlagt*, og af det gengives her noget:

Nu blev der noget at snakke om. Folk stod jo helt uforstående over for det, som skulle komme, så det kunne vel ikke blive helt rigtigt, alt hvad der blev sagt. En mand fortalte, at toget var en stor kolos, der havde lighed med en hovedløs hest, og den løb på jernskinner, trækkende en lang række af vogne efter sig og med en fart så stærk, at hvis man kunne se toget i synsranden og man var på banen, blev man ihjelkørt, før man kunne nå at komme væk.

Hvor banen kom til at ligge, vidste man ikke med sikkerhed, men vistnok fra Skjern og efter Ringkøbing, og der var stor medfølelse med de beboere, hvis ejendomme banen kom til at gå forbi, for deres husdyr ville blive maset på stedet. Det var også galt for dem, der skulle over banen for at komme til deres mark.

Men så kom der dog et lyspunkt. En mand havde fået oplyst fra pålidelig kilde, at det ikke blev så farligt endda, for banen ville blive indhegnet på begge sider, så der intet kunne komme derind undtagen ved overkørslerne, og de skulle være strengt bevogtet. Denne meddelelse vakte stor glæde blandt befolkningen.

Nu var man nået så vidt, at man vidste, hvad retning banen skulle have. Fra Skjern syd om Vognbjerg, svinge i nordlig retning øst om Dejbjerg Kærgård lidt syd for den gamle Ringkøbing-Ribe landevej med station i Lem så sydligt, at omtrent halvdelen af stationspladsen fik beliggenhed på Dejbjerg grund. Det gik fremad med bygningen af banen, der begyndte at køre arbejdstog; men farten var ikke så farlig, som først antaget, og folk begyndte at falde til ro. Nu talte man mest om, hvorvidt man turde vove at rejse med toget.

Der fortælles også, at da banen blev foreslået i rigsdagen, var en del folketingsmænd, deriblandt Christiansen på Holmsland, betænkelige ved forslaget. Christiansen skal have udtalt, at hvis vi absolut skulle have en bane, så måtte den bygges så klejn som muligt, da der næppe blev mere at køre med, end et par stude kunne trække, og kun 1 tog daglig i hver retning.

Blandt befolkningen var der megen tale om, hvor farligt dette befordringsmiddel ville være. Toget kunne meget let løbe af sporet, og så var ulykken der. Og så de store broer over Skjern enge, de kunne sikkert ikke holde til en sådan vægt, og sank broen, var man færdig. Der var folk, som, når de skulle til Tarm marked, stod af i Skjern og gik til Tarm. Det vidste man da, hvad var.

Da banen blev åbnet, var der flere morsomme tildragelser. En ældre kone ville med toget fra Lem station til Ringkøbing. Da togbetjenten lukkede op og hun så ind i kupeen, syntes hun, der var alt for fint derinde til, at hun kunne gå ind med træsko; hun satte dem derfor udenfor og gik ind på strømpefodder. Dengang kunne man godt foretage en tur til Ringkøbing i træsko. Det varede ikke længe, før døren blev åbnet og der blev sagt: Ringkøbing! Konen stod af, men udbrød: »Hvor er mine træsko? Jeg har lige sat dem her, og nu er de væk!« »Nej,« sagde togbetjenten, »for her er de!« – Han havde lagt mærke til konens adfærd i Lem og taget træskoene med til Ringkøbing, og hvem der blev glad, det var konen.

Det gik jo i Lem som alle andre steder, hvor en station blev bygget, at en by begyndte at opstå. Det var ikke meget, der blev bygget de første år. Samme år, banen kom, blev der bygget en stationskro med købmandshandel i samme byg-

ning, og en købmand byggede et hus øst for banen. Længere henne i øst byggede en skomager, og der imellem et hus der var bestemt for landbrug. Samme år blev der bygget en vejmølle. Huset, der var bestemt for landbrug, blev opført af *Poul Andersen*, Bækbovej, Dejbjerg. Meningen var, at Poul og hustru ville tage bopæl der på deres gamle dage, da de lige havde afstået deres gård til en datter og svigersøn; men de opnåede ikke at komme til at bo i huset. En dag i sidste halvdel af august kørte Poul i mosen efter et læs tørv. Det var noget tordevejr, og på hjemvejen skulle han holde ved møllen og have noget malt med hjem. De bryggede selv.

Mens han holdt for den nordre mølledør, og møllersvenden var oppe på loftet efter maltet, slog lynet ned i den ene møllevinge, gik ind om akselen og fortsatte ned gennem møllen og ud ad døren. Her blev Poul ramt og levede kun et øjeblik. Oppe på loftet lå møllersvenden og var død. Efter Pouls død blev huset solgt, og enken blev hjemme i gården resten af sin levetid. – Ja, sådan fortæller den gamle Jens Laustsen.

Møllen blev for øvrig bygget af *Jens Kærgaard* i Store Kærgård ved hjælp af møllebygger P. Mortensen i Ribe. På andelsmøllen findes endnu en *autoriseret kop*, hvormed mølleren som betaling måtte tage 8 mål af hver tønde korn. Det er den genstand, om hvilken Blicher lader Per Syvspring synge:

Wo møller håller å hans kop,
somti mier end somti.
Venner do dø, så for en en top,
ejå,
mier end a ka sej å!

Den kop var møllegæsterne ikke altid helt gode venner med, hvad Blicher da også giver udtryk for.

Møllen blev forøvrigt taget i brug på Ulfborg markedsdag 1876. Jens Kærgaard drev møllen i en række år, men solgte den så til *Peder Christensen* fra Karsbæk; men omkring 1890 gjorde andelsbevægelsen sig stærk gældende. Møllegæsterne ville nu selv til at bruge møllerens kop. Peder Christensen gik så ind på at sælge møllen til et selskab; han blev dog i møllen som bestyrer i en halv snes år. I 1918 blev møllen da endelig lavet til et andelsselskab, *Lem Andelsmølle*, og tyve år senere blev »æ møl« taget ned, nu skulle der motorkraft og elektricitet til at gøre arbejdet; men *æ møller hans kop* opbevares stadig på Lem Andelsmølle. Siden de store arbejder med at omdanne enge og kær til agerland er blevet gennemført i sognene her syd for Ringkøbing, har andelsmøllens om-sætning taget et vældigt spring opad.

Den gård i sognet, der fik sin mark stærkest sønderdelt af jernbanen var Store Kærgård. *Jens Nielsen* eller Jens Kjærgaard, som han altid kaldtes, var ugift og døde som en gammel mand i 1911. Måske fik han en god erstatning for den skade og ulempe, banen gjorde; han så i hvert fald ikke skævt til den opvoksende by. Nej, han forsøgte at gøre sig nyttig, først med *æ møl*. Det var jo forretning. Også med *æ teglovn* gjorde han sig til en nyttig mand for den opvoksende by. Han kunne levere stenen til husene i byen lige så rask, som de kunne komme over at bygge dem.

Ja, og så var han jo godt kørende, og han lod de unge koner forstå, at de

skulle bare sende bud, når tid var. Så skulle han nok køre for dem – efter jordemoder. Det blev en fast skik i Lem stationsby, at Jens Kærsgaard kørte efter jordemoder. Sådan var det i mange år, til omkring 1900. Bare et bud hen til Jens Kærsgaard, så skulle han nok hente og bringe »madammen«. Til gengæld var han så en selvfølgelig gæst ved alle de barselgilder, der kom efter. Men det var ikke nok, syntes konerne. Nej, de stak hovederne sammen og lagde råd op om, hvad de mere kunne glæde deres trofaste kusk med, og resultatet blev, at de en skønne dag mødte op hos Jens Kærsgaard og forærede ham *to sæt splinternyt seletøj*. Det var da endelig en »barselgave«, som der var mening i at give den gamle ungkarl.

Jens fulgte nok også børnene med opmærksomhed siden, og når der kom en karrusel til byen, og han kom forbi, så kunne han godt få i sinde at give en ekstratur til hele flokken. Og da der endelig efter mange forhandlinger blev bygget en lille skole på Kærsgård bakke, så sagde han til skolebørnene, at når de kunne se, at der kom røg af den østre skorsten i Kærsgård, så skulle de komme at få kringler, for så var der bagedag.

Det var ikke så sært, at Jens Kærsgaard havde let ved at få karle og piger. Han havde også mange. Foruden en husholderske havde han to piger, tre karle og to hyrder. Desuden havde han om sommeren tre karle ved teglovn og i mange år en møllersvend.

Når han først havde fået dem i tjeneste, blev de gerne hos ham i mange år, og nogen kom ikke derfra, før de skulle giftes. I så tilfælde var det skik, at deres bryllup stod i gården som *en ret tre daws bojel*, som det var skik og brug i gårdene. Mindre kunne ikke gøre det.

Oppe i nord, vest for banen, lå Kærsgård teglovn. På den tid kendte man vel knap de moderne rundovne, hvori brændingen foregår i hele sæsonen. Her var det en gammeldags teglovn, der skulle fyldes og tømmes mellem brændingerne. Når der så skulle brændes sten og våges over ilden natten igennem, gik folk – også fra stationen – til *teglavnssjov*. Det var jo mest de unge. De sang og dansede og fortalte historier, mens det knitrede i oven og gloende røg og gnister stod ovenud, når der blev kradset op i ilden. En sådan vågnat trakterede Jens Kærsgaard ved teglovnsgildet. Det var jo også hans sten, der var i ovnen, og det gjaldt om at holde teglbrænderen vågen i de nætter. Det gik forresten sådan med teglovn, at den blev ødelagt ved ildebrand, og så blev den lagt ned.

Ligesom Jens Kærsgaard var manden i Lille Kærsgård, *Anders Benjaminsen*, med til at opleve hvad der skete ved stationen fra begyndelsen. Han var 15 år, da hans fader købte gården i 1875, og da kunne man stå ved gården og se sydpå, og der var ikke et hus mellem Kærsgård og Vesterager i Dejbjerg. Anders Benjaminsen var en af de mænd, der gav egnen her ved stationsbyen præg. Han havde en evne til at sige en ting på sin egen rammende måde, så det blev husket.

Kroen blev bygget i 1875. Der var før den tid ikke nogen kro i sognet. Men ved landevejen fra Skjern gennem Dejbjerg, Bækbo og Kærsgård by i Lem ad Svingelen, Vennergård og Velling kirke til Ringkøbing var der ellers flere mere eller mindre privilegerede krosteder. I Dejbjerg var en rigtig privilegeret landevejskro med bedested for postvognen, men *Sorte kro* og *Røde kro* havde vist ikke noget privilegium, langt mindre de her *Kradsud* og *Stapom* og *Tændpib*, der lå om ad Stauning.

Ved stationen skulle der selvfølgelig helst være et gæstgiveri. Kroen lå, hvor nu *Hotel Vest* ligger. Der var lidt landbrug til. Der var også kolonialhandel, der var indrettet i den sydlige ende af krohuset. Den første gæstgiver, jeg kan spore, hed *L. Jessen*; men de skiftede hurtigt, så næringen har nok ikke været så god. Den sidste af de gamle gæstgivere hed *Zacho*. Han så ikke gerne, at folk sad og pimpede. Når han syntes, de havde fået nok, så blev der lukket af for punserne. Han solgte da til sidst kroen til egnens afholdsforeninger, der så drev afholds-hotel i en række år.

Omkring 1930 brændte den gamle krobygning. Afholdsforeningerne solgte til

Fig. 59. Gade i Lem stationsby.

Jeppe Jørgensen, der igen solgte til et konsortium, som byggede nyt, og nu fik stedet navn *Hotel Vest*, men spiritusbevilling kom der ikke mere.

Byen havde en overgang omkring århundredskiftet et såkaldt *Landbohjem*, der dreves som et slags fingeret foreningsforetagende for at omgå beværterloven. Her flød punserne rigeligt en overgang, inden foretagendet blev lukket.

I 1886 blev *Kærgård Andelsmejeri* oprettet. *Søren Refstrup* i Lem og *Erik Graversen* i Dejbjerg var særlig virksomme for dets oprettelse. Mejeriet har kun haft få bestyrere: *Leffler* var den første. Han fik 1200 kr. i løn, og så skulle han selv skaffe medhjælpere. Den næste mejeribestyrer hed *Simon Simonsen*, og så kom *Julius Hansen*, der i mange år stod for driften af det store mejeri. Hans efterfølger var *K. Pedersen*, som endnu bor i byen, men er afløst af mejeribestyrer *Christensen*.

A. Lauridsen, købmand og senere brugsforeningsuddeler, er en af byens fremtrædende handlende fra ældre tid. Han var fra Hanning hedegårds mølle og født i 1860. Han kom i købmandslære i Skjern, og efter en tid i Brørup kom han til Lem station i 1888 som handelsbetjent hos købmand Jørgensen, der var forpagter af kramboden i kroen. På den tid var der foruden kroen og møllen kun nogle få huse, hvoraf skomager *P. Chr. Lauridsens* var et af de ældste.

Da *A. Lauridsen* havde været hos Jørgensen i et par måneder, gik denne kon-

kurs; men Lauridsen fortsatte handelen i kompagni med kroejeren, Niels Knudsen. De skulle dele overskuddet, og Lauridsen fik desuden kost og ophold. Butikken var åben fra tidlig morgen til klokken ti om aftenen. Om søndagen var der lukket fra kl. 10 om formiddagen til kl. 4 om eftermiddagen; men selv disse lukketider var vanskelige at overholde.

Varerne var billige, så omsætningen var lille. Om formiddagen fik de mandlige kunder en *bitter*, og skråtobaksdåsen stod til fri afbenyttelse inden for sømelighedens grænser.

Efter nogle års forløb overtog Lauridsen selv hele forretningen. Han gav nu leje af sit lokale. Samme år blev han gift med *Mariane Rosenberg* fra Thisted og boede i kroens lejlighed til 1896. Dette år købte de købmand *Mourids Nielsens* hus; men det solgte han snart igen til Anders Henriksen, der senere solgte det til nedbrydning. Tømmeret blev flyttet til Højmark og brugt i det hus, der ligger, hvor vejen op til skolen svinger op langs kirkegårdsdiget.

Lauridsen byggede nu selv en forretningsbygning ved siden af møllen. Den kostede 10–11.000 kr. og lå på et godt sted, idet møllen betød meget både for handel og håndværk. Lauridsens forretning var på den tid den eneste kolonialforretning i byen.

I 1918 solgte Lauridsen forretningen, der blev omdannet til brugsforening med ham som uddeler til 1933, og efter den tid var han i mange år brugsforeningens regnskabsfører.

Om livet i byen omkring 1900 fortalte Lauridsen, at borgerne kom sammen og følte sig som en stor familie. Om søndagen tog man undertiden en tur med toget til Dejbjerg eller Velling, og så gik man ad krogveje en lang tur for at nyde naturen, før man vendte hjem med aftentoget med friske sind til at begynde morgendagens gerning. Om sommeraftener gik turen ofte ud til teglovnens til teglovnssjov, og den tur var meget yndet.

Omtrent samtidig med at Lauridsen blev købmand i byen, kom *Anders Pedersen* og hans kone *Anne Margrethe Iversen*. De kom fra Skjern, hvor hun var født, mens han var fra Ådum. Anders Pedersen lejede et hus for 90 kr. om året, og her begyndte han med snedkerværksted, træsko- og træhandel. Han lavede især mange ligkister, som dengang blev lavet efter mål, og han måtte tit arbejde natten med, hvis kisten skulle males. Den blev da behandlet med kønrøg og limvand og drysset med kulstøv. *Grethe* syede ligtøjet, hvilket også gerne skete om natten. Om morgenen måtte hun så tage med ud med kisten og hjælpe til at vaske og klæde liget. De havde et ret stort distrikt i Lem, Dejbjerg og Velling. En kiste kostede fra 16 til 20 kr. og tøjet 8 kr.

Anders Pedersen lavede også klædeskabe og kommoder. I 1888 var han i Seest og fik et kursus i hjulmageri. Det tog ham 11 dage, og fra den tid til 1942 var han også hjulmager. I 1890 købte han huset og jorden, der havde været forpagtet ud til kroen. Så drev de også lidt landbrug. Deres første ko kostede 65 kr.

Den første smed i byen var nok *Peder Smedegaard*, han kom i 1876 eller –77. En halv snes år senere er det *Iver Smed*, der svinger hammeren. Han begyndte at handle med maskiner. Smedebranchen skulle senere få den største betydning for byen.

Af de gamle næringsdrivende nævner folk også træhandler *Peder Pedersen*, han var fra Silkeborg og begyndte i 1894. Han drev også ølhandel. Han sagde,

at den bedste tid for byen var begyndelsen af det nye århundrede. På den tid var handelen god, og der kom mange folk til byen; især på de dage, da der blev samlet svin til slagterierne, var byen fuld af mennesker.

Midt i halvfemserne kom også blikkenslager *N. P. Møller*. Sammen med sin fader, landmand og stenhugger Chr. Møller fra Herborg, har han lavet genforeringsstenen i Lem. Han havde lært blikkenslagerhåndværket i Borris, hvor han stod i lære i 3 dage! Han kunne alligevel lave både transportspande og pottemål. Han var musikalsk, og i mange år var han medlem af Good Templar Logen. Han døde i 1942.

En af de håndværkere der satte præg på byen i ældre tid var tømrer *Mads Stengaard*, død 1930. Han var af den slags håndværkere, at hvor han var kommen i huse, der ville de gerne have ham igen. Han var et åndeligt vågent menneske. Selv om han arbejdede hårdt de søgne dage, kunne han altid få tid til at gå til kirke om søndagen, og han kunne også tage fri 3. pinsedag for at komme til skolemøde i Ringkøbing. Han var med til i 1895 at oprette håndværkerforeningen. I 1897 blev han valgt ind i sognerådet som stationsbyens første repræsentant. Han blev her afløst i 1903 af mejeribestyrer *Julius Hansen*, hvis afløser i 1909 blev smed *H. S. Hansen*. Mads Stengaard var fra Holmsland. I nogle år boede han og Ane i Uglbjerg, men i 1893 flyttede de til stationsbyen, hvor Mads byggede en værkstedsbygning og tog maskinerne i brug, idet han købte en dampkedel. Han havde efterhånden en ret stor virksomhed, der beskæftigede 6 mand. I sine unge dage var han elev på Vallekilde håndværkerskole, han blev her stærkt præget af Triers tale, og efter den påvirkning arbejdede han videre og levede et rigt åndsliv.

At gennemgå alle næringsvirksomheder vil her føre alt for vidt, men nogle flere af de ældre må vi have med. *Morten Agerbo Jensen* var den første murer. *P. Chr. Lauridsen* byens første skomager. Det første år, han var lignet i skat, var 1881. Han skulle da give halvanden krone, mens ledvogteren Niels Pedersen gav tre, kromanden og stationsforvalteren hver syv og en halv krone; men det var også kun det første år, at skomageren slap så billigt; året efter steg hans skat med over 100 %, mens stationsforvalteren gik lidt ned og kromandens skat kun steg 50 øre. Af andre første håndværkere og næringsdrivende kan vi nævne, at den første selvstændige manufakturhandler hed *Buchwald*. Den allertidligste manufakturforretning startedes af manufakturhandlerne Yde i Herning og Christensen i Skjern med en bestyrer, der hed Dirch Dirchsen Hagn. Da de første varer til denne forretning ankom til stationen, rystede stationsforvalter Boch på hovedet og meddelte afsenderen, at adressaten var ukendt på stedet, hvortil Yde i Herning skal have svaret: »Vær bare rolig, adressaten skal nok melde sig!«

Byens første dameskrædderinde og modist var en dame ved navn *Bodil Pig*. Hun stammede sikkert fra gården Pig i Hanning. Bodil drev også lidt manufakturhandel. Hun byggede selv et hus. Den første herreskrædder var *Marinus Jensen*, mens *Ramsing* var den første bager og *Østergaard* den første slagter. Sidstnævnte byggede det store hus lige over for stationsbygningen. Af særprægede håndværkere kan nævnes sadelmager *Ernst Tschirck*; han boede ovenpå hos *Jens Skomager*, senere træhandler P. Pedersen. Han var byens første sadelmager. Han drog omkring på gårdene og gjorde seletøj i stand. Han var god til at snakke og kunne godt krydre nyhederne lidt. Hjemme på skomagerens loft holdt han sig

selv ved kost, og husholdningen var meget enkel; man vil sige, at han aldrig gjorde sin gryde ren. Blev den alt for tilgroet, så hev han den på møddingen og købte en ny. Ja, ja! måske er denne meddelelse krydret lidt – af ham selv eller andre. Han var en stor spasmager.

Efterhånden er byen blevet godt og alsidigt forsynet med virksomheder og butikker af alle arter. I træbranchen er der to savskærerier, en trælasthandel og en stor møbelfabrik.

Af byens særprægede håndværkere kan endvidere nævnes tømrermester *Jens Dinesen*. Han var virksomt medlem af det udvalg, der fik en kirke bygget i byen, ligesom han foruden at være en solid håndværker altid var vågen og interesseret i byens udvikling. Han har været ivrig for afholdssagen og i politiske og andre forsamlinger har han ofte sagt sin mening, når noget brændte på hos ham, noget der efter hans tankegang trængte til at rettes.

Maleren *Jens Nielsen* må også nævnes, han malede ikke alene folks døre og vinduer; men mange steder hænger hans billeder og minder om en håndværker med kunstneriske evner.

Byen har en stor cementvarefabrik. Gartner *Ahle* var byens første gartner. Han var gartner på Nørre Vosborg, inden han kom til Lem, hvor han ved siden af gartneriet har drevet en stor planteskole. Det følger næsten af sig selv, at det er ham, der har plantet anlægget »Bækkelund«. I 1962 har Borger- og håndværkerforeningen udnævnt ham til æresmedlem.

Ringkjøbing Landbobank og *Lem Andelskasse* har i mange år haft filial i byen. Bankvirksomheden er udtryk for den stigende pengeomsætning. Stationsbyen er blevet en industriby.

Det er især virksomheder i jern og metal, der har gjort byen kendt vidt omkring, og dette har Hansen ansvaret og æren for. Smed *H. S. Hansen* var fra Ansager. Foruden almindeligt smedearbejde lavede han hakkelsemaskiner, tærskemaskiner, hestegange, senere arbejdede han med stødhæverter, og efter den første krig begyndte han at lave pumper. I sogne og herreder opstillede han sine dybvandspumper, så folk, der havde langt ned til vandet, endelig kunne få en pumpe, der kunne løfte vandet op, i stedet for at stå og vinde de tunge brøndspande op. Fra omkring 1930 begyndte Hansen en stor produktion af stålvinduer. Allerede på den tid var virksomheden så stor og betydningsfuld for byen, at kommunen efter et sognemøde enstemmigt vedtog at sikre ham en byggegrund til udvidelse, da der var tale om, at han ville flytte sin virksomhed fra Lem. Der blev nedsat et udvalg bestående af slagter *Brink*, *P. Møller* og sognerådsformanden til at ordne sagen, og der blev købt en grund af Maren Vig til 2.000 kr., så *H. S. Hansen* kunne udvide.

I korte træk er udviklingen af Hansens virksomhed gået således. Først i trediverne skiltes pumpefabrikationen fra og overtoges som *Lem Pumpefabrik* af brødrene *Ølgaard Jensen*. Derfra er senere udskilt fabrikken *Landia* som specialfabrik for gødningsanlæg og pumper, og endelig har pumpefabrikationen sat et nyt skud med *Thor*, der er startet af tre unge mænd fra Landia. Det var nu, hvad der kom ud af smed Hansens arbejde med pumper.

Vinduesfabrikationen blev fra 1934 varetaget af et aktieselskab *Dansk Stålvindue Industri*, D.S.I. med sønnen *Peter Hansen* som leder; men lige efter besættelsen trådte han fra som leder og startede sammen med nogle medarbejdere

fabrikken *Vestas*, der nu laver landbrugsvogne og kølere, blandt andet til B & W dieselmotorer. Ud fra *Vestas* er senere skilt en virksomhed under *B. Agerbo*, der laver mælkekølere.

I januar 1960 nedbrændte *Vestas*; men der blev straks taget fat på genopbygning og udvidelse, så fabrikken fik et gulvareal på mere end 4000 m². Fabrikationen af landbrugsvogne af de nye gummivognstyper er vokset kolossalt, og *Vestas* er så godt med, at den laver omkring halvdelen af de vogne, der bruges her i landet. Desuden er der en ret stor eksport til Tyskland.

En anden søn af smed Hansen, *Christian Hansen*, førte D.S.I. videre i nogen

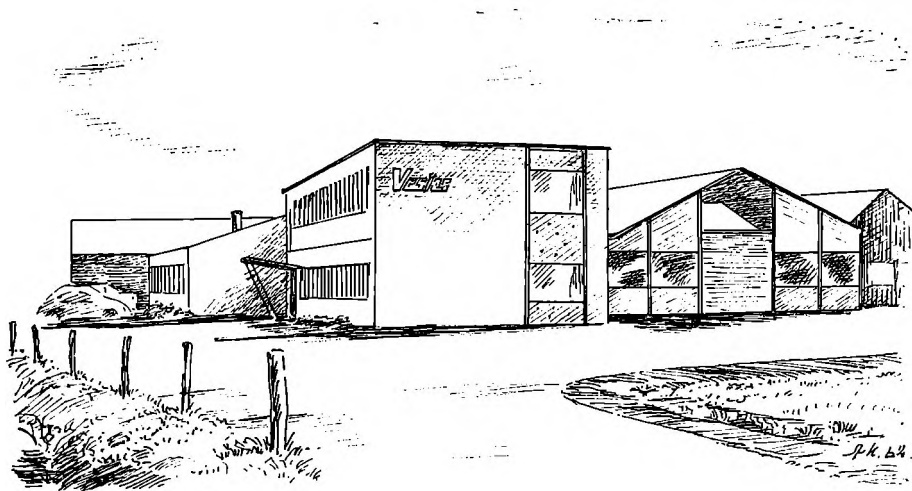

Fig. 60. Fabrikken Vestas.

tid; men så trådte han ud og dannede også sammen med nogle medarbejdere sin egen fabrik *H. S. Hansens Vinduesfabrik*, og den gamle virksomhed D.S.I. gik ind og eksisterer ikke mere.

Disse jernindustrivirksomheder giver arbejde til omkring 200 mand og er af største betydning for stationsbyens vækst og trivsel, og så er det kun tredive år siden, at kommunen var så fornuftig at skaffe smed Hansen den byggeplads. Man har vist lov til at sige, at det par tusinde kroner blev givet godt ud.

I den opvoksende by er der både dyrlæge og læge. Dyrlægerne *Tandrup*, *Simonsen* og *Thane Nielsen* har virket i tiden siden 1920. Allerede længe før var der læge i byen. Den første var læge *Andersen*, så kom *Vestergaard* og senere *Deuntzer*, der var broder til konsejlspræsidenten af samme navn. Efter ham kom *Hasager*, der havde været på Island. Under de svære epidemier af spansk feber i 1918–19 var det *Svend Hamburger*. Han var født i 1885 på St. Croix, hvor hans fader var læge. Fra 1913–36 var han læge i Lem. Af det eftermæle, han har fået, kan man skønne, at han var en af de læger, der ved sit opofrende virke og ved sin personligheds varme vandt sine patienters fulde tillid. Der var sorg den dag, man fik at vide, at *Svend Hamburger* var død. Efter hans død praktiserede læge *Due* i nogle år, indtil han blev afløst af *Kr. Bøggild*.

Af fællesforetagende i stationsbyen kan nævnes, at man fik elektricitet i 1906,

endnu før Skjern og Ringkøbing. Først havde man kontrakt med møllen, men senere overtog man selv værket. I 1949 gik man over til højspænding.

I stationsbyen blev allerede i 1892 bygget et *missionshus*, der havde stor betydning. Kirken lå jo langt borte, og i stationsbyen og sydsognet var der opstået en ret stærk Indre missions bevægelse. I anlægget *Bækkelund* blev så endelig *Lem sydsogns kirke* bygget i 1929–31. Året efter blev den nye kirkegård indviet.

Af det, der siden 1875 er sket i det sydvestlige hjørne af Lem sogn, kan vi skønne, hvilken betydning Estrups arbejde med havn og baner i Vestjylland fik. Og så har vi endda kun set på stationsbyen som et særligt fænomen. Den egentlige og allerstørste betydning fik stationen gennem formidlingen af gods- og persontrafikken. Det var jo lige ved den tid, da landbruget skulle til at lægge sin produktion om, at banen og Esbjerg havn kom. Begge var i grunden forudsætninger for, at Vestjylland kom med i landbrugsudviklingen og med andelsmejerierne kom i spidsen. Netop på den tid kommer den moderne arbejdsdeling til udfoldelse i landbrugserhvervet, og de opvoksede stationsbyer kan tage del i dette jævnsides med købstæderne både inden for handel og industri. Ja, på visse områder har stationsbyerne ved den nære forbindelse med sognets landbrugere måske her et fortrin frem for købstæderne, især de større.

Jeg tænker på sådan et spørgsmål som arbejdet i landbrugsbedrifterne, både de nye traktorredskaber og alle de indretninger i lader og stalde, som efterhånden kommer til at præge gårde og ejendomme. Her tager maskinværkstederne og maskinfabrikkerne fat og prøver, om de kan gøre arbejdet bedre og billigere. end det hidtil er gjort.

Besættelsestiden plager os endnu, og det slægtled, som den gang var voksne mennesker, slipper aldrig af med den. Vi har haft undergangens bølger skvulpende op over knæene, og det skal nok mærke et slægtled, enten vi så har haft den ene eller den anden opfattelse af hændelserne, og hvordan vi måtte reagere over for dem.

Dette skal vi ikke trænge ind i her, men notere nogle få ting fra de fem år. Besættelsestropper kom der her som alle vegne. Det første hold var hestfolk, og de brugte Store Kærgårds udhuse som stalde. Senere blev de flyttet til Dejbjerg Hedegård, der var blevet indrettet som arbejdslejr for arbejdsløse. Denne lejr lå passende nær ved banen, og den blev nu brugt flittigt af tyskerne, først til soldaterne og senere til flygtninge.

Dette aflastede stationsbyen, der således blev fri for alt for trykkende belægning. Missionshuset blev dog i en længere periode brugt som kaserne for tyskerne, hvis aktivitet væsentlig tog til her i Vestjylland fra efteråret 1943, da Vestkysten blev befæstet og forsynet med de utallige cementbunkers, som endnu i mange år vil minde os om dem. Der var i de tider et større depot på stationspladsen, og der blev ført et spor fra Lem station over til Stauning, hvor tyskerne var særdeles virksomme i deres bestræbelser for at gøre den jyske vestkyst til en fæstning.

Der var da også i krigens sidste åringer en hel del jernbanesabotage på bane-sporene på begge sider af stationen, ligesom stedlige modstandsfolk den 5. maj 1945 stod parat til at overvåge ro og orden.

Moderne fællesskab

Vor tid præges meget stærkt af foreninger og samvirke. Det gælder både i stort og i småt, i den brogede verdens store forhold og lige ned til det lille skår af mosaikken Danmark og dets daglige liv.

Da de enevældige fyrster måtte opgive at holde deres undersåtter i formynderskab, udvikledes det moderne samvirke i løbet af nogle få menneskealdrer. Folket tog et ansvar på sig i stort og småt, og i lovbundne sammenslutninger søger man at løfte de opgaver, som trænger sig på og er for tunge at bære for enkeltmand.

Fig. 61. Nygård.

Det var i og for sig slet ikke noget nyt. Uden lovbundet samvirke kan et kulturfolk ikke udvikles; men klasser og dele kan i perioder trykkes ned i formynderskab og fattigdom, så handlekraft og fremsyn svækkes. Det var noget sådant, der i stavnsbåndets århundrede var sket med bønder og landsbyfolk i vort land, og dog sker det en gang imellem, at vi ser bønderne gå sammen for at røgte fælles opgaver. *Videbrevene* var udtryk for et samvirke til gavn for fællesskabet.

Da bønderne blev selvejere, meldte fællesopgaverne sig med det samme. Det første eksempel vi kender her fra sognet, var købet af kongetienden. Det blev ordnet i fællesskab, og lånet blev lignet på hver mands hartkorn. *Peder Christensen* i Nymølle og *Michel Andbæk* stod inde for købet, indtil man fik ordnet lånet. Der må have været snakket en del, inden man fik handelen gjort.

Deltagelse i fattigkommissionens, senere forstanderskabets, sognerådets og skolekommissionens arbejde gav indsigt og træning i administration af fælles sager. I halvtredserne begyndte man så småt at deltage i arbejdet i *landboforeningen*, der sammen med *husmandsforeningen* og de til disse knyttede *husholdningsforeninger* har gjort og stadig gør et overordentligt betydningsfuldt arbejde både fagligt og kulturelt. Og så er der en hel række fagligt-økonomiske foreninger, som for en dels vedkommende er børn af landboforeningen: *heste-* og *kvæg-*

avlsforeninger, mistforeninger, kontrolforening, Hedebuget, læplantningslav, mergelforeninger, kartoffelsektion, landvindingssammenslutninger, indkøbsforeninger for husdyr og maskiner, *foderstofforeninger, brugsforeninger, andelsmejerier, andelslagterier, brandforsikring* o.s.v.

Ja, vel vidende, at en del af disse mange foreninger ikke er snævre sogneforeninger, tager vi dem med, thi de vedkommer så godt som alle landmænd i sognet.

For arbejderne er derimod *fagforeningerne* de mest livsvigtige. Derfor er de så godt som alle medlemmer af en sådan forening. De må også nævnes, selv om de heller ikke er sogneforeninger. Den moderne teknik har muliggjort, at fagforeningerne har kunnet få arbejdslønnen presset op til højder, som ingen havde drømt om for et halvt hundrede år siden. Det er jo ikke mere end et par slægtled siden, at en dagløn fra halvtreds øre til en krone ikke var ualmindelig.

Sygekassen er, skønt den nu er en lovbehalet institution, en forening med love, generalforsamling og kontingent. Den er oprettet i halvfemserne, da staten vedtog under visse vilkår at yde tilskud til sådanne foreninger. De fleste sygekasser i landet stammer fra den tid!

Sønder Lem Andelskasse, der har virket i en menneskealder, er måske det tydeligste udtryk for, at fællesvirket er slået igennem. Når vi tænker på, hvorledes man skaffede sig lån ved bøndergårdens overgang til selveje sidst i 1700-tallet: hos gammeljomfruer, møllere, købmænd og andre, så ser vi her sognets mænd forsøge selv at løse opgaver som opsparing og fremskaffelse af kapital til investering i foretagender i sognet. Ganske vist magter kassen ikke at skaffe alle de penge, der skal bruges i sognet; men som før nævnt har Ringkjøbing Landbo-bank længe haft en filial.

Om de allerfleste foreninger gælder det, at de strækker deres samvirke ud i større dele af landet, ja, de fleste er inde i *samvirkende danske* sammenslutninger inden for deres art.

Noget sådant var aldeles ukendt for halvandet hundrede år siden. Skulle en forening da have landsomfattende betydning, hed den ikke *samvirkende danske*, men *den kongelige danske*. Det skulle helst lyde som udgået fra selveste den højkongelige enevældige monark, medgivende allernådigste tilladelse til sine allerunderdanigste tro undersåtter at måtte o.s.v.

Sådan var tonen, det er absolut ikke overdrevet! Og sådan var tankegangen, indtil *den frie bonde* fik opfyldt det fremtidssyn, de store landboreformers mænd drømte og Thomas Thaarup så fyndigt mejslede i *Frihedsstøttens* brune sten. Et politisk program med et vældigt vingefang blev ført ud i livet af disse den oplyste enevældes mænd. Det kaldte på alle de bundne kræfter, som lå slumrende i hovbonden. Stort set og dristigt ført ud i livet har det rige frugter gennem snart to hundrede år.

Ved gennemførelsen af de store reformer skabtes samtidig grundlag for, at de religiøse, kulturelle og politiske strømninger, som det næste århundrede bragte, kunne indgå i en folkelig kultur, der fandt grobund i de slægter, hvis fædre for nogle få slægtled tilbage var stavnsbundne hovbønder underlagt godsejernes og deres fogeders krabask.

Også på disse områder har vore slægtled taget foreningerne i brug. Vi kan nævne en hel række som politiske vælgerforeninger, skytte- og gymnastikforeninger, idrætsforeninger, nationale og historiske foreninger og samfund, biblioteks-

Repub. Kase, 1962

Fig. 62. Dalen øst for Andbæk. Areallet egner sig ikke for opdyrkning og ligger i naturtilstand med selvsåede træer og buske. I baggrunden refugiet.

forening, foredragsforening, ungdomsforeninger med kulturelle og religiøse formål som De danske Ungdomsforeninger, K.F.U.M. og K.

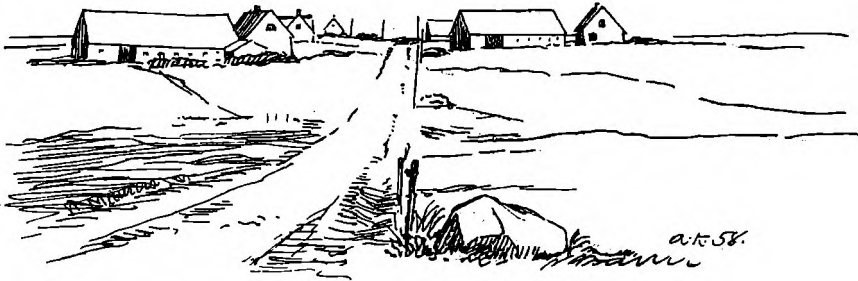
Stationsbyens *borger- og håndværkerforening* må også nævnes. Den var endda så dristig i 1896 at opføre en *forsamlingsbygning*, som den drev til 1933. Den anlagde og vedligeholdte anlægget *Bækkelund* til byens forskønnelse, den satte spa-reforeningen »*Julens glæde*« i gang. I Bækkelund rejstes en *genforeningssten*, og da *Lem sydsogns kirke* blev bygget, afstod man et stykke jord til den. Foreningens virksomhed omfatter jo ellers en mængde forskellige sager til byens tarv.

Forsamlingshuset i Højmark blev bygget i 1890 ved frivillige bidrag og dels ved udlejning af jagtretten. Det lå, hvor det nye hus blev bygget i 1934. Jens Toft skrev, da det nye hus blev bygget: »Vi ældre mindes endnu levende, med hvilke forventninger vi så hen til opførelsen af det gamle hus. Gymnastikforeningen var stiftet nogle år i forvejen, men havde virket under trange vilkår i forskellige lader i midtsognet – ligeledes var der afholdt enkelte foredragsmøder i skolen. Man håbede, at huset skulle blive et frugtbart arnested for det grundtvigske åndsliv, som vel nok kan siges at have været af stor betydning siden *Henrik Bechs tid*.« Jens Toft siger videre, at forventningerne blev ikke skuffet, og da det nye hus stod færdigt i 1934, udtalte han sin glæde over, at den gamle villighed til *at løfte i flok* stadig var levende i sognet.

Skytte- og gymnastikforeningen var, som Jens Toft sagde, allerede oprettet før det første forsamlingshus blev bygget. I 1963 kan den holde 80-års jubilæum. I 1943 skrev gymnastikinspektør *K. A. Knudsen* om gymnastikken i foreningen, at deltagelsen er så stor og almindelig, at man skal lede om magen. Ved jubilæumsfesten i 1943 mødte 190 gymnaster. Han fremhæver ligeledes den offervillighed, som ungdommen viste ved at samle 6.000 kr. i bidrag fra 1–100 kr. til anlæg af et stadion.

Lem ungdomsforening holder også til i forsamlingshuset. Den har virket siden 1911 og har altid haft mange medlemmer. I mange år lå medlemstallet omkring 230. Så stort er det ikke længere, da der ikke mere er så mange unge på landet; men foreningen er stadig meget stor og virksom. Den blev oprettet af pastor *Jeppé Sørensen* og bygger på det grundtvigske åndsliv, der blev vakt af pastor *Bech*. Ved foreningens 50-års jubilæum udtalte en af de forhenværende medlemmer sin tak for de minder, han havde fra ungdomsforeningen, og han sagde: »Ungdomsforeningen har en stor mission – også i dag – som vogter og viderefører af vor danske kulturarv.«

Thi i dag føler sognet sig bevidst som et skår af mosaikken Danmark.

Ved vejen Lambæk-Fårborg.

DE GAMLE GÅRDE I SOGNET

Det er sagt før, og det skal gentages, at man støder på mange forhindringer, når man prøver på at følge gårdene op gennem tiden. En af de store forhindringer er mangel på arkivsager fra de to godser, der ejede de fleste gårde i sognet: Holmgård og Lundenæs. En anden hindring er Lem-boernes tilsyneladende ustyrlige lyst til at handle med deres jord, da de blev ejere af den. Enten det nu var, fordi landinspektør Wesenberg havde taget alt for let og overlegent på udskiftningen, så den var blevet utilfredsstillende udført, eller det var på grund af for store gældsforhæftelser ved købet til selveje – eller fordi Lem-boerne nu engang havde lyst til at handle og tjene penge i en fart ved at udparcellere deres jord. Lige meget hvad grunden var, så blev en af følgerne, at næsten ikke en eneste gård beholdt sit gamle hartkorn helt og uden tilføjelser eller afdrag, til den nye matrikel trådte i kraft ved nytår 1844. En oversigt over de gamle ejendommers fæstere og ejere er derfor i nogle tilfælde ikke helt fyldestgørende. Jeg beder læserne tilgive, om de synes, at der er for mange huller, og ligeledes om de træffer på fejl, der kan skyldes min ufuldkommenhed.

Undersøgelserne i dette stykke grunder sig på: matrikler, hoverilister, skattemalister, folketællinger, kirkebøger, tingbøger, skifteprotokoller, Kancelliets brev-bøger, Kronens skøder og andet trykt materiale foruden herredets og landstingets skøde- og pantebøger, tiendelister og enkelte privatarkiver, som jeg har fået lov til at låne. For at korrigere mine optegnelser har jeg brugt det meget store materiale til gård- og slægtshistorie, som læge *Andreas Toft* havde bragt til veje, inden han døde. For en stor dels vedkommende er dette fremkommet ved *Andreas Tofts* samarbejde med en mand af faget, idet genealogen *Thorvald Lodberg* har leveret ham en stor del slægtsoptegnelser, der er meget værdifulde, idet de tit peger ud over sognets grænser. *Lodberg* havde en umådelig stor viden om slægterne omkring den nordlige del af Ringkøbing fjord. Disse optegnelser har jeg haft at rådføre mig med i tvivlstilfælde; men jeg har ikke brugt dem blankt. Jeg står da selv inde for de oplysninger, dette afsnit bringer. Kan man i stykket fange en og anden tanketorsk, så er det mig, der skal have den i hovedet. Jeg må tilføje, at min viden om de gamle slægter er begrænset.

Andbæk.

I matriklen 1664 står gården som hørende til Erick Blick i Holmgård. Fæsteren var *Anders Olufsen*. I 1688 siges, at Andbæk er »tvende små væringer«, som havde været øde i nogle år, idet dog *Peder Madsen* havde Lille Andbæk i 1683. Jep Tarm brugte Store Andbæk. Hans søn Morten fik den med sig, da han købte Rækkergård, og derfra gik den igen i 1749 til Holmgård, hvorfra den blev købt til selveje i 1796.

Af fæstere kendes 1708 *Michel Pedersen* gift med *Sidsel Jørgensdatter*. Han er måske søn af Peder Madsen. Deres barn Peder Michelsen blev født det nævnte år.

Den næste fæster, der kendes, er *Gravers Nielsen*, der bor i Andbæk 1728. Han er fra Højmark og skal være søn af Niels Graversen. Hans kone hed *Mette Michelsdatter*. I følge Th. Lodberg skal hun være datter af Michel Poulsen Vig i Bølling, hvor de skal være blevet gift i 1727. De fik tre børn: Først en dødfødt dreng i 1728, så *Michel* i 1730 og *Karen* i 1732. Jeg finder det højst mærkeligt, at der ikke træffes nogen af den formentlige slægt fra Bølling som faddere til de to børn i Andbæk, mens hans familie er rigelig repræsenteret. Selv ved drengen Michels dåb er der ingen, og han fik dog morfars navn, mens datteren fik sin farmors navn. Det kunne tyde på, at hun måske var datter af den forrige fæster, Michel Pedersen.

Michel Graversen blev gift med *Bodil Nielsdatter* fra Tarm. Michel eller Mikkel Graversen var handelsmand og blev meget velhavende. Han afstod ejendommen til sønnen *Gregorius* på den tid, da Holmgård blev solgt, og Gregorius blev den første selvejer. Han døde ugift i 1805, og så fik hans svoger *Thomas Nielsen* gården. Han var fra Hanning og gift med Mikkels datter *Mette Kathrine*. Hun døde imidlertid i 1809 uden at have fået nogen børn. Thomas' anden kone var *Ane Kathrine Sørensdatter*, der døde efter en fødsel 1810, og samme år blev han gift tredje gang. Det var med *Bodil Hansdatter*. Hun fik 6 børn; det yngste var *Mette Kathrine*, der blev gift med *Jens Nielsen*, som var født i Dejbjerg Kærgård. I 1847 overtog de Andbæk. Han døde i 1893, hvorefter sønnen *Thomas Nielsen* fik gården. Nu har hans søn *Jens Andbæk* haft gården siden 1937.

Kolstrup.

Kolstrup hører 1664 til Holmgård, og *Peder Mikkelsen* er fæster; han følges af *Gravers Eskesen*, der har gården i 1683 og -88. En halv snes år senere hedder fæsteren *Jens Christensen*, som igen følges af *Peder Jensen* omkring 1740. I 1749 blev *Christen Kolstrup* gift med *Madgalene Willumsdatter*, og de er nok Peder Jensens efterfølgere. Omkring 1780 får *Jens Nielsen* og *Kirsten Pedersdatter* gården i fæste, og han køber den 1795 på auktionen efter Niels Rindum. Den er da allerede udparcelleret på papiret, og der har måske længe været to fæstere. Kirkebogens oplysninger tyder på det. I folketællingen 1801 er der fem familier i Kolstrup, hvoraf den ene bor i et jordløst hus.

Jens Nielsen beholdt godt en trediedel af hartkornet, det blev den sydlige gård, mtrn. 60. Han efterfulgtes 1807 af *Giøde Jensen*, som døde 1828. Hans søn

Mourids Giødesen var gift med *Anne Marie Jensdatter*, datter af Jens Olesen i Lambæk, de fik gården. Deres søn, *Giøde Christian*, rejste til Stauning, mens en datter, som hed *Marie Kirstine* blev gift med *Henning Lauridsen* fra Tarm, og de fik gården i 1850; men *Mourids* døde 1873 og hans kone året efter. Den følgende ejer var deres søn *Mourids Henningsen*, født 1854. Han solgte omkring 1910 til *Vilhelm Ebler Jensen*, der nu har solgt til *Harry Jensen*. Den ejendom, som ligger syd for Andbæk er skilt fra først i dette århundrede.

Den nordlige gård, mtrn. 86, var det, at *Jens Pedersen Gadgaard* den Yngre fik. Han var gift med *Karen Hansdatter*, født i Hanning omkring 1763 som datter af gmd. *Hans Ladefoged*. Ved udparcelleringen fik gården lige ved 7 skæpper hartkorn og så andel i forte og hede. Der fulgte også huse med, så der har nok været et særskilt landbrug, hvis husene ikke er flyttet fra gården. Bindingsværkshuse kunne godt flyttes. *Jens Pedersen* døde i 1828 og hans kone i 1852. Deres afløser, *Mads Pedersen*, kom i 1821, men i 1827 er *Christen Jensen Bjerg* der. Det var i landbrugskrisens tid. *Christen* var vist søn af Jens Eskesen på Lembjerg. Han var gift med *Villum Poulsgaards* datter *Karen*, født 1787. *Christen* døde i 1874 i en alder af 88 år; men da havde *Peder Pedersen* gården, og *Christen* havde været aftægtsmand i mange år. *P. Pedersen* var fra Staby og bar tilnavnet *Esager*. Han var gift med formandens datter, *Karen*. I 1901 havde *John Pedersen* fra Bækbo gården; han afstod den i 1907 til sin brodersøn, *Peder Pedersen*. Der er udstykket 86 b til *Martin Pedersen, Ø. Lem*.

Huset mtrn. 88 fik *Jens Pedersen* den Ældre. Han hed også *Gadgaard*; i 1844 havde *Peder Jensen* det, og ti år senere hedder ejeren *Bojle Jensen*, der afløses af *Jens Christensen*, som efterfølges af *Anders Christensen Bro*. I 1901 hedder ejeren igen *Anders Christensen*. I mellemkrigstiden havde *Niels Birck* jorden 88 b til sin ejendom 60 b lige syd for Andbæk, mens 60 a vist er gået til *Vilh. Eblers* gård. Flere ejendomme kan jeg ikke følge. *Jørgen Brinks* hus var mtrn. 44 d. Hans søn *Jens Christian Jørgensen* fik ejendommen efter sin far, og senere havde hans søn *Jørgen Brink* den; men han solgte for en del år siden og flyttede til Ølgod. Nu har *Aage Rasmussen* den, og jorden er fra *Nybjerg*.

Bækbo.

Kirkebolet mtrn. 89. I 1655 gav *Christen Smed* $1\frac{1}{2}$ ørte rug af stedet, der 1683 havde godt $6\frac{1}{2}$ tønder land dyrket jord. Den *Christen Nielsen*, der da havde det, er måske smeden. I 1729 havde *Peder Mastrup* haft huset længe. Hans søn *Jørgen Mastrup* blev gift med *Kirsten Nielsdatter* og havde stedet fra 1757, da de blev gift. *Jørgen* blev selvejer, da kirketårnet blev revet ned; hans enke havde stedet en tid, men blev afløst i 1805 af *Chr. Aarup*, der igen afløstes af *Chr. Brosbøl* i 1823. Han blev der ikke ret længe; hans efterfølger var *Mads Jensen*. Så kommer *Jacob Jensen*, som døde i 1848, og i 1850 fik *Peder Johnsen* ejendommen, som han havde i 30 år. Hans søn *John* kom til Kolstrup, mens en anden søn, *Jens Pedersen*, arvede ejendommen, der senere gik i arv til hans søn *Hans Pedersen*, hvis søn *Sigfred Pedersen* fik den i 1949.

Mtrn. 61 hørte oprindeligt til *Holmgård*. Her boede i 1664 *Niels Jensen*; men i 1683 har *Laurids Jensen* gården. Hans kone, *Maren Christensdatter*, var født i Bækbo, og hun var måske datter af *Christen Smed*. Deres søn *Jens Lauridsen* fik

gården, da han blev gift i 1727 med Niels Graversens datter *Maren* fra Højmark, søster til Gravers Nielsen i Andbæk. Det er vist deres søn, Niels, der 1770 kom til Karsbæk. De havde flere børn; men det blev *Henrik Mastrup* fra Kirkebolet, som fik gården, idet han giftede sig med Jens Lauridsens enke 1745; hans anden kone blev *Sidsel Jørgensdatter*, som døde i 1826 som 94-årig enke. Hendes datter før ægteskabet, *Maren Henriksdatter*, blev gift med *Jens Christensen Ugelbjerg*, der overtog gården i 1797. Da var gården købt til selveje. Den var assureret for 310 rd., der var 2 bæster, 4 køer, 12 får og et svin. Hartkornet var td. 2-7-1-1. Af de ting, der fulgte med, nævnes en kakkellovn. De unge fik gården for 382 rd., og købesummen skulle udbetales således:

- 1) Aksel Nielsen i Årup efter panteobligation 250 rd.
- 2) Den kgl. Creditkasse, lån på kongetienden, 45 rd.
- 3) Michel Pedersen i Dejbjerg Bækbo efter oblg. 50 rd.
- 4) Ved Sidsel Jørgensdatters død til sønnen Peder Jørgensen 25 rd. i mødrende arv.
- 5) Ligeledes til hendes datter 12 rd. 3 mk. samt trolovelse og bryllup.
- 6) Aftægt til sælgeren og hustru.

Jens Ugelbjerg døde 1828, og enken byttede da ejendom med *Hans Jeremiasen* og flyttede til Ø. Lem. Hans var født i Vinding i 1789, og hans kone var fra Velling. Deres datter *Maren Hansdatter* blev 1855 gift med *Peder Christensen* fra Hee, og de fik ejendommen til 1871, da *Niels Villumsen* fik den. I 1880 havde *Hans Adam Hansen* den, og så gik den til *Christen Hykkelbjerg*, der i mellemkrigstiden afløstes af *Aksel Hykkelbjerg*. På denne gårds jord blev Lem station bygget, og en stor del af byens grunde syd for hovedgaden ved begge sider af banen bærer mtrn. 61 med et eller flere bogstaver.

Bækbo mtrn. 62 er den vestligste af de gamle gårde i rækken. Den hørte til det gods, der 1624 gik fra fru Maren Juel til Lundenæs len. Den havde altså hørt til det gamle bispelen, Holmgård, og i Laurids Rindums tid kom den tilbage. Fæsteren hed i 1624 *Niels Villumsen*, han blev afløst i 1634 af *Christen Nielsen*, der sikkert er hans søn. Han følges i 1651 af *Christen Christensen*, og det er nok igen en søn. I 1683 er gården ubeboet. Om den *Laust Christensen*, der boede i Bækbo 1705, boede her, er også usikkert; men i 1725 afstod *Iver Nielsen* gården i god stand til *Niels Christensen*, der ikke kunne besidde den længere end til 1731, da korporal *Joen Moustsen* fik sit fæstebrev. Hans datter *Barbara* blev i 1765 gift med *Moust Jensen*, og da fik de nok gården, som de købte 1795, skødet udstedt 1797. Deres søn *Joen Moustsen*, gift med Kirsten Madsdatter, fik den i 1802. Da var der en besætning på 3 heste, 4 køer, 6 ungnød og 14 får. I huset var der ikke mindre end 2 jernkakkellovne. Købesummen var 323 rd., der skulle udredes med 150 rd. til panthaveren, 173 til broderen Jens i 1803 og resten som ophold til sælgeren og hans hustru. Mousts datter Mariane var gift med Th. Kristensen i Marup, og hun havde fået sin arv.

Kirstens og Joens datter *Barbara* blev 1833 gift med *Peder Jensen* og blev kone i Ll. Kærgård. Sønnen *Mourids* blev gift med *Peder Jensens* søskendebarn *Bodil Pallesdatter*, Palle Madsens datter, samme år og dag som Barbara og Peder, og de fik gården. Deres sønner *Palle* og *Joen* delte gården i årene omkring 1874. *Palle Mouridsen* fik fødegården, som han i 1892 solgte til *Chr. Christensen*,

og så tog han et lille stykke jord fra og byggede lidt nærmere ved stationen, hvor senere *Søren Sylvestersen* har boet, det er mtrn. 62 d. *Thomas Degnbol* købte i 1907, senere fik *Chr. Christensen* den, og nu har hans søn *P. Meiner Christensen* gården.

Joen Mouridsen fik mtrn. 62 c, hvor han byggede en gård, og der boede han til efter den første verdenskrig. *Niels Hykkelbjerg* købte så gården, der nu ejes af hans søn *A. Muldbjerg Hykkelbjerg*.

Kommunen overtog i sin tid et lille hus på en trekant ved amtsvejen til stationen efter en af mine gamle bekendte, *Niels Jensen Faurby* og hans kone *Erme-gaard Marie Knudsdatter*; han var fra Faurby og hun fra Madum. Da Kronheden i Torsted blev udstykket omkring 1821, købte de et stykke hede og fik et hus bygget; men af en eller anden grund kunne de ikke klare udgifterne. Han solgte så huset og kom hjem til sit fødesogn i 1834. De stillede ikke store fordringer til livet, ti år senere boede de i et jordhus, sådan som fattigfolk fra oldtids dage af kunne indrette sig. Da han døde i 1855, rejste hun til en søn i Skarrild.

Rytterbolet i Bækbo mod øst i byen blev 1795 købt af *Anders Husted*, der betalte kontant. Det havde da halvanden tønde hartkorn. Manden boede vist i Dejbjerg. Godsejer Laurids Rindum havde fået det fra Lundenæs, hvortil det var købt i 1703 ved salget af spredt ryttergods. Bolet må vistnok være det, som i 1844 ejedes af *Jens Nielsen* i Dejbjerg. Det har mtrn. 107. I 1854 havde *Jens Marinus Guldager* det. *Laust Knudsen* havde det i 1868, og senere fik hans søn *Søren Larsen* det; han blev omkring 1905 afløst af *Peder Old Jensen*, der for en snes år siden overlod gården til sin svigersøn *Niels Mogensen*.

Faurby.

I ældre tid nævnes her altid tre ejendomme, hvoraf en bar navnet Hyw, et andet kaldtes kirkebolet. Efter 1700 er Hyw lagt til det navnløse bol, mens kirkebolet er den sydøstligste af de to nuværende gårde.

Kirkebolet mtrn. 46. Hvornår det kom til kirken, ved man ikke. Det er nok sket mere end hundrede år før reformationen, og indtil *Søren Bork* solgte kirkens ejendomme, var det et af dens gode aktiver, det gav 12 skæpper rug årligt i landgilde. Fæsteren i 1655 var *Chr. Jensen*, han sad der i mange år. Den næste var *Jens Laustsen*, som opnåede at blive gift fire gange. Hans første kone, *Kirsten Jensdatter*, fødte et barn i 1698, og det blev båret til dåben af jomfru Birgitte Kaas til Rybjerg, datter af kirkeejeren. Kirsten har måske i sin ungdom tjent på Rybjerg. I alle ægteskaberne var der kun to børn, hvoraf *Peder Jensen*, født 1703 og første gang gift med *Sidsel Eriksdatter*, som præsten kalder et sandt Guds barn. Hun døde 1724, og tre år senere kom der en ny kone i gården. Det var *Maren Nielsdatter*, der blev meget gammel og døde i 1794 som *Peder Faurbys* enke. Peders efterfølger var *Chr. Thomsen*, hvis enke *Ane Andersdatter* i 1788 blev gift med *Jens Nielsen* fra Stauning, og han købte stedet til selveje. Deres søn fik ejendommen i 1817, da de to gamle gik på aftægt. Han hed *Chr. Jensen*, og hans kone, der var fra Stadil, hed *Ane Sørensdatter*. Deres søn, *Jens Christensen*, gift med *Karen Jensdatter* fra Hee, fik gården 1858 og havde den, til de i 1892 gik på aftægt og overlod gården til sønnen *Niels Godtfred Faurby*. I 1935

fik *Frede Hykkelbjerg* gården. Han er nu kægner, og en datter og svigersøn har kirkebolet.

Hyw og det andet bol har mtrn. 46. Hyw var gammelt bispegods og kom til lenet 1624, da fæsteren hed *Tammis Nielsen*. Da *Tammis* døde, fik hr. *Peder Jensen Thorsted* bolet i fæste til præstegården, og efter hans død var det nogle år ubesat, idet bygningerne var borte; så gik jorden over til nabobolet, og således gik Hyw ud af de selvstændige ejendommers række. I hovedgården, den nuværende nordre gård, hed fæsteren i 1624 *Søren Markvarsen*, der var en af de kirkenævninge, som var med til at dømme *Apoloni* for trolddom. Hans søn *Jens* fik gården omkring 1650, så hans søn *Peder Jensen* fra 1675. Derefter følger den *Knud Bertelsen*, der fik Hyw lagt til gården. Han havde gården i 1728, og året efter blev han gift med *Ane Laugesdatter*, der efter hans død 1743 giftede sig med *Chr. Andersen*, der senere som enkemand giftede sig igen. Hans datter *Mariane* blev gift med *Jens Sørensen*, og en af deres sønner var *Christen Jensen Faurby* i jordhuset på trekanten. I 1797 fik *Sylvester Larsen* skøde på gården. Gift med *Johanne Jensdatter*. Sønnen *Lars Sylvestersen* fik gården i 1832. Han var gift med *Anne Kathrine Bendtsdatter* fra *Hanning*. *Lars Sylvestersen* var lærer ved søndre hjælpeskole i mange år, vistnok fra 1820 til 1844, og skolen holdtes da i hans hjem. Da han i 1832 blev sognefoged og overtog gården, var der nogen, der mente, at nu kunne han da ikke være vinterlærer længere, men skolekommissionen, skoledirektionen og politimesteren siger, at der er ikke noget til hinder for, at de to bestillinger kan forenes. *Lars* har altid passet skolen godt. Ved at udelukke ham taber man desuden skolelokalet i *Faurby*. Han blev ved.

I fyrrerne var skolen i nogle vintre *Søndergård*. I 1853–67 er det *Jens Sylvester Larsen*, der er vinterlærer, dels hjemme i *Faurby*, dels i *Højmark*. *Lars Sylvestersen* var et begavet menneske, og hans videbegærlighed strakte sig vidt omkring til mange forhold. Han har efterladt sig nogle håndskrevne hæfter, hvoraf et bærer den titel: »*En kammer indeholdende forskellige slags nyttige videnskaber tildels angående konster og færdigheder samlet af forskellige danske og tyske skrifter ved Lars Sylvestersen Faurby.*« *Lemb* den 1. december 1828. Hans optegnelser strækker sig over et bredt felt lige fra en historisk tidstavle, en fremmedordbog og husråd om fremstilling af forskellige malinger, til hegn og fred, til formularer, runer og sæbekogning, ja, taskenspilkunster, skjulte skrivemåder og ny anvendelse af kartofler samt sympatiske midler. Her findes det gamle råd mod engelsk syge at grave en rund græstørv, gøre et hul i den og drage det syge barn gennem hullet tre gange stiltiende efter solens nedgang. Eller en opskrift, der kaldes præsvervation for kvæget, og som består i en torsdag morgen, inden sol står op, at tage et stykke stål, bore et hul i dørrædet, lægge stålet deri og lukke med en træprop. »Træk dine kreaturer derover én gang.«

Disse sidste stykker minder meget om *Cyprianus*-opskrifter; men der er ingen besværgelser hverken i Guds navn eller djævelens. Mange optegnelser er tidsypiske som at rense olie, så den ikke oser eller brænder med slem lugt. Det er lampeolie her er tale om. »For lamperøg hænges en fugtig svamp i fornøden højde over flammen. Det behøves ikke ved de nye forbedrede studerelamper, når vægen ikke skydes for højt op.« Eller som han skriver om lopper: smør en kæp med rævefedt eller iglefedt, da samler lopperne sig til den.

Hans søn *Jens Sylvester Larsen* blev hans efterfølger både i gården og som

lærer. I 1916 er det dennes søn *Niels Mølgaard Larsen*, som har gården, hvis indehaver nu er *Jens Sylvester Faurby*. Gården er flyttet lidt ned i nord, den lå tidligere tæt ved den anden gård.

Lars Sylvestersen bortfæstede i 1840 en parcel mellem Græstoft og Toft i Ø. Lem til *Lars Severin Steneberg* for 99 år imod en indfæstning på 20 sølvdaler og en årlig landgilde på 2 rd. slesvig-holstensk kurant. Det er *Sigurd Nørmarks* ejendom.

Lembjerg.

Bjerre eller *Lembjerre* er måske en af de gårde, som nævnes i Lundenæs lens jordebog 1498, hvor *Per Abjerrig* nævnes som en af mændene i Lem. I 1531 siges, at rentemester *Christiern Hvid* har pant i Bjerg og Bækbo efter *Niels Clementsen* og hans oldefader *Jens Blobjerg*. *Bjerre* er nok en gammel selvejergård, hvis bondeskyld tidligt er gået tabt.

Den ældst kendte fæster er *Niels Mortensen*, der nævnes 1651. Da lå gården under *Bjørnsholm*. I 1664 var *Mads* og *Laurids Pedersen* fæstere. I markbogen 1683 står, at *Laurids Nielsen* i *Kærgård* er ejer, men i matriklen 1688 opgives oberst *Munck* som gårdens ejer. Som fæster nævnes *Jens Eskesen* og sidstnævnte år tillige *Laur Eskesen*, der i 1708 er afløst af *Mourids Jensen*, der var gift med *Ane Nielsdatter* fra *Smalhale*; men da gårdens og slægtens historie er gennemgået foran, må vi henvise til dette (s. 188).

Gammelbjerg tilhørte først i dette århundrede *Poul Bukholt Jensen*. Under den første verdenskrig havde folketingsmand *Mads Lambæk* den, så *Jens Hindhede Lambæk* og nu hans søn *Mads Lambæk*.

Nybjerg gik i 1853 til *Jørgen Mikkelsen fra Hindhede*. Da han døde, drev enken *Ane Else Jensen* fra *Hanning* gården i nogle år; men i 1881 har *Bent Christensen* den. Han blev sparket ihjel af en hest. Den næste ejer var *Jens Bukholt*, der var gift med *Ane Hindhede* og svoger til *Mads Lambæk* og *Jacob Hindhede*. Han døde sidst i tyverne, og så fik sønnen *Jens Hindhede Bukholt* gården.

Hykkelbjerg.

Gården nævnes første gang i 1580 i »Jyske registre« s. 162. *Laurids Pedersen* var fæster. I 1651 hedder fæsteren *Søren Jensen*, i 1683 *Jens Sørensen* eller *Jens Hykkelbjerg*. Gården hørte da til *Kærgård-godset* og gik lidt senere til *Rækkergård* med *Morten Tarm*. I 1711 bor *Laurids Lassen* og *Inger Gregersdatter* i gården, og de følges af sønnen *Christen*. I 1787 er der ingen fæster i gården, men kun tjenestefolk. Knap efter fik *Niels Andersen* gården. Hans kone *Maren Jensdatter* døde 1819 og han året efter; men allerede i 1816 havde deres datter *Anne* og *Peder Lauridsen Green* overtaget gården. I 1851 afløstes de af sønnen *Niels Pedersen Hykkelbjerg*, der var gift med *Anne Nielsdatter* fra *St. Kærgård*, og deres søn, *Niels Kærgaard Hykkelbjerg*, arvede gården, som derefter gik til sønnen *Jens Hykkelbjerg* og nu ejes af hans søn *Christian Hykkelbjerg*.

Søndergård.

Fra 1536 hørte gården til *Holmgård len*, var altså gammelt bispegods. I 1664 kom den til *Lundenæs*. Den *Michel Jepsen*, der havde gården i 1618, sad der

endnu 1623. Ti år senere hed manden i gården *Jesper Jensen*, og i 1645 var der en *Jesper Madsen*, som byttede med *Niels Madsen* og kom hen i Mølgård. Da han døde i 1652, fik *Bertel Pedersen* fæstet, og hans efterfølger er nok den *Thomas Laursen*, der havde gården i 1683; han afløses omkring 1710 af *Jens Thomsen*, gift med *Bodil Lauridsdatter* fra Velling. Hun skal være søster til Laurids Lassen i Hykkelbjerg. Jens ejede en gård i Velling. I 1770 hedder fæsteren *Jens Nielsen*, han er svigersøn af forrige og født i St. Kærgård, men han havde da haft den længe. Den næste fæster var *Jens Thomsen Hamborg*, der var gift med Jens Nielsens datter *Abelone*. Denne fæster købte sin gård på auktion i Holmgård 1795, skøde 1797. Prisen var 360 rd. I 1822 fik sønnen *Jens Jensen* gården. Han var gift med *Dorte Hansdatter* fra Dejbjerg; men han blev ikke ret gammel. I 1828 døde han af brystkrampe, og Dorte giftede sig året efter med *Chr. Jepsen Christensen*, der havde gården til omkring 1880, og han blev så efterfulgt af sin søn *Chr. Smed Christensen*, der havde gården til 1912. Da fik *Christen J. Søndergaard* sin fædrene gård, der var på 82 ha og nu ejes af sønnen *Christoff Søndergaard*.

Lem Kærgård.

Så langt vor viden rækker tilbage i tiden, har der været to gårde, og den ene var selveje under Lundenæs len, den anden en fæstegård under det bispelige Holmgård len, hvorfra den gik til Lundenæs i 1624.

Store Kærgård er selvejergården. Det er nok den, der nævnes i 1498 i lenets gamle jordebog, og da har *Maye Jenses* den. I 1597 hedder selvejerer *Mads Nielsen*, i 1607–09 kaldes han Mads Lauridsen, men det er nok den samme Mads, og *Christen Madsen*, som nævnes 1610–46 er sikkert hans søn. Så kommer *Niels Christensen*, som er der endnu 1661; men tre år senere har *Laurids Nielsen* gården. I 1697 havde *Søren Nielsen* gården, og hans enke medtog den, som før sagt, i sit ægteskab med *Morten Tarm*, der solgte den i 1712 til *Niels Michelsen*, som var broder til Dorte Michelsdatter i Ll. Kærgård. De var fra Madum Kærgård, og deres forældre, Michel Pedersen og Maren Nielsdatter, optræder ikke sjældent i Lem kirkebog som faddere. Det hedder sig om Michel, at han var murmester. Niels Michelsen blev gift med *Apolone Christensdatter*, der var fra Hanning. De fik en hel række børn, af hvilke *Michel Nielsen*, f. 1728 og gift med *Anne Eskesdatter*, fik gården; de var barnløse.

En anden søn hed *Christen*, f. 1726, garnisonskirurg, døde i Holsten. *Jens*, f. 1731 og gift med Inger Jensdatter, fik Søndergård. *Niels* rejste ud af sognet og forsvandt. *Maren*, f. 1720, blev gift med Christen Ugelbjerg i Dejbjerg. *Christiane Marie* blev født 1721 og senere gift med Jens Nielsen i Hestkær. *Dorthe Marie* blev født i 1735, og hun blev gift med Laust Hansen i Gammelmølle.

Michel Nielsen og hans kone købte 1773 gårdens herlighed, og i 1796 solgte de gården til *Peder Christensen* i Nymølle med besætning på 5 bæster, 1 føl, 3 køer, 1 kvie, 3 kalve, 5 stude, 1 svin og 20 får for 1000 rd. Papirmølleren drev nu gården; men efter hans død i 1830 solgte enken den til *Niels Christensen*, der var født i Stauning 1784, og efter hans død sad enken *Sidsel Jensen* med den en kort tid, så fik deres søn *Jens Nielsen* den i 1855, og han stod for gården endnu 1901. Snart efter fik *Anders Muldbjerg* den og så hans søn *Aksel Muldbjerg*. Nu *Poul Rysholt Poulsen*.

Af Jens Nielsens søskende blev Ane i 1853 gift med Niels Hykkelbjerg. Christen blev gift med Karen Andersdatter af Refstrup, hvor de kom til at bo. Hans blev gift med Johanne Christensdatter af Søndergård, de fik St. Gadgård i Hanning; men da han døde, blev Johanne gift med Jens P. Pedersen i Lambæk. Mette Kirstine blev i 1857 gift med en broder til Hans' kone, Jens Chr. Christensen, og de boede i Lambæk.

Lille Kærgård. Her var landgildehartkornet indtil 1688 større end St. Kærgårds hartkorn; men det er vel fordi Ll. Kærgård er en fæstegård. Fra 1688 havde den en tønde hartkorn mindre end selvejergården. Da gården i 1624 kom til Lundenæs, var fæsteren *Christen Mortensen*. I 1645 gav *Hildebrand Nielsen* 24 daler i stedsmål for gården. Det hedder sig, at den stod »moxen øde«; han havde gården i mange år, endnu i 1683 står han for den, men i 1688 er han borte, og gården er igen uden fæster. *Jens Pedersen* er den næste mand i gården. Han har nok været gift med *Dorthe Michelsdatter* fra Madum Kærgård; men han døde, og i 1710 blev hun gift med ladefogeden på Holmgård, *Christen Jørgensen*. De fik 7 børn, men da hun så døde, kom disse bort fra gården, og han giftede sig med *Maren Jensdatter*. Han døde 1739, og så blev der igen en enke gift, idet hun ægtede ungkarl *Chr. Andersen* fra Stauning, og så blev han fæster. Som enke-mand flyttede han senere op i Faurby, og *Mads Christensen* fik gården, som han købte i 1774. Hans søn *Palle* overtog gården i 1789. Han blev gift i 1806 med *Kirsten Jensdatter*. Deres datter *Bodil* blev gift med *Mourids Joensen* i Bækbo. I 1823 overdrog *Palle Madsen* gården til sin plejebroder *Peder Madsen*, der var gift med *Kirsten Graversdatter*, og deres søn *Peder Stamp Pedersen* fik gården. Han var født 1809, i 1833 blev han gift med *Barbara Joensdatter* af Bækbo, og de gik hjemme i nogle år, før de overtog gården. I 1875 blev de afløst af *Benjamin Andersen* fra Gammelbjerg, hvis søn *Anders Benjaminsen* havde den i 1916. Omkring 1930 fik hans søn *Kr. Kærgaard* gården, der, siden banen kom, har afgivet en stor mængde byggepladser. Kirken, kirkegården og skolen ligger på jord fra Ll. Kærgård, der nu ejes af *Kr. Kærgaards* svigersøn *Ingo Sørensen*.

Boling.

Th. Lodberg har fundet Boling nævnt i 1580 i »Jyske registre« s. 162. Manden hed da *Jens Jepsen*. Boling hørte med til det gods, *Iver Kjeldsen Juuls* enke *Mette Munk* fik med til Holmgård. I 1624 boede *Niels Christensen* i gården, 1664 *Niels Nielsen*, 1699 *Jesper Nielsen*, så følger *Laust Jespersen*, der var gift med *Ide Jensdatter*. Deres datter *Maren* blev 1755 gift med *Hans Madsen*, og de fik gården. Der er dog dertil at sige, at der står i kirkebogen, at *Laust Bolings* datter *Maren* blev gift 1755 med *Laust Madsen*; men *Laust Jespersens* datter *Maren* er født 1708, og det kan ikke være hende, der blev gift 1755. Derimod blev *Laust Bolings* datter *Maren*, født 1708, gift i 1731 med *Jørgen Pedersen* i Lambæk. Der må da være to piger ved navn *Maren* i Boling. Den sidste *Marens* fødsel kan ikke findes; men hun og *Hans Madsen* fik børn sammen i tiden 1756–67 med navne som *Laust*, *Anne*, *Ide*, *Mads* og *Niels*. I denne række findes jo begge *Marens* forældre opnævnt. I Lambæk fik den anden søster også både en *Laust* og en *Ide*, så slægtskabet er tilsyneladende godt nok i orden. *Hans Madsens* søn, *Laust Hansen*, født 1756, fik vist gården, da han blev gift 1788, og han købte

til selveje i 1796. Han solgte dog ret snart til *Peder Andersen Nygaard*, der blev gift med *Johanne Bruun*, som vistnok bragte ham gården. De blev i 1825 afløst af *Niels Bentsen*, der var gift med *Jørgen Hindhedes* datter *Bodil*. Deres søn *Jørgen* fik gården i 1861. I 1901 havde *Hans Adam Hansen* den, og senere *Anders Rahbæk Christensen*, hvis søn *Knud Rahbæk* fik den først i halvtredserne.

Agerbo.

Gården blev 1688 matrikuleret under St. Kærgård. Der boede en fæster på gården fra 1677–88, der hed *Chr. Mouridsen*, og det er nok hans søn, som er dør i 1705 og hedder *Mourids Christensen*. I 1770 står *Mads Bertelsen* for særskilt hoveri til Lundenæs; han fik fire år senere skøde på sin gård af *Michel Nielsen*, og så er fællesskabet imellem de to gårde forbi. Mads solgte vist gården til *Jens Jensen* i 1776, og dennes søn *Marcus Jensen* fik nok gården, da han blev gift omkring 1809. Hans kone var fra Fyn og hed *Johanne Nielsdatter*. De havde mange børn. Sønnen *Jens Marcussen*, f. 1811, fik gården; årstallet kender jeg ikke, men han blev gift i 1842 med *Sofie Amalie Mortensdatter*, som vist var fra Velling. I 1901 har deres søn *Morten J. Agerbo* gården, som der var lavet en del om på ved køb og salg af jord. Ejeren er nu *Gerhardt J. Agerbo*.

Tudskærhus.

Der var et gammelt Tudskærhus på 10 fag, der kom til Holmgård i 1749. Det blev lagt ind under Agerbo, hvortil det hørte i 1829, og det har vist ikke meget at gøre med det senere Tudskærhus, mtrn. 83, der er en helt anderledes anelig ejendom. I 1916 havde *Jens J. Agerbo* her 50 td. land. Nu *Ernst Moesgaard Jensen*.

Refstrup by.

Øster Refstrup, mtrn. 36, hørte vistnok oprindeligt til bispegodset Holmgård, og den blev ved gården til 1797. Fæstere var 1664 *Niels Madsen*, 1688 *Thomas Thomsen*, i 1716 bliver unge *Thomas Thomsen* gift med *Ane Pedersdatter*; hans søster *Mette* var gift med degnen *Jep Lauridsen*. Af unge *Thomas'* børn fik *Peder* gården omkring 1762. Hans kone hed *Ane Marie Andersdatter*, og deres søn *Anders* fulgte dem i gården. Han var født 1763 og blev gift omkring 1790 med *Karen Jensdatter* fra Ølstrup. De to købte gården og fik skøde 1797. De afløses vistnok allerede 1810 af deres svigersøn *Hans Jensen* og datteren *Mariane*. Hans giver skøde på sin gård i Refstrup 1811 til *Jens Gadegaard*, hartkorn td. 5–0–0–0. Han beholder dog noget jord med hartkorn td. 1–2–0–0, og det bytter han hen i 1818, da *Jeremias Refstrup* får det. Den gård, der 1844 får mtrn. 36 er kun en del af den gamle gård. Ejeren var da *Anders Jensen*, der vistnok havde fået den efter *Jeremias'* svigersøn, *Niels Madsen*. *Anders Jensen* var gift med *Anne Benjaminsdatter Cynther* af Korsdal, han kom fra Tredjehauge. Deres datter *Karen* blev 1853 gift med *Chr. Nielsen* fra Kærgård, og de fik gården. Han døde 1859, og så kom der en ny mand, idet *Karen* giftede sig med *Niels Kærgaard Christensen*, der omkring 1910 solgte til *Jens Sørensen Jensen*, hvis søn *Jens Buch Jensen* nu har gården.

Vester Refstrup, mtrn. 35. Der var i ældre tider to gårde, og de hørte til to herskaber: Holmgård og Vennergård. Sådan var det fra 1688 til 1796; men tidligere hørte hele gården til Holmgård godset. Gården var da meget stor og havde over 10 tønder hartkorn. Den var dog delt imellem to fæstere. 1625 *Niels Jensen* og *Peder Hansen*, 1651 *Niels Jensen* og *Peder Jensen*; sidstnævnte flyttede i fl. Lodberg til Stauning, hvor han blev stamfader til mange »refstruppere«. 1664 *Niels Jensen* og *Chr. Pedersen*.

Niels Jensens gårdspart gik nu til Vennergård, han efterfølges af *Jens Nielsen*, som er i gården i 1688. *Jens Pedersen* har den i 1758 og –87, sidstnævnte år er han 87 år. Hans søn, *Peder Jensen*, køber den til selveje i 1792, og fik skøde to år senere.

Christen Pedersens gårdspart har *Chr. Christensen* i 1706. I 1773 har *Peder Nielsen* og *Mette Thomasdatter* gården; han døde i 1793, og så fik *Laurids Sørensen* den i fæste, indtil han købte i 1795 ved auktionen på Holmgård for 300 rd. Han lånte de 248, og så udstykkede han den i 1797, og naboen *Peder Jensen* købte hovedparcellen.

Sognefoged *Peder Jensen* fik altså foruden sin egen gård hovedparcellen af Holmgårds Refstrup. Han var gift to gange; først med *Johanne Bertelsdatter*, som døde 1781, derpå med *Ide Jensdatter*, der var fra Gammelgård og født 1753. Der var 12 børn i disse ægteskaber; men det blev *Chr. Christensen Smed*, der købte gården i 1804, da sognefogeden gik på aftægt. Hans søn, *Tobias Christensen*, var gift med *Abelone Jensdatter* og fik gården omkring 1840. Tobias døde 1866, og gården, der nu havde mtrn. 35, blev udstykket. Hovedparcellen havde *Søren Jensen* i 1868 og 1901, i 1916 *Laurids J. Refstrup*, og fra omkring 1925 *Ejner J. Korsholm*. Det er 25 a. Nr. 25 b er en gård, der 1868 tilhørte *Chr. Iversen Stamp* og senere hans søn, *Iver*, der solgte til *Mads Korsholm* lige før krigen. 35 c ejedes i 1936 af *Morten Refstrup* og 35 m, n af *Anton Nielsen*.

Lille Refstrup eller *Hjöllund*, mtrn. 37, var i 1624 med i det Holmgård gods, der gik til Lundenæs. *Knud Larsen* hed manden i bolet. Efter hans død i 1634 fik *Niels Nielsen* det lille sted for en indfæstning på 10 rd. Han blev i 1646 afløst af *Niels Jensen*, der havde stedet i 1661. Hans efterfølger er nok den *Peder Jensen*, der i 1730 opsigde fæstet lidt hastigt. I 1770 boede *Niels Mikkelsen* der og i 1787 *Knud Jensen*. Han blev selvejer. *Peder Jørgensen Mastrup* i Bækbo havde det en tid og stykkede det ud i 1795. Der blev imidlertid samlet jord igen, vistnok af *Gravers Pedersen* (1820–44), hans søn *Peder Graversen* overlod det til sin broder, *Anders*. I 1868 havde *Knud Andersen* det og i 1916 *Chr. J. Kirk*, nu hans nevø *Arne Kirk* fra midten af fyrrerne.

Hamborg er opstået ved udstykning og sammenlægning i forrige århundrede. I 1829 boede *Fr. Evalds enke* her og senere hendes svigersøn, *Jens Hansen Kusk*. 1901 *Chr. Christensen*, 1916 *Jørgen B. Hansen*, 1936 *Vilh. Tang Nielsen*, der for et par og tyve år siden solgte til *Chr. Hansen*.

Vestervad må have navn efter vadestedet over engene. Jorden er fra Vester Refstrup og er vistnok skilt fra af Tobias Christensen eller ved hans død, men huset havde da ligget der i over et halvt hundrede år. For en menneskealder siden boede smed *Ole Christensen* her. Nu er jorden skilt fra, og i huset bor *Marinus Thomsen*, der er gift med Ole Smeds datter.

I stationsbyen, vest for banen og syd for vejen ligger en ejendom. Den er

vistnok bygget af *Thomas Degnbol*. Senere har *Jens Mikkelsen* haft den, også *Jens Faurby*, der købte noget jord til fra St. Kærgård. Han har solgt ejendommen for nogle år siden.

Vester Tredje, Tredjehauge.

Vester Tredje var i 1624 tre ejendomme, hvoraf som før fremhævet den ene lå til Holmgård, de to andre til Lundenæs.

Holmgårds Vester Tredje, vistnok mtrn. 31. Fæsteren hed i 1664 *Niels Andersen*, 1670 *Jens Madsen*, der 1741 er afløst af *Chr. Nielsen*. Han sidder der endnu i 1773 og gør hoveri af en halv plov. Til uheld for denne gamle selvejergård var der i 1795 ingen fæster til at købe den, hvorfor den blev købt af *Niels Lauridsen* i Gammelgård, der delte den i tre dele, som vi har læst. *Iver Graversen* fik hovedparcellen, som i 1815 gik til hans svigersøn, *Jens Christensen Krogsgaard*, der endnu i 1834 boede i V. Tredje. Det ser ud til, at hans lod, hvortil der først blev tilkøbt jord og senere udstykket, tilfaldt *Niels Mathisen* og *Knud Nielsen*, og den skulle da i 1844 få mtrn. 31. *Niels Mathisen* var der i 1868, men fra 1879 er det hans søn, *Mads P. Nielsen*, 1901 *Søren Nielsen*, 1916 *Chr. Søgaard Christensen*; men da er der lagt noget jord til hans ejendom, og den samlede ejendom ejes nu af *Harald Christensen*.

Lundenæs Vester Tredje var to bol. *Thomas Christensen* havde det ene, der i 1688 fik htk. td. 2-3-3-1. Hans datter *Maren* blev gift med *Jens Poller*, der fik bolet 1717, og deres datter, som også hed *Maren*, blev gift med *Las Madsen* i 1736, de fik ejendommen i fæste og blev senere fulgt af sønnen *Mads Lassen*, der var født 1758 og blev gift med *Mette Nielsdatter* omkring 1785. De efterfølges af *Eskild Steneberg*, som var gift med deres datter. Og så gik det jo sådan, at kommunen til sidst måtte overtage stedet. Der var dog skilt noget fra før den tid. Det er muligvis den del, *Laurids Sylvestersen* fik, mtrn. 30 a, og den lod er senere lagt til *Harald Christensens* ejendom.

Den anden ejendom til Lundenæs er gået ind i den forrige, her sad i 1661 *Jens Pedersen* og i 1688 *Jens Christensen*, men i 1770 havde *Las Madsen* begge ejendomme.

Tredjehauge er trods navnet ikke så gammel en ejendom som *Vester Tredje* gårdene. Men haugen eller haven er gammel og betegner et stykke inddiget jord. Efter »Hardsyssels provstis jordebog« 1655 har kirken haft et stykke jord eller eng i »Tridie mark sydvest fra Tridie Haffue østen Dalgård eng.« Den mark, som var *Tredjehauge*, må være gammel *Tredje-jord*.

I 1799 blev *Maren Andersdatter Pugflod* fra Nr. Holmgård gift med *Joen Knudsen* fra Nygård. De var i nogle år på Holmgård, hvor han i 1801 kaldes tjenestekarl; men tre år senere skrives han som ejendomsbesidder, og det er *Tredjehauge*, han er bleven ejer af. Han mageskiftede den i 1818 med en af de to *Gammelgårde*, og den nye ejer er *Jens Andersen Duedal*, der havde den, til hans søn, *Anders Jensen* blev gift med *Ane Benjaminsdatter Gynther*, så fik de den, og *Jens Duedal* gik på aftægt. Han døde 1827. Fem år senere købte *Birgitte Madsdatter* gården. Hun var enke efter papirfabrikant, dannebrogsmænd *Peder Christensen* i Nymølle. *Anders Jensen* flyttede til Ø. Refstrup. I 1827 solgte møl-lerenken til *Niels Thomsen* fra Andbæk, der solgte til *Knud Larsen* på Holmgård,

hvis søn, *Lars Knudsen*, boede der nogle år fra 1862, da han flyttede til rytterbolet i Bækbo. Han blev afløst af *Peder Sørensen*. I 1901 var ejeren *Jens Peder Olesen*, i 1916 *Chr. Rabjerg*, og i 1929 købte *Ejnar J. Kirk* og hans broder gården, men broderen flyttede.

Nygaard ved V. Tredje, mtrn. 30 b, c, e, f med flere. De lodder, som gården er bygget på og som her er nævnt, må være kommet fra Laust Sylvestersens ejendom, der blev udstykket omkring 1860. I 1868 har *P. Nielsen Klaptoft* 30 c. I 1901 har *Niels Pedersen* 30 b, c, e, f + 106 og 97 a og noget eng fra Holmgård. I 1916 og -36 har *P. Pedersen* det samme plus mtrn. 63, der var købt fra Gammelgård, men som tidligere havde været en selvstændig ejendom. Hans søn, *Niels Jørgen Pedersen* har nu gården, men en anden søn, *Niels Harald Pedersen*, fik en ejendom skilt fra gården.

Mtrn. 30 g Ø. Lem og 5 Holmgård m. fl. danner en ejendom nord for Tredjehauge. Nr. 5 ejedes i 1856 af tømrer *Peder Chr. Christensen*, der havde 2 køer og 1 stud. Han var fra Nygård i Madum og hans kone fra Nygård i Lem. Deres søn, *Jacob Pedersen Smed*, fik ejendommen i 1881, og han købte 30 g. Han havde en søn, der kom til at hedde *Jens Pedersen Smed*, og han lærte håndværket af sin far, hvis gård han fik i 1908. Han er nu op i årene og bor i Nørby skole, mens ejendommen er solgt i 1959 til *Henning Højmark Christensen*, der godt nok er søn af *Svend Højmark Christensen* i Husby, men har Højmark-navnet efter sin oldefader, *Svend Christensen Højmark*, der var født i Højmark i 1836 som søn af *Christen Svendsen* og *Kirsten Marie Jensdatter*.

Fra Holmgård.

Fra Holmgård er kommet *mtrn. 6 a*. Her boede i firserne *Peder Kjær Nielsen*. Han brugte køerne for vogn og plov. Om vinteren var han skolemester i Nørby. *Henrik Nielsen* fik ejendommen sidst i halvfemserne, og han havde den, til sønnen *Aksel Nielsen* fik den i krigsårene. Hvornår ejendommen er skilt fra Holmgård, kan jeg ikke sige; men for 100 år siden ejedes den af *Mads Christensen*.

Trehyw-ejendommen er også fra Holmgård. Navnet minder os om, hvad sognepræsten skrev i 1636, at Tredje »haffuer vden thuil sit naffn af 3 høge, som ligger østen ved gården.« Højene må have ligget på herregårdens mark, og præsten er måske inde på noget af det rigtige, når han vil forklare navnet. Efterhånden som denne bog nærmer sig sin fuldendelse, er jeg kommen til at holde med ham. Endelsen -hyw kan forandre sig og blive helt ukendelig som i *Vedersø*, der engang har været skrevet som *Withershøgh*. Her er -høgh ikke nøjedes med at blive til -hyw, men er bleven til noget helt ukendeligt som -sø eller som det udtales -se. *Vejse* uden noget tryk på sidste stavelse. Hele -høgh endelsen er vel egentlig endda blevet reduceret til det allersidste bogstav -e. Kan vort *Tre Høge*, nu *Trehyw* da ikke have forandret sig til *Thrie* (1446) eller *Thryæ*, som det skreves i 1498. Her boede *Anders Isager*, han flyttede til Gammelgård, nu *Anders Jensen Pedersen*.

Ejendommen *Bolingagre* er bygget i fyrrerne af *Hans Pedersen*, nu *Jens Kamp Jensen*.

Niels Nygaard mtrn. 1 e, l, 2 d, bd, 4 c af Holmgård, som i 1901 ejedes af

Andr. P. Jensen. Han tog jorden fra Holmgård, da han solgte denne og byggede her.

Niels Olesen mtrn. 2 m, bb, bc af Holmgård er skilt fra siden århundredskiftet, bygget af *H. Chr. Hansen*, nu *Albert Larsen*.

Niels Andersen mtrn. 2 bg, hus ved banen. *Hans Pedersen* har haft det, men nu er der kommen en ny mand.

Gammelgård.

Gammelgård hørte til det gamle bispegods. I 1580 fik Mette Munk gården med Holmgård. Da hed bonden *Jens Nielsen*. Allerede i 1639 er der to gårde.

Vestlige Gammelgård mtrn. 11. Fæsteren *Just Jespersen* havde gården i 1651; en lille halv snes år senere er det *Morten Jensen*, og så kommer *Mads Sørensen* 1677–1703, da han afløses af *Gravers Nielsen*, hvis kone bar det i Lem så almindelige navn *Abelone Nielsdatter*. Hun skal være fra Fasterlund. Hun døde omkring 1720, og *Gravers'* anden kone hed *Kirsten Villadsdatter*. Hun fødte 1724 en datter, som hed *Abelone*, der senere blev gift med *Jens Lauridsen*, som så fik gården i fæste. Han var fra Boling. De havde vist gården til 1775, da den gik til *Niels Lauridsen*, der i 1795 købte gården for 600 rd.; men da var V. Tredje med i handelen. Og så gav han sig til at holde udsalg. Ved auktionen fik *Peder Skaarup* hovedparcellen, som han dog ikke beholdt længere end til 1818, så flytter han hen i et hus, og *Mads Jensen* har den i et par år. Det var krisetid. Så købte *Jens Lauridsen* den, og han havde den i en række år. I 1844 bor *Jens Christensen Krogsgaard* her, han døde i 1846, og så er det *Anders Bendtsen* og *Chr. Jensen*. De er vist svigersøn og søn af foregående. Så blev gården delt i 3 dele: 11 a, 11 b og 30 b. 11 a hører til gården norden bækken; 11 b ejedes af *John Isager*, der solgte den for over 30 år siden til *Thorvald Jensen*, som snart igen solgte til *Martin C. Olesen*.

Østlige Gammelgård mtrn. 10. Fæstere var *Bendt Jensen* 1628 og –64, *Jørgen Bendtsen* 1677 og –88, *Gravers Christensen* blev gift med *Else Bendtsdatter* 1695 og han døde 1725. Så fik den berygtede *Houli Jensen* gården, og da han var forsvunden, kom hans broder *Christen* og fik den. Den følgende fæster, *Gravers Christensen*, er søn af sin forgænger, han rejste vistnok efter sin kontrovers med husbonden i 1789, og da tiltrådte *Jens Andersen Duedal*, der købte gården 1795 og i 1818 byttede med *Joen Knudsen* fra Tredjehauge, der i 1819 sælger til proprietær og studehandler *Johan Lassen* fra Holmgård. Han flyttede senere hen i Mølgård, hvor han døde i 1869. I 1844 ejede søkrigskommissionær *Bagge* gården. I 1854 er det *Mogens Christensen Svedstrup* og i 1858–68 *Fausing*, der er ejer. Så blev gården udstykket. Hovedparcellen ejes i 1901 af *Anders Isager*, 1916 og –36 af *Anton Lambæk*.

Mtrn. 10 b ligger nord for bækken. *Niels Pedersen* afstod den i tyverne til sin søn *Jens Pedersen*, der senere har solgt til *Morten Mortensen* fra Rindum.

Nygård.

Som navnet siger, må Nygård være en ung gård i forhold til visse andre gårde, måske udflyttet. Men da dens landgilde har lige så gammelt præg som de andre gårdes, er den næppe helt ny. Landgilden var i 1664: 1/2 td. smør, 1/2 skovvogn,

$\frac{1}{2}$ skovsvin, $\frac{1}{2}$ okse at stalde og $\frac{1}{2}$ langægte, hvilket var $7\frac{1}{2}$ td. htk. Jeg har ikke truffet gården før 1664. En af de gamle præster mener at vide, at den er opstået, da Tredje blev lagt sammen med Holmgård, og helt urimelig er det slet ikke, at det er gået sådan til. Gården hører da i hvert tilfælde under Holmgård i 1664, og fæsteren hed *Jens Jensen*, 1688 *Morten Jensen*; men i 1699 er der både en *Morten*, og en *Niels Jensen*; i 1741 hedder fæsterne *Niels Nielsen*, gift med *Ane Kirstine Lauridsdatter* og *Niels Jespersen*, gift med *Ane Nielsdatter*. På navnene kan man se, at her nok er tale om en slægtslinie. At Niels Nielsen og Ane Nielsdatter er søskende, siger provst Allerup i kirkebogen. I 1741 er hartkornet ikke skilt, måske på grund af, at gårdens drift var et familieforetagende; men i 1773 er hartkornet delt.

Niels Jespersens gård. I 1743 blev hans datter *Bodil* gift med *Jacob Pedersen Poller* af Kolstrup, men mulig stammende fra Stokholm. De fik gården, og en datter, som hed *Bodil*, blev gift med *Jens Christensen* vistnok i 1767, og deres søn, *Jacob Jensen*, født 1774, blev gift med *Kirsten Madsdatter*, død 1812. Hun var hans søskendebarn, idet hun var datter af Mads Christensen Bonde i Bousøgård i Stauning og var broder til Jens Christensen. Jacob Jensens anden kone var *Kirsten Nielsdatter*. Da Jacob fik gården, var den købt til selveje af hans far i 1796. I 1836 flyttede de til Bækbo, og *Mads Jensen*, gift med *Christine Benjaminsdatter*, en søsterdatter til Jacobs anden kone, flyttede ind; men de rejste i 1841 til Ølstrup, og så fik *Benjamin Gynther Nielsen*, søn af Niels Jensen i Korsdal, gården. Han delte den. I 1868 har han kun en lille del af jorden, mens hovedparten tilhører *Niels Andersen*, hvis søn, *Jens Nielsen* eller Jens Nygaard, fik den. Det er den gård, som har mtrn. 33. Men nu er mtrn. 32 a og 33 a sammen, og her var Jens Nielsens søn, *Anton Nygaard*, mand i 1936. Nu har to af hans sønner den. Jens Nielsens broder, *Anders Christian Nielsen*, havde også en ejendom, der gik i arv til hans søn, *Søren Nygaard*. Der er udskilt mange parceller fra de to matrikelnumre 32 og 33.

Niels Nielsens gårdspart blev til mtrn. 32. Det er vist hans enke, der 1746 bliver gift med *Knud Joensen*. I folketællingen 1787 står der, at han er i tredje ægteskab. Hans daværende kones navn var *Maren Jensdatter*. Knuds søn, *Christen Knudsen*, fik gården efter sin far og købte den til selveje med skøde af 1796. Han døde i 1835; men da havde hans søn *Laurids Christensen* været gift tre år, så han fik nok gården i 1832. Hans kone, *Anne Margrethe Nielsdatter*, var født i 1805 som datter af Niels Villumsen i Karsbæk. Hun blev enke i 1842, og så giftede hun sig med *Niels Chr. Nielsen*, der havde gården til 1771. Der skete nu en kraftig udstykning, og hovedmatrikelnumret 32 a gik til nabogården. Man kan altså godt sige, at gårdene er lagt sammen igen.

Mogens Christensen havde i 1853 en ejendom i Nygård. Han var fra Bjerregård, og hans kone, *Maren*, var ligesom Laurids Christensens kone en af Niels Villumsens døtre. De fik i 1855 en søn, der kom til at hedde *Thomas Chr. Mogensen*. Han fik ejendommen; men da han blev 100 år, fortalte han, at i de første åringer måtte han gå på arbejde, for han kunne ikke leve af gården. En tid arbejdede han således ved anlæg af banen. Hans ældste datter, *Marie*, enke efter Thomas Olesen, har nu gården, som har mtrn. 32 e.

Korsdal.

Kåsdål med tryk på dål var i ældre tid et afbyggersted under Holmgårds hartkorn, et fæstehus. I 1705 boede her et par gamle folk, der havde en ko og tre får. I 1726 hed fæsteren *Chr. Juel*, i 1741 var det hans enke, *Maren*, som boede her. *Peder Christensen* og *Mette Nielsdatter* var der 1781–90, så kom i 1793 tømrer *Benjamin Gynther Nielsen*. Han var født uden for ægteskab af en degnedatter fra Janderup. Efter hans død, giftede enken sig med *Niels Jensen*, der blev sognefoged som sin formand. Konen, *Maren Madsdatter*, der havde bragt adskillige børn til verden i sit første ægteskab, fødte også et par børn i det sidste; men det blev sønnen af første ægteskab, *Mads Benjaminsen*, der fik ejendommen, som nu var bleven til en gård. Han blev gift i 1830 med *Mette Jensdatter*; deres datter *Karen* blev gift med *Peder Sørensen* og kom til Gammel Degnbol, mens sønnen, *Jens Madsen* eller *Jens Kåsdål*, fik ejendommen i 1876. Omkring 1901 solgte han til *Laurids Kr. Madsen*. I 1921 købte *Bertel Nielsen* gården, der nu ejes af hans søn, *Karsten Nielsen*.

Gammelmølle.

Møllen var herregårdens mølle og lå under dens hartkorn i 1688. Mølleren var da *Chr. Nielsen*, og han er der også i 1699. En lille snes år senere er *Jens Jespersen* en kort tid møller, og i 1741 hedder mølleren *Hans Lauridsen*, og han havde haft møllen siden 1726. Hans søn, *Laurids Hansen* fulgte ham. Han var gift flere gange, sidst med *Abelone Christensdatter*, der døde 1820 som 81-årig enke i møllen. Hun havde dog mange år før overladt sønnen *Hans Lauridsen* fæstet, og det er ham, der køber møllen i 1799. Hans kone var *Ane Marie Iversdatter*. Deres datter *Mette Hansdatter* var gift med *Thomas Nielsen Kirkeby*, der fik møllen. Han var vist fra Staby og nåede at blive gift to gange, inden han døde knap halvtreds år gammel i 1834. Hans anden kone, *Mette Marie Laugesdatter* giftede sig så med *Jens Jensen*, der havde tjent i møllen. I 1884 flyttede dette par til Timring, og *Peder Nissen Pedersen* fra Vonsild og hans kone, *Sidsel Marie Knudsdatter*, blev møllerfolk. Deres søn, *Mads Knud Pedersen*, fik møllen og boede der i 1901. I 1916 hed ejeren *Niels Gynge*, i 1936 *Peder Bundgaard*. Nu har *Emil Bundgaard* Møllegården. Der er skilt nogle parceller fra. Mølleriets er forlængst nedlagt.

Nørby.

Mtrn. 12 vestligst i byen. Gården hørte under Vennergård. I 1688 boede her *Morten Pedersen*, i 1625 døde *Niels Pedersen*, og hans efterfølger var *Jesper Christensen Elkier*, der vistnok var født i Vester Tredje 1703. I 1751 døde han, der blev holdt skifte, og hans broder, *Anders Elkjær* i Velling, var formynder for nogle af børnene. Enken, *Gertrud Jensdatter*, drev nu gården i en række år; hun var datter af *Jens Skræder* i Karsbæk. I 1761 fik sønnen *Jens Jespersen*, f. 1741, fæstebrev på gården på det vilkår, at han forsørger sin mor med mad, husly og klæder. Hun skal da til gengæld hjælpe ham med gårdens drift det bedste, hun formår. Gårdens landgilde var 2 rd. 4 mk. om året. (Fæstebrevet fin-

des endnu i original og afskrift sammen med en stor pakke gamle papirer, der har været opbevaret hos Niels Nygaard og hustru i Højmark, der har haft gården). Jens Jespersen blev 1770 gift med *Anne Kirstine Andersdatter* af Velling. Hun døde efter fjorten års ægteskab og efterlod sig fire småbørn: Jesper 8 år, Anders 4 år, Anders Christian 8 måneder og Gertrud Kathrine på 10 år. Den ældste dreng blev spækhøker i Mikkeltbryggersgade i København. Anders Christian blev færgemand på Holmsland og var en tid ejer af Nr. Holmgård. Datteren blev gift med Jens Lauridsen, og de kom til at bo i Nørby i Velling. Jens Jespersen købte i 1774 sin gård, som han forbedrede ved køb af nogle enge. I 1811 afstod han gården til sønnen *Anders Jensen*, der vistnok samme år blev gift med *Anne Marie Iversdatter*. Han var svagelig, og de fik ingen børn sammen, allerede i 1816 døde han, og enken indgik samme år ægteskab med *Jens Graversen* af Velling. Den gamle Jens Jespersen var stadig levende og fik ved den lejlighed 480 sølvdaler i arv efter sønnen, og deraf kan vi skønne, at der var nogen velstand i gården. Anne Marie fødte i 1819 en søn, der kom til at hedde *Anders Jensen* efter sin moders første mand. I 1856 tiltrådte han gården efter faderens død. Den blev vurderet til 1600 rd. og havde en gæld på 800. Ti år før overdragelsen af gården blev Anders gift med *Maren Jørgensdatter* fra Gråvær, og de fik mange børn. Den ældste søn *Jens Andersen*, som var født i 1847, arvede gården, som han havde ind i dette århundrede. I 1916 havde *Niels Nielsen* gården; nu har *Hans Chr. Ahle* den. I 1870 blev der frasolgt en stor hedeparcel øst for Røgind til Iver Pedersen af Heeager.

Mtrn. 13 følger ovenstående fra vest. Dens ældre historie er dunkel; men i 1664 hørte den til sct. Hanskloster i Odense, og i 1688 ejes den af landsdommer Nissen. Senere kom den til Vennergård, hvorfra den købtes til selveje i 1777. Køberen *Chr. Strandgaard*, og han gav 85 rd. for den. Den havde 1 td. 3 skp. 2 alb. hartkorn. I Strandgårds tid kaldtes den *Kouersgård*. I 1793 solgte han til *Peder Christensen Aarup*, der giftede sig til en redefuld børn, og et af dem blev gift med *Peder Loftager* fra Staby, der fik gården i 1818. Senere flyttede de til Vorgod. *Jørgen Simonsen*, en tømrer fra Odderskær i Borris, fik gården. Hans kone hed *Dorthe Johanne Nielsdatter*. Allerede på den tid er ejendommen delt i to. *Jørgen* har *mtrn. 13 a*, og i 1901 har hans søn *Jens Peder Jørgensen 13 a, c, d, g, h*, senere fik *Simon Jørgensen* gården, som nu ejes af hans søn *Peder Jørgensen*. Også denne gård har afgivet hedeparceller øst for Røgind.

Mølgård mtrn. 14 kom 1624 fra Jens Juel til Kjeldgård og til Lundenæs len. Fæsteren hed da *Peder Jensen* og *Niels Pedersen*. I 1641 gav *Jesper Madsen* 5 daler i indfæstning. Det siges, at han havde opladt Søndergård, og nogle år efter flytter han vist til Stauning. I 1645 kaldes gården øde og beboes af de gamle fæstere Peder og Niels, som vel egentlig skulle have aftægt. Tre år senere har da *Michel Christensen* gården. Han var smed og boede der i mange år. I matrikelstiden er gården igen ubeboet, men *Frederik Thuesen* har den i 1700, da han blev gift med *Bodil Thomasdatter* fra Søndergård. Deres søn *Thue Frederiksen* kunne ikke blive ved gården på grund af store gamle restancer og flyttede op i en lille ejendom i Højmark. *A. C. Colding* har så gården til omkring 1760. Så fik *Lars Mølgaard* den en tid; men i 1770 har *Frans Olufsen* den, og hans søn *Ole Frandsen* følger efter. Han blev selvejer og solgte gården i 1808 til *Benjamin Cynther*, som ejede den til sin død 1811. I 1844 boede *Johan Lassen*, forhen

Holmgård, der, og hans svigersøn *Niels Chr. Nielsen* havde den efter ham i mange år; men en stor del af jorden var gået til Korsdal. I 1901 hedder ejeren *R. Nielsen Pedersen*, 1916 *Jens Kannegaard* og 1936 *Chr. Stamp*. Nu har *Harald Svendsen* haft den i den sidste snes år.

Nørbygård mtrn. 15. Lå til Rybjerg. Fæstere: *Jacob Jensen* 1626, *Jens Jacobsen* 1635–64, *Laurids Jensen* 1688, *Jens Lauridsen* 1705, bærer tilnavnet *Poller*. I 1713 bor han i V. Tredje. En søster til ham hed *Inger Poller*, hun blev i 1715 gift med *Gravers Jensen*, og de fik børn i tiden 1706–21, da de vistnok flyttede til Bølling og tog Pollernavnet med til den gård, som der kaldes *Pollergård*. *Nørbygård* kaldes også *Pollergård* eller *Poldergård*. Slægten skal være fra Holmsland. Efter *Gravers* kom regimentskvartermester *Falck*, da han var død, og fru regimentskvartermesterinden var løbet sin vej, kom den *Poul Stamp* eller *Poul Rytter* med efternavn *Christensen*, som tidligere er omtalt, da *Krarup* på *Dejbjerglund* ikke ville lade hans små drengebørn flytte til et andet gods. Han blev fulgt af sønnen *Niels Poulsen Stamp*, der var født her i sognet 1735. Han døde som en fattig indsidder og efterfølges allerede før 1773 af *Jens Andersen*. I 1793 er *Jens Andersen Duedal* og hans broder *Jacob* fæstere, men de købte snart gården, som blev udstykket af deres arvinger i 1798. Ved den lejlighed købte *Hans Skjeldmose* fra *Stadil* hovedparcellen. Han hed egentlig *Hans Stampe Christensen*. Han døde i 1812, og hans søn *Anders Stampe* fik så gården. Hans kone var fra *Bøvling* og hed *Mariane Madsdatter*. Deres søn *Hans Stampe Andersen* fik gården i 1845, da han blev gift med *Ane Bolette Jensdatter*. Sønnen *Peder Stampe*, f. 1848, tiltrådte i 1875, da han blev gift med *Jespersine Justesen* fra *Dejbjerg*, der døde i gården i 1943. Da havde deres søn *Anders Chr. Stamp* haft gården siden 1911. Hans søster *Mariane Stampe* var gift med plantør *B. Højmark* i *Nørhede Plantage*. I 1957 overlod *Anders Stampe* gården til sønnen *Niels Møller Stampe*, der døde i 1960, og da var gården solgt til *Johannes Therkelsen*.

Duedal havde forhen 3 tønder hartkorn, hvoraf en del hørte til kirken. I 1655 er her en *Peder Pedersen*, 1664 *Niels Andersen*, 1688 *Niels Christensen*. I 1702 kaldes fæsteren *Niels Got*; men det er måske den sidstnævnte fæster. Hans kone var *Inger Andersdatter*. Deres søn *Anders Nielsen* fik bolet omkring 1735. Han var gift tre gange, og den midterste af konerne var *Anne Kathrine Jensdatter* af *Poller-slaget* fra *Nørbygård*. Hun døde 1752, og hendes søn *Jacob Andersen* traf vi i *Nørbygård* sammen med en yngre broder, *Jens*; en anden broder *Jens* var i *Gammelgård*. *Anders Nielsen Duedal* havde 15 børn, hvoraf sønnen *Peder*, f. 1764, fik *Duedal* omkring 1799, men da havde han drevet den i mange år for sin mor. Hans søn *Anders Pedersen* fik ejendommen i 1826, da han blev gift med en pige fra *Bjerregård*. Efter hans død købte *P. Smith* gården og udstykkede den, så der nu ikke er så meget jord tilbage ved ejendommen, hvor nu *Laura Tved* bor.

Gråkær. Her boede i 1707 *Anders Nielsen Post* og *Sidsel Nielsdatter Duedal*. Han havde mistet sin højre hånd i krigen og løb post for folk. Da han døde, giftede *Sidsel* sig med *Christoffer Henriksen*. Der var ingen børn, og den næste fæster var *Chr. Christensen*, han er der i 1734. Omkring 1800 boede *Laust Jensen* i huset; han kaldes husmand med jord og murer. I 1812 sælger han til *Hans Ølstrup* og går på aftægt. I 1815 fik den egentlige grundlægger af gården, *Jørgen Pedersen*, den i eje. Han var fra *Lambæk* og født 1770 og blev gift med *Anne Hansdatter* fra *Nørbygård*. I 1796 havde *Gråkær* intet hartkorn og var at regne

som et gadehus; men allerede Laust Jensen begyndte at købe jord, og de efterfølgende ejere fortsatte, så hartkornet i 1814 var på 7 skæpper efter gammel takst og tæt ved samme mål efter ny takst. Jørgen broslagers søn, *Hans Peder Jørgensen*, fik det bragt op til 1 td. 2 skp. Han blev gift med *Ane Hansine Jensdatter* fra Brejning. I 1902 solgte han til *Esper Kristensen*. Derefter fik *Jens Lund* den i 1905. Esper fik den så igen en tid og byggede den op efter en brand i 1910. *Jens Balleby* havde den fra 1914–17. To år senere fik *Mads Green* gården, der da var forladt af både folk og fæ. I 1916 blev »æ Vejrmøl« solgt til Ulfborg elektricitetsværk, og jorden blev lagt til Gråkær. Mads Green overdrog gården til sin søn *Henry Green* i 1952. Mads Green var søn af Chr. Hansen Green, der var født i Lambæk Green 1854 og gift med Benedikte Henningsdatter, hvis far var Henning Gynther Benjaminsen fra Korsdal. Han var i lang tid papirmøller i Rindum.

Foruden Gråkær var der i ældre tider et par umatrikulerede huse nord for bækken. I det ene boede *Laust Røjklit* i 1705. Hans enke blev gift med *Iver Smed*. I et andet hus boede *Las Lassen* og *Margrethe Eskesdatter*; men Las døde, og så blev Margrethe gift med den frigivne svenske krigsfange *Gustav Erichson*.

Vejrmøllen, oprettet af P. Smith i Nymølle. Den sidste møller, Jens Jensen, bor endnu i vejrmøllehuset, som han arvede efter sin far.

Karsbæk by.

Bjerregård nævnes første gang i 1416 i et tingsvidne på Bølling herreds ting (Hardsyssels diplomatorium s. 22). Manden hed *Niels Pedersen*. I 1622 og –23 sættes *Kristen Smed* i Bjerregård i skat som håndværker. I 1664 hørte gården under Kathrine v. Ahlefeldt og i 1688 til Rybjerg. Hvornår den kom til Holmgård vides ikke; men i 1795 blev den ved auktion over dette gods solgt til fæsteren. I 1664 hed fæsteren *Peder Pedersen*; men i 1688 var der to fæstere, *Hans Sørensen* og *Chr. Bendtsen*. I 1702 bor *Hans Christensen* og *Karen Nielsdatter* i Bjerregård. De blev gift i 1698, og deres søn *Christen Hansen*, f. 1702, blev gift i 1753; men om han var fæster, kan ikke ses. En *Peder Christensen* blev gift i 1707 med *Kirsten Hansdatter* fra Karsbæk. Han er måske søn af Chr. Bendtsen. *Chr. Graversen*, søn af Gravers Møller blev gift 1724 og boede i Bjerregård. Hans kone var *Ane Christensdatter*. Hun havde nok været gift en gang før, for de fik ingen børn. En mand ved navn *Peder Jensen*, gift med *Anne Nielsdatter*, boede i gården 1737 og –39, da de havde børn i kirke. Der var vist to fæstere i gården, men hvordan de følger efter hinanden, kan ikke ses. I 1753 blev *Mogens Andersen* i Bjerregård gift, og hans søn *Christen Mogensen*, f. 1754, fulgte ham omkring 1780. Han var først fæster, men fra 1796 var han selvejer, og han levede i gården til 1843. Hans søn *Chr. Christensen* fik den 1820 og giftede sig med *Anne Poulsdatter* af Brejning. Han døde 1827, og så giftede hun sig med Thomas Jensen, der døde 1841. Anne gik så på aftægt, og gården blev købt af *Jens Peder Frederiksen*, søn af Fr. Evald. Hans kone bar navnet Kirsten Andersdatter fra Anders Hansen Stampes i Nørbygård. De følges omkring 1880 af *Chr. Jørgensen*. I 1901 har *Chr. Hansen* gården, i 1936 *Vilhelm Borgensgård*. I hans tid brændte udhusene to gange ved lynild; hans enke solgte til *Hans Høegsberg*, der senere flyttede længere hen i Karsbæk by. Nu har *Lars Jespersen* gården.

Dalgård er den næste gård i byen. Den hørte til Vennergårds gods. I 1677 hed fæsteren *Niels Jensen*, og i 1716, ja 1737, nævnes han endnu forhenværende. Førstnævnte år hedder det, at Niels Jensens enke har gården, og det er måske hende, der 1725 gifter sig med *Chr. Nielsen*. Hun hed *Kirsten Jensdatter* og var datter af Jens skræder i Karsbæk. I 1738 bliver hun gift igen, og da med *Simon Jensen*. Deres efterfølger er *Christen Simonsen*, født i Dalgård 1739 og gift med *Anne Nielsdatter* 1775; hun døde 1789, og så blev *Ellen Christensdatter* kone. Hendes efterfølger blev *Ane Hansdatter*. Chr. Simonsen købte gården ved auktion 1779 og fik skøde 1780, købesummen 95 dr. Han gjorde testamente i 1801, og heri siges, at hans yngste søn Niels, f. 1781, skal have gården for 200 kurantdaler, hvoraf han skal udbetale gælden. Så skal de øvrige arvinger have det, der bliver tilbage, formodentlig 60 daler. Der blev holdt skifte i 1812. Niels Christensens kone, *Ane Jensdatter*, var fra Bølling, deres søn *Jens Chr. Nielsen* fik gården. Han var gift med *Karen Nielsen*, der døde 1826, og så med *Johanne Jespersdatter* af Lambæk. Det er nok J. Chr. Nielsen, der af Hans Graversen kaldes for en lærd og belæst bonde. Hans datter *Petrine* blev gift med *Ole Jensen* fra Velling, og de fik gården 1870. De flyttede senere til Finderup, og Ole blev missionær. Fra Firserne havde *Chr. Jørgensen* gården, han var fra Holmsland. Hans søn *N. Chr. Dalgaard* fik gården, der nu ejes af dennes søn *Chr. Albæk Dalgaard*.

Mtrn. 20 tilhørte Giøde Galt 1688. Fæsteren var *Jens Pedersen*, 1705 *Jens Nielsen*, 1746 *Rasmus Joensen* og *Bodil Sørens datter*. De blev gift nævnte år. Bodil døde 1781, og da skiftet efter hende findes i amtets skifteprotokol, må gården på den tid være købt til selveje. Sønnen *Søren Rasmussen* blev gift med *Gertrud Marie Nielsdatter* af Karsbæk i 1792, og så var de husbond og madmoder. Deres søn Rasmus Sørensen fik en lille ejendom længere oppe ad kirken til, gården blev købt af *Peder Jensen Gammelgård*, som var gift med *Mariane Knuds datter*, datter af Knud Damgaard i Velling; Peder var søn af Jens Duedal i Gammelgård. Han døde i 1837, efter at de havde haft gården i en halv snes år. Så blev Mariane gift med *Mads Christensen Bonde*, der var født i Velling. Han var en halv snes år yngre end hende, men de døde begge i 1859, hun af vattersot og han af tyfus. Forholdene i gården var da ret gode. Deres datter *Ane* og hendes mand *Jesper Madsen* fik gården, de havde i nogle år boet i Dejbjerg. Deres søn *Peder Jespersen* arvede den omkring 1880 og havde den til 1912, da han solgte til *Ejlert G. Bukholt*. For otte år siden overtog hans søn *Andreas* gården.

Mtrn. 21 hørte til Vennergård i 1688, og fæster var *Morten Poulsen*, i 1714 var det *Villum Hansen*, gift med *Ellen Christensdatter*, som nok var fra Fårborg, mens Villum var søn af Hans Pedersen i Karsbæk. Hans kones broder, Hans Christensen boede i Nymølle, og en søster til hende var gift med Jens Mortensen i Degnbøl. Deres datter *Mette*, f. 1715, blev gift i 1744 med *Laurids Christensen Lang*. De havde en søn, der hed *Villum Lauridsen Lang*, og han købte gården i 1796 for 75 rd. Hans søn *Niels Villumsen* fik gården 1804 eller der omkring. Hans kone *Kirsten Mortensdatter* var født i Stauning 1781. De havde mange børn. Det ser ud til, at Niels Villumsen delte gården imellem *Villum* og *Kirsten Marie*. Hun havde været gift med Mads Mortensen, som var død, og i 1854 havde de to søskende gården. Villums søn *Simon Villumsen* og en søn af Kirsten Marie havde gården 1870–79. Fra først i firserne havde *Andreas Nielsen Rindum* af

Stauning gården, senere hans søn *Bonde Rindum*, der solgte til *Ejvind Aarup*. Nu har *Hans Høgsberg* den.

Mtrn. 22 og 23 er opstået ved udstykning og sammenlægning. Gården ejedes i 1801 af *Chr. Nielsen* og nu af *N. Albert Nygaard*. *Mtrn. 22* er vistnok i hovedsagen bolet *Quab*, der i 1688 lå under *Lundenæs*, hvortil det kom i 1639 fra *Chr. Thomesen Sehested* til *Tanderup*. I 1770 havde *Hartvig Jensen* bolet i fæste for en landgilde af 3 rd. Han overlod det til sin kones brodersøn *Anders Chr. Graversen*, der købte det til selveje i 1800. Samme *Anders Christian* købte 1808 en naboejendom, der havde ligget under *Rybjerg*. Han solgte imidlertid noget af jorden, og resten gik ved hans død til *Chr. Christensen Blok*, der havde en naboejendom – i hovedsagen *mtrn. 23* – der havde hørt til *Ulrich Mormand*, da han i sin tid oprettede *Karsbæk Kloster*. Hans søn *Anders Chr. Christensen* havde ejendommen i 1860 og senere.

Karsbæk kloster, gårdene *mtrn. 23–25*, er gennemgået under klosterets historie, s. 197.

Nymølles historie findes dels under klosterets historie s. 198 og dels under papirfabrikkens historie s. 226.

Lambæk by.

Vestergård lå til *Holmgård bispelen* og gik til *Lundenæs* len 1624 efter fru *Maren Juels* død. På den tid hed de to fæstere *Oluf Thomsen* og *Jens Christensen*, idet *Oluf* straks efter afløstes af *Niels Olufsen*. Han byttede i 1639 gård med *Christen Sørensen*, som i 1642 oplod sin gårdspart til *Knud Jensen Dal*, der oplader gården i 1651 til *Niels Madsen*, som døde året efter, og så fik *Bertel Pedersen* hans part i 1652. *Jens Christensen* oplod sin part i 1650 til *Christen Madsen*. *Bertels* part må lidt senere være gået til *Niels Jensen*, for i 1653–61 hed fæsterne: *Niels Jensen* og *Christen Madsen*; men i 1688 sidder *Niels Christoffersen* og *Peder Nielsen* som fæstere. Den sidstnævnte er vist født i gården, han har i 1705 sin gamle far hos sig. Det er måske hans søn, der hedder *Niels Pedersen* og bor i *Vestergård* omkring 1730. I 1770 skrives *Knud Christensen* for gården, og i 1787 hans søn *Anders Knudsen* den. Han blev dømt fra sit fæste 1790 og blev husmand i *Kolstrup*. Gården blev da solgt til *Ole Olesen Pig* fra *Hanning*. Han solgte den 1793 til *Hans Jensen Skuldbøl*, der også var fra *Hanning*, og han udstykkede den. Foruden de fjernere enge blev der, som før fortalt, tre ejendomme ud af gården, *mtrn. 70, 77 og 26*.

Ole Olesen Pig købte ved auktionen noget ager og hede – *mtrn. 70*. Han døde i 1799, og så havde enken ejendommen, der vist også i nogle få år ejedes af deres søn *Jens Olesen*; men i 1820 fik papirmagersvend *Ancher Lauge Anchersen* og hans hustru *Bodil Kirstine Andersdatter* den. Hun er vist datter af den *Anders Knudsen*, der måtte afgive sit fæstebrev i 1790. *Ancher* døde som aftægtsmand i 1866, og da var gården overgået til *Jens Christen Knudsen*. I 1869 var *Frederik Chr. Andersen* ejer, og han står endnu i 1901 for ejendommen. *Jens Dalgaard* har den i 1916, den nuværende ejer er *N. Andr. Christensen*.

Den næste ejendom vestfra er *mtrn. 26*. Den blev ved udparcelleringen købt af *Peder Jørgensen*, der i 1798 solgte til *Søren Madsen* af *Ølstrup præstegård*; han var der dog ikke ret længe. I 1804 har *Mogens Gammelgaard* ejendommen,

og i 1812 er det hans søn *Jacob Mogensen*; 1816–29 har *Niels Lauridsen* den. Fra omkring 1830 er *Laurids Vestergaard* ejer, i 1854 er det *Jørgen Svendsen*, 1888 *Søren Chr. Christensen*, 1901 *Ole P. Olesen*, 1616 *Anders Jensen Grimstrup* og nu *Jens Grimstrup*.

Storgård hørte under Lundenæs len. Det er 1599 den eneste gård i Lambæk, der hører under lenet, og således er det da sandsynligt, at den gård, lenet havde i Lambæk i 1498, er *Storgård*. Manden i gården hed da *Las Graversen*. I 1597 hed han *Jens Christensen*, 1607 *Jens Jensen*, og fra 1611–50 sidder *Jens Jensen* og *Peder Nielsen* i gården, der altså er delt imellem to fæstere. Det sidstnævnte år blev *Peder* afløst af *Gravers Pedersen* og 1652 *Jens* af *Mads Jensen*. I 1688 er *Gravers* afløst af *Christen Eriksen*, og da siges der, at gårdens bondeskyld ejes af præsten hr. *Mads Olufsen Buch* i Aulum og hans broder *Thue Olufsen*. Disse to mænd stammer måske fra gården, eller der er handlet med bondeskylden. Omkring 1700 kommer der vistnok to søstre fra *Nygaard* og blev gift ind i gårde i Lambæk. Den ene var *Inger Nielsdatter*. Hun blev gift med *Mads Christensen*, der nok er søn af *Christen Eriksen* i *Storgård*. Den anden pige var *Kirsten Nielsdatter*, og hun holdt bryllup med *Peder Lassen* 1696; men de boede lidet længere henne i byen. Hvornår *Mads* døde, kan ikke ses; men i 1733 blev hans datter *Bodil* gift med *Ib Christensen*, søn af *Chr. Jørgensen* i *Højmark*, og deres datter *Inger Ibsdatter* blev i gården og fik en ny *Mads Christensen* til mand i 1762. Han købte sin gård i 1795. Hans datter *Maren* blev gift med *Jens Lauridsen* i 1806. De fik gården; men *Maren* døde året efter og blev jordet otte dage efter sit nyfødte barn. Hun blev samme år efterfulgt af *Maren Pedersdatter* fra *Stauning*, og så var slægtslinien brudt. Nogle år senere byttede de ejendom med *Laust Pedersen Green*, der 1826 efterfulgtes af sin søn *Jens Lauridsen Green*; men da han døde af brystsyge 1845, giftede hans enke, *Kirsten Jespersdatter* sig med *Anders Johansen*, der var søn af *Johan Lassen* i *Gammelgård*. *Christen Mølle Lauridsen* fik gården om ved 1876 og solgte den til kommunen i 1881, og så blev den fattiggård. Lavere på rangstigen kan en gammel selvejergård vel ikke synke. Da kommunen i vort århundrede opgav fattiggårdssystemet, blev *Lars Larsen* fra *Nørhede* ejer, og nu har hans søn *Chr. Larsen* den.

Mtrn. 28 og 71 a. *Peder Lassen* og *Kirsten* fik 1708 en søn, der fik navnet *Jørgen Pedersen*. Han blev 1731 gift med *Maren Lauridsdatter Boling*, og de kom til at bo i *Storgård*, siger provst *Allerup*. En anden af *Peder Lassens* sønner, *Niels Pedersen*, blev gift til *Toft*, og hans kone var *Kirsten Eskesdatter*. En tredje af sønnerne var *Lars Pedersen*, voldtægtsmanden, der var tømrer og boede i *Højmark*, men blev dømt fredløs. *Maren* og *Jørgen* havde 11 børn, hvoraf *Peder* blev gift med *Johanne Jespersdatter* og kom til at bo i *Mariane Lunds gård*. *Kirsten* blev gift med *Jørgen Degn*. *Sidsel* kom til *Bækbo*, og den yngste af hele flokken, *Laurids Jørgensen*, fik gården. Han er født 1748, og blev gift 1776 med *Ide Pedersdatter* fra *Gadegård* i *Hanning*. De fik ni børn, hvoraf *Karen* blev gift med *Hans Chr. Jensen* i *Kolstrup*. *Jørgen Lauridsen*, f. 1778, gift vistnok 1817. Han fik gården, men døde 1825, og enken, *Kirsten Marie Christensdatter*, der skal være født i *Hover* 1780, giftede sig med *Christen Andersen*, der dog døde 1827. Hendes tredje mand var *Chr. Pedersen* fra *Hover*. *Kirstens* datter af første ægteskab, *Ida*, f. 1819, blev i 1844 gift med *Lars Sørensen* fra *Vorgod*, og de fik gården, der efterhånden blev udstykket noget. I 1901 havde *Mads Lambæk* gården.

Han lagde den sammen med en lille nabogård, og i 1907 blev den solgt til *Chr. Bjerre*, der solgte til *Chr. Gade*. I 1916 havde *Niels Bøndergaard* den, og i 1936 ejede *Chr. J. Christensen* den, og nu har hans svigersøn, *Johannes Toft*, gården. Han er søn af *Eskild Toft* i Hee.

Kirkens bol bestod 1688 af 4 agre vest for Storgård og 4 agre øst for. Fæstere var *Chr. Pedersen* og *Chr. Jensen* til omkring 1690. I 1730 havde *Thomas Pedersen Post* det, og 1787 *Mikkel Pedersen*. Så snart stedet blev selveje, blev der noget solgt fra. Hovedparcellen blev i 1802 købt af *Else Mogensdatter*. Derefter var der en *Niels Madsen*, som i 1828 flyttede til Vorgod, og *Simon Nielsen* fik gården, men han flyttede snart til Hatkærhus. Det var i krisetiden. *Peder Andersen Bjerg* blev Simons efterfølger; men i 1839 har *Lars Severin Steneberg* stedet; han arbejdede på papirfabrikken, og han solgte til *Christen Sørensen*, der havde været bestyrer på Nymølle for sin far, den Lyhne degn og kromand. *Chr. Sørensen* lavede her en kartoffelmelsfabrik, købte parceller op og plantede. Hans kone, *Johanne Kirstine Jørgensdatter*, født 1817 i Gråvær, var lige så snild en håndværker som han, der havde lært møllebyggeriet. Hun gav sig til at væve hørlærredsduge o. l. med fine mønstre. Omslaget på denne bog viser et stykke af hendes vævning, det er en dug, som er omkring hundrede år gammel. Ægteparrets søn var *Søren Lambæk*, der fik gården omkring 1870, som han havde i over tredive år. Så fik hans søn *Jens Lambæk* den; han var gift med *Marie Bjerre*, datter af *Søren Jacobsen Bjerre* i N. Lem. Hun bor nu som enke i Lille Degnbol, mens deres søn *Søren Bjerre Lambæk* har gården, mtrn. 72 a m. flere.

Sigvald Rindums gård, mtrn. 29 a med flere. Gården hørte til Holmgårds bispelen, og den kom 1624 til Lundenæs. Fæsteren hed da *Mads Nielsen*, i 1645 fik han på grund af forholdene en fjerdepart af sin landgilde eftergivet. Svenskerne havde været i landet; men endnu 1661 står han som fæster, og den *Lars Madsen*, der har gården i 1677 og -88 må nok være hans søn. Så kommer *Peder Lassen* og hans kone *Kirsten Nielsdatter* 1696-1733. Derefter kommer *Christen Pedersen*, f. 1705, broder til *Jørgen Pedersen* i Storgård, hvis søn blev den næste mand i gården. Han hed *Peder Jørgensen*, gift med *Johanne Jespersdatter*, vistnok datter af *Jesper Elkær* i Nørby. Hun var født 1735 og døde 1789. De fik skøde på gården 1775. Deres søn *Jesper Pedersen* fik gården sidst i halvfemserne. Han blev ikke ret gammel, idet han døde 1803, og hans enke *Kathrine Christensdatter* giftede sig så med *Niels Knudsen*, der var søn af *Knud Joensen* i Nygård. *Jesper Pedersens* datter *Johanne* blev i 1826 gift med *Jens Chr. Nielsen* i Dalgård. En anden datter, *Kirsten*, blev samme år gift med *Jens Lauridsen* i Lambæk, og endelig blev *Maren* i 1829 gift med *Chr. Jensen* i Lambæk. En søn af *Kathrines* andet ægteskab var *Jesper Nielsen*, f. 1809. Han fik gården og giftede sig med *Inger Kirstine Jacobsdatter* fra N. Omme. De fik ingen børn. I 1844 havde *Jesper* mtrn. 29 og 32 d. Omkring 1860 fik *Jens Chr. Christensen* gården. Han var søn af *Chr. Jepsen Christensen* i Søndergård og født 1820. Han blev gift med den ti år yngre *Mette Kirstine Nielsdatter* fra Stauning. Deres søn *Chr. Jepsen Christensen* fik gården. Han købte senere en af Holmgårdene, men kom på sine ældre dage tilbage til Lambæk. I 1916 havde *Niels Lund* gården. Da han nogle år senere blev enkemand, blev han gift med *Mariane Larsen*, der efter hans død drev gården i mange år. Nu bor *Mariane Lund* i Højmark, og gården ejes af *Sigvald Rindum*, som er gift med en datter af *Niels Lunds* første ægteskab.

Gården mtrn. 73 a og 90 a ejedes 1688 af Giøde Galt, og både i 1664 og –88 nævnes *Mads Pedersen* som fæster. Giøde Galts gods hjemfaldt til kronen på grund af skatterestancer i 1695, og så kom gården under Rybjerg. I 1758 og til 1764 havde *Chr. Thomsen* den i fæste, og i 1780 blev han ejer af den. Han kaldes da med tilnavnet Post. Han var smed. Hvornår smeden og hans kone gik på aftægt i et hus ved gården, kender jeg ikke; men i 1790 solgte *Chr. Knudsen* gården til *Thomas Fjord* på den betingelse, at Chr. Thomsen og hans kone måtte sidde i huset så længe, de levede. Det hedder senere, at Chr. Thomsen var Thomas Fjords far. Thomas solgte i 1795 aftægtshuset til *Mads Christensen Post*, der må være søn af aftægtsfolkene. Et lille hundrede år senere kom aftægtshuset tilbage som mtrn. 90. Hovedparcellen af gården fik *Peder Jensen*, der havde den en snes år. I 1829 havde *Chr. Mølle Lauridsen* den, og i 1844 er det *P. Chr. Pedersen*. Så *P. Pedersen*. I 1866 *Jens P. Pedersen*. Han havde den samlede gård i 1901. *Svend Bendtsen* fra Faster købte den i 1902 af sin svigerfar og havde den til 1921, da han solgte til *Niels Bollerup*, der et par år efter solgte til *Poul Poulsen*. Så brændte gården og blev solgt til *Jacob Rindum*, der for nogle år siden solgte til *Byskov*.

Lambæk Green var selveje fra middelalderen. I 1614 boede her *Peder Skomager*. Nogle år senere er det *Thomas Pedersen*, måske skomagerens søn. Han skrives for bolet i 1631 og 1661; men *Anne Kjeldskone*, som sidder der i 1664, må have været gift med en Kjeld, som vi ellers ikke kender. I 1729 var *Mads Christensen* fæster; men da han også har noget af en gård, må det nok være sådan, at han kun bruger jorden her men bor et andet sted. I 1770 har *Iver Sørensen* stedet i fæste og giver 2 rd. i landgilde og gør to gangdage som hoveri. Ejendommen var helt beskeden; der var kun 3½ td. land dyrket, og Iver havde ret til at græsse et høved i fælles forte, fælles græsgang. Han kunne altså ikke føde sin familie på ejendommen. Han har da nok været håndværker, måske skræder som hans søn og efterfølger, *Søren Iversen*, der fik stedet i 1789, da han oprettede en aftægtskontrakt med sin far. Allerede på det tidspunkt var stedet købt til selveje, idet Iver fik skøde i 1780 for 55 rd. Søren Iversen solgte dog sit fødehjem allerede i 1793 til *Niels Hansen Smed* fra Bølling for 250 rd. Det var Chr. Mogensen i Bjerregård, som lånte smeden alle pengene til at betale med. Han fik endog et par rigsdaler mere, end stedet kostede, for der var en eng i Skjern med i prioriteringen. Smeden var dog så arm, at han ikke kunne betale omkostningerne ved købet af engen, så Chr. Mogensen måtte overtage ejendommen, som han havde i nogle år. I 1805 solgte han til *Laurids Pedersen* af Ø. Lem for 166 rd. Da var engen i Skjern ikke med, og sælgeren forbeholdt sig ret til at grave brændsel på et stykke hede imod at betale skatterne deraf. Også ved dette salg fik Chr. Mogensen penge stående i ejendommen. Nogle år senere byttede Laurids Pedersen med *Jens Lauridsen* i Storgård. Dennes søn *Laurids Jensen Green* fik stedet i 1831 og har det i en god halv snes år. Den næste ejer er *Hans Jensen*, en broder til Laurids; men i 1869 bor han i Nørhede, og hans søn *Jens Hansen* har Green. Han blev gift året efter med *Inger Kirstine Andersdatter* og har gården endnu i 1901. Hans søn *Anders Green* havde den i 1916. Efter den tid brændte gården. Den blev købt og bygget op, men kom ikke til at ligge på det samme sted. Derefter købte *Harald Toft* gården, som nu ejes af hans søn *Niels Høj Toft*.

Mtrn. 75 har også numrene 29 e og 58 d. Hovedparcellen må være stykket ud

fra Søren Bjerre Lambæks gård, og så er der senere købt nogle parceller til. I 1826 havde *Anders Bjerregaard* stedet. I 1864 er han afløst af *Peder Jensen Green*, og i 1901 er *Mette Marie Christensen* ejer, i 1916 *Jens P. Pedersen* og i 1936 *J. Chr. Muldbjerg*.

Mtrn. 76 a, 71 b, 28 c ligger også på Lambæk søndermark. Jorden er nok fra Storgård, og hovedparcellen er udstykket før 1844. *Jacob Jensen*, der var skræder, havde den i 1825 og 1844. Så har *Lars Hansen* den til 1881. I 1901 er de to sidste matrikelnumre kommen til, og så er der til gengæld fraskilt et stykke hede nord for Lambæk. *Anker Finderup* havde ejendommen i mange år først i århundredet, i 1936 er det *Kirstine Gade*, så *Jeppé Andersen* og nu *Børge Pedersen*.

Anton Pedersens gård længst mod øst i byen, *mtrn. 42 c*, er opdyrket af *Chr. Jepsen Christensen* før århundredskiftet.

Fårborg by.

Fårborggård har *mtrn. 1* i Fårborg by. Gårdene her dukker op i historiens lidt slørede lys 1585, da kong Frederik II mageskifter dem hen til *Peder Gyldenstjerne*, som var en stor mand på den tid. Der var tre gårde: eller bol: Fårborg, Poulstrup og Stenhusted, men der nævnes kun navne på to fæstere: *Mourids Christensen* og *Christen Ibsen*. Senere kom gårdene under Brejninggårds gods. Af fæstere kender vi *Jens Pedersen*, som har gården fra 1651–83. Nogle år senere er han afløst af *Christen Hansen*, der havde gården endnu i 1705. På sine gamle dage – i 1727 – nævnes han i Poulstrup, der ellers ikke har været nogen selvstændig ejendom siden 1688. Hans afløser i Fårborg må være *Jens Christensen*, som havde den i 1715 og 1727. Det er nok en datter af *Christen Hansen*, *Malene Christensdatter*, der i 1713 bliver gift med *Jens Mortensen* fra Degnbol, og nymølleren *Hans Christensen* må være broder til *Malene*. Det er ham, der sammen med sin far, tager sig af de tre brødre i Degnbol, da både *Jens* og *Malene* var døde og borte. En af de tre, *Morten Jensen*, fik i 1721 Fårborg og blev samme år gift med *Anne Madsdatter*, der var hans søskendebarn og født i 1713 som datter af *Mads Christensen*, der sandsynligvis er søn af *Christen Hansen*. *Morten Jensens* søn, *Jens Mortensen*, f. 1745, blev omkring 1777 gift med *Maren Jensdatter*. Han døde i 1829 og hun i 1835. Sønnen *Morten Jensen*, gift 1802 med *Johanne Marie Pedersdatter*, fik gården. Hun var fra Refstrup, datter af *P. Jensen* og *Ide Jensdatter*. Da *Morten* i 1828 døde, blev hun gift med *Jens Mogensen*, der tjente hos hende. Efter dem fik *Morten Jensens* yngste søn gården. Han hed *Jens Bertel Mortensen* og var født 1824. Hans kone *Ane Jensdatter* fødte tre døtre.

Hovedparcellen af Fårborg fik *Jens Bertels* datter *Kathrine* og svigersønnen *Jacob Jensen*. Han var smed og tandlæge, han kunne i hvert fald trække tænder ud. De havde gården til den første verdenskrig. Han solgte da til en mand, der hed *Krag*, som solgte til *Chr. Nørbyerg*, der i 1916 solgte til *udstykningsforeningen*. Der var på den tid 180 td. land til gården. Der blev nu solgt noget fra, og *Hans Chr. Hansen* fik hovedparcellen i 1917. Den ejes nu af hans søn *Gunnar H. Hansen*.

Mtrn. 1 b, g er skilt fra i forrige århundrede til en gård, der i 1901 ejedes af *N. Chr. Pedersen*. Omkring 1917 gik den til *P. Stræde Pedersen*, død 1952. Hans

søn *Aksel Stræde* fik gården, mens en anden søn, der hedder *Christen Stræde* fik en gård, mtrn. 1 r lidt nord for byen.

Mtrn. 1 c blev købt af *Chr. Kølmosen* i 1883 eller --84 og solgt i 1904 til *Hans Pedersen*, der havde været den første forstander på Løvstrupgård, men var fra Stadil. I 1923 afstod han gården, som hedder *Damgård*, til sin søn *Julius Lembke Pedersen*, efter at han havde opdyrket gårdens hedearealer.

I 1917 købte *Hans Pedersen* endvidere af udstykningsforeningen 80 td. land fra Fårborg, og så fik han her oprettet to gårde. Hans søn *Peder Lodahl Pedersen* fik mtrn. 1 i, m, og datteren *Gertrud* og hendes mand *Kristian Hindhede* fik mtrn. 1 l, o, der nu ejes af *Møller Kyndesen*.

Mastrupdal, mtrn. 1 e blev skilt fra vistnok omkring 1890. Her kom Bertels datter *Maren* og hendes mand *Chr. Østergaard* til at bo. Deres søn *Jens Østergaard Pedersen* fik den omkring 1910. En halv snes år senere blev den købt af *Laurids Larsen*; men fra 1945 er *Thomas Vejebak* ejer af *Mastrupdal*.

Svend Jørgensens gård, mtrn. 1 k, ligger nordvest for *Mastrupdal*. Den er også af de første udstykninger. Her boede i 1901 *Svenning Bertelsen*, som blev kaldt *Kræ Bertelsen*. Omkring 1906 blev gården solgt til *P. C. A. Hjøllund*. I 1922 fik *Anton Agerbo* den, og han afstod den i 1960 til den nuværende ejer.

Tage Thomsens gård, mtrn. 1 h, ligger nord for *Chr. Strædes* gård. Så vidt jeg kan se, begyndte det med, at *Christen Svendsen Jensen* købte en parcel i nord-siden af Fårborg mark i slutningen af forrige århundrede. Omkring 1910 fik *Chr. Fred. Christensen* den, og han købte noget jord til længere mod nord. Her ligger nu en gård, som i 1944 blev købt af den nuværende ejer.

Endnu en ejendom har jord fra den gamle gård. I 1936 har *Kristensen* en ejendom på mtrn. 1 p; men den har også jord, som ikke er fra Fårborg.

Højmosen, hvis navn i fordums dage var *Stenhusted*. Dette sidste navn nævnes i mageskiftet 1585. I 1664 er *Dynis Thomsen* fæster; men i 1683 er *Stenhusted* øde og bruges af manden i Fårborg. Tre år senere bruger *Christen Højmosen* det. Så gammelt må *Højmosen* navnet formodes at være på stedet. Der var da kun knap 3 tønder land dyrket, så det var et lille beskedent hussted. Det er næppe muligt at afgøre, om *Chr. Højmosen* i 1686 er *Chr. Hansen* i Fårborg. Derimod er der 1702–19 en *Christen Højmosen*, gift med *Ellen Jensdatter*. Hun blev nok enke og giftede sig da 1728 med *Peder Nielsen Aas* i Fæster. I nogle år blev bolet nu igen brugt af nabomanden; men i 1742 fik *Moust Bjerres* søn *Peder Moustsen Højmosen*. Han blev gift med *Kirsten Lauridsdatter* og døde 1767. Enken giftede sig nok med eftermanden, *Peder Knudsen*; men omkring 1790 boede *Jens Nielsen* og *Ane Sofie Nielsdatter* i *Højmosen*. De fik skøde på gården i 1796 for 100 rigsdaler; men i 1799 er de flyttet til Ll. Ahle i Vorgod og sælger *Højmosen* til *Jens Jacobsen* for 500 daler curant. Han havde en søn, *Jacob*, der var skræder og blev gift i 1801. Han boede i nogle år hjemme eller måske i et hus på marken. En anden søn, *Jens*, blev gift i 1805, og datteren *Mariane* blev 1803 gift med *Eske Nielsen*. De fik stedet. Da *Eske* døde i 1818, giftede hun sig med *Anders Pedersen*, der var født i *Duedal* og døde 1852 i en alder af 74 år. *Kirsten Eskesdatter*, født 1814, blev i 1845 gift med *Søren Madsen* af *Strellev*, og så var de mand og kone i gården, indtil deres søn *Anders Sørensen*, f. 1847, kunne overtage den. I 1912 blev *Højmosen* solgt til *Kr. Kold Jensen* fra *Tim*, og så kom der for alvor gang i rydning af heden, hvoraf der dog allerede var dyrket en snes tønder land. Kr.

Kold Jensen havde den, til han døde i 1950, og så fik sønnen *Lars Kold Jensen* ejendommen, der har mtrn. 2 a Fårborg. I 1870 havde den et areal på 80 ha. Ude i nord på gårdens fordums hede ligger mtrn. 2 c, hvis ejer hedder *Rune Jonson*.

Det er forunderligt at se den omvæltning, som opdyrkningen har ført med sig. Fårborg by var forhen afsondret fra det øvrige Lem sogn af ufremkommelig hede. Nu er heden borte, og asfalterede veje skaber nye og gode forbindelser til mejeri, skole og landeveje. For tre hundrede år siden kaldtes byen Finderup Fårborg, og det er muligt, at de tre ejendomme engang har været en del af det gamle Finderup sogn, hvis kirke blev øde i middelalderen.

Øster Lem.

Stokholm, mtrn. 48. En af Holmgård lens gamle gårde. I 1677 hed fæsteren *Morten Poulsen*, en halv snes år senere *Anders Madsen*. Tærskeren på Holmgård, *Peder Jensen*, blev i 1709 gift med *Boel Christensdatter*, der var amme på gården. Trolovelsen stod hos Peder Smed i V. Tredje. De fik knap efter en dreng, og så kunne ammen træde i funktion; thi sr. Jens Odderbechs havde altid et eller to småbørn, der skulle have patten. To år efter flyttede ammen og tærskeren op i Stokholm som tak for god tjeneste. Bodils modermælk var vel det fæste værd. Hun blev dog ikke så gammel; i 1717 blev enkemand Peder Jensen i Stokholm gift med Maren Skræderkone, hvis første mand for 14 år siden var løbet sin vej med en løs kæltringsvinde. En af Peder Jensens og Boel Ammes sønner, Christen Pedersen, blev senere ladefoged på Holmgård og derefter fæster på Nygård. Den næste fæster på Stokholm var *Anders Iversen*, han blev gift med *Kirsten Pedersdatter Mastrup*. Trolovelsen stod i Bækbo hos hendes moder, og provst Allerup siger, at de skal bo i Stokholm. De fik otte børn, men ingen af dem blev i bolet. Næste fæster er vist *Chr. Nielsen*, som ikke vil age tørv for Klappbro i 1753. Nogle år senere træffer vi *Niels Stokholm* og *Mette Jensdatter* i gården, og den *Laurids Nielsen*, der træffes her 1783 og 1807, må nok være deres søn. Han var født 1755 i gården, som han købte til selveje 1796. Efter 1807 har *Niels Letager* den i mange år. Da han var ældre, og konen var død, havde han i mange år sønnen *Morten Nielsen* og hans kone hos sig; men han stod selv for ejendommen. I 1850 blev Morten Nielsens kones datter, *Anne Pedersdatter*, gift med *Peder Chr. Frederiksen*, og de fik gården, som de havde til 1881. I 1909 havde svigersønnen *Chr. Jensen* gården, som hans søn *Jens P. Stokholm* fik 1931.

Poulsgård hørte også til Holmgård. Fæsteren *Poul Pedersen* 1651 og -64 er vel næppe den, der har givet gården sit navn. I 1688 er der både *Jens Laursen* og *Niels Andersen*. Niels er i gården endnu 1699 og 1705. Derefter træffes Niels' søn *Gravers Nielsen* og hans kone *Mette*, en datter af Peder Nielsen i Lambæk. De havde halvdelen af gården. I 1716 havde Niels Graversen eller Niels Degn til huse i gården, dog næppe som fæster. Han havde været degn i Bølling, men var jaget af pladsen, fordi han ikke kunne holde sig fra »den tvende gange besovede Johanne Stengaard.« Hun fik et barn her i sognet, og Niels Degn døde 1719. En broder til Gravers, *Anders Nielsen*, var også fæster i gården. Han blev i 1719 gift med *Anne Jørgensdatter*. I 1741 var *Jesper Christensen* fæster, og han fulgtes af sin søn *Peder Jespersen* omkring 1760. *Villum Pedersen*, søn af foregående, født 1761 og død 1840, blev den, der fik skøde på gården. Han var gift med

Karen Nielsdatter. Deres søn *Niels Villumsen*, gift med *Anne Christensdatter* fra Pilgård i Sædding, fik gården omkring 1820, og slægten fortsatte i deres søn *Frans Christian Nielsen*, f. 1823 og gift 1855 med *Maren Michelsdatter* fra Hindhede. Deres søn *Niels Peder Frandsen* blev født 1858. Han havde gården i 1901 og solgte i 1916 til *Poul Veise*, og så havde gården da fået en Poul igen. I 1940 fik Pouls søn *Niels Veise* gården.

Hans broder *Jens Veise* fik en ejendom oprettet i heden mod nord ved vejen fra Højmark til Fårborg. Den har mtrn. 49 f og er bygget i 1926.

Smalhale, mtrn. 50. Den kom som gammelt bispegods til kronen 1624. *Jens Skræder* var fæster. Han afløstes af *P. Pedersen* i 1636, og han igen 1641 af *Christen Pedersen*, der måske er en søn. Han havde den endnu i 1664. Men i 1688 havde *Niels Jensen gården*, og det er nok en søn af ham, der hedder *Eske Nielsen Smalhal* og har gården 1705. Han havde to døtre, der begge hed *Kirsten*. Den ene blev 1717 gift med *Niels Mouridsen* fra Bjerre, og de kom til at bo i Brejning. Den anden *Kirsten* blev i 1725 gift med *Niels Pedersen*, der var præstens avlskarl, men ellers fra Lambæk. De kom til Toft, hvor deres datter *Johanne* blev gift med *Ole Toft*. Eskes efterfølger blev sønnen *Anders Eskesen*, der havde gården i 1730. Den næste fæster var *Mathias Joensen*, hvis datter *Ellen Kirstine Mathiasdatter* blev gift med *Jens Pedersen*, som fik gården. Han døde tidligt, og omkring 1777 blev *Ellen Kirstine* gift med *Peder Andersen*, der fik skøde på gården i 1797. Det blev *Jens Pedersens* søn *Mathias Jensen*, der arvede gården i 1822, da han blev gift med *Mette Kirstine Jørgensdatter* fra Dejbjerg. Deres eneste søn hed *Jens Peder Mathiasen*, født 1828, han fik gården i 1854 og havde den i over tredive år. Fra omkring 1895 havde *Mathias Mathiasen* gården efter sin far, og i 1929 fik hans søn *Niels P. Mathiasen* den.

Mellemgård, mtrn. 52. Gården var et gammelt jordegent bol, hvis herlighed lå til Lundenæs i 1597 og måske allerede i 1498; men sidstnævnte år kan bolet ikke genkendes. I 1597 hed manden *Hans Ibsen*. Han blev i 1623 afløst af *Peder Madsen*, der havde gården til omkring 1655, da han afløstes af *Christen Pedersen*, som var i gården 1705. Tyve år senere hed fæsteren *Morten Nielsen*, og det må være hans søn *Peder Mortensen*, der bliver gift og fæster bo i gården 1751. Han var først gift med *Karen Pedersdatter* af Faurby og anden gang med *Else Laustdatter* af Hykkelbjerg. Deres søn var *Morten Pedersen*, født 1755 og gift med *Anne Rasmusdatter*, som døde 1802, og så med *Mette Justsdatter*, der vist efter *Mortens* død blev gift med *Poul Andersen*. Han solgte i 1819 gården til *Chr. Christensen*, der igen solgte til *Chr. Nielsen Bækbo* i 1823. Denne afløstes i 1856 af sønnen *Thomas Christensen*, som var gift med *Karen Nielsdatter* fra Poulsgård, født 1826. Deres søn *Jens Thomsen*, f. 1870, havde gården langt op mod vor tid. Han efterfulgtes af sønnen *Thomas Bækbo Thomsen*, hvis enke *Johanne Thomsen* har gården nu.

På hede fra *Mellemgård* og *Smalhale* byggede *Jens Peder Nielsen Hedevang* sin ejendom, som han har skabt ud af den rå hede ved sit eget og sin kones arbejde. Han kom til Lem i 1912 for at dyrke 18 tønder land til sig selv og lige så meget til sin svoger *Jens Thomsen*. Han fik sin jord for at opdyrke svogerens. Det siges, at han begyndte med at pløje rundt om 18 tønder land. Det så jo noget uoverkommeligt ud. Der var mange store sten, og de blev brækket op, når ploven havde stødt imod. Der var dage, da han ikke nåede helt rundt om stykket. Da

han havde pløjet en halv snes dage, var han ved at opgive; men så var der en ældre mand, som selv havde pløjet hede; han opmuntrede ham, og Jens Peder fortsatte. To år efter den første begyndelse kunne han så korn. Til at begynde med boede han helt primitivt i en lynghytte med hestene som eneste selskab; men der voksede en gård op. Han byggede fra år til år. Han købte noget mere hede, og det vil sige det samme som, at han dyrkede det op. Jens P. Hedevang og hans kone var pionerer på heden her ude mod øst.

Mathias Andersen begyndte øst for igen i 1923 på mtrn. 52 c, d. Den ejendom har nu *Svend Jensen*.

Bjerrum, mtrn. 51. Navnet skrevs også som *Birrum*. Gården hørte til *Vennergård*. Fæsteren *Ole Jensen* døde før 1664, da gården var øde. Hvor længe den stod uden fæster, ved man ikke; men *Peder Nielsen Hindhede* havde den i 1749. Han var gift med *Mette Marie Nielsdatter*. Hans søn *Jens Pedersen Hindhede*, der var gift med *Maren Mortensdatter*, vist fra *Fårborg*, fulgte ham som fæster. De købte gården. I 1830 flyttede de som aftægtsfolk til *Skjern*, vistnok til datteren *Abigael*. Deres afløser var *Jacob Andersen Pig* 1827, og så 1829 *Thomas Christensen*. I 1830 havde *Mads Madsen* gården. Han har nok solgt til *Jens Boling* i *Velling*, hvis søn *Christen Astrup Jensen* blev gift 1841 med *Elisabeth Nielsdatter* fra *Dejbjerg Kærgård*, og de fik gården. Han døde to år efter, og enken blev så gift med *Villum Nielsen*, der heller ikke blev ret gammel. Han døde i 1853, og så måtte *Elisabeth* for tredje gang til brudeskammen. Denne gang med *Johannes Lauridsen*, med hvem hun holdt guldbryllup i 1903; men da havde sønnen *Christen Johannesen* gården. Efter hans død omkring 1920, havde *Iver Johannesen* gården, som han i 1946 solgte til *Chr. Søndergaard* fra *Ølstrup*, der var gift med hans søster. Siden 1951 har *Jørgen Christensen* haft den.

Der er stykket jord fra til en ejendom i heden mod nord. Den ejes af *Peder Hykkelbjerg* og hedder *Lynghøj*.

Kløvdal, mtrn. 55 og 56. Det var et gammelt selvejerbol. Før 1614 ejedes det af bønder; men dette år fik lensmanden *Ulrik Sandberg* på *Lundenæs slot* herligheden lagt til lenet, hvor han mente, at den hørte hjemme. Manden i bolet hed da *Morten Jensen*. I 1630 er det *Jens Jensen*, der flere gange fik afkortning i sin landgilde. I 1648 havde *Christen Sibastsen* bolet; men i 1677 er han afløst af en ny *Jens Jensen*. Han havde flere døtre, hvoraf *Sidsel* i 1700 blev gift med *Chr. Christensen Kolstrup*. *Anne* ægtede 1703 *Christen Tygesen af Holm*, og *Maren* fik 1695 *Poul Nielsen af Borris*. *Jens Jensens* efterfølger blev degnen *Jep Lauridsen*, som igen efterfulgtes af sin søn *Jørgen Jepsen*, der også var degn. Han blev entlediget fra degneembedet i 1800, og så kom hans søn *Jørgen Jørgensen Koustrup* til embedet og gården. Han købte noget jord fra *Degnbol* og *Højmark* og byggede *Lille Degnbol*, hvor han boede, efter at han i 1816 havde taget sin afsked på grund af, at der var kommet en ny skoleordning, som han ikke ville virke under.

Kløvdal blev nu delt i to dele mellem *Chr. Lauridsen* og *Mogens Nielsen*. Deres parter blev henholdsvis mtrn. 56 og 55; men der er vist også købt noget jord til, så de to dele er noget større end det oprindelige bol.

Mtrn. 55 ejedes efter *Mogens Nielsens* tid af sønnen *Anders Mogensen* til 1881 og måske noget længere. *L. Chr. Ibsen* havde gården i 1901. Hans søn *Johannes*

Ibsen havde den så en tid, hvorefter den overgik til *Gravers Ibsen*. Han solgte til *N. Chr. Toft*, og nu har *Karl Bech* denne del af det gamle bol.

Mtrn. 56. *Chr. Lauridsen* døde i 1826 af forbrændinger, som han pådrog sig ved gårdens brand. Gården kom så til svigersønnen *Morten Knudsen*, som var fra Brejning. Hans søn *Chr. Mortensen*, der i 1858 blev gift med *Jensine Hansen* fra Hanning, afløste sin far. I 1901 havde *Villum Johannesen* gården, og omkring 1912 gik den til *Johannes Johannesen*, der afstod den til sin svigersøn *Aage Hansen* for en halv snes år siden.

Toft. Fæsteren var i 1597 *Jens Christensen*, 1610–61 *Peder Jensen*, 1664 *Christen* og *Niels Pedersen*. I 1682–88 er det *Lars Christensen* og *Niels Pedersen*. *Mads Lassen* i Toft blev 1696 gift med *Inger Pedersdatter*. Gården har været delt imellem to fæstere, og *Mads* bor i Vester Toft. I Lambæk havde han en broder, der hed *Peder Lassen*, og han havde også der en fætter, *Peder Nielsen*, søn af *Niels Pedersen*. Skønt *Mads* havde otte børn og var gift tre gange, blev det *Niels Pedersen* fra Lambæk, der fulgte ham i fæstet. Han blev i 1725 gift med *Kirsten Eskesdatter* fra Smalhale. *Niels Pedersen* var uden tvivl søn enten af *Peder Nielsen* eller *Peder Lassen* i Lambæk, og han er således ud af gårdens gamle slægt. En datter af *Kirsten* og *Niels Pedersen*, *Johanne Nielsdatter*, født 1733, blev i 1763 gift med *Ole Christensen*, der vist ikke er født i Lem. Han blev nu mand i gården, som han købte til selveje i 1795 med skøde året efter. *Ole* døde i 1804, og hans søn *Chr. Olesen* fik gården. Han var gift med *Ane Nielsdatter* fra Dejbjerg, født 1760 som datter af *Niels Jensen*. *Chr. Olesen* døde i en alder af 73 år i 1838; men da havde deres søn *Ole Christensen* haft gården i nogle år. Hans kone hed *Anne Christensdatter*. Hun var vist også fra Dejbjerg. De fik i 1840 en søn, der i 1905 fik bevilling til at hedde *Christen Toft*. Han fik gården som eneste arving vistnok i 1865, da hans far døde. Han blev gift med *Christiane Nielsen* i 1873. Først i dette århundrede overtog deres søn *Ole Toft* gården, der nu drives af hans børn. Det ser ud til, at det er samme slægt, der sidder i gården, lige siden 1597.

En svoger til de nuværende ejere af Toft, *Villiam Andersen*, fik en ejendom fra gården i heden øst for Kløvdal, mtrn. 53 f.

En anden udstykning er mtrn. 53 b. Her fik *Henning Mikkelsen* jord, som i 1916 ejedes af *Laurids Green*, hvis søn *Gunnar Green* fik den i 1955.

En broder af *Laurids Green*, *Poul Green*, fik mtrn. 53 e, der ligger lige vest for *Villiam Andersens*, og her satte han bo omkring 1910; senere gik ejendommen til *Viggo Gade*, som døde i 1937. Hans enke giftede sig med *Viggo Thomsen*, som nu har gården.

Syd for disse ejendomme bor *Johannes Green* og *Arne Rasmussen* på opdyrket hede fra Kolstrup og Bækbo.

Mogensgård lå som Toft til Lundenæs i 1597. *Christen Jørgensen* var fæster, i 1607 *Jørgen Christensen*. I 1651 gav *Niels Olesen* 5 rd. i stedsmål for gården. Han var fra Brejning og sad der endnu i 1688. Næste mand, der kendes er *Thomas Jepsen* i 1758 og –89. Hans søn hedder *Laurids Thomsen*, og han bliver gift med *Christence Pedersdatter*, der vist var fra Poulsgård. I 1795 købte han gården, som hans moder da havde i fæste efter faderens død. I 1814 blev en datter i gården, *Else Lauridsdatter*, gift med *Henrik Kristensen* fra Nør Bork. De fik gården, men flyttede i 1822 til No sammen med hendes forældre. Det var krise-

tid. *Jacob Lauridsen* kom i deres sted, men han flyttede tre år efter til Ringkøbing. *Joen Knudsen* har nu gården et år, hvorefter *Hans Jeremiassen* fra Refstrup købte den; men i 1830 byttede han med *Jens Ugelbjergs enke* i Bækbo, og hun overlod den til sin søn *Henrik Jensen* i 1844. Han var gift med *Ane Andersdatter*, der vist var fra Kløvdal. *Henrik* døde i 1876, og omtrent på den tid blev gården delt.

Hovedparcellen fik *Anes* broder *Mourids Andersen*. Fra omkring 1902 havde hans søn *Martinus Andersen* den, og så fik *K. Isager Nygaard* den i 1922, senere hans søn *Niels Nygaard*.

Mtrn. 54 b, c. d havde *Anders Henriksen* i 1901. Det er den ejendom, hvor *Anders Graversen* dyrkede hede op. Han solgte i 1927 til *Mikkel Mikkelsen*, hvis søn *Jens Mikkelsen* nu har haft den i nogle år.

Dal.

Dal blev i 1585 mageskiftet til *Peder Gyldenstjerne*, og da boede *Kirsten Nielskone* i gården. I 1630 er her *Poul Dall*, skønt forarmet, lader det til, at han holdt sig til 1664. Så kommer *Christen Poulsen* 1677 og 1703, så *Jens Andersen*, så *Moust Jensen* i 1749. *Iver Christensen* og *Maren Jacobsdatter* købte gården, og i 1811 afløses de af svigersønnen *Jens Lauridsen* og *Barbara Iversdatter*. *Jens* døde i 1828, og så kom *Thomas Chr. Jensen* i hans sted. Hans efterfølger blev i 1857 *Iver Jensen Dal*, søn af Barbaras første ægteskab. Han havde gården til sin død i 1874, hvorefter enken *Petrine Christiansen* drev gården i mange år. Deres søn *Jens Dal* havde den så til 1922, da hans søstersøn *Kr. Gintberg* fik den. Der er udskilt en stor parcel i 1876 til *Gl. Døgnbol*.

Døgnbol.

Oprindelig kirkens bol med navn efter beboeren. Ved reformationen og løbedegnenes opfindelse kom den i Sysselprovstens hånd, 1585 mageskiftet til *Holmgård*. I 1615–46 er *Erich Christensen*, foged til Rybjerg og kirkeværge, fæster af gården. Han blev fulgt af sin søn *Christen Erichsen*, som var der i 1655. Han flyttede vistnok bort fra gården, da velbyrdige *Erich Blick* og fru *Ingeborg Knudsdatter* drog ind i 1670, og først da fru *Ingeborg* blev en gammel kone, hører vi igen om en fæster. Det er *Jens Mortensen*, der døde i 1726 og blev efterfulgt af kæltringen *Mads Christensen*. Så går der nogle år med skiftende fæstere. De hed *Jens Iversen* og *Christen Iversen* og *Christen Christensen* og *Thomas Bjørnkær*, og lige skidt var det. Gården var blandt de bedste og gjorde en hel plovs hoveri; men mændene var for ringe, og først da der kom en *Jens Døgnbol*, gik det atter. Han er der i 1773, og han hed egentlig *Jens Pedersen*, og han var vist fra Faurby. Hans søn *Peder Jensen* blev gift i 1793 med *Ane Marie Olufsdatter*, men da han døde i 1831, giftede hun sig med *Jens Gregersen* og boede i et hus. *Peder Jensen* solgte jord til degnen *Jørgen Jørgensen*, der byggede *Lille Døgnbol*. Nu drives der ikke mere landbrug ved denne ejendom, stuehuset står endnu, og her bor nu *Marie Lambæk*, der er enke efter *Jens Lambæk*.

Ved *Peder Jensens* død, var *Døgnbol* solgt til *Peder Jørgensen* fra Hindhede, som døde i 1847; hans enke giftede sig så med *A. Chr. Nielsen* fra Faster, og

denne mand solgte Degnbol til *Niels Peder Enevoldsen* i 1867 for 4000 rd. Den blev nu delt i to gårde, idet N. P. Enevoldsen året efter solgte hovedparcellen, Gammel Degnbol, mtrn. 6 a til *Peder Sørensen* og beholdt selv mtrn. 6 b, som er Ny Degnbol og bygget af ham.

Gammel Degnbols nye ejer, *Peder Sørensen*, var gift med *Karen Madsdatter* fra Korsdal, og der fortælles, at Peder måtte ikke få hende, for han havde ikke noget. »Så rejser jeg til Australien og graver guld – vil du vente på mig,« sagde han til Karen, og det ville hun. Ti år tog turen til det fjerne land. Karen fik mange breve fra ham, og så kom han da hjem igen i 1865. Han fandt ganske vist ikke de store guldklumper; men han vandt Karen. Der blev holdt bryllup, og degnen skrev et fint bryllupsvers til dem, hvori det hedder: »Brudgom, du som haver været vidt omkring på verdens ø, dine tanker har vist dvælet ved det sted, hvor hun blev født, som har skænket dig sit hjerte, som har rækket dig sin hånd, som din ægteviv nu ere. Vær mod hende kær som mand.« De boede først en tid i Tredjehaage, inden de fik Gammel Degnbol. Deres søn *Mads Degnbol* fik skøde på gården 1901. Han var landstingsmand i tiden 1910–36. Hans forældre følte sig stærkt knyttet til pastor Henrich Bech, og Mads Degnbol opholdt sig på Samsø den vinter, han gik til præst og blev konfirmeret af Beck. I vinteren 1885–86 var han elev på Vallekilde, og her blev der denne vinter for ham som for så mange unge tændt en fakkell, som aldrig blev slukket. I 1932 overtog hans søn *Peder Degnbol* gårdens drift, og i 1936 fik han skøde på den. Gården brændte i 1910 ved lynnedslag, og blev så flyttet nede fra kanten af dalen og op på sin nuværende plads.

Ny Degnbol blev altså bygget på den fraskilte lod, og her bosatte sig *Niels Peder Enevoldsen* og hans kone *Birgitte Jensdatter*. Han var fra Holmsland og hun fra Stauning. I 1895 skødede de gården til deres søn *Jens Enevold Nielsen*, det er *Jens Toft*, hvis broder læge *Andreas Toft* gennem det store legat for børn født i sognet, har gjort hele den yngre slægt i Lem til sine arvinger. Han har muliggjort fredningen af Øster Lem hede, og ved et særligt legat skabt mulighed for, at denne store bog kunne trykkes. *Jens Toft* var i mange år kirkeværge, og han har i Hans Graversens bog om det åndelige liv i Lem givet en smuk beskrivelse af den gamle sognekirke. Hans arvtager i gården blev sønnen *N. Erik Toft*, der har købt jorden fra Lille Degnbol tilbage. Han har nu overladt gården til sin søn *Niels Holger Toft*.

Hindhede.

Hindhede. Også den gik i 1585 ved mageskifte til Peder Gyldenstjerne, senere hørte den til Dejbjerglund. Fæster var i 1585 *Niels* og *Christen Jensen*. I 1664 var det *Christen Christensen*, i 1688 *Lauge Hansen*, 1705 *Hans Laugesen* og 1713 *Niels Christensen*, som var fra Bækbo. Hans søn var Peder Nielsen Hindhede i Ø. Lem. Niels Christensen døde i 1725, og enken *Johanne Jensdatter* giftede sig da med *Anders Pedersen* fra Dejbjerg. Deres søn *Niels Andersen* fik gården og blev gift med *Birte Nielsdatter*, der sikkert var datter af *Niels Jørgensen* i Egvad. Deres datter *Ane Nielsdatter* blev 1791 gift med Jørgen Mikkelsen af Andbæk. De fik gården, som de købte samme år. Jørgen døde 1826, og sønnen *Mikkel Jørgensen* fik gården. Hans kone var *Ane Jensdatter* fra Hanning; de blev gift i 1825.

Allerede i 1844 er gården delt i to dele, mtrn. 4 a og 4 b; men Mikkel Hindhede har begge parceller. Han døde i 1848 kun 49 år gammel, og Ane sad nu med gården i nogle år. I 1853 fik hun to børn gift, nemlig sønnen Jørgen, f. 1828, og datteren Ane, f. 1830; Jørgen kom til Nybjerg, og Ane fik sit søskendebarn *Mads Jensen* af Hanning, og de fik *Ny Hindhede*. Deres søn *Anton Hindhede* fik gården i 1896. Så kommer hans søn *Mads Hindhede* fra 1920, og nu efter hans død har hans søn *Anton Hindhede* Ny Hindhede.

Gammel Hindhede overgik til Anes søn *Jens Mikkelsen*, eller Jens Hindhede, som er omtalt under vækkelserne og især i H. Graversens bog om det åndelige liv i Lem. Han blev gift med en purung pige, Oline Fjord, datter af degnen Jesper Fjord på Holmsland. Hun var 18 år, og året efter døde hun efter en fødsel; men hendes søn Mikkel Hindhede blev den kendte ernærings ekspert. Nogle år efter Olines død giftede enkemanden sig med *Dina Jacobsen*, og hun er moder til *Jacob Hindhede*, der fik gården i 1896. Hans søn *Aage Hindhede* overtog den gamle gård i 1938 og fik skøde ti år senere.

Højmark.

Mtrn. 57. I 1801 boede *Peder Gustavsen* og *Maren Jørgensdatter* i denne ejendom, så vidt man kan skønne. I 1819 var ejeren *Peder Chr. Pedersen*, som 1830 flyttede til Assing. Så havde *Mikkel Henriksen* den i en halv snes år. Han flyttede da til Brejning; men han kom fire år senere tilbage til sognet og bosatte sig i en ejendom ved Karsbæk, som vistnok nu er lagt til Villum P. Christensens gård. En af hans sønner, *Mads Mikkelsen*, blev købmand i Ringkøbing, hvor han var en agtet mand og medstifter af Ringkjøbing Landbobank, for hvilken hans søn M. Mikkelsen i mange år var direktør. En anden af Mikkel Henriksens sønner hed *Henrik*, han havde senere den ejendom i Karsbæk, hans forældre flyttede til i 1844. I dette år og i de næste tyve år havde nu *Chr. Jørgensen* ejendommen i Højmark; så gik den til *Jørgen Christensen*, der i 1901 solgte til *Tobias Jensen*, og i 1918 fik *Ingvar Nielsen* ejendommen, der nu siden 1944 har tilhørt hans svigersøn *Aage Lauridsen*.

Mtrn. 58 hørte til Lundenæs. Fæstere var: 1664 *Niels Olufsen*, 1688 *Chr. Jørgensen*, 1770 *Mads Andersen*. Han havde en datter, *Kathrine*, som i 1793 blev gift med præstens søn *Jens Christian Boldrup*. De fik ejendommen; Kathrine døde i 1801, og sammen med sin anden kone, *Ane Bertelsdatter*, fik Boldrup en søn, der hed *Bertel Jensen*. Han fik ejendommen omkring 1825, da han blev gift med *Kirsten Mortensdatter*. De havde fire børn sammen, og så døde de begge i 1833. Ejendommen blev overtaget af hendes broder *Morten Mortensen*. De forældreløse børn fik deres hjem hos Morten og hans kone *Maren Thomasdatter*, der havde boet i Bækbo, men ellers var fra Dejbjerg. Deres søn *Joen Mortensen* fik ejendommen efter dem. En anden søn, Morten Mortensen blev lærer, bl. a. i Nysogn og Uldum. Efter hans erindringer har vi foran kunnet give et billede af forhold i hans barndomstid omkring hjemmet og skolen i Højmark. I 1901 har *Niels Peder Enevoldsen* i Ny Degnbol ejendommen, som han solgte til *Niels Guldager*, hvis søn *Arne Guldager* fik den i 1957.

Mtrn. 59 lå 1664 til Nykøbing hospital på Falster. Det kom så under Laurids Nielsen på Kærgård og derfra til Rækkergård, hvorfra det kom til Holmgård.

Manden hed 1664 *Chr. Thomsen*, 1688 *Hans Pedersen*, så *Niels Graversen*, gift 1693 med *Karen Christensdatter* fra Ø. Lem. Da han døde, blev Karen 1727 gift med *Peder Jensen* af Kolstrup. En af Niels Graversens sønner, Gravers Nielsen blev fæster i Andbæk. Datteren Mariane blev gift med Jens Lauridsen og kom til Bækbo. I 1749 boede *Niels Nielsen* i ejendommen, og hans svigersøn får den efter ham. Det er *Chr. Christensen*, gift med *Dorthea Nielsdatter*. Deres datter eller plejedatter *Maren Christensdatter* blev 1803 gift med *Knud Jensen* fra Sdr. Felding, og de fik ejendommen. Knud døde 1831. Hans efterfølger var *Christen Svendsen*, hvis enke senere havde den. Christen var smed, og hans efterkommere har fløttet Højmark-navnet ind i deres navne. En del jord gik til L. Degnbøl. *Bertel Jørgensen* fik 59 b, som han havde i 1877, derefter *Mourids Bertelsen*, der var ejer i 1901 og afstod den i 1915 til svigersønnen *N. J. Agerbo*, der solgte i 1961 til *Christen Visgaard*.

Langs vejen Højmark-Fårborg.

Det store hedeparti i sognets østlige og nordlige del viste sig at være særdeles godt egnet til agerjord, det er da også nu dyrket og bebygget. Dette arbejde er væsentlig sket i vort århundrede. En meget stor del er opdyrket med heste for ploven, mens den sidste snes års pløjning er sket med traktorpløve. Der er tre veje fra vest til øst ud mod Fårborg, som her er af betydning for sognet: fra Højmark, fra Karsbæk, fra Lambæk. Sammen med den nye vej fra hovedvej 15 har de gjort Fårborg til et af sognets vigtige vejknudepunkter.

Langs vejen fra Højmark ligger en række ejendomme. Vi har allerede nævnt *Jens Veises* ejendom med jord fra Poulsgård, ligeledes *J. P. Hedevangs* gård med jord fra Mellemgård og Smalhal. Det er den ældste af dem. Så kommer *Svend Jensens* ejendom ved Nihøje, påbegyndt af *Mathias Andersen* med jord fra Mellemgård, så gården *Lynghøj*, *Peder Hykkelbjerg*, med jord fra Bjerrum. Dernæst *Bundgård Clemmensen* og *Emil Foersom*, der begge har jord fra Nybjerg.

Langs vejen Karsbæk-Fårborg.

Her ligger henne ved Højmark-Lambæk-vejen *Mie Vestergaards* ejendom. Gården ligger ved vejen til Lambæk, og jorden er fra mtrn. 25 i Karsbæk. Ved vejkrydset har vi *Thomas Møllers* ejendom på jord fra fattiggården i Lambæk. Lidt længere ude *Thorvald Graversen* med jord fra Højmark, og så følger *Mourids Andersen*, mtrn. 2 b, og nord for vejen *Ejnar Johnsen*; dernæst *Hedegården*, *Anders Andersen*, og *Aage Pedersen* med jord fra Degnbøl. Dernæst *Svend Aage Nielsen* og *Chr. Andersen* ligeledes på Degnbøls hedelodder, og så til sidst *Chr. Nicolaesen*.

Langs Lambæk-Fårborg vej.

Lige øst for Green en stor gård, *Anton Pedersen*, opdyrket af *Jepsen Christensen*. Nord for bækken ligger en helt ny ejendom. Ud langs vejen en række

ligeledes splinterny ejendomme. Se billedet over dette kapitel. Indehaverne er: *Svend Gunnar Pedersen, Ejnar Tang, Jens Dalgaard, Hans Olesen og Christian Osvald Jensen.*

Nørhede.

Først et par ejendomme ved Skjernlandevejen sydøst for Røgind. Her ligger nord for landevejen *Thorvald Greens* ejendom, og syd for vejen *Jens Nygaard* og *Jeppe Jensen*. Den første har jord fra Mølgård, de to andre fra Gammelgård.

Røgind Hvidehus ejes nu af *Provstgaard Nielsen*. Her sad i 1901 Jørgen Jensen, der af naboerne altid nævnes som Jørgen Ann og hans kone som Ann Jørgen. De overlod stedet til deres slægtning *Anders Dalgaard*. Fra 1918–51 havde *Simon Christiansen Hvidehus*.

Nord for Herning landevejen ligger *Hans Peder Sørensen*, mtrn. 12 b, som er skilt fra en gård i Nørby i 1860 til *Iver Kjær Pedersen*. Først i vort århundrede ejedes det af *Thomas Madsen*, så *Peder Christensen* og omkring 1924 til *A. H. Pedersen*. Nuværende ejer har haft gården siden 1946.

H. Christoffersen, mtrn. 13 h. Jord fra Nørby. Her boede i halvfemserne i forrige århundrede *Severin Nielsen Kat* og hans kone *Stivert*. De boede først i et jordhus. Det var her Ann Mari Grønne blev fanget. Omkring 1916 fik Chr. Svendsen stedet, og fra midt i trediverne har den nuværende ejer haft gården.

Hatkærhus, mtrn. 102 a, 68 b. *N. Valdemar Graversen* har haft gården i mange år, han fik den i 1916 af sin svigerfar *Jens Chr. Nielsen*, til hvem gården vistnok blev bygget.

Hatkærhus, mtrn. 68 a. En gammel ejendom i heden, hvis historie er udredet andet steds. *Rasmus P. Nielsen*, der som J. Chr. Nielsen i nabogården var søn af Niels Nilsen, havde gården til 1919; så *Bertel Bertelsen* i nogle år, siden *Gunnar Aarup, Richard Madsen* og nu *Holger Saaby*.

Jens Graversen, søn af Anders Graversen i Ø. Lem, har haft ejendommen siden sidst i trediverne. Den blev bygget til *Jens Ingvart Christensen*, jord dels fra Gråkær, mtrn. 17 b, dels fra den vestligste går i Nørby, mtrn. 12 c.

Chr. Elkærs gård, mtrn. 9 b, 13 b. Jord fra Nørby. Her blev *Jens Gammelby* i 1896 aftægtsmand hos murer *Villads Knudsen*. Det fortælles om Jens Gammelby, at han engang på en valgdag på Ringkøbing torv, da han stod og hørte på valgtalerne, tabte sit pibehoved, og der var sådan en trængsel om talerstolen, at han ikke kunne bøje sig ned og samle det op, før mødet var endt. Villads' søn, *Knud P. Knudsen*, havde gården fra 1911–19, og den nuværende ejer fik den kort efter.

Siggård, mtrn. 15 b, jord fra Nørbygård, opdyrket af *Peder Stampe*, der byggede sidst i halvfemserne. I 1911 kom *Anton Nielsen* til gården, som nu ejes af hans søn *Andreas Nielsen*, mens en anden søn, *Jens Nielsen*, fik en ejendom på jord fra den gamle gård.

Karl Nielsen, tømrer, mtrn. 16 h. Opdyrket af *Jeppe Jørgensen* i Nymølle og i tyverne solgt til Karl Nielsen.

Højhus, mtrn. 9 a, d Holmgård. Første ejer *Niels Chr. P. Iversen* 1854 og –58, så *H. Chr. Jacobsen*, så *Jens Højhus*, hvis søn *Karl Højhus* fik den i 1917. Senere fik *Niels Bjerg* gården, der i 1936 havde 10.000 kr. ejendomsskyld. Nu ejes

den af hans svigersøn *Jens Burkal*. Fra gården er udskilt 9 c, der ejes af *Niels Jepsen*, svigersøn af *Ane* og *Karl Højhus*.

Peder Højmarks gård, mtrn. 9 e Holmgård. Skilt fra 9 b i 1928. *Kr. Jensen* havde den en kort tid. I 1936 var det *Kr. Nørgaard*, og nu har *Peder Højmark* gården.

Svend Krarup, mtrn. 15 a, 16 b. Det er den gård, *Iver Larsen* satte i sving, den overgik til sønnen *Niels L. Larsen* i 1911. Syd for landevejen ligger en ejendom, der er skilt fra og ejes af *Michael Christensen*. Her havde dog vist også tidligere været et hus, idet sognebetjenten *Niels Lorentsen* boede her på mtrn. 16 Holmgård, og derfor blev nok også hovedmatrikelnummeret 16 a syd for landevejen.

Laurids Jensen, mtrn. 13 a, b Holmgård. Det første hus på ejendommen var af *Niels Nielsen* flyttet fra Hatkærhus. Af ham købte *Hans Pedersen Refstrup* i 1895 ejendommen. Fra 1918–60 havde *Maren* og *Alfred Pedersen* den efter hans forældre.

Langerdal. Længst i nordøst i sognet blev her bygget i 1933; men den første ejer kom ikke til at bo der. Håndværkerne overtog stedet. I 1936 stod *P. Chr. Pedersen* for det. Det er tømreren og savskæreren. Nu har *Svend Aage Christensen* haft ejendommen i en halv snes år.

Syd for landevejen ligger *Anton Bank Olesens* ejendom, mtrn. 9 b Holmgård. Han er svigersøn af en af de hededyrkere, som fik deres navne hugget i sten i Kongenshus mindepark. Det er *A. Chr. Nielsen*, der døde i 1927.

Nørhede savskæreri. *Harald Pedersen* har nu den store virksomhed, og gården er for sig selv. Savskæreriet giver arbejde til mellem 20 og 30 mennesker. Gården ejes af *Viggo Pedersen*, broder til savskæreren. En svoger til de to, *Martin Knudsen*, har en ejendom, mtrn. 10 g, der er skilt fra den oprindelige. Det var *Peder Chr. Pedersen*, som begyndte savværket. Han fik gården i 1911 efter sin svigerfader *Ole Dal*, der havde haft den fra midt i halvfemserne; men det er nok *Mads Chr. Simonsen*, der var født i Hatkærhus 1837 som søn af *Simon Nielsen*, der begyndte. Det siges, at han fæstede jorden fra Nymølle for en periode på 49 år.

Brødrene Nygaard, mtrn. 14 p af Ø. Lem. Jorden ejedes i 1868 af *Iver Koed Rindum*. Den gik vistnok i 1871 til *Niels Peder Ingvart Nielsen*, søn af *Niels Nielsen* i Hatkærhus. Så kom *Jacob Rindum Larsen*, der i 1915 solgte til *Lars Clausen* fra Sdr. Vium. Så var der flere forskellige ejere, indtil brødrene *Nygaard* købte den.

Robert Andersen, mtrn. 9 c med flere. Det er en hel række parceller mest fra gårde i Nørby. Den er bygget af Nørhedes murer, *Villads Knudsen*, til en datter, der var gift med *Chr. M. Nielsen*, som også var murer. I 1936 havde *Sofus Pedersen* den og nu *Robert Andersen*.

Chr. Nielsen, mtrn. 9 g. *Villads Nielsen* havde den i 1919, og så var der flere ejere. Den nuværende ejer har haft ejendommen fra slutningen af trediverne. Jorden er fra Gammelmølle.

Hans Jørgen Pedersen, mtrn. 30 d og flere. Jorden er købt sammen af *Jeppe Jørgensen* i Nymølle, der overlod det til sin søn *Andreas Jørgensen*, som i 1933 solgte til *Hans Pedersen*, og så blev der bygget. Den nuværende ejer fik den i halvtredserne.

Jens Peder Kjærsgaard, mtrn. 10 e, nabo til forrige. Bygget af *Jeppe Jørgensen* omkring 1917. Så havde *Chr. Dal* den, og så var der flere ejere, indtil *Aage Refstrup* fik den i 1929. Den nuværende ejer er hans svigersøn og fik den midt i halvtredserne.

Virkelyst, mtrn. 14 i, med jord fra Mølgård. Den er bygget af *Villads Knudsen* i 1911, og så havde han den til 1916, da hans svigersøn, *Niels Chr. Holm Knudsen*, fik den. I 1920 fik *Andreas Jørgensen* gården, og han havde den til først i trediverne; så havde »baronen« den en tid. Fra midt i trediverne er ejeren *Alfred Korsholm*, som er fra Stadil. *Virkelyst* hedder gården, og der har været *virkelyst*, så gården svarer til sit navn.

Peder Nielsen, lige vest for Nymøllevejen, mtrn. 16 e, l. Da ejendommen blev bygget i 1916, var jorden til Nymølle; men så blev den solgt til *Jens P. Sørensen*. Han gik træt, og ejendommen kom i handel til omkring 1930, da *Peder Nielsen* fik den. Jorden er af den Duedal-jord, som P. Smith beholdt, da han købte og adsplittede denne gamle gård.

Furen de vendte i tusinde år,
ørked den toft, hvori sønnerne sår.

EFTERSKRIFT

Fremkomsten af denne bog om *Lem sogns historie* skyldes i første række afdøde læge *Andreas Toft*, der gennem et legat med dette formål for øje har mulig-gjort, at arbejdet kunne gennemføres. Til trykning af bogen har udvalget, som har arbejdet med sagen, modtaget tilskud fra *Historisk Samfund for Ringkøbing Amt*, fra *Ringkøbing Landbobank*, fra *Lem Andelskasse* og fra *Lem Kommune*. For disse tilskud bringer udvalget sin bedste tak.

N. Erik Toft. M. L. Skovsborg. Ejnar Korsholm. Jens Sylvester Faurby.

Forfatteren takker *Den grevelige Hjelmstjerne Rosencroneske Stiftelse* for velvillig understøttelse til forarbejderne, der har strakt sig over en årrække. Desuden takker jeg udvalget og de mange mennesker i sognet, der har hjulpet mig på forskellig måde. Nogle har lånt mig deres gamle papirer og samlinger, nogle har fortalt for mig og andre har givet sig tid til at gennemgå dele af sognet med mig især med henblik på afsnittet om stationsbyen og bogens sidste kapitel, som derved er blevet mere sikkert for de sidste hundrede års vedkommende.

Som eksempel på hvad en gammel skatolskuffe kan indeholde af historisk stof, kan jeg ikke lade være at nævne, at der hos *Niels Nielsen* og *hustru* i Højmark lå en pakke, som indeholdt en helt usædvanlig samling dokumenter til oplysning om gården mtrn. 12 i Nørby, som de har ejet. De gamle papirer begyndte med et fæstebrev på gården skrevet i 1761, og i ikke mindre end 45 dokumenter fortælles gårdens historie gennem mere end hundrede år. En sådan samling papirer fortjener at gemmes. Der burde være et arkiv i sognet, som ville tage sig af de gamle papirer. De gamle skriftegn er jo lidt vanskelige at læse, og så går det let sådan, at papirerne bliver brændt i utide.

En del af bogens stof har været behandlet før i *Hakon Rabjergs* og *Hans Graversens* bøger om kirken, præsterne og det åndelige liv. Hele dette område kunne jeg da have ladet ligge; men så var bogen ikke bleven en rigtig sognehistorie. Derfor har jeg brugt bøgerne med skønsomhed som kilder og vistnok de fleste steder nævnt det i teksten eller i noterne. *Andreas Toft* havde samlet et meget stort antal optegnelser om gårde og slægter. Dette var sket for en dels vedkommende ved genealogen *Th. Lodbergs* medvirken. Disse papirer har været til min rådighed, og jeg har brugt dem som korrektion til mine egne notater, idet

jeg har rådført mig med dem i tvivlstilfælde. Mange gange har de givet værdifulde oplysninger eller ledet på spor, der var værd at følge. Jeg har vel ikke altid afmærket brugen af Lodbergs oplysninger. Dels ville det være formålsløst og dels umuligt, da de ikke altid er forsynet med navn, men man vil ved læsningen af bogen flere gange støde på Th. Lodbergs navn.

Næsten alle tegninger i bogen er lavet af forfatteren, men enkelte klichéer er lånt, og for disse lån takkes *Ringkjøbing Landbobank, Landboforeningen og Det kongelige danske Videnskabernes Selskab.*

Da bogens kapitler bringer stoffet i tidsmæssig rækkefølge, må der henvises til brugen af indholdsfortegnelse og register, dersom man vil finde enkelte ting frem. Ligeledes kan man i billedfortegnelsen finde de billeder af gårde o. l., som man har interesse for.

Jeg vil så håbe, at bogen måtte give »den gunstige læser« nogle timers underholdning og lidt indleven i de forhold, der i nogle århundreder har været rådende i landet og i særdeleshed i det lille skår af mosaikken Danmark – Lem sogn kaldet.

Ulfborg i november 1962.

Alfred Kaae.

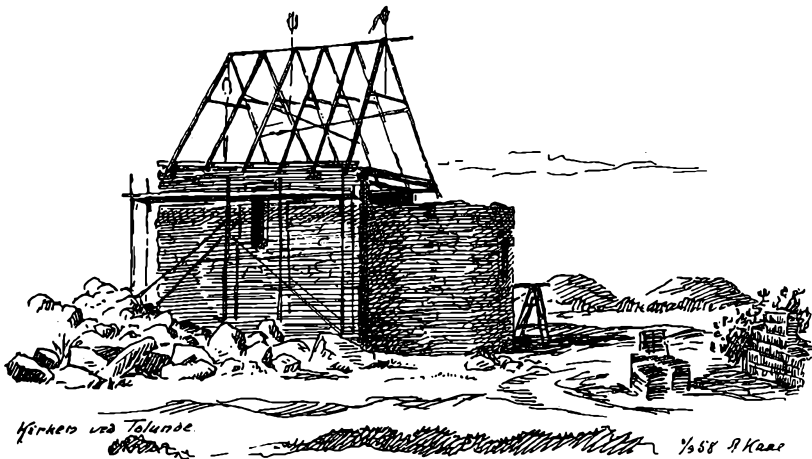

Fig. 63. Helligkors kirken ved Tolunde under opførelse. 3. september 1958.

NOTER OG HENVISNINGER

Oldtidslevn og oldtidsliv.

1. Grundlaget for denne indledning er en kronik i *Politiken* 21.3.61 af dr. phil. Ole Klint Jensen »De første fredninger«. 2. Bølling herreds justitsprotokol 19.12.1752. 3. Nationalmuseet 1. afd. 4. Storgaard Pedersen: Om Oldtidsminderne i Hardsyssel, s. 33, sp. 1. 5. Therkel Mathiasen: En vestjydsk Megalitbygd. Årbøger 1936, s. 1 ff. 6. C. J. Becker: Die mittel-neolithischen Kulturen in Südsandinavien, Acta 1954. 7. G. Hatt: Landbrug i Danmarks Oldtid, s. 39 ff. 8. Samme, s. 20 ff. 9. Hatt: »Oldtidsagre« 1949, s. 92 ff. 10. Hans Helbæk: Grauballemandens sidste måltid, Kuml 1958, s. 83 ff. 11. Hatt: Oldtidsagre. 12. Disse oplysninger såvel som oplysning om oldsager fra sognet i Ringkøbing museum er givet af museumsforstander, borgmester, landsretssagfører Jens Dalgaard-Knudsen i Ringkøbing.

Middelalderminder.

1. Hardsyssels provstis jordebog 1655. 2. Hardsyssels Diplomatarium, s. 22. 3. Navnene fra Hardsyssel. Dipl. 4. Danske Kancelliregistranter 11. sept. 1497 (tillæget). 5. Trykt i Oluf Nielsen: Hardsyssel. Dipl., s. 82-92.

Fra reformationen til 1660.

1. Oplysningerne om S. M. stammer fra Secher og Tiset: Om rigsråd Niels Clementsen til Aunsbjerg og hans børn. Jy. saml. II række, bd. 1, s. 18 ff. 3. Kroens skøder I 24. juli 1587. 4. Kancell. brevøger 6. sept. 1626, 22. dec. 1632, 30. jul. 1634. 5. Rabjerg, s. 67. 6. C. Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie, s. 88. 7. Viborg landsting, kopier af protokollerede breve 1670 A no. 31 i Landsark. Viborg. 8. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd 1515-1596. 9. Villads Christensen: Stubber Klosters historie i Hardsyssel. Årbog 1911, s. 108 ff. 10. Kron. Skøder I 14. aug. 1580. 11. do. I samme dato. 12. Kanc. bb. 14. apr. 1586. 13. Kanc. bb. 28. juni 1624. 14. Vib. landst. skøde- og pantebøger no. 2, 1661, fol. 132.

15. do. no. 10, 1669 fol. 344 a. 16. Vib. landst. protokollerede breve 1670 A no. 31. 17. Vib. landst. skøde- og panteb. no. 15, 1675 fol. 63. 18. Lundenæs lensregnskabs sagsfaldsliste det pågældende år. Herfra er også taget de følgende tilfælde af bødestraf. 19. Viborg landstings dombog c. 1618. 20. Præsteindberetning 1766. Om præsterne se Rabjergs bog »S. Lem kirke og deres præster«. 21. Kancell. bb. 2. aug. 1637. 22. Udskiftningen af kirkevægrerne er noteret i eller fremgår af kirkens regnskabsbøger. 23. Visitatsbogen. 24. Jens Abildtrup: Vestjysk bondeliv i 1600'erne. Eget forlag, N. Nissum 1953, s. 34 ff. 25. Landstingets dombog C 1620. 26. A. Kaae: Fire troldkvinder, Hardsyssels Årbog 1952, s. 23. 27. Sagen står i Bølling herreds justitsprotokol 1749-68 fol. 68 ff., men er gengivet af Jens Abildtrup i »Vestjysk bondeliv« s. 43, se ved 24.

Stavnsbåndets århundrede.

1. Jens Tofts beskrivelse af kirken i H. Graversens bog om det åndelige liv i Lem. 2. Haakon Rabjerg: Lem kirke og dens præster. 3. samme. 4. Jens Toftes ovennævnte beskrivelse. 5. Her og i det følgende er sagen refereret efter P. Storgaard Pedersens artikel i Hardsyssels årbog 1908, s. 66 ff. 6. L. Pio: Cyprianus. 7. Ribe bispearkiv no. 22. L.A. 8. H. Graversens bog s. 25. 9. Bispearkivet nr. 22, læg 13 nr. 1. 10. Her efter Rabjerg. 12. Generalhoveireglement. 13. Bølling herreds tingbog 30. jan. 1753. 14. do. 15. samme kilde 25. apr. 1758. 16. Bøll. herreds tingb. 30. aug. 1729. 17. Tingbog 25. apr. 1753. 18. Tingb. 15. dec. 1750. 19. Fortid og Nutid 1914. 20. Bølling herreds syns- og taksationsforretninger, to pakker: 1779-92 og 1794-1813. 21. Bøll. herr. tingbog den 4. oct. 1735. 22. Vennergårds skifteprotokol 16. apr. 1725. 23. Samme 28. juli 1751. 24. Brejninggårds skifteprotokol 26. juni 1767. 25. Amtets skiftepr. 26. aug. 1785. 26. Bølling herr. skpr. 2. jan. 1822. 27. Skifterne findes i følgende skifteprotokoller: Johanne Bertelsdatter 1781 den 12. juni, Vennergård; Kirsten Andersdatter af Lembjerg 3. oct. 67, Brejninggård;

Anne Marcusdatter af Agerbo 10. oct. 83 og Johanne Jespersdatter 22. juni 89 i Bøvling-Lundenæs amters skifteprotokol. 28. Bølling herreds skøde- og panteprot. 1782-1803.

Reformtiden.

Meddelelserne om hoveriet er bygget på generalhoverireglementer fra Lundenæs 1770, Vennergård 1769, Brejninggård 1771 og Holmgård 1773. Udskiftningssagerne findes i amtets landvæsenskommission, skøder og obligationer er taget af »Bølling herreds skøde- og pantebøger« 1782-1803.

Nye tider.

1. Dansk folkemindesamling, trykt optegnelse. 2. do., optegnelsen trykt i »Holstebro Folkeblad« 23. maj 1924. 3. do., trykt i »Holstebro Folkeblad« 13. febr. 1923. 4. Sognerådets arkiv har en næsten ubrudt række af protokoller for fattigkommission, skolekommission, sogneforstanderskab og sogneråd fra 1803 til vor tid. 5. Graversen: »Det åndelige liv i Lem sogn«, s. 45. 6. »Folkeminder« udgivet af »Danmarks Folkeminder«, 4. hefte, s. 150, 1958. 7. Ewald Tang Kristensen: Danske sagn IV, nr. 851. 8. E. T. K.: Danske sagn VI, nr. 926. 9. do. VI, nr. 1075.

BILLEDFORTEGNELSE

Side

- 5 Landskab ved Højmark.
- 7 Kort over sognet.
- 9 Landskab med gravhøje ved Lambæk.
- 11 Højdekort mellem Lambæk og Fårborg.
- 15 Øster Lem hede.
- 17 Gravhøj øst for Lambæk.
- 21 Langdysse nordøst for Lambæk.
- 23 Slebne flintøkser.
- 24 Enkeltgravsfolkets økser.
- 25 Dolktids flintsager.
- 26 Dolkblad og armring af bronze.
- 27 Skålsten.
- 31 Kort over de fredede oltidsagre på Ø. Lem hede.
- 35 Hustomt på Ø. Lem hede.
- 36 Als-gemme fra Hindhede.
- 37 Gravhøj i heden mod sydøst.
- 41 Karsbæk med dammen ved Nymølle.
- 43 Mod Lambækdalen.
- 49 Lem kirke set fra nord.
- 51 Døbefonten.
- 53 Hr. Oluf Michelsens segl 1445.
- 56 Hvashest.
- 57 Våbenmærker fra de gamle herskabsstole.
- 59 Tredjehauge.
- 63 Nørre Holmgård.
- 67 Store Kærgård.
- 73 Lambæk set fra vest.
- 81 Søndergård.
- 84 Tørv til Klappbro.
- 85 Troidhøje ved Andbæk.
- 91 Gårdsplads i Bækbo.
- 99 Mølgård i Nørby.
- 104 Gård i Nørby.

Side

- 113 Knud Christensens gård i Karsbæk.
- 139 Fårborggård.
- 163 Øster Lem hede.
- 173 Hykkelbjerg.
- 177 Planskitse over gårde.
- 187 Gammelbjerg.
- 193 Nybjerg.
- 197 Karsbæk, N. Albert Nygaards gård.
- 205 Faurby.
- 209 Gård i Refstrup.
- 211 Bjerregård.
- 214 Smalhale i Ø. Lem.
- 217 Nygård ved V. Tredje.
- 221 Gammelgård.
- 233 Nymølle.
- 251 Ålbjerg op mod Hindhede.
- 261 Lem kirke uden tårn.
- 268 Savværk i Nørhede.
- 271 Lem sydsogns kirke.
- 273 Kapel ved sydsognets kirke.
- 277 Præstegården.
- 283 Lem sognekirke.
- 289 Dalslugt i hedebakkerne øst for Andbæk.
- 291 Det første mejeri i Højmark.
- 295 Kælderbakken i Ø. Lem hede.
- 297 Gård i Nørhede.
- 299 Gård i Nørhede.
- 301 Lem stationsby fra øst.
- 305 Gade i Lem stationsby.
- 309 Fabrikken Vestas.
- 311 Nygård.
- 313 Dalen øst for Andbæk.
- 315 Ved vejen Lambæk-Fårborg.
- 353 Helligkors kirken ved Tolunde.

REGISTER

- aftægt 192, 238.
Agerbo 324.
agerbrug i oldtiden 28 ff.
Allerup, Chr. Christensen, præst 111 ff.,
116 ff., 204.
almisselemmer 241 ff.
alsgemme 36.
Andbæk 90, 316.
Andbæk, Mikkel 214, 316.
andelskasse, S. Lem 312.
ard 26, 30, 32.
areal 6.
asylet 282.
- bebyggelsen 37.
Bech, Henrik, præst 269 ff.
beliggenhed 5.
bilkørsel på biveje 284.
Bjerre 175, 188 ff., 321.
Bjerregård 174, 333.
Bjerrum 343.
Blick, Erich, til Holmgård 64 ff.
Bolderup, N. Nielsen, præst 113, 129.
Boling 96 f., 131, 142, 175, 323.
Bork, Søren, byfoged 108 ff.
brand 201.
bronzealder 25 ff.
Buchwald, Else v. 112, 195.
Bækbo 90, 141, 145 f., 317 f.
Bølling herred 5 f.
- Christensen, Erik, Degnbol 60, 81.
Christensen, Peder, Nymølle 199, 214, 226 f.
cyprianus 121, 261 ff.
- Dal 96 f., 345.
Dalgård 334.
De gamles Hjem 282.
Degnbol 38 f., 66, 96, 131, 137 f., 142,
151 ff, 173, 176, 180 f., 345 f.
degne 125 f., 152 (se også lærere).
Dejbjerglund 210.
dolktiden 24 f.
Duedal 332.
dysser 20.
dyssetid 21 f.
døbefont 51 f.
- enge 12.
enkeltgravsfolket 23 f.
Esger Skjalmsøn, præst, 53.
Eske-slægten i Bjerre 117, 164 f., 188 ff.
Esmarch, Hans H., præst 274.
- Falch, Jens, kirkeejer 105 ff.
fattigforsorg 241 ff., 280 ff.
fattiggård 280 ff., 285 ff.
fattighus 243.
fattigkommission 241 ff.
fattiglemmer, se almisselemmer.
Faurby 92, 141, 174, 204, 319.
fledføring 192 f.
folketal 16 f.
forsiddelse af gårde 143 ff.
Fårborg by 99 f., 182, 298, 339.
- Gammalgård 97 f., 131, 141 f., 147 f., 154,
221, 328.
Gammelmølle 13, 97 f., 131, 174, 176, 330.
giftermål 170.
gravhøje 20 ff., 34 ff.
gravhøje ødelægges 18 ff.
Grewe, Marg. Cathrine, klosteret 196.
Grøn, Jep, lensmand 54.
Gråtkær 224, 332.
gårdenes udseende 173 f.
- Hamborg 325.
Hansen, H. S., smed 307 ff.
hartkornet 85 ff., 87.
Hatkær 45, 161 ff.
Hatkærhus 225, 349.
hede 15.
hedebrand 300.
hededyrkning 293 ff.
Heldvad, L. P. 108, 164.
Hindhede 96 f., 194, 346.
Hjem, De gamles, se: De gamles Hjem.
hjemmeundervisning 125.
Holmgård 54, 60 ff., 89 f., 131 ff., 211 f.,
213, 327.
Holmgårds lensgods 64 f., 67.
Holmgård, Nør 217 f.
Holmgårds mark 223.
Holmgård, Sønder 218 f.
hoveri 135 f., 205, 206 ff.

- husdyr 178 ff.
 huse i jernalderen 33 ff., 37.
 husflid 240 f.
 Hvidehuse 225.
 Hykkelbjerg 174, 321.
 højdemål 12.
 høje, se: gravhøje.
 Højmark 96 f., 347.
 Højmose 340.
 håndredskaber 184.
- jernalderen 27 ff.
 jernbanen 301 ff.
 jordebog 1498 55.
 jordflydning 9 f.
 Juel, Kjeld Iversen, lensmand 54.
 Juel, Maren 62 f., 80 f., 82.
 jættestuer 20 f., 45.
 jættestuetid 22 f.
- Karsbæk 97 ff., 148 ff., 333 ff.
 Karsbæk kloster 112, 137 f., 169, 195 ff.
 Karsbæk klostergods 197 f.
 kartoffelmelsfabrik, Lambæk 236.
 Kelstrup, Valdemar, præst 275.
 kirkeejere 103, 104 ff.
 kirken 6, 47, 48 ff., 69, 103, 104 ff., 267 f.
 kirken smykkes 69 ff.
 kirkens vilkår 71 ff., 105.
 kirketårnet falder 108 ff.
 Klapbro 82 f., 199.
 Klippe, Lucas v., godsejer 200 f., 310.
 klitter 15.
 kludekræmmere 231 f.
 klædedragt 184 ff., 237.
 Kløvdal 343.
 Knudsatter, Inger, Tredje 65 ff.
 Knudsen, Søren, til Tredje 58.
 koldsyge, middel mod 121 f.
 koleje 72.
 Kolstrup 131, 316 f.
 kommunale sager 276 ff.
 Kongehøj 8, 44.
 kongetiende 73, 214.
 kornavl 28 ff., 101.
 Korsdal 223 f., 330.
 Korsvad 13.
 kort 7, 11.
 kosten 287.
 kristendom 46 ff.
 kvæg 101, 286 ff., 289 f., se også ved køer.
 Kærgård 55, 93, 102 f., 182 f., 303 f., 322 f.
 køer i fattiggården 285 ff.
 Kaas, Birgitte 108, 115.
 Kaas, Birgitte Cathrine 112, 196.
 Kaas, Jørgen Grubbe, amtmand 103 f.
- Lange, Ellen Kirstine, i klosteret 196.
 Lange, Ide, i klosteret 196.
 Lembjerre, se: Bjerre.
 Lem sydsogn 269, 271.
 Lem sydsogns kirke 269, 271, 301.
 Lem stationsby 300 ff., 314.
 Leuehter, N. Chrstf., præst 112.
 Lundby, J. M., præst 276.
 Lundenæsgods i Lem 65 ff., 210.
 Lylow, Christoffer, præst 103, 111.
 lærere 254 ff., 278 ff.
 långivere 214 ff.
- markbogen 87 ff.
 Markvardsen, Søren, til Tredje 58.
 mejeri 292.
 mennesker 14.
 mergel 15, 283.
 Mikkelsen, L. Chr., præst 275.
 Miltersdatter, Apoloni, Søndergård 79 ff.
 Mogensgård 344.
 Mormand, Claus Ulrik, Nymølle 195.
 Mortensen, Jens, lensmand 54.
 muldfjælsplov 32.
 Munk, Mette, til Holmgård 62 f., 82.
 mælkenes behandling 290 ff.
 mælkeydelsen 285 ff.
 »Møens hvile« 203.
 Mølgård 121 f., 331.
- naturen 9 ff.
 navngivning 170 ff.
 Nygård 96, 131, 142, 175, 311, 328 f.
 Nymølle 13, 97 f., 198 f.
 Nymølle papirfabrik 226 ff.
 Nørby 97 f., 105 f., 174 f., 181 f., 330 f.
 Nørbygård 332.
 Nørhede 223 f., 225 f., 293 ff., 349.
- Odderbech, Jens, til Holmgård 123 f., 131, 204.
 Odderbech, Margrethe, til Holmgård 105 f., 148, 154 f.
 oldtiden 20 ff.
 oldtidsagre 30 ff.
 Oluf Michelsen, præst 53.
 opmåling til matriklen 1688 87 ff.
 Optius, Mads 200 f.
- papirfabrik, se: Nymølle papirfabrik.
 papirmester 228 f.
 pas 136.
 pest 17.
 pietisme 118 ff.
 Poulsgård 341.
 prioritering 213 ff.
 præstegården 88, 174 f., 176.
 præster 53 f., 74, 79, 103, 111 ff., 241, 247, 258, 269 f.
- Rasmussen, Påske 75 ff.
 Refstrup 131, 141 f., 144, 209, 324 f.
 restancer 140 f.
- Lambæk 90, 140 f., 175, 335 ff.
 Lambæk, Green 338.
 landbrug, intensivt 285 ff., 292 f.
 landgilde 100 f.
 landmålere 87 ff.
 landstrygere 202.

- restancer til Holmgård 141 f., 168.
 restancer til Lundenæs 140 f.
 Riemann, P. J. S., præst 273.
 Rindum, Niels, til Holmgård 108, 134 ff.,
 154 f., 168.
 Rindum, Laurids, til Holmgård 132, 134, 196.
 roedyrkning 288.
 Rybjerg 199, 210.
- salhusenes indretning 180 ff.
 sandemandsbrev 156.
 sandemandstoug 156, 157.
 Sehested, Birgitte Sophie 111 f.
 selveje, køb til, 200 f., 210 ff.
 skel 156 ff.
 skolekommission 252 ff.
 skoler 125, 127 f., 134, 253 ff., 276 ff.
 skorstenspiber 178.
 Skovsborg, M. L., præst 276.
 skålsten 27.
 slavekrigen 251.
 Smalhale 342.
 Smith, P. J., papirmøller 234 ff., 249.
 sogneforstanderskab 247 ff.
 sogneråd 276 ff., 282 ff.
 sort magi, se: trolddoms-sager og cyprianus.
 spillemænd 203.
 Staby, Mads, 105 ff., 114 f.
 stationsbyen, se: Lem stationsby.
 stavnsbånd 137 ff.
 stednavne 38 ff.
 stenalder, yngre 21 ff.
 stodderkonge 245 f.
 Storgård 336.
 stormflod 203.
 suler og åse 174 ff.
 sydsogn, Lem, se: Lem sydsogn.
 Søndergård 174, 321.
 Sørensen, Jeppe, præst 275.
 Sørensen, Knud den yngre 58, 64, 83.
 Sørensen, Knud den ældre, til Tredje 58.
- Tarm, Birgitte Jepsdatter 131.
 Tarm, Jep Jepsen, borgmester 66, 89 f., 97,
 131.
 Tarm, Morten Jepsen, Kærgård 114, 131,
 199 f.
 Terkel Jepsøn, præst 53.
 tiggeri 194, 245 f.
 tinghøje 44.
 tjenestefolk 195, 239 f.
 Toft 344.
 Toft, Andreas, læge 315.
 Toft, Jens 115, 289 f.
 tordenskyll 203 f.
 Tredje 42, 54, 58 ff.
 Tredjehauge 326.
 Tredje, Vester 93, 131, 141 f., 326 f.
 Trehyw 327.
 trolddomssager 74 ff.
 trækirker 47.
 Tudskærhus 324.
- udparcellering 220 ff.
 udskiftningen 207 ff.
 ulve 202.
- vand, rindende 10 f.
 Vedel, Johan Fr., kirkeejer 108, 115 f., 200.
 vejregulativ 249.
 Vennergård 210.
 Vestergård 335.
 Vibkær bæk 13.
 vide og vedtægt 156, 158 ff., 160 f.
 vækkelse 260 f.
 Wahl, V., præst 274.
 Wandborg, Jens, kirkeejer 108.
 Wesenberg, Daniel, landinspektør 208 f., 213.
- Øster Lem by 94 f., 131, 141 f., 154, 163,
 174 f., 182, 299, 341 ff.
- Ålbjerg 13.

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
ET SKÅR AF MOSAIKKEN DANMARK	5
NATUREN OG MENNESKET	9
Naturen 9, mennesket 14, folketal 16.	
OLDTIDSLEVN OG OLDTIDLIV	18
Højene 20, den yngre stenalder 21, bronzealderen 25, jernalderen 27, husdyrene 28, agerbruget 28, Øster Lem hede 30, jernalderhusene 33, andre bopladser 35.	
MIDDELALDERMINDER	37
Bebyggelsen 37, stednavne 40, kristendom 46, kirken 48, katolske præster 53, navne fra sognet og herregården 54, af en gammel jordebog 54.	
FRA REFORMATIONEN TIL MATRIKELSTIDEN	57
Tredje 58, Holmgård 61, bondegårdene 67, kirken smykket 69, kirkens vilkår 71, kongetienden 73, præsterne 74, sort magi 74, tørveagen til Klapbro 82.	
UNDER DEN UNGE ENEVÆLDE	85
Hartkornet 85, opmåling til matriklen 1688 87, rundgang med landmålere og taksermænd 88, Præstegården 88, Holmgård 89, Bækbo by 90, Lambæk 90, Faurby 92, V. Tredje 93, Kærgård m. m. 93, Ø. Lem by 94, Boling, Nygård, Hindhede, Degnbøl, Dal, Højmark 96, Karsbæk, Nørby, Gammelgård 97, Fianderup Fårborg m. m. 99, landgilde 100, kornavlens og kvæget 101, Kærgårds gods 102, kirken sælges 103.	
STAVNSBÅNDETS ÅRHUNDREDE	104
Der handles med kirken og kaldsretten 104, tårnet falder 108, fremmede tiender 110, en provst 111, embedsmanden Allerup 116, provst Allerup i strid med herredsfogeden 121, en skole bliver oprettet 125, skolefundats for Lem sogn 127, en præst 129, Holmgård 131, pas fra godskontoret 136, fæsteren og godsejeren restancer 140, forsidelse af gårde 143, Lille Refstrup 144, Bækbo 145, Gammelgård 147, Karsbæk 148, Degnbøl 151, Gustaf Erichson forlader sit fæstehus 154, Gravers Christensen sagsøger Niels Rindum 154, skel og gammel vedtægt 156, sandemandsbrev om herredsskel 1562 156, viide for Lem sogn 1591 156, om skel ved Dejbjerg med sandemandstog af 1640 157, viide og vedtægt af 1777 om engen Rochkier 158, viide og vedtægt for Vibkær i 1556 161, sag om Hatkær hede 161, sognefolkene 168, voldtægt 169, ægteskab 170, børn 170, navne 171, hjemmene 172, gårdenes udseende 173, besætning 178, salshusene 180, udstyr af husgeråd og bohaver 180, avlsredskaber 183, klædedragten 184, mænd 185, kvinders dragt 187, Eske-slægten i Bjerre 188, aftægt, fledføring og tjenestefolk 192, Karsbæk kloster 195, Klapbro igen 199, Optius og Klippe holder ud salg 200, brand 201, ulve 202, »Møens hvile« 203, naturkatastrofe 203.	
REFORMTIDEN	205
Hoveriet 206, udskiftningen 207, overgang til selveje 210, prioritering 213.	
NYE TIDER	217
De to Holmgårde 217, udparcellering 220, nye ejendomme på Holmgårds mark, Nørhede og andre steder 223, Nymølle papirfabrik 226, Lambæk kartoffelmelsfabrik 236,	

	Side
forsørgelse og dagligt liv 237, fattigkommissionen og de fattige 241, sogneforstanderskabet 247, skolekommissionen og skolen 252, præsterne og den første vækkelse 258, religiøse forhold 260, Jørgen Brinks cyprianus og anden folketro 261.	
OP MOD VOR TID	268
Kirker og præster 268, kommunale sager 276, landbruget 285, hedeopdyrkningen 293, Lem stationsby og dens næringsliv 300, moderne fællesskab 311.	
DE GAMLE GÅRDE I SOGNET	315
Andbæk 316, Kolstrup 316, Bækbo 317, Faurby 319, Lembjerg 321, Hykkelbjerg 321, Søndergård 321, Kærgård 322, Boling 323, Agerbo 324, Tudskærhus 324, Refstrup 324, Vester Tredje og Tredjehauge 326, fra Holmgård 327, Gammelgård 328, Nygård 328, Korsdal 330, Gammelmølle 330, Nørby 330, Karsbæk 333, Lambæk 335, Fårborg 339, Øster Lem 341, Dal 345, Degnbøl 345, Hindhede 346, Højmark 347, langs vejen Højmark-Fårborg 348, langs vejen Karsbæk-Fårborg 348, langs Lambæk-Fårborg vej 348, Nørhede 349.	
EFTERSKRIFT	352
NOTER OG HENVISNINGER	354
BILLEDFORTEGNELSE	356
REGISTER	357

ALFRED KAAE

- FRA VEDERSØ, 1939, 32 sider. I komm. hos Gundelach, Ulfborg, kr. 2,00.
TIMGÅRD DEN RØDE, 1940, 96 sider, Kaaes forlag, udsolgt.
DIPPE DUE, 1942, 64 sider, Kaaes forlag, udsolgt.
VILDERING KONGESØN, 1943, 132 sider, Kaaes forlag, udsolgt.
KRÆN VÆVER, 1945, 34 sider, Kaaes forlag, udsolgt.
TORSTED, 1945, 342 sider, Kaaes forlag, udsolgt.
STADILBONDEN KNUD JENSEN DYEKIER, 50 sider, særtryk, Kaaes forlag, kr. 3,00.
LÅSBY SOGN gennem tiderne, 1948, 276 sider, Kaaes forlag, kr. 20,00, nedsat til kr. 12,50.
ULFBORG, sogn og saga I, 1952, 234 sider, Kaaes forlag, udsolgt.
FIRE TROLDKVINDER, 1952, 30 sider, særtryk, Kaaes forlag, kr. 3,00.
ULFBORG, sogn og saga II, 256 sider, 1956, Kaaes forlag, kr. 16,00.
VESTJYDSK LANDBRUG, festskrift ved Ulfborg-Hind Herreders Landboforenings 100-års jubilæum i 1956.
LEM SOGN, et skår af mosaikken Danmark, 1962, c. 360 sider. Ekspederes af husejer Alfred Pedersen, Lem st.

REDIGERET

- NATURVENNEN, udgivet af Nordvestjydsk naturhistorisk Forening, 1952-55.
FRA VOR DEL AF LANDET, udsendt af Ringkjøbing Landbobank på dennes 75-års dag den 1. juli 1961.

HISTORISKE ARTIKLER

Hardsyssels årbog

- Indsande, 1932.
Hovbøndernes arbejdsydelser, 1940.
En nidvise og en tiggervide fra Tim, 1941.
Slægtsgården Nør Esp i Torsted, 1942.
Stadilbonden Knud Jensen Dyekier, 1948.
Minder om gammelt landsbyfællesskab i Hee og Staby, 1950.
Et rov mord i Brændgård i Torsted, 1951.
Fire troldkvinder i Bølling og Hing herreder, 1952.
Fra Hee og No sogne, et videbrev, en tiggervide og en mistforening, 1953.
Bidrag til Bøvling lens historie, 1955.

Kongenshøj, en gruppe stenaldergrave i Torsted, 1956.
Fra Lemvig i kejserkrigens tid, 1957.
Jættestue nr. 2 i Torsted, 1957.
Lundenæs len, 1959. Tilkendt Dansk historisk Fællesforenings årbogspræmie
for 1959-61.
Jættestue med bikammer, 1960.
Vide og vedtægt for Sædding by, 1960.
Med Åse og suler, 1962.

Ribe stifts årbog

Torsted kirke, 1942.
Præster i Torsted, 1943.

Årbøger for Århus Stift

Fra Gern herred, lidt om skolevæsenet, 1945.
Fra Gern herred, spor af byvider i Låsby, Mollerup og Alling, 1946.
Tre østjydske troldkvinder, 1950.

Østjydske Hjemstavn

Farre vide, 1942.
Husmandsliv i Gern herred. Min faders erindringer, 1945.
Tjenestekarl i 1860-erne. Min faders erindringer, 1946.
Fra Gern og Framlev herredsting omkring 1700, 1950.
En Kaae-slægt fra Blegind, 1953.

Fra Randers Amt

Da kalk og disk blev stjålet fra Rud kirke, 1949.
Fra kejserkrigens tid, hr. Søren Andersen til Voldum og Rud, 1954.